5. BASKI

REFORMLARA, NASİHATNAMELERE, AVRUPA'NIN KURTULUŞ REÇETELERİNE RAĞMEN

BİR ÜLKE NASIL BATIRILIR?

200 YILLIK AVRUPALILAŞAMAMA SERÜVENİNDE RASYONEL ÜRETİMİ VE LİBERAL TİCARETİ GELİŞTİRMEK YERİNE SÜREKLİ BORÇLANAN; BORSA VE PARA OYUNLARIYLA SAVURGANLIĞI, RANTİYECİLİĞİ, YOLSUZLUĞU ÖNLEYEMEYEN; SONUÇTA AVRUPA KAPİTALİZMİNİN TUTSAĞI OLAN

OSMANLI'NIN İFLASINDAN GÜNÜMÜZ TÜRKİYESİ'NE "KISSADAN HİSSELER"

KAYNAK KİTAPLARI, BELGELER, FOTOĞRAFLAR VE GÖSTERGELERİN IŞIĞINDA

Hazırlayan
ERSAL YAVİ

1. KİTAP

TARİHİ ADETA TEKERRÜR ETTİREN KISIR DÖNGÜ: KALKINMADA İÇ DİNAMİKLERİNİ VE ULUSAL ÇÖZÜM ARAYIŞLARINI GÖZARDI EDEN OSMANLI'DA; BATI DAYATMASI *"REFORMLAR"*, *"MUCİZE TEKNOKRATLAR"* VE *"KURTULUŞ REÇETELERİ"* ÇOK GELDİ GEÇTİ; ANCAK *"HASTA ADAM"* İYİLEŞMEDİ. ACILAR ÇABUK UNUTULDU, GEREKLİ DERSLER ALINMADI, ÇÖZÜMLER HEP ERTELENDİ. İYİLER KENDİLERİNDEN, KÖTÜLER BAŞKALARINDAN BİLİNDİ. YÜZYILLARDIR KEMİKLEŞMİŞ, GELENEKÇİ DOĞU SİSTEMİ İLE YUKARIDAN AŞAĞI YÖNETİM HİÇ SORGULANMADI. KÖKLÜ EKONOMİK VE YÖNETİMSEL ARAYIŞLAR YERİNE, SİYASİ ENTRİKA LABİRENTİNDEN ÇIKILAMADI. GÜNÜMÜZ TÜRKİYESİ DE BU TABLODAN FARKLI GÖRÜNMÜYOR. GEÇMİŞİ DOĞRU BİLMİYORSAK, GELECEĞİ DE DOĞRU OLARAK GÖREMEYİZ. ÖZLEMİ HEP DUYULAN MUTLU YARINLAR İÇİN DAHA KAÇ YÜZYIL BEKLENECEK?

REFORMLARA, KURTULUŞ REÇETELERİNE, MUCİZE TEKNOKRATLARA RAĞMEN

BİR ÜLKE NASIL BATIRILIR?

200 YILLIK AVRUPALILAŞAMAMA SERÜVENİNDE
RASYONEL ÜRETİMİ VE LİBERAL TİCARETİ GELİŞTİRMEK YERİNE
SÜREKLİ BORÇLANAN; BORSA VE PARA OYUNLARIYLA
SAVURGANLIĞI, RANTİYECİLİĞİ, YOLSUZLUĞU ÖNLEYEMEYEN;
SONUÇTA AVRUPA KAPİTALİZMİNİN TUTSAĞI OLAN

OSMANLI'NIN İFLASINDAN GÜNÜMÜZ TÜRKİYESİ'NE "KISSADAN HİSSELER"

ERSAL YAVİ

*Hacı Halife "Milli muhabbet şevkiyle memlekete naçiz bidaamın bir semeresini arz etmek istedim ve bu maksatla "**Düsturü'l'amel**"i yazdım. Lakin, hiç kimse benim nasihatlerime ehemmiyet vermeyeceğinden muhtıramı neşretmedim." diyor.*

Hacı Halife haklıdır. Nice değerli eserler yazıldı; ama Türkiye'yi yönetenler bunları değil, kendi bildiklerini(!) okudular.

Mart 2001 İzmir

Borç Osmanlı yiğidinin kamçısıdır.

Devlet paraya sıkıştıkça toplu para verenlere birkaç yıllığına kiraya vereceğim diyerek, sistemin temel direği olan Timâr Sipahilerin işlettikleri toprakları gasp ederek, celâlîliği icat etti. Ardından gelen yağmalar, savaşlar, rüşvet ve suistimaller, sürekli hazineyi boşaltmaya başladı. Vergiler ve alınan paralar savrulup gitti. Bu defa aynı topraklar bir defaya mahsus alınan paraya karşılık, ömür boyu devretmeme modeliyle, devleti ve halkı soyan para babalarına verildi. Alınan bu paralar da savrulup gitti. Zaten ağır olan vergilerin ardından alınan peşin vergiler, olağanüstü hallerde talep edilen "imdadiye" vergileri ve yüzlerce çeşit fon icat edildi. Hem para, hem hazine bonosu dedikleri baş belası "kaime" kağıtları tedavüle sürüldü. Bu defa onur kırıcı ve güven sarsıcı da olsa, zorunlu iç borç (istikraz) keşfedildi. Bu da yetmedi paralar yine savrulup gitti. Bitmek bilmeyen savunma savaşları, dış rekabet ve borçlar; ekonomiye, altyapıya ayrılan akçeleri de yok etti. Köylü, esnaf ve halk, vergi kolcularından kaçacak yer ararken, devlete olan güven yitirildi. Bir zamanlar Batı'yı fethe çıkan Osmanlı, bu defa yabancı finansman kuruluşlarının "mekruh" dediği paraya muhtaç olarak, bir daha içinden çıkamayacağı dış ve iç borç batağına girdi. En verimli gelir kaynaklarını ipotek ettikleri bu borçlanma çıkmazında her alınan borç, bir önceki borcun faizine bile yetmiyordu. Sonuçta, 1875 mali iflas ilanı ve ardından borç veren Avrupa finans kuruluşlarının oluşturduğu D yun-u Umumiye, İmparatorluğun en verimli gelir kaynaklarına el koyuyordu.

Bu sonucun açık ve net açıklaması:

"Siz, kamu maliyesi yönetimini beceremediniz".

KAPAK:
-Yüksek enflasyon nedeniyle, paralar kesilip kırpılmaktaydı.
-Hak edilmeyen onur nişanları verilmekteydi.
-Batılılaşmanın meşruiyet madalyonu.
-Galata Borsalarında işlem gören tahvillerden biri.

ERSAL YAVİ 1943 doğumlu, araştırmacı yazar. Çalışmalarının özü, eski çağlardan günümüze kültürel, siyasal ve toplumsal olayları, ekonomik boyutlanyla irdelemesidir. Bu amaçla yurt içi ve yurt dışındaki müze, ören yeri, arşiv ve kitaplıklarda araştırmalarını bireysel olarak sürdürmektedir. Anadolu uygarlıkları ve şehir tarihleri üzerinde çok sayıda makale ve kitapları yayımlanmıştır.

Yayımlanmış kitap ve makalelerinden bazıları: -"ANTİK ÇAĞDAN GÜNÜMÜZE KARADENİZ EKONOMİSİ", TOBB Yayını, Ankara, 1993. -"DOĞU ANADOLU VE ERZİNCAN", Tarihsel bir perspektif içinde siyasi, toplumsal ve ekonomik yönleriyle Doğu Anadolu Bölgesi'nin geri kalmışlığı. (Araştırma-inceleme),1994. -"DEPREM VE ERZİNCAN", (13 Mart 1992 Erzincan depreminin öncesi ve deprem sonrası. İki ayrı kitap), 1992. -Tarihi, sosyo, ekonomik ve kültürel yönleriyle TOKAT, AYDIN, DENİZLİ, İÇEL, MANİSA kentlerinin ayrı kitaplar halinde yayınları. -"TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARDAN GÜNÜMÜZE MISIR" 6000 yıllık, kültürel, siyasal ve toplumsal tarih, Yazıcı Yayıncılık, İzmir,1996. -"EFELER KÖKENLERİ, EYLEMLERİ, TÖRELERİ", 1991. -"MİMARLIK VE SANATTA ANADOLU MERMERLERİ" (Türkçe-İngilizce), Yazıcı Yayıncılık, İzmir, 1996. *20 ile 30 sayfa arasında değişen uzun makalelerden seçilmiş örnekler:* -"TWO ANCIENT COMMON MARKETS IN ANATOLIA", ICOC, Issue:20, 1987. - "THE ECONOMY OF THE BLACK SEA REGION SINCE ANCIENT TIMES", ISSUE:33-35-36. ICOC, 1991. -"EDNA'DAN AVARIZ ALINMAZ", Şehir Dergisi, 1987. -"AMERICAN SILVER AND THE SILK WARS OF THE 16TH. CENTURY", ICOC, Issue:29-30-31, 1990. Bu uzun makalede, İspanyol Kralı II.Felipe döneminde Amerika'dan getirilen değerli madenlerin, Avrupa ve Osmanlı ekonomisine ve para sistemine yansıması ile o dönemde günümüzün petrolü kadar önemli olan ipekli üretiminin ve ticaretinin Osmanlı-İran-Avrupa siyasal ilişkilerine etkileri. -"HARRAN UNIVERSITY", ICOC, Issue:25, 1989. -"THE OLDEST CITY IN THE WORLD", ICOC, Issue:26, 1989. -"TWO TRAVELLERS FORM ANATOLIA" (Strabo and E.Çelebi), ICOC, Issue:27, 1989. -"LIFE AMONG THE VOLCANOES", ICOC, Issue:37, 1992. -SILENT ACTION MEN", ICOC, Issue:39, 1993. -"SELF-PROPELLED VEHICLES", ICOC, Issue:41.

"1856-1923 EMPERYALİZM KISKACINDA TÜRKLER, ERMENİLER, KÜRTLER", Yazıcı Yayınevi, İzmir, 2001.

E.Yavi, kökleri Erzurum'un Çat ilçesine bağlı Yavi beldesine dayanan hattat Osman Bekir Efendinin oğlu asker ressam Osman Nurettin Yavi'nin oğludur. E.Yavi 7/12/1943'te babasının görev yaptığı sırada Diyarbakır'da doğdu. İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi mezunudur.

(Yavi beldesi, terörden acı çekmiş bir yerleşimdir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi HR.SYS. 2878/91 sayılı 29/11/1921 tarihli belgeye göre, Ermeni çetelerinin yıkım ve kıyımına uğramış; Kasım 1993'te de PKK terör örgütünün yaptığı baskında 32 Yavili yaşamını yitirmişti.)

TEŞEKKÜR:

Bu kitap metinlerinin derlenmesinde, uzun yılların birikimi ve deneyimiyle yaptıkları araştırma ve yayınlarından yararlandığımız değerli bilim adamları ve araştırmacılardan başta Taner TİMUR, Niyazi BERKES, Halil İNALCIK, Haydar KAZGAN, Emine KIRAY, Stefanos YERASİMOS, Şevket PAMUK, Reşat KASABA, Yavuz CEZAR, Aykut KANSU, Vedat ELDEM, Alptekin MÜDERRİSOĞLU, Yaşar YÜCEL, Ziya KARAMURSAL, Doğan AVCIOĞLU, Ali AKYILDIZ, Selim TARLAN ve Muammer DEMİREL olmak üzere, diğer yazarlara ve eserlerini neşreden yayıncılara teşekkür ederiz. Kitapta yer alan metin alıntılarında yazarların özgün yazı dillerine bağlı kalınmıştır.

KİTAP EKLERİYLE

Yayın Editörü: Necla Yazıcıoğlu Yavi
Grafik Uygulama : Asuman Urhan
Düzelti . Yasemin Erduran Tuluğ
Baskı : Melisa Matbaacılık 0212. 501 97 57

5. Baskı: Nisan 2003

ISBN 975 - 7045 - 06 - 04

Yazıcı Basım Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Halil Rıfat Paşa Cad. 10/2 İZMİR
Tel/Fax: 0 232 441 85 04

İçindekiler

-Sisyphus'un Kronik Antistabilizasyonu
-Bu Açıklamalar Yüzyıllardır Sürüp Gelen Bir Gerçeği Açıkça Ortaya Koymaktadır I
-On Yıllardır Sistemi Eleştiren ve Çözümler Üreten İcraatçı
Yüksek Bir Bürokrat Örneği Vali Recep Yazıcıoğlu IX
-Devlet Adamları İçin İyi Yönetim Öğütleri Nice Yüzyıllar Öncesinden Geliyor X
-Halil Hamid Paşanın Kellesi Bal İçinde Geldi XIV
-"Gidemediğin Yer Senin Değildir." XV
-Osmanlı Toprağa Toprak Kattı Ama Ekonomik Değere Değer Katamadı XVI
-Komprador Devlet 3
-19. Yüzyılda Avrupalıların Osmanlı Yönetimine, Maliyesine ve Sömürgeleştirilmesine
Nasıl Baktıklarından İlginç Örnekler 9
-Alman Emperyalizminin Düşünce Adamı Paul Rohrbach ise Çok Daha Stratejik ve
Tehlikeli Görüşler Ortaya Atmaktadır 12
-Osmanlı İmparatorluğunun Sonunu İlan Eden Uluslararası Trajikomik İşgal Karnavalı 16

I.BÖLÜM

-Günümüzün Tarihçileri Artık "Ne Oldu" Sorusuna Değil
"Niçin Oldu" Sorusuna Yanıt Arıyorlar 33
-Osmanlı'nın Bükülemeyen Bileğiyle Önce Her Şey İyi Gidiyordu 34
-Doğu Cennetinin Gerçek Anahtarı "Neydi"? 35
-Doğu-Batı Ticaret Yollarının Orta Yerine Kurulan Güçlü Bir Taht 37
-"Göçebe Türk" Efsanesi 36
-Dirençsiz Ülkelerin Fethi ve Zorunlu Merkeziyetçilik 37
-Toplumsal Tabanı Ekonomi, Maliye ve Savaş Gücünün
Can Damarı Yapan İşletmeci Hizmetli Askerler: SİPAHİLER 38
-Mülk Hükümdardan, Emek Reâyâ'dan Ulema ve Asker Yönetiminde
% 10'u Kentli % 90'ı Köylü Bir İmparatorluk 40
-Güçlü Maliye İçin, Güçlü Ekonomi ve Halk Katılımıyla Güçlü Siyaset Gerekirken 41

II.BÖLÜM

Fernand Braudel'in "en uzun" dediği 16. yüzyıl

-Ticari ve Mali Etkinlikler, Kuzeybatı Avrupa'ya Kayıyor 46
-Bol Para ile Gelen Bol Sorunlu Dönem 47
-Orta Çağ Uykusundan Uyanan Avrupa ve Akdenizlilerin
Para ve Değerli Maden Sendromu 47
-Atlantik'i Aşan Gemiler Dolusu Amerikan Altın ve Gümüşü Nereye Gitti? 49
-16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlılar İçin Zorlu Mali Günler Başlıyor
Osmanlı İlk Kez Enflasyon ve Paranın Büyük Değer Kaybını Yaşıyor 51
-Osmanlı Akçesi Bir Bademn Ağacı Yaprağı Kadar
İnce ve Bir Şebnem Katresi Kadar Hafif Hale Geliyor 52
-"Eski Doğulu Kervancılar" ile "Yeni Batılı Yelkenciler" Arasında Olmak
veya Olmamak Mücadelesi Oynanmaktaydı 53
-Doğu "Levant" Ticaretinin Yeni Patronları Adalı İngilizler ve Uçan Hollandalılar
Osmanlı ise Doğu'da İran, Batı'da Alman ve Avustur- ya'nın Güçlü Duvarları ile
Akdeniz'de Sıkışıp Kalıyor 56
-Osmanlı'nın Bal Küpü Pazarlarına Üşüşen Avrupalı Tacirler ve Zengin
Olmak İsteyen Maceraperestlere Sunulan KAPİTÜLASYON PASTASI 57
-İç ve Dış Ticaret Devlet Kapılarında Yasaklı, Ticaret Alanlarında Makbul
Osmanlı Vatandaşı Gayrimüslimlere Teslim 60
-Osmanlı Vatandaşı Rumlar Denizlerde 1000 Ticaret Gemisi Yüzdürürken(!)... 63
-Fetih Denizi Bitti Sıra Zenginliğin Yağmasında... 66
-Buhranın Başlamasıyla Maliye ve Hazine Yönetimiyle
Devlet Memurlarının Yozlaşması 67
-Klasik Sistemin Çözülüşü ve Toplumsal Ayaklanmalar Merkezi İdare, Para Darlığı
Nedeniyle Timarlı Sipahilerin İşletmelerine El Koyma Girişimi Ardından Gelen Tepkiler 70
-"İşsizler Güruhunun Softa Kılığına Bürünmüş Kolu"
Medrese Öğrencisi Suhtelerin Ayaklanması 76
-"Gece Nalbi"nin Nöbet Tuttuğu Gece Mahkemesi Kurulmuş Bulunmaktaydı

İstanbul'da Bile Can Güvenliği Kalmamıştı 79
-Osmanlı'da Yargı ve Yürütmenin Çatışması
Devlet Hizmetlerinde Bürokrat ve Çete Dayanışması 82
-Yeni Fetihlere İtirazlar "Darül-Harp" Çok Uzak Timar Erbabı "Müflis", Yeniçeri İş Güç Sahibi
Yenilecekleri Ganimetsiz Seferi Neylesinler 84
-İmparatorluk Aygıtının Zayıflamasıyla Devlet Üretim ve Gelir Kaynakları Üzerindeki
Denetimi Kaybetmeye Başlıyor 87
-19. Yüzyılın Gayrimüslim Ünlü Galata Bankerlerinin
İki Yüz Yıl Önceki Müslüman Öncüleri 88
-Büyük Başın Büyük Derdi İyi Yönetilemeyen Uçsuz Bucaksız Topraklar ve Ülkeler
Osmanlı'nın Başına Dert Oluyor Savunma ve Geri Çekilme ile Gelen Mali Bunalımlar 92
-Bir Daha Hiç Kapanmayacak Bütçe Açıkları Devri Başlıyor
Çare(!) Devlet Eliyle Soyguna Dönüşecek "Fon" Gelirleri İcat Etmek 94
-Hazine Kolay Kaynak Yaratmak İçin Sistemin
Yaşam Kaynağı Olan Timar İşletmelerine El Koyuyor
Avarız ve İmdadiyye Fonlarının Ortaya Çıkışı 95
-Olağanüstü Hallerde Alınan Geçiçi Vergiler ve Fonlar Kalıcı Oluyor 96
-Yoksullaştırdığın Halka Yeni Vergiler Salamıyorsan Çeşit Çeşit Fonlar İcat Eder
Paraya Sıkıştıkça da Fonların Miktarını Artırırsın 97
-Devlet İçinde Devletçikler Ayanlar-Derebeyleri Sahnede 99
-Loncaların Etkinliğini Yitirmesi Başkentin Gevşekliğinden Yararlanarak
Zenginleşme Fırsatı Bulan Yerel Yönetimlerin Kaynakları Üzerine El Koyma
ve Zor Kullanma Başarısızlığı 102
-17. Yüzyılda İstanbul'daki Merkezi Devlet ile Taşradaki Yerel Unsurlar Arasındaki
Güç Dengeleri Nasıl Değişti? 106
-İç Borç Batağına Atılan İlk Adımlar Yıl 1775... Modernleşmemek İçin Direnen ve
Sürekli Yenilen Ordu Giderleri ve Yolsuzlukların Neden Olduğu Büyük Bütçe Açıkları,
Ekonomi ve Altyapı Yatırımlarına Engel Oluyor Parasızlığa Ağır Vergiler ve Çeşitli Fonlar
da Yetmeyince Kolay Çare: Esham (Hazine Bonosu) İhracıyla İç Borçlanma 108
-İlk Dış Borç Fikrinin Yeşermesi Muhteşem Osmanlı Parasızlıktan Şaşkınlığa Düşünce
Fas Sultanlığından Borç İsteyecek Duruma Düşüyor İlla ki Kâfirden Almayacak! 111
-Müslüman Ülkelerden Borç İmdadı Gelmeyince
Mekruh ta Olsa Hıristiyan Avrupa'ya Başvuruluyor 114
-Paraların Altın ve Gümüş Oranları Azaltılarak Saflıkları Düşürülüyor, Sağı Solu Kırpılıyor
Amaç Enflasyon Aracılığıyla ve Paranın Tağşişi ile Zoraki Vergi Elde Etme Çaresizliği 115
-Bunalımdan Çıkış Arayışları Bazı Osmanlı Aydınlarının Kalkınma ve Halkın
Ezilmemesi İçin Teşhis ve Öneri Raporları 118
-Esham (Hazine Bonoları) Satışlarını Durdurma Çalışmaları ve Bunun Sonucunda
Sağlanan Gelirler: Esham "Faiz"lerinin Yarattığı Sorunlar ve Hazine Zararla 126

III.BÖLÜM

Osmanlı Toplumu ve Ekonomisi İçin 19. Yüzyıl Öncekilerden Çok Farklı Bir Dönem Oluşturur

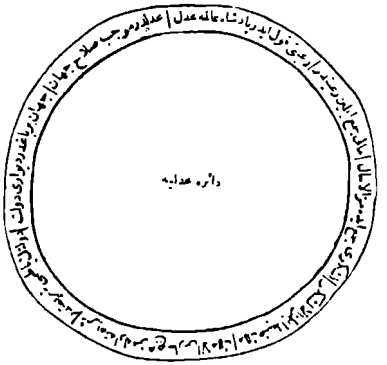
-Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı Sürecine 1850'lerden Sonra
Çok Önemli Bir Diğer Boyut Eklenmiştir: Dış Borçlanma ve Dolaysız
Yatırımlar Yoluyla Yabancı Sermaye Girişi 131
-Modern Dünyayı Çok Geç Farkeden Ekonomi Yönetimi 132
-Osmanlı İmparatorluğu Nihayet Kapitalist Dünya Ekonomisine
Katılma Sürecine Giriyor 1815-1876 132
-Sömürgeciliğin Doruğa Çıkışı ve Batışın Başlangıcı1838 Balta Limanı Antlaşması 135
-Dış Borçlarla Bir Yandan Boğaz'da Saraylar İnşa Ediliyor 138
-1938 Balta Limanı Antlaşması'yla Osmanlı Toplumu Sadece Tarımsal Üretime
Yönlendirilerek Köylülüğe Nasıl Mahkum Edildi? 143
-Tanzimatın Baş Mimarı "Büyük" Sıfatlı Reşit Paşanın İngiliz
Büyükelçisi Lord Stratford Canning'in Elini Öpmesine Neden Olan Çaresizliği 148
-Akçenin Yüzü Karanınca Yabancı Paraya Kaçış ve Paranın Değer Kaybetmesi 151
-"Ah Parasızlık Vah Parasızlık" Diye Diye... Her Yolu Deneyen Osmanlı'nın
Akıl Almaz İcadı "KAİME" Denilen Devekuşu Misali(!)

Hem Kağıt Para Hem Hazine Bonosu 152
-"*Para Kaynağı Yaratamıyorsan Borçlanırsın*"
Osmanlı da Pahalı, Ancak Kolaycı Bu Yolu Seçerek Dış Borç Çıkmazına Giriyor 154
- Osmanlı İmparatorluğu İstikrazlarından Satın Almak Çok Çekiciydi Devlet En Verimli Gelir
Kaynaklarını Yüksek Faiz Karşılığında Teminat Olarak Hovardaca Elden Çıkarmaya Hazırdı .. 155
-Hasta Osmanlı Maliyesinin Pahalı Serum Şişeleri Galata Bankerleri 156
-Galata Bankerlerinden Yüksek Faiz Oranlarıyla Borç Alan Osmanlı Yönetimi,
Avrupa'da Birikmiş Tasarruflar İçin İlgi Çekici Bir Pazar Teşkil Ediyor 156
-Sultan Abdülmecid İngiliz Büyükelçisi S.Canning'in Tehdit ve Şantajıyla
Borç Verme Teklifine Nasıl Direndi? Sonuçta Ağır Şartları Nasıl Kabul Etti? 159
-Akla, Mantığa ve Ahlaka Sığmayan İbret Verici Bir Dış Borçlanma Dolandırıcılığı
Osmanlı'nın Kırım Savaşı'ndaki Yandaşları(!)
İngiltere ve Fransa'dan Aldığı İlk Dış Borç Günahı ve İlk Büyük Vurgunu Yemesiyle
Bir Daha Kendisine Gelemeyecek ve Avrupa Sermayesinin Tutsağı Olacaktı 160
-1838 Ticaret Antlaşması, Osmanlı Sanayi ve Ticaretini Avrupa'nın Vesayeti
Altına Sokmuştu 1855 Yılı Dış Borçlanma Kefaleti ise
Aynı Olumsuzluğu Maliye Alanında Yapmış Oluyordu 162
-Ayrılığın Kaçınılmaz Sonu Ufukta Osmanlı'nın Mali İflası Görülüyor 165
-Maliyenin Acıklı Durumu İçin Gelen Yabancı Danışmanlar 167
-İthal Malı Diğer Bir Mali Kurtuluş Reçetesi Daha 168
-IMF ve Dünya Bankası Raporlarının 140 Yıl Önceleri Sunulan Bir Benzeri
Hobart-Foster Raporu ve Avrupa'nın Önerdiği Mali Çözümler 170
-Osmanlı Bankasının (Bank-ı Osmani-i Şahane) Kuruluşu 174
-Osmanlı'nın Mali İflası "*Tatili Tediyat*" 177
-Düyun-u Umumiye'ye Yaklaşırken 19. Yüzyılın Son
Çeyreğinde Osmanlı Mali Durumuna Genel Bakış 182
-"*Nerede Bu Devlet?*" Mali İflasın Ardından Gelen
Toplam Borçların Tasfiyesi İçin Düyun-u Umumiye İdaresi Kuruluyor 188
-Son Umut ve Son Savaş Çığlığı ile Girilen Birinci Dünya Savaşı Yenilgisiyle
Osmanlı İmparatorluğu Hepten Yok Oluyor 194
-1
Osmanlı'nın İflasa Nasıl Gittiği, Halkı Nasıl Vergi Tutsağı Ettiğinin Kronolojik
Dış Borç Listesi 209
-Kırım Savaşı Öncesinde Yaşanan Para Spekülasyonları ve
1938 Serbest Ticaret Antlaşmasında Galata Bankerleri 225
-Ekonomi Dış Rekabete Dayanamayarak Çökerken Başta Saray Çevresi,
Memurlar ve Sosyetenin Savurganlığı ile İthal Malları Tüketim Çılgınlığı
Ardından Gelen Hacizler 226
-Borç Osmanlı Yiğidinin Kamçısı
Maliyenin Eli Osmanlı Bankasının Cebinden Çıkmıyor 227
-Galata Borsasında Hava Oyunları Kazananlar ve Kaybedenler 229
-Galata Borsasının Dışa Açılması ve Yabancı Yatırımcıların İstilası Repor-Depor(*) İşlemleri .. 231
-Padişahın, Maliyenin ve Galata Bankerlerinin Baş Belâsı Yalancı, Dolandırıcı
Bir Vezir Mahmud Nedim Paşa ve Çevirdiği Borç Para ve Borsa Dolapları 234
-Galata Bankerleri; Savurgan, Karşılıksız Para Bastıran, Borçlarının Faizlerini
Bile Ödemeyen Sultan Abdülaziz'in Devrilmesi veya Öldürülmesini Finanse Ediyorlar 235
-İflasın İlanı 236
-Hazine Bomboş, Ordu Rus Belasını Savuşturmak İçin Silah ve Mühimmat Parası Beklerken
Padişah ise Mahmud Nedim Paşadan Saray Giderleri İçin İlâve Para İstemektedir 238
- Hünkâr'a Kağıt Para İhtiyacından Bahsetmek Yağlı Parçayı Elinden Kaçırmak Demekti
Padişah Altın veya Osmanlı Bankası Çeklerini İstiyordu 244
-Maliye Nazırı Sadık Paşa Devletin Parası, Hatta Yetim, Dul Aylıkları ile
Borsa Oyunlarına Katıldı mı? 248
-1875 Mali İflası Sonrasındaki Borçlar ve Ödeme % 80'i Köylü Olan Bir Devletin Ekonomisi
Bu Borçları Ödeyemez Durumda 252
-Osmanlı İflası ve Borçlarıyla İlgili Dış Basında Çıkan Gazete Haberleri 254

-Osmanlı İmparatorluğunun Son
Yıllarında
çilmiş Acı Gerçekler 272
-Y
-O
-Batı Sermayesinin Osmanlı'ya Uzanan Pençeleri: İm
-A
-Rüşvet Dediğin Deve Yükü Kadar Olmalı 291
-Şa
-A
-Osmanlı'nın Kanayan Yarası Yemen ve Kışlanın Önünde Redif Sesi Var... 295
-Ga
-P
Ayrılan Ödeneğin Yansı Olursa 310
-S
-Tedavüle Yarayacak Sermayenin Yokluğu 319
- *"Bu Eller Bana Kâfi Geldi Hiçbir Şey Arzulamadığım İçin*
Hiçbir Şeyden Mahrum Kalmadım" *321*
-Belki Bütün Dünyada Ticarî Kanunlar Konusunda Türkiye'den
Daha Geniş Prensipler Ortaya Atan Bir Memleket Yoktur 322
-D
- 1906- 1907 Erzurum ve Diğer İllerdeki Vergi Ayaklanmalarının Mali ve Ekonomik Sebepleri 337
-A
Rüşvetçi Memurlar Görevden Alınıyor 343
-Polis ve Ja
Kanlı Olaylan Başlatıyor Ayaklanan Halk Ja
Vali, Konağından Kaçarak Bir Eve Sığınıyor 350
-E
-T
-H
-D
-T
Böylece Türk Ulusunun % 90'nını Siyaset ve Ekonomi Dışı Bıraktıkları Gibi,
Kendilerini Savundukları Amaçlardan Yoksun Etmişlerdir 370
-T
-M
-D
O Yanlışlıkların Cezasını Şimdi Çekmektedir; Onların Asıl Kaynağı Nerededir?
Devletin Başına Bu Kötülükler, Avrupa'nın Örnek Alınmasından mı Gelmiştir?
Sorunun Yanıtı Hem Evettir Hem Hayır 382
- *"Köylünün, Canından Başka Koruyacağı Hiçbir Şey Kalmadı"* Köylüler ve Devlet 384
-*"Benim Sesim Avrupa'dan Geliyor Sizin Sesinizse Yurdun Bağrından"*
Türk Gençlerine Mektup 391
-20. Yüzyıl Başında Avrupa Emperyalizmi ve Dünyanın Diğer Bölgelerinde Oluşan
Ekonomik Güçlerin Ortaya Çıkışı Genel Konjoktür 394
- i
Osmanlı Vilayeti Olan Mısır ise Tek Başına İmp
Dış Ticaretinin Aynı Değerini Yapıyor 403
-İttihat Terakkinin Ulusal Bir Ekonomi Yaratma Girişimleri 403
- Temmuz 1915'
Satın Alınabilen Bir Mal, Savaşın Üçüncü Yılına Girilirken,
5.50 Osmanlı Lirası ile Satın Alınabiliyordu 405
- Osmanlı İmpa
Halkları Fethetmek İç
Harcamışlardı Şimdi İmparatorluk Gitmişti ve Onun Göçüşü
Türkler İç
-M
Mıha Dahi İhtiyaçları Vardı 414

"Bilinçsizce kullanımdan, aşırı zorlamadan,
sürekli aşınmadan yorgun düşmüş topraklar üzerinde yaşıyoruz.
Gidecek, göçecek ya da fethedecek bakir topraklar kalmadı;
önümüzde arkamızda ya da çevremizde. Var olanla yetinmek,
tüketmeden üretmek, var olanı korumak,
gelecek kuşaklara yaşanabilir, aldığı borçları ödeyebilir
bir ülke bırakmak zorundayız.
Hep yinelendiği gibi, kültürel varlığımızı
yalnız atalarımızdan yadigâr bulmadığımızı,
gelecek kuşaklardan da ödünç aldığımızı söyleyip duruyoruz ya
artık bunun gereğini yapmak, geleceğe yönelmek zorundayız."

Bozkurt Güvenç

Nice yüzyıllar
Mülk ve devlet asker ve rical iledir. **Rical** mal ile bulunur. **Mal** reâyâdan husule gelir. **Reâyâ adl** ile muntazam-ül hal olur.

Sisyphus'un Kronik Antistabilizasyonu

Mitolojide tanrılar tanrısı Zeus, Korinthos kentinin kurucusu Sisyphus'a verdiği cezaya göre, Sisyphus yüksek bir tepenin eteğine götürülür. Önüne konulan büyük bir kaya parçasını ite kaka tepenin doruğuna kadar çıkarmak zorunda bırakılır; ancak Sisyphus'un, binbir güçlük ve çabayla uğraşıp doruğa çıkardığı kaya, tekrar aşağı yuvarlanır. Sisyphus aynı şekilde kayayı tekrar yukarı çıkarır ve kaya tekrar aşağı yuvarlanır. Bu sonsuza değin durmaksızın tekrarlanacak acımasız bir cezadır!...

Nizam-ı Cedid, Islahat-ı Hayriye, Tanzimat, İttihat ve Terakki, reformlar, mali istikrar programları, ak günler, bu düzen değişmeli, 24 Ocak kararları, beyaz sayfalar, refah yolu, 5 Nisan kararları, sıcak para kaçışı, kara çarşamba, kara perşembe, sıcak cumartesi, şiddetli kriz, borsada med cezir, bitmek bilmeyen niyet mektupları, stand by anlaşmaları, çerçeve anlaşması, finansal piyasalar krizi, batık bankalar, enflasyonlar, devalüasyonlar, ulusal stabilizasyon programı... olmadı revize edilmiş program...

Türk insanı 400 yıldır Sisyphus'un sonsuza dek çekmeye mahkum olduğu cezayı anımsatan bu kelimelerin ağırlığını sil baştan, tekrar tekrar daha kaç yıl taşıyacak.

Efsane değil, gerçek olan eziyet 16. yüzyıl sonlarında başlar. İmparatorluğun her yanı "**Efrenci sikke**" (Avrupa parası) denilen "**Duka**", "**Real**", "**Esedi**", "**Zolota**" vb. yabancı paraların hücumuna uğramıştır. Bu para yabancılaşması ve bolluğu Osmanlı para sistemi olan "Akçe"nin ciddi şekilde hastalanmasına yol açar. Paraların altın ve gümüş değer oranları bozulur. Piyasada mal fiyatları yükselmeye, mali denetim ve değerlendirmeler dalgalanmaya başlar. Spekülasyonlar, kalp para sürümü çoğalır. Modernleştirilememiş ordunun bitmek bilmeyen savaş yenilgileri, hazineyi iflas noktasına getirir. Kısaca, Osmanlı ülkeleri enflasyon denen canavarın tutsağı olmuş ve bir daha da düzelmeyecek zorlu günlere doğru yola koyulmuştur. Nihayet **"1584 devalüasyonu" diye anılan büyük para operasyonu yapılarak akçe değerinden % 50 oranında düşürülecektir. Artık Osmanlı akçesi de "kötü ve kara para" olmuştur.** Ancak zamanın yöneticileri bunun bir daha düzelemeyecek bir başlangıç olduğunun farkında olmayarak her şeyin yolunda gideceğini düşünmekteydiler.

Elinizdeki kitap, bu gidişatın seyrini, sorumlularını ve değerlendirmesini yapanlara ait çok küçük bir özettir. Geçmişi anlamak için konuya güncel bir iki başlıkla girelim:

14 Ocak 1868 tarihli "The Times" gazetesindeki yazıda:"Türkler, kendilerine has bir inatla yılmadan vergi toplama çarelerini bulmakta, düzeni ayakta tutmakta, borçlarını ödemek üzere yeni kaynaklardan para sağlamaktadır. 'Hasta adam'ın sağlık durumundan endişe duyanlara, bundan böyle verilecek cevap, 'Hiçte kötüye gitmemektedir.' olacaktır." (Blaisdell, D. "European financial control...")

Yıl 1946. 7 Eylül günü. Türkiye Cumhuriyeti kamuoyu bir terimi ilk kez işitiyordu: **Devalüasyon**. Paramız 1 dolar karşısında 125 kuruştan 280 kuruşa düşmüştü. Yani 7 Eylülden önce 125 kuruş vererek alınan dolar 280 kuruşa (2.80 liraya) yükselmişti. Kararın -bugünkü moda deyimiyle- Mimarı Maliye Bakanı Halit Nazmi Keşmir, bu operasyonun fiyatları yükseltmeyeceğini söylemektedir.

24 Ocak kararlan ise tam bir başarısızlık ömeği oldu. 1946'da karaborsada dolar vardı ama bu değer 1951'e kadar 3.10-3.30 lira arasında oynadı. Bu üst sınırın üzerine kaymadı, çıkmadı. 24 Ocak kararlarında 70 lira olan dolar ise 400 lira civanndaydı. 1946-1950 dönemindeki yıllık % 7 enflasyon ortalaması, bugün aylık fiyat endekslerinin ya kırdığı ya da yaklaştığı rekorlardır. Turgut Özal hükümeti Cumhuriyet hükümetlerini 56 yılda bastığı paranın eşit bir emisyonun 56 günde yapmıştır. Bunun adı da sıkı para politikası ise gevşeği ne ola ki?

19 Mart 2001 günü Dünya Bankası baş ekonomisti Nicolas Stem, fiyaskoyla sonuçlanan istikrar programı ardından revize edilmiş yeni ekonomik programı desteklediklerini ve başarılı olacaklarına inandıklarını, Dünya Bankasının sağlayacağı maddi desteğin güçlü olacağını ifade etti. Ayrıca IMF Avrupa Birinci Bölüm Başkanı Michael Deppler de:"*Yapmak istediğimiz şey, geçmişteki programlann bu tip krizlere yakın olma özelliğini değiştirip, güçlü bir program yapmaktır. Bütün bunlann yapılması, gelecek için güçlü bir temel atılmasını sağlayacaktır.*"

Bu Açıklamalar Yüzyıllardır Sürüp Gelen Aynı Gerçeği Açıkça Ortaya Koymaktadır "Durum Kötüleşmiştir; Ama İyi Olacaktır"

Büyük finans kuruluşlan borç para vererek ayakta kalabilirler. Borç veren ne ister? Paranın kendi öngördüğü alanda kullanılmasını ister. Verdiği borç için ödeme güvencesi ister. Bunun için ülkenin doğal kaynaklarını, ticaret etmenlerini ipotek etmek ister. İşte dışa bağımlılık bu demektir. Borç alanın özgürlüğü, borç verenin istemine göre kısıtlanabilir. İsterse yeniden borçlandırır. Kural budur.

Bu başlığı çokça yaşanmış örneklerden biriyle açıklayabiliriz.

ABD Hükümeti, Ulusal Ekonomik Araştırma Bürosunu (NBER) ve öteki önde gelen iktisatçıları, *Son Ekonomik Değişmeler* üzerine ayrıntılı bir rapor yazmakla görevlendirmiş, rapor 1928 ve 1929'da yazılmıştı. Geleceğe ilişkin tahminlerle ilgili olarak, NBER Müdürü Wesley C.Mitchel'in bazı çekincelerine karşın bir eleştirmen, 1930 sonunda geriye dönüp geçmişi değerlendirdiğinde şunları söylüyordu: "943 sayfalık raporun hiçbir yerinde, 1929 sonunda krizin patlamakta olduğuna ilişkin güçlü bir imaya rastlamıyoruz." (J.Jewkes, aktaran Davis, s.406).

On yıl sonra, Joseph Schumpeter geriye dönüp bakarken, savunmacı bir tavır takınıyordu:"Şunu kavramamızın son derece büyük önemi var: O zaman gerek iş adamları gerek iktisatçılar için gözlenmesi mümkün olan gerçekler veri alındığında, **o teşhisler... düpedüz hatalı değildi. Kimsenin görmediği** -gerçi bazıları hissetmiş olabilirler- şey, teşhis ve hastalığın seyrine ilişkin tahminlerin dayandırıldığı temel verilerin kendisinin sürekli değişim içinde oluşuydu. ...**İnsanlar çoğunlukla bastıkları yere sıkıca yapıştılar. Ama bastıkları toprağın kendisi kaymak üzereydi.**" (Schumpeter, Business Cycles, cilt II, s.793-4).(*)

Dolaysız yatırımların büyüyen yetersizliği karşısında banka kredilerine artan başvuru, bu koşullarda sistemin savunmasını oluşturmaktaydı. Yarı sanayileşmiş ülkelere kredinin genişlemesi, metropol ülkelerin ihracat sanayilerine ek bir pazar açma girişiminden başka birşey olmadı. Bu "teknik" açıdan tehlikeli, "tutucu bir banker" için çılgınca, fakat metropol ülkelerin bazı büyük tekelleri için gerçek anlama sahip bir girişimdi.

Zaten eğer fatura tuzluya patlarsa, ödeyecek olan yaygara koparanlar olmayacaktır. Kârlar büyük tekeller tarafından cebe indirilecek, masraflar da şüphesiz devlet hazinesince, yani vergi mükelleflerince (ve ek enflasyon biçiminde tüketicilerce) ödenecektir. Aynı nedenden dolayı, dış banka (finans) sermayesinin, yarı sanayileşmiş ülkelerin ekonomilerinI boğma olasılığı da zayıftır. Finans kapital böyle yaparsa, aynı zamanda müşterilerinin % 25'inI de boğmuş olacaktır (Bu "Üçüncü Dünya"nın dünya ithalatı içindeki payıdır). Finans kapital kuşkusuz, bir kısmı "kendi" ulusunun bIr kısmı da "azgelişmiş uluslar"ın sırtından olmak üzere "**kayıpları devletleştirmekle**" yetinecektir.

(*) Andre Gunder Frank, Ernest Mandel, "Ekonomik Kriz ve Az Gelişmiş Ülkeler" Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1985.

Krizleri savuşturma yolunu, ekonomik stabiliteyi, iç ve dış isteği artırıcı pazar yaratmakta ve bu amaçla uluslararası, uluslarüstü örgütlere gitmekte bulan dönem kapanmıştır. Şimdilerde meta değil, para dış satımı ağır basmaktadır.

"Almanların son yaklaşımı, dahası geri kalmış ülkelerin pazarlarını ele geçirme istemleri, bunların örnekleridir." *Andrew Schonfield, Modern Capitalism*

"Ekonominin dünyaya açılış sürecinde, dış borçlanma ve dolaysız yatırım yollarıyla yabancı sermaye girişi, devlet dış borçlarını ödeyemez duruma gelinceye kadar, ödeme olanaklarını çok aşan miktarlarda ve son derece ağır koşullarda borçlanmış, elde edilen fonlar cari harcamalara yönelmiş ve böylece, devletin mali kaynaklarının Avrupa sermayesi tarafından denetim altına alınışına giden yol açılmıştır.

Dış borçlanmanın bu döneminde fon girişi, borç ödemelerinin üzerinde kalmış; borçlanmanın faturası henüz ödenmeye başlanmamıştır. Sağlanan dış fonların devletin askeri harcamalarını ve genel olarak ithal malı tüketim mallarına yapılan harcamaları artırdığı, dış ticaret açıklarının hızla büyüdüğü görülmektedir."

Bu metin günümüz Türkiyesi'ne ait olmayıp, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğunda yaşanan ekonomik ve mali durumu yansıtmaktadır. Lütfen başa dönüp, tekrar okuyun.

Kitabımıza Osmanlı mali tarihini adeta tekerrür ettiren kısır döngü anlayışıyla girişmemiz nedeniyle, aşağıda yakın bir geçmişte (1977) Muammer Sencer'in kaleme aldığı "***Bugünkü Durum, Tarihten Alınmayan Ders***" başlıklı makalesi okunduğunda yüzyıllardan beri yol gösterici fikir ve kalem sahibi insanların söyleyip yazdıklarının hiçbir anlamı olmadığı gibi bir dehşete düşüyoruz. Yıl 1977.

Türkiye'yi borçlandırmanın ne denli kazançlı olduğu, yüksek faiz gelirlerinden açığa çıkmaktadır. Şimdi batılılar, "aman Türkiye borcunu ödemese" diye bakmaktadırlar. Çünkü ödenmeyen borçlar, borç tutarını aşan faiz yükümlülükleri getirecektir. Faizleri bile ödemekte güçlük çekecek Türk ekonomisi, kaynak yaratamaması nedeniyle, parasına, yabancı paralar karşısında yeni elastikiyetler kazandırmak isteyecek ve bu fasit daire sürüp gidecektir.

Maliye Bakanlığının yayınladığı, 1977 yılı bütçe gerekçesinde özel bir bölümü kapsıyor dış borçlar. Devletin iflasını ortaya koyması açısından üze-

rinde ibretle durulmaya değer bölümler var orada. Bütçe gerekçesine göre dış borçlar, dövizle ödenecek dış borçlar ve Türk parasıyla ödenecek dış borçlar olarak ikiye ayrılıyor. Dövizle ödencek dış borçların tutarı, 30.9.1976'da, 4 milyar 942 milyon doları bulmuş. Bunun 3 milyar 424 milyonu, doğrudan doğruya bütçeden, 1 milyar 042 milyonu, bütçe dışı kamu sektörü yönünden ödenecek. Geri kalanı ise özel sektör borç

Borçlarımızın alacaklıları, Dünya Bankası, Uluslararası Kalkınma Birliği, Uluslararası İskan Fonu, Avrupa Yatırım Bankası, Uluslararası Finansman Kurumu gibi kuruluşlar. En çok borçlu olduğumuz ülkelerin başında ABD geliyor, onu 492 milyon dolar borçla Almanya izliyor.

Borçların faizine bir göz atmak bile Osmanlı düzeninin, bütün bağımsızlık teranelerine karşın alabildiğine sürüp gittiğini kanıtlayacak nitelikte: 4 milyarlık borç için 2 milyarlık, evet 2 milyarlık faiz ödenmektedir. Yani % 50. **İşte, dışa bağımlılık bu demektir. Borç alanın özgürlüğü, borç verenin istemine göre kısıtlanır; kuraldır bu**. Hele böylesine ağır bir yük altında olanlar için, dış ve iç politikalarını kendi isteklerine göre düzenlemek, artık söz konusu edilemez. Borç verenin ileri sürmüş olduğu koşullar engeldir buna. **Borç veren ne ister? Paranın, kendi öngördüğü alanlarda kullanılmasını ister. Verdiği borç için ödeme güvencesi ister. Bunun için, ülkenin doğal kaynaklarını, ticaret etmenlerini ipotek etmek ister**. Bunları daha yakından saptamak için, örnek olarak AET'nin akçal kuruluşlarından olan Avrupa Yatırım Bankasının kredi koşullarını gözden geçirelim: Banka, Tüzüğünün 20. maddesi uyarınca, Türk Hükümetinin, ana para ve faizlerin zamanında geri ödenmesini garanti etmesi üzerine 2.7 milyar dolar vermiştir. Paranın büyük bir bölümü, tarım, enerjl, ulaştırma, kimya, kağıt ve kauçuk dalında kullanılmıştır; özel sektörün, tekstil sanayii ve çimento dalında aldığı para da küçümsenmeyecek ölçüdedir. (AET, Türkiye Sürekli Delegeliği Bülteni).

AET aday üyelik statüsü çerçevesinde "Türk ekonomisinin hızlandırılmış biçimde kalkınmasına yararlı olmak amacıyla" yapılan bu yardımlar, ilkelerine uygun biçimde kullanılmadıklarından, yani katma protokol gereği alt yapı yatırımlarına yöneltilmediğinden, Türkiye'ye büyük bir faiz yükü gelmiştir. En belirgin sonuç olarak: Bankadan alınan paranın faizi 169.700.000 dolardır. Yani, 271.800.000 dolara karşı, 169.700.000 dolar.

Borcun böylesine bir dönüşüme uğramasının asıl nedeni, doğallıkla, planlı ve istikrarlı bir ekonomi politikası izlenemeyişinde bulunabilir.

Ödemeler dengesinde, fiyat aşamalarında bozukluğa yol açan ve ekonomik kalkınmayı durduran bu durumu çeşitli etmenlere geri götürmek olanaklıdır. Özel sektöre, fikir vermekten, tavsiyede bulunmaktan, ona kolaylıklar göstermekten ve kamu kuruluşlarında siyasanın bir fonksiyonu olmaktan öte geçemeyen Türk plancılığının, global olumlu etkilere sahip olabileceği düşünülemezdi elbet. Özel sektör, her türlü karışımı (müdahaleyi) yadsıyan, dolayısıyla vergi, piyasa ve para koşulları karşısında aciz kalan devletten, borç yükünü, sağ salim hafifletmesi de beklenemezdi.

Türk ekonomisinin ve alle bütçelerinin allak bullak olmasına yol açan son zamlar, Türkiye'nin dünyadan soyutlanamayacağını bir kez daha açığa çıkarmıştır. Dış baskılar sonucu, birbiri ardınca gelen enflasyon dalgaları, sistem içinde bir önlem alma olanağı zaten bulunmadığından, bir küçük kütlenin haksız ve aşırı kazanmasına ve büyük kütlelerin ezilmesine yol açmıştır. Bu sistem içinde alınacak her önlemin tüccar, sanayici, esnaf yönünden alınacak bir karşı önlem kesinlikle vardır. Mal ve hizmetlere kolaylıkla zamları yansıtacak zümrelerdir onlar. Dolayısıyla onların, pahalılıktan yakınması yoktur. Tersine, stokların % 100 değer kazanması hepsini gönendirmiştir; Batı sıra düzeninin (hiyerarşi) belli kesimlerini de. Çünkü bir kez, Avrupa satımda (ihracat) belli belirsiz bir kımıldanış, Türkiye'den hiç değilse faizlerin devşirilmesini güvenceye alır gibi olmuştur. Öte yandan her şeyden önemlisi, Türk lirasıyla ödenecek borçlar korkunç biçimde kabarmıştır.

Enflasyonla, piyasada dolanan para arasında sürekli bir fonksiyonel ilişki kuran ekonomi kuramları, dış ticaret dengesini düzeltme ve kredi sağlama amaçlarıyla yapılan devalüasyonlardan sonra bütünüyle sarsılmıştır. Dış kaynaklı enflasyondan sonra, Batılılan yeni nimetlere kavuşturan Türkiye'ye ödül olarak biraz kredi verilmiştir. Bu ona, yüzüstü kapanmadan varlığını sürdürebilmesi, yeniden borç alabilmesi olanağı verecektir. Az önce, para değerindeki düşüşün Türk parasıyla ödenecek borçları hayli yükselttiğine değinmiştik. Gerçekten de 3.5 milyar liralık borç, bir yıl içinde, para düşüşleri oranında artmıştır. Bu borçların da yarısından çoğu devlet yönünden ödenecektir. (Türkiye Sınai Kalkınma Bankası ve Devlet Yatırım Bankası borçlarını da bu arada gözönüne alıyoruz.)

Yukarıdaki tablolardan çıkan sonuca göre, 1985'e değin dövizle ödenecek faiz gittikçe azalacak, ama yine de ana paranın ortalama yarısı ölçüsünde olacaktır. Öte yandan, son para "ayarlaması" da dikkate alındı-

ğında, dış satımımızın % 15'inden aşağı olmayan bir kesimini bu tür (dövizle ödenecek) borçlara ayıracağız. Türk lirasıyla ödenecek ana para ve faiz oranlarının da eklenmesiyle, dış satım eğrimizin yaklaşık dörtte birinin her yıl yine yurt dışına çıkacağını kabul etmek gerekir. Örneğin 1977 yılında Türk parasıyla ödenen borcun dolar olarak karşılığı 7 milyondur. Dövizle ödenecek borcun, % 4.5 oranında kabarması demektir bu. 1976 yılı sayılarının dikkate alınmasıyla yapılan bu hesaplamaya, bir yıl içinde devalüasyondan doğan yükselmeler katılırsa, toplam dışı ödemeleri, dış satımımızın % 25'ine vardırmaya hak kazanılmış olur.

Cumhuriyet tarihinin en büyük ekonomik olayı sayılabilecek son zam furyası, dar gelirli yurttaş ölçüsünde devletin de geleceğini tehlikeye atan ve ancak savaş yıllarında ortaya çıkabilecek istifçilik, karaborsacılık ve vurgunculuğa yol açan, kötü politika sonucudur. Siyasal arenadaki sorumsuz, dahası yurt ihanetiyle nitelen dirilebilecek yönetim biçimi ve siyasal karar odaklarının, sınıfsal dengenin değişiminden doğan çelişki karşısında her ne pahasına olursa olsun direnişi, devletin tükenmesine yol açan belli başlı etmenlerden olmuştur. Dar gelirli, emekçi sınıflar üzerinde baskı yaratıcı kararlar almak, ekonomik bunalımdan çıkış yolu gibi görülmüştür.

Sadece iktidarda kalabilme tutkusu, politikacıları Türkiye'nin yarınıyla hiç mi hiç ilgilendirmemektedir. Onlar halka, kemerleri biraz daha sıkmayı öğütlerken, kendilerini iktidarda tutan güçlere vurgun kapılarını ardına değin açarken, savundukları Batı sistemine yaklaşamayacakları ölçüde uzak düşmüşlerdir.

Batı kapitalizmini, yeniden üretimle ilgisiz bir vurguncu düzeninden ibaret sandıkları, Batı tipi sanayi üretiminin teknolojik temelinden, pazarlama ve fiyat sorunlarını nasıl çözümlediğinden habersiz oldukları için. Nihayet, Batısal tarih gelişimini, bir ölçüde de olsa Türkiye'de yineleyebilecekleri gafletine düştükleri için.

Gerçi dünya tek boyutlu değildir. Ülkelerin içsel sorunları, artık uluslararası gündemde görüşülmektedir. Nitekim AET, gerek Türk işçilerinin Avrupa'da serbest dolaşımı, gerekse Türk iç pazarının Avrupa'ya açılması özlemleri nedeniyle ön planda tartışılan bir güncel sorun olmuştur. AET'nin, kendi bünyesine Türkiye'nin dokuma sanayii ürünleri satışını kısıtlayan son çizgisi, siyasal dayanışma kurallarını (Kıbrıs ve Ege sorununda) deviniye (harekete) geçirmeyişi, Türkiye'nin son zamanlarda duyarlığını artırmıştır haklı olarak. Yine de Türkiye'nin genel tutumu, sorunları-

nı, ortak Avrupa politikası içinde çözümleme esasına dayanmaktadır. Oysa ülkemizin ekonomik dengesini kurmanın çok değişik ve başarı şansı çok daha yüksek yolları yok değildir.

Türkiye'nin tarihsel lanet kıskacından kurtulma sürecini en azından hızlandıracak bu yolların kuramsal temellerini, ille de belli kutuplarda arama zorunluğu da yoktur. Batıda tartışması yapılan kuramların (kutuplara alerjisi olan için söylüyorum) yeni stratejilere dayanak biçimleyebileceği de kabul edilmelidir. Karşılaştırmalı avantajlar kuramı bunun bir örneği olabilir. Ülkelerin, ekonomilerini ayakta tutacak faktörlerin (temel maddesi ülke içinde bol bol bulunabilecek faktörlerin) üretme uzmanlaşması anlamına gelen bu kuram, aynı zamanda, uluslararası ticaretin yaşamasına da ağırlık tanımaktadır.

Sonuçta bir üretim dalını etken duruma getirerek, ekonomiye bir dinamiklik kazandırmak olanaklıdır. Bir takım başka faktörlerin üretiminden vazgeçilmesi, tek üretim dalının sağladığı karşı dengeyle, yitirilenlerin yerine yeni değerlerin konmasını sağlayacaktır. Dolayısıyla öbü üretim faktörlerinin bir yana bırakılmasından doğan yitim büyük olmayacaktır. Ekonomideki adıyla, böyle bir girişimin fırsat veya paha maliyeti çok düşük olacaktır.

Ülkede kaynak yoğunlaşmasını sağlayacak bir strateji dönemine girilip, en bol ve en kolay üretilen tarım ürünlerinin çağdaş bir anlayışla pazarlanması sağlandıktan sonra, örneğin montaj dalından vazgeçilmesinden doğan değer yitiminl kat kat aşan bir kazanç sağlanabilecektir.

Türkiye'nin büyük trajedisini yansıtan bu çelişkileri ardarda nefes almaksızın sıralamak gereksiz. DM hesabına kur güvencesi sağlayarak kaynak bulma, taksitli satışları sınırlayarak enflasyonu önlemeye çalışma gibi uydurma önlemlerle kökü kazınamayacak çelişkilerdir bunlar. Çıkar yol sadece düzen değişiminden geçtiği için, şimdilerde vaatlerin laftan öteye gitmemesi, devleti ele geçiren ticari ortaklığın dağılmaması doğaldır. Durum kütlelerin, kimi yaratıklarca kanının emilmesine rıza gösteremeyeceği, ülkeyi bir avuç soyguncunun tükenmez çıkar tutkularına satmasına göz yummayacağı ana değin sürecektir.

Şimdi, politikacıların allı pullu demeçlerinin doğru çıkmaması karşısında, ekonomik bunalımdan kurtuluş çaresini, izlene gelmekte olan yöntemlerin dışında aramaktan başka çıkar yol yoktur. Yani, taşıma suyuyla değirmen döndürmekten vazgeçilmeli, buyurucu bir planlamanın ışığı altında iç artırım önlemlerl üzerinde düşünülmelidir. Yıllardır hazırlanan,

Türkiye'nin ekonomik bünyesiyle ilgili rapprlar, mali dar boğazların aşılmasında izlenecek artırım (tasarruf) politikası üzerinde ayrıntıyla durmaktadırlar. **Gerek kamu ekonomik girişimleri, gerekse genel sermaye piyasasını düzenleyici önlemler üzerinde 10 yılı aşkın bir süredir durulmasına karşın, hiçbir kesin sonuca varılmamış oluşu bugün içinden çıkılması son derece güç gözüken dar boğaz trajedisini hazırlatıcı etmenlerden olmuştur. Yabancı kökenli kredilerde, uyarıcı seslere kulak verilseydi ve devlet kişisel çıkarların dört duvarı arasına kapatılmasaydı**; son 15 yıl içinde dengeli bir ticaret düzenine kavuşma olanağı doğar, ülke içi toplumsal sorunlar da bu arada kendi olanaklarımızla çözümlenmiş olurdu. Hâlâ tatlı kazançlar ardında koşan yabancı sermayeden her an arkası kesilebilecek ve seyyal nitelikte işçi dövizlerinden umulan medetle uzun vadeli yatırım hesapları yapılıyor. Evlerimizde suyumuz, elektriğimiz, kanalizasyonumuz, hasta olduğunda bakacak doktorumuz, çocuğumuzu okutacak okulumuz yokken; hac yollarına yüz binlerce dolar akıtılıyor. Gelecek enflasyonlarla, daha da kabaracak, dış borçların ana para ve faizlerinin nasıl karşılanacağı düşünülmüyor. Büyük bir vurdum duymazlıkla, dördüncü 5 yıllık planın hazırlanması geciktiriliyor. Gününü gün etme, "yann Tanrı kerim" felsefesiyle, gelecek kuşaklara, kısası ülkeye ihanet ediliyor.

Şimdi, bütün bu akıl ve adalet dışı, ülkeyi bağımlılıktan bağımlılığa sürükleyen davranışlann kökünü kazıyacak stratejinin saptanmasına gelmiştir sıra. Hinoğlu hinlikleriyle, devleti kendilerine peşkeş çekenler sahneden çekildiğinde, halka yine, ödemesi kuşaklar boyu sürecek bir dış borç yükü kalacaktır. Devletin haracını yemiş olanlar, kıyıda sefa sürerken, emekçi kütlelerin binbir cefa altında borç ödemeye çabalamalarını herhalde alayla izleyecekler. Onlar değilse bile, torunları yapacaklar bunu. Dedelerinin helal malının tadını çıkarır, mülkiyetin kutsallığı üzerine nutuklar atarken, doğallıkla bu olanağa sahip olurlarsa. Toplumsal eşitlik kavramlan, kişilerin kafasından siyaset arenasına aktarıldığında, yani emeklerini kişiler bizzat tasarruf edebildiklerinde, dürüst olabilmek için, vurguncuların kendilerine kalıt (miras) bıraktığı borçlan ödeseler de, o vurgunların acısını çıkartmak isteyeceklerdir belki. Emeğin baş tacı edilmesiyle doğacak hukuk, işte o zaman kapkaççıların, devleti babalarının çiftliği gibi ipotek edenlerin, ülkeyi intihara zorlayanların karşısına elbette dikilecektir.(*)

(*) Muammer Sencer, "Türkiye'nin Mali Tutsaklığı, Parvus Efendi", May Yayınlan, 1977.

On Yıllardır Sistemi Eleştiren ve Çözümler Üreten İcraatçı Yüksek Bir Bürokrat Örneği Vali Recep Yazıcıoğlu

Ivır-Zıvırla Uğraşarak Gündemi İşgal Eden Küçük ve Orta Beyinlerin Yerine Büyük Beyinler Geçmedikçe İşimiz Allaha Emanettir; Bu Kafayla Avrupa Ortak Pazarına Değil, Avrupa Ortak Mezarına Bile Giremeyiz(*)

Recep Yazıcıoğlu'na göre, devlet parası plansız, projesiz ve bilinçsizce savrulmaktadır. Kaynakların merkezi yönetim anlayışıyla toplumun tabanına ve yerelleşmeye değil, seçkin bir çevreye aktarıldığını, on yıllardır gelişmemişliğe, çözümsüzlüğe bunun neden olduğuna dair çareler ve örnekler sunmuştur. Medyada, kitaplarında ve tüm Türkiye'yi dolaşarak verdiği konferanslarında seçkinci olmayan bir yaklaşımla, halka da uyarıcı eleştiriler göndermektedir. Ona göre bu sorunlar, her şeyi devletten bekleyen, kendi gücünü farketmeyen toplumsal altyapının bir ürünüydü. Çıkış yolu ise ancak katılımcı ve örgütlenmiş halkın desteği ile gelecekti.

"Türkiye yıllardır proje, program ve sistem tartışması yerine, gerilimi artıran zihniyet ve ideolojik tartışmalar ile zamanı israf etmektedir. Ivır-zıvır, inciik-boncukla uğraşarak gündemi işgal eden küçük ve orta beyinlerin yerine, büyük beyinler geçmedikçe işimiz Allah'a emanettir.

Yıllardır yönetim reformu, yeniden yapılanma, mahalli idareler reformu şeklinde hükümet programları, beş yıllık planlar ve yetkililerin beyanlarında yer alan kavramlar, bugüne kadar yaşama geçirilememiştir. Merkezi idarenin küçültülmesini öngören bu reformlar, merkezdeki siyasi, bürokratik, rantiyeci grubun işine gelmemiştir. Söylenenin aksine devletin büyümesi hep devam etmiştir.

Yeniden yapılanma ile enflasyonun önleneceği, pastanın büyütüleceği, topyekün kalkınması ile beraber halkın refahının artacağı anlatılamamış ve anlaşılamamıştır. Bu nedenle siyasi iradeye bu yönde halkın talebi yönelmemiştir. Tartışmalar nazari kalmış, kavramlar netleşmediği için halk duyarsız olmuştur. Halkın talebi olmayınca siyaseten çözüm mümkün olmamıştır. Ancak deniz bitmiş, 30 yıl %100 enflasyonu kesintisiz sürdüren dünyanın tek ülkesi Türkiye olmuştur. Popülizme teslim olmuş, hantal merkeziyetçi yapı, girişimci potansiyelin önüne koyduğu bariyerlerle kaplumbağa hızı ile gelişmeyi sürdürebilmiştir.

Yalvar, yakar girmek için kapısında nöbet tuttuğumuz Avrupa birliği, şart olarak demokratikleşmeyi, insan haklarını ve hukuk devleti standartlarını öne sürmektedir. Halkı yönetime katacak yerel meclisler oluşmadan ve halen başkentte toplanan ekonomik, idari ve siyasi yetkileri halka ve yerel topluluklara devretmeden demokrasiyi ve insan haklarını yakalamak imkansızdır." *(1994 Erzincan)*

(*) Recep Yazıcıoğlu, " Sil Baştan", Yazıcı Yayınevi, Ocak 2000, s.105

Devlet Adamları İçin İyi Yönetim Öğütleri Nice Yüzyıllar Öncesinden Geliyor...

Sasani Devletinin son zamanlarında, hükümdarlara iyi bir devlet idaresinin esaslarını öğretmek amacını güden nasihat kitapları, **Andarznâme** veya **Pandnâme** adı altında çok yayılmış bulunuyordu. Bunlardan en ünlüsü **I.Hüsrev Anûşîrevân** zamanına ait **Tansar'ın mektubu**, o devirde hayali bir durumu ele alarak ahlaki ve siyasi öğütler vermektedir. Başka bir tanesi, **Buzurcmihr Risâlesi**'dir ki, Orta Çağ İslâm tarihinde çok tanınmış olduğu gibi, Osmanlı Türkçesi'ne de çevrilmiştir.

İslâm devrinde, bu Eski-İran eserlerinin etkisi altında, hükümdar ve yüksek sınıflar için ahlâk, siyaset, devlet idaresi, teşrifât, *etiquette*, pratik yaşama kurallarını anlatan ve **âdâb** adı altında toplanan bir çok risaleler meydana çıktı. İslâmda bu tarzın ilk büyük mümessili olan **İbn Mukaffa**, zerdüştlükten Müslüman olmuş bir İranlı olup eserlerinin büyük kısmını Pehlevi dilinden tercüme edilmiş bu gibi risaleler oluşturmaktadır.

Kelîle ve Dimne kitabına göre "raiyyetin güvenliği Padişaha ve memleket işinin düzende olması dindarlığa, akıl ve sebata ve adle bağlıdır." Hükümdar adalet, acıma ve şefkat ile ve kötülere karşı otoritesini gösterme ve cezalandırma suretiyle, mutluluğa ve dünyayı hükmü altına almayı başarır. Eski Hint-İran geleneğini yansıtan geç bir eserde, **Kâbûsnâme**'de (yazılışı 1082) aynı görüşü şu şekilde formüllendirmiş buluruz:"Şunu bil ki, hükümdarlık askerle, asker de altınla kudret kazanır, altın da bayındırlıkla ele geçer. Bayındırlık ise adl ve insâfla yayılabilir. Onun için adl ü insâftan gâfil olma". Adalet dairesi denilen bu formül Kutadgu Bilig'de daha açık ifade olunmuştur:"**Memleket tutmak için çok asker ve ordu lazımdır, askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse çözülmeye yüz tutar.**"

Çoğunlukla Eski İran devlet geleneklerini yansıtan **Nizâm'ül-Mülk'ün Siyâsetnâme**'sinde (ilk üç fasıl) hükümdarın vazifeleri; asileri cezalandırıp itaat altına sokmak, her hizmet sahibini kendi yeterliliğine göre yerine ve mertebesine getirmek, adalet ile reâyânın huzurunu sağlamak; kanallar, köprüler yaparak, yeni köyler ve şehirler kurarak memleketi kalkındırmaktır. Hükümdarın başta gelen vazifesi, haftanın belli gün-

lerinde bizzat reâyânın şikayetlerini dinleyip doğrudan doğruya adaleti yerine getirmektir. Herkese derecesine göre muamele etmek, "herkesi kendi menziletine koymak", sınıflar düzenini muhafaza etmekle ilgili olup, bu çeşit nasihatnamelerde daima zikrolunur.

Müslüman fakihların ***Siyâsetu'şer'iyye***'lerinde halife veya sultanın ödevleri, aynı kaynaktan gelen fikirler çerçevesinde aşağı yukarı aynı biçimde anlatılır. Hükümdarın mutlak hakimiyetine dayanan patrimonyal devlet sisteminde, otorite sahibinin halka adaleti, kuvvetlerinin zayıfa karşı zulmünü ve yolsuzluklarını önleme anlamında anlaşılan **adl**, hükümdarın en önemli görevi sayılır. Sasanilerde ve daha sonra İslâm devletlerinde büyük divan tertibi ve hükümdarın bizzat tebaanın şikayetlerini dinleyerek hüküm vermesi bu asli görevin yerine getirilmesi içindir. Mezâlim Divânı, Dâru'l-adl veya Divân-i Ali adıyla anılan bu divana herkes gelip şikayet sunabilir. Nizâmü'l-Mülk, Siyâsetnâme'de bu adetin gerçek gayesini açıklar. Padişahlar haftada iki gün mutlaka doğrudan doğruya halkın şikayetlerini (**mezâlim**) dinlerler ve hakkı yerine getirirler. Böylece memleketin her yerinde zalimler şikayet korkusuyla kötülük yapmaktan çekinirlerdi.(1)

16. Yüzyıl Sonu ile 17. Yüzyıl Başlarındaki Tüm Islahat Layihalarında Eskiye Dönme Yani Kanuni Devrini Örnek Alma Arzusu Ağır Bastığı Halde, III.Selim'den İtibaren Sunulan Islahat Layihalarında Avrupa'yı Örnek Alma İsteği Görülmektedir

Bu eski ve köklü temel gelenekler, Osmanlı İdaresinin klasik döneminde sürdürülmekle beraber, 17.yüzyıla gelindiğinde gerek hükümet idaresi ve gerekse toplumun dirlik ve düzenliğini biçimlendiren unsurlar bakımından, devlette klasik kuralcı idare şeklinin ortadan kalktığı görülmektedir. Zira devlet merkezinin bu dönemindeki yaşantısında, kademeli üç organ halinde bölümlenen merkez örgütü (**Padişah**, **Divan**, **Ordu**) 16. yüzyıl süresince yavaş yavaş **Yeniçeri**, **Altı-Bölük halkı** ve **Ulemâ**'nın şekillendirdiği bu üç gücün denetim ve yönetimleri altına girecektir. Ancak Osmanlı devlet ve toplum yapısında meydana gelen bu bozukluklar, derhal dikkati çekmekte gecikmemişti. Bunun çareleri aran-

(1) Halil İnalcık, "Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet", Eren Yayıncılık, 2000, s.13

maya çalışılırken, olaylar tespit edilmeye ve bunlar üzerinde durulmaya başlanmıştı. Kanuni'nin son yıllarında başlamak üzere hükümdarlar çıkardıkları bazı fermanlarla kötü gidişi durdurmak için çarler aramaya koyulmuşlardı. Çünkü devlet otoritesini temsil edenlerin bu otoritelerini kötüye kullandıkları; kanun, hak ve adalete aykırı bir tutum ve davranış içinde bulundukları artık hükümdarlarca iyiden iyiye anlaşılmıştı. Nihayet, gözle görülür ve yaygın bir hal almış haksızlıkları, Osmanlı tarihi için önemli belgelerden olan **Adaletnamelerle** kaldırmaya çalışmışlardır.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İmparatorlukta başlayan idari, askeri, sosyo-ekonomik çöküntüyü durdurmayı hedef alan hükümdarların çıkardıkları adaletnamelerden 1609 tarihli olanı gösteriyor ki, I.Ahmed zamanında Celâlî fetreti karşısında esaslı ıslahat düşüncesi yayılmıştır.

Bu cümleden olarak devlet adamları ile bazı fikir ve kalem sahipleri pratik ve ameli bir gaye ile padişahlara ve mesul devlet adamlarına **risaleler, layihalar** sunmaya başlamışlardı. Bunları İİI.Selim ve II.Mahmud devrinde nizam-ı devlet için sunulmuş ıslahat layihalarının ilk ömekleri olarak kabul edebiliriz. Ancak muhteva yönünden ayncalıklar arz etmektedirler. Şöyle ki 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başlarında **Kitab-I Müstetâb** da dahil, tüm layihalarda eskiye dönme yani Kanuni devrini model alma arzusu ağır bastığı halde, III.Selim'den itibaren sunulan ıslahat layihalarında Batı'yı örnek alma isteği ağırlığını hissettirmektedir. Esasen öteden beri bilim adamlarınca ve düşünürlerce bir takım ahlak ve siyaset kitaplarının telif edilerek, hükümdarlara ve genellikle devletin yönetici kadrosuna memleket idaresinde yol gösterilmek istendlği bilinmektedir.

III.Murad devrinden itibaren devlet yapısında ortaya çıkan derin bozukluklar, kanunların iyi işlenmemesi veya toplum hayatında zararlı şekilde değişiklikleri görülünce, bu tür eserlerin telif ve tercümesine daha çok önem verilmeye başlanmıştır. Bu dönemle ilgili olarak bahsedilmesi gereken isimlerin başında, **Mustafa All Efendl** gelmektedir. Osmanlı Devletinin merkez ve taşra örgütlerinin işleme şekillerini iyi bilen Ali, çocukluk ve gençlik yıllarında yaşadığı Kanuni devrindeki düzen ile son zamanları mukayese ederek çöküşü iyi görebiimiştl. 16. yüzyılın sonuna doğru kaleme aldığı **Künhü'l-ahbâr** adlı eserinde, bu hususa dair görüş ve tekniklerini yer yer belirtmiştir. Ayrıca Haleb defterdarı iken telif ettiği **Nasihatü's-selâtln**(1581)'i; Kanuni'nin son zamanlarına doğru başlayan sosyo-ekonomik bozukluklara karşı tedbir aramak endişesiyle yazılmış olan layihalar, vüzera nasihatleri veya siyasetnameler biçimindeki önemli

eserler arasındadır. Ali'nin **Fusûlü'l-halli ve'l-akd ve usûl-harcı ve'n-nakd** (1598)'ini de bu kategoride zikretmek gerekmektedir. Çünkü diriik ve düzenliğin yerini anarşiye bıraktığı devrin devamı III.Mehmed döneminin bir ürünüdür.

III.Murad ve III.Mehmed devrinin ıslahatçıları arasında sayılması gereken bir diğer isim de Bosnalı bilgin **Hasan Kafi-I Akhisari**'dir. O da **Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem** adlı Arapça bir eser yazmıştır.

17. yüzyıl başlarında devletin zaafını, hükümdar ve yönetici kadronun yetersizliğini, kanun düzeninin işlemez durumunu yakından görenlerin sayıları daha da artmıştır. Bunlar bir yandan siyaset kitapları telif ve tercüme ederken, öte yandan da su yüzüne çıkmış gerçeklerin nedenleri üzerinde durarak kötü gidişe son vermenin çarelerini, seleflerinden daha etkin bir biçimde aramaya başlamışlardı. Gözlemcilere göre diriik ve düzenliğin bozulmasının iki kökeni vardı. Biri şer'i şerife riayetsizlik, diğeri ise örf, âdete ve teâmüle dayanan kanunnamelerin ihlaliydi. Bu yüzden I.Ahmed devrinde kodifikasyon işinin yeniden ele alındığını görmekteyiz. Bu yüzyılın başında, **Kitâb-I Müstetâb**'ın yazarı ile çağdaş, bize o zamanki durumu yansıtan ve aynı zamanda değerli bazı öneri ve tenkitleriyle 17. yüzyıldaki ıslahat ihtiyaç ve eğilimlerini belirtmiş, çareler teklif etmiş bir yazar ile karşılaşıyoruz. Bu yazar, diğeri idare ve maliye adamı olan **Defter Emini Ayni Ali Efendidir**. Haleflerine rehberlik yapmış olması kuvvetle Muhtemel Ayni Ali, III.Murad ve oğlu III.Mehmed devrinde, ordunun savaş yeteneklerini kaybettiği, sayısının gelişigüzel artarak hazinenin zorluklar içine düştüğü bir zamanda, Defter-i Hakani eminliği ve Hazine kethüdalığı gibi önemli görevlerde bulunmuştu. Bu yüzden de devlet kadrosundaki yönetici sınıf hakkında gerçek fikir sahibi olmuştu. Ayni Ali'nin I.Ahmed (1603-1617)'e sunduğu ilk eseri Kavânîn-i Ali-i Osmân der **hulâsa-I mezâmîn-I defter-I dîvân** adını taşımaktadır. Bundan başka 1609'da o zamana kadar yürürlükte bulunan kanunlan bir usul çerçevesinde ayrıma tabi tutarak; araziye, tımar ve zeametlere, devlet ricaline, umur-ı maliyeye dair ve sair nizamatı bir araya toplayan Kavânîn-i Osmaniyye Havâkîn-i Sultaniyye ismiyle bir eserini de I.Ahmed adına telif etmiştir. Yine 17. yüzyıl ıslahatçılan arasında önemli yeri olan iki yazardan daha söz etmek gerekmektedir. Bunlardan biri **Kitâb-I Müstetâb**'ın kaynaklık etmiş olması kuvvetle muhtemel **Koçi Bey**, diğeri de **Kâtib Çelebi**'dir.

IV.Murad'ın musâhibi olarak seferlerinde onunla beraber bulunan,

Enderun'da Hâs-odalı olarak tanına Koçi Bey, devrinin siyasi fikirleri yönünden en seçkin kişilerinden birisi olarak tanınmaktadır. Padişah IV.Murad'a sunduğu layihasında yer alan nizam-ı devlet hakkındaki görüş ve teknikleri, önerdiği çareler, onun bu yüzyılın büyük ıslahatçılarından biri olduğunu göstermektedir. Gerçekten de **Telhîsât der ahvâl-I âlem-I Sultan Murad Han** (Koçi Bey risalesi) adlı eseriyle Koçi Bey bu devirde bir ıshalatçı olarak üzerinde durulacak bir şahsiyettir.(2)

Halil Hamid Paşanın Kellesi Bal İçinde Geldi

Sadrazam Halil Hamid Paşa, 18. yüzyıl Osmanlısı için paradan ve ekonomiden anlayan birkaç devlet adamından biriydi. Paşa, 1736'da Isparta'da doğdu. Babıâli'ye girerek; zamanla yükseldi, bir ara tersaneyi de idare etti; 43 yaşındayken "Reisülküttab" oldu. Türkiye o günlerde tarihinin en karanlık dönemlerinden birini yaşamaktaydı: Ekonomi tükenmiş, ardarda girilen savaşlar ve gelen yenilgiler maliyeyi tamamen çökertmiş, ordu başıbozuk bir hale gelmiş, idari sistem her yönüyle çürümüştü ve devleti kurtarabilecek güçlü bir sadrazama ihtiyaç vardı. Zamanın hükümdarı I.Abdülhamid(3), Halil Hamid Paşanın bu iş için biçilmiş kaftan olduğunu düşündü.

Paşa gençti, Türkiye'nin sıkıntılarının farkındaydı, dünyayı biliyordu, dışarıyla teması vardı ve özellikle Fransa'nın önde gelen isimleriyle iyi ilişkiler içindeydi. Padişah, 1782'nin 31 Aralığında Halil Hamid Paşâyı sadrazamlığa getirdi ve Paşa, 2 yıl 3 ay süren sadrazamlığı sırasında bütün mesaisini mali ve idari bir reformu hayata geçirmeye sarf etti. Öncelikle de devleti savaştan uzak tutmaya ve ekonomiyi güçlendirmeye çalıştı. Ardarda aldığı tedbirlerle devlet rahatlamaya başladı ama bu reformlar bazı çevreleri, özellikle de idarecileri ve saray görevlilerini huzursuz eder gibi olunca İstanbul'u bir anda Paşanın aleyhinde dedikodular sardı: İhtilal yapıp Sultanı tahtından indireceği ve yerine genç veliaht Selim'i, yani sonraların "III.Selim"ini çıkartacağı söyleniyordu.

Dedikodular hükümdarın kulağına kadar gitti ve bunlara inanıp iktidarın elinden alınabileceğinden korkan Abdülhamid, her türlü yetkiyle donatmış olduğu Halil Hamid Paşayı 1785'in 31 Mart günü sabaha karşı azlediverdi... Paşa sadece koltuğundan olmakla kalmadı; malına-mülkü-

(2) Prof. Dr. Yaşar Yücel, "Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar", T.T.K.B., Ankara, 1988, s.XV

(3) Sultan Abdülhamid, en talihsiz padişahlardan biridir. Döneminde yoğunlaşan iç ve dış siyasi sorunlar ve parasızlık sıkıntısına dayanamamış, "nüzül" nedeniyle ölmüştür. *E.Yavi.*

ne de el kondu ve Osmanlı tarihinin önde gelen reformcularından olan sabık sadrazam güneş doğmadan bir gemiye bindirilip Gelibolu'ya sürüldü. Cidde Valiliği'ne tayin edildiği ve Gelibolu'dan Arabistan'a yollanacağı söylendi; ama bu tayinin onu İstanbul'dan uzaklaştırmak için bahane olduğu bir hafta sonra anlaşıldı: Gelibolu'dan Bozcaada'ya götürüldü. Orada idam edildi ve kesilmiş başı bal dolu bir tuluma konup İstanbul'a, saraya yollandı. Ekonomiden sorumlu Bakan Kemal Derviş'in büyük ceddi Halil Hamid Paşanın hüzünlü hikayesi, ana hatlarıyla işte böyle...(4)

"Gidemediğin Yer Senin Değildir." Halil Rıfat Paşa

Başarılı Sivas valiliğinden sonra başarısız bir Sadrazam olan, "Gidemediğin yer senin değildir" sözüyle ünlü Halif Rıfat Paşa, Devleti kurtaracak **Tenbihnameleri'nde** (1890'lar) "tarımsal verim ile vergi gelirlerini artıracak basit ekonomik çözümler" önermişti. (Bkz Birinci 1984: 13-24). Süratle tükenen çareler karşısında, Osmanlı Hanedanı'nın bağımsız ruhlu üyesi Prens Sabahaddin (1965), "**Türkiye Nasıl Kurtulur**" denemesiyle, devletin resmi ideolojisinden kopuyor; "Varlığını devlete adamış kapıkulları yerine, İngiliz geleneğinde, müteşebbis (girişken) bireyler yetiştirilmesini" öneriyordu.

Osmanlı İmparatorluğunu Birinci Dünya Savaşı'na sokacak olan emperyalist Alman sermayesinin Berlin-Bağdat Demiryolu Projesi bu ortamda gerçekleşmişti. N.Berkes (*Türk Düşününde Batı Sorunu* incelemesinde), Osmanlı'daki İslâmcılık ve Turancılık akımlarını, Alman sömürgeciliğinin uzantısı olarak yorumlar. Ege'deki İngiliz, Fransız demiryolları da sömürgeci çıkarlara göre tasarlanmıştı (Bkz Kıray, 1972).

Demiryolu, Osmanlı ülkesine böyle girdi. Gerçi Sultan Abdülhamid, devletin kendi olanaklarıyla işleyen bir telgraf (haberleşme / iletişim) ağı kurmayı başardı; ama Osmanlılar "demiryolu (ulaşım) çağı"na bir türlü giremediler. Vali Halil Rıfat Paşa'nın Sivas'ta kazma kürekle açtırdığı köy yolları kuşkusuz bir yerlere ulaştı; ama Osmanlı ülkesine sahip çıkmaya yetmedi.(5)

(4) Murat Bardakçı, 11/03/2001 Tesadüfün bukadarı Kemal Derviş'in büyük dedesi de "Ekonomist" çıktı! Üstelik 200 yıl önce Osmanlı, bizi kurtarsın diye ekonomiyi Derviş'in dedesi Halil Hamid Paşaya teslim etmiş. Reformcu Derviş dede, başarılı olamayınca kelleyi kaptırmış. İnternet Gazetesi, Haber Türk.
(5) Bozkurt Güvenç "Türk Kimliği, Kültür Tarihinin Kaynakları", Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.

Osmanlı Toprağa Toprak Kattı Ama Ekonomik Değere Değer Katamadı

"Osmanlılar, işgal ettikleri ülkelerin ticaretini, zenaatını ve ekonomisini yerli halka bıraktılar. Bu ayrıcalığın bir burjuva sınıfı yaratacağını göremediler. Helenler, ticaretle zenginleşerek Batı ile ilişki kurdular, kültürlerini geliştirdiler, bağımsızlığa hazırlandılar. Osmanlılar içinse haraç toplamak, güçlü olmak yeterliydi" *Helen Tarihçi Svonoros*

Osmanlı Devleti, tarım / tahıl ekonomisi ile savaş / haraç gelirlerine bağlı bir devlet olarak doğdu, öyle kaldı. Gelişen sömürgeci endüstri ekonomisinin boy hedefi olarak yıkıldı. Ekonominin önemini anladı; ama verimini artıracak önlemleri alamadı. Türkolog Mélikoff'un söylediği gibi, "Toprağa toprak kattı; ama değere değer katamadı." Sömürgeci değil, varlığı koruyucu (statükocu) oldu. Çok sıkıştığında kendi insan kaynaklarını (Anadolu'yu) zorladı; toplumdan gelen tepkilerle, ayaklanmalarla uğraştı, durdu. Turgut Reis ile Barbaros Hayrettin gibi korsanlardan devşirdiği kaptanlarla Akdeniz'e bir süre egemen oldu. Hint Okyanusu'na ulaştı; ama haraç için çıktığı çoğu savaşlara. Denizle deryayı ekonomik amaçla ya da ticaret maksadıyla kullanamadı. Piri Reis gibi bir denizciyi yetiştirdi ve öldürdü; onun geliştirdiği deniz haritacılığından yararlanamadı. İstanbul'un kuşatmasında kullandığı silah, top, savaş endüstrisiyle, mühendislerin ürünleriyle ilgilendi; ama bu teknolojiyi alıp geliştiremedi. İstanbul'daki tophaneler, tersaneler, baruthaneler, dökümhaneler, kağıthanelerle benzerleri büyücek işyerleri olarak kaldı; makine-kimya-savaş endüstrilerine, bir Krupp'a ya da Skoda'ya dönüşemedi. Kuruluş yıllarında, dünyanın dört köşesinden çağırdığı bilim, sanat adamlarını onurlandırdı; ama kendi bilginlerini yetiştiremedi. Kurduğu medreselerdeki akılcı eğitimin, dini (İslâmi / nakli) bilimlere dönüşmesini önleyemedi. Bilimin, yeni bilgiler üretmenin can alıcı ya da kalıcı önemini kavrayamadı. "Aristo diyor ki"den ya da Porphirios'un (1986) *İsaguci* sınıflamalarından öteye geçemedi. Batı'daki gelişmelerin yönünü göstermeye çalışan Koçi Bey'in (1631 ve 1640) uyarılarını dinledi; fakat önerilerini yerine getiremedi (Bkz Z.Danışman sadeleştirmesi 1985). Kurduğu yaşattığı devletin kulu oldu, onu aşamadı. Maddi alandaki eksiklerini manevi gücü, cesareti, özverisi, ahiret (öteki dünya) inancıyla kapatmaya çalıştı. Yollar, köprüler inşa etti; Tuna üzerinde çalışan nehir filoları kurdu: ordularını sefere çıkarabilmek, silahlı kuvvetlerinin savaş gereksinmelerini karşılayabilmek için;

askeri alandaki örgütlenme, donatım, ulaşım dehasını, sivil toplumda, barışta, ekonomik gelişmede kullanmadı. Karadan Haliç'e indirdiği gemilerini açık okyanuslara çıkaramadı. **Aksayan neydi? Osmanlı görell üstünlüğünü neden sürdüremedl, koruyamadı?**

Osmanlı Devleti, yeni çağları başlatan, Batı dünyasında bilgi / bilişim devrimine yol açan matbaayı ülkesine sokmamıştı. 16. yüzyıl başlarında Osmanlı ülkesinde çalışan matbaalar Hıristiyan ya da Musevi milletlerine ödün olarak bahşedilmiş; Müslümanlar "**gâvur icadı**"nın olası zararlarından korunmuştu. Osmanlı Kimliği'ni araştıran T.Timur (1986: 96), "Matbaaya karşı, bağnazlarla çıkar gruplarının işbirliği yapmış olabileceği"ne, "İktisadi geri kalmışlıkla, kültürel geri kalmışlığın paralelliği"ne değiniyor. 17. yüzyıl başlarında dünyanın sayılı gözlem evlerinden birisi İstanbul'da bulunuyordu. Gözlem evi yıkılıp yakıldığında (ya da kapatıldığında) Osmanlı bilimi, Batı'dan çok da gerilerde görünmüyordu (Bkz. Dizer'in *Takiyüddin* İncelemesi, 1990). 1525 yılında Hıristiyan ülkelerin kütüphanelerinde toplam 10 bin kadar el yazması vardı. Yüzyıl sonra (1625'te), toplam sayı 1000'e katlanarak 10 milyon düzeyine çıkmıştı. Batı dünyası, 17. yüzyılın "Keşifler", 18. yüzyılın "Aydınlanma" çağına işte bu kitaplarla ulaşmıştır. Batıya giderek Hindistan'a ulaşacağını iddia eden; bu inancını denerken Amerika'yı keşfeden Kristof Kolomb'un elinde, Dünyamızın yuvarlak olduğunu gösteren *geometri* (hendese) ve *geografya* (coğrafya) kitapları vardı. Kitaplar matbaada basılmıştı. Osmanlı bilgi teknolojisine karşı takındığı aldırmazlığın (bağnazlığın) bedelini çok ağır ödedi. Batı'yla arasındaki 200-250 yıllık gecikmeyi asla kapatamadı.

İmparatorluğun Hıristiyan Batı karşısında gerilemesi, **Müslüman Türklerin, Müslüman olmayan Osmanlılar karşısında da güçsüz düşmesine yol açtı.** İmparatorluğun askeri, siyasi, ekonomik yönetimi, giderek Türk olmayan milletlerin eline geçti. Türkler, kendi ülkelerinde, yoksul, ikinci sınıf vatandaş durumuna düştü.(6)

Taner Timur'a göre, üretim koşullarından ve sınıf tabanından soyutlanmış bir devlet tipi düşünülemez. Ne var ki bir imparatorluk sadece bir tane değil, birçok üretim biçiminin "kenetlenmesi"nden oluştuğu için bunlardan en yaygın olanı, bir üretim biçimi olarak devlet yapısını da belirler. Osmanlı toplumsal yapısında en yaygın üretim biçimi **komünal-patriyarkal** üretim biçimiydi. Geniş köylü kitleleri bu çerçeveyi aşamayan bir hayat düzeni içinde yaşıyorlardı. Osmanlı Devleti de gayet bilinçli ola-

(6) Bozkurt Güvenç "Türk Kimliği, Kültür Tarihinin Kaynakları", Remzi Ktb., 1995.

rak bu olgu üzerinde oturmuş ve komünal-patriyarkal ilişkileri korumuş, hatta adeta dondurmaya çalışmıştır. Bu yüzden bir yandan taşradaki feodal gelişimlerle, öte yandan da şehirlerde uç veren ticaret burjuvazisiyle çatışma durumuna girmiştir. Aslında Osmanlı Devletinde çıkarları birbiriyle çelişen toplumsal sınıflar vardı. Ancak bunlar, feodal toplum tipinde olduğu gibi, merkezi devlet olgusunu çözmeye veya burjuva toplumlarında olduğu gibi devleti sınıf aracı haline getirmeye muvaffak olamamışlardır.

Bu şekilde **Osmanlı despotizminin** sosyolojik temelleri ortaya çıkmaktadır. Bu toplum yapısında devlet, toplumsal sınıfların klasik biçimiyle oluşmasına set çekerek, tutucu bir rol oynamaktadır. Böyle bir devlet feodalleşme sürecinde olan şehirli ve köylü bey ve ağalarla, bir ticaret burjuvazisi oluşturmakta olan tüccar-sarraf zümrelerine karşı reâyâyı koruyarak, sömürü açısından olumlu bir rol oynamıştır. Soruna sadece bu yönden bakanlar, Osmanlı Devletini bir "**Ana Devlet**", "**Kerim Devlet**", olarak görmüşlerdir. Bu görüşte bir gerçek payı olduğu açıktır. Osmanlı Devletinde Kanuni döneminde bile, yaşama koşullarının sadeliği Batılı seyyahların dikkatini çekmiştir. Bu konuda Baron de Busbec'in anıları çok anlamlıdır. Kanuni zamanında Osmanlı Devletini gezen bu aristokrat seyyah, Flandre'liydi. Flandre, Avrupa'da feodal ilişkilerin çözüldüğü ve kapitalist birikimin ilk olarak başladığı bölgelerin başında geliyordu. Bu yüzden Busbec'in gözlemleri ayrı bir anlam kazanmaktadır. Busbec Türklerle ilgili olarak şunları yazmıştır: "Türkler son derece kanaatkar insanlar ve nefislerine pek az düşkünler. Eğer ekmek, tuz, soğan veya sarmısak ve biraz da süt bulurlarsa, fazla bir şey istemezler... **Sizi temin ederim ki bir Flamanın bir günde harcadığı, bir Türkü 12 gün yaşatmaya yeter.**" Ancak aynı gözlemci şunları da ilave eder: "Türkiye'de dilencilerin sayısı Avrupa'da olduğundan çok daha az... Bizdeki sokak dilencileri Türkiye'de olsalardı bir işte çalışırlardı." Benzer gözlemleri 19. yüzyılın ortasında D.Urquhart da yapmıştır. Urquhart'a göre **Türkiye'de sefalet yoktu** ve "**Bir Kastilya köyü** -M.Inglis'in yaptığı tasvire göre- **Türkiye'nin en fakir kısmından yüz defa daha sefildir.**" Burada Osmanlı klasik çağını Batı'yla karşılaştırırken önemli bir sorunla karşılaşıyoruz. Kapitalist birikim içine girmiş Batı, bir bakıma çok daha zengin, fakat sınıf sömürüsünün yüksek oluşu dolayısıyla, sefaletin de daha yaygın olduğu bir aşamadadır. Burada "**uygarlık paradoksu**" olarak nitelenebilecek durumla karşı karşıyayız. Batı, "uygarlık" açısından olduğu gibi, sömürü bakımından da çok daha ilerdedir. Kısaca bu çağda, Osmanlı toplumuyla Batı'nın karşı-

laştırılması, uygarlığın nasıl yoğun sınıf sömürüsüyle bir arada olduğunu sergilemektedir. Bu açıdan Osmanlı Devleti, "**Kerim Devlet**" olarak görünmektedir. Oysa aynı devlet, nüfusun büyük çoğunluğunu komünal-patriyarkal ilişkilerini ilk il sınırları içinde tutarak ve köyleri sadece vergi ve asker rezervleri gibi kabul ederek tarihin akışına ters düşmekte ve tutucu "**ceberrut**" devlet niteliğine bürünmektedir.

Osmanlı Devleti, Osmanlı toplumundaki çeşitli üretim biçimlerinin ve bunlara tekabül eden sınıflaşma eğilimlerinin savaş ortamını teşkil etmiştir. Bu yüzden **Osmanlı Devletinde, sık sık karşılaşılan kriz dönemlerinde Padişah dahil, kimsenin ne can ne de mal güvenliği yoktur.** Osmanlı despotizminin somut ifadesi budur. Bununla beraber bu despotizm tamamen bir keyfi yönetim anlamına da gelmemektedir.(7)

"Bir Devlette İki Kuvvet Olur. Biri Yukarıdan, Biri Aşağıdan Gelir; Bizim Memlekette Yukarıdan Gelen Cümlemizi Eziyor; Aşağıdan ise Bir Kuvvet Hasıl Etmeye İhtimal Yoktur; Bunun İçin Pabuççu Muştası Gibi Yandan Bir Kuvvet Kullanmaya Muhtacız O Kuvvetler de Sefaretlerdir"

İkbal yolu sefaretlerden geçiyor.

Komprador Devlet

İsmet Paşa, 2 Mart 1934'te Ankara'da ilk inkılap dersini verirken, Osmanlı nizami, "*ecnebilerin elinde Türk milleti aleyhine vasıta olmak rolüne alışmıştı*" ibaresini kullanmaktadır. Gerçekten Tanzimat tipi Batılılaşma ile birlikte, yeni bir zümre ortaya çıkmıştı. "Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye ihtimal yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir." diyen Fuat Paşa, bu yeni yönetici zümrenin siyasi felsefesini dile getirmektedir. Fuat Paşa gibi, Tanzimat'ın büyük isimlerinden olan Ali Paşa da, Londra elçimiz Müzürüs Paşaya gönderdiği bir mektupta, Türkiye'de gerçek iktidarın kimlerin elinde bulunduğunu açık açık yazmaktadır. Görevini yaparken, konsolosların hoşuna gitmemek bedbahtlığında bulunan bir vali, mahvolmuş demektir. Vükelayı Devlet de aynı durumdadır. Vükelasını azil ve naspeden padişah değildir. O halde, **Tanzimat sayesinde katil ve mü-**

(7) Prof.Dr.Taner Timur, "Osmanlı Toplumsal Düzeni", İmge Kitabevi, 1994, s.268 vd.

sadere kabusundan kurtulan yüksek yöneticiler, ikbal yolunu yeni efendilerde aramışlardır. Zaman zaman öteki devletlere de göz kırpmayı unutmamakla birlikte, Fuad ve Ali Paşa Fransızları, Reşit Paşa İngilizleri seçmiştir. Mahmud Nedim Paşa, Ruslara yaslanmıştır. Daha sonraları Kamil Paşa, bütün kariyerini, "İngilizler, benim sözümü dinler." sloganına dayandırmıştır. Rüzgar, Almanlara dönünce, daha Konya Valiliğinde Alman Büyükelçisinin gözüne girmeye çalışan Ferid Paşa, uzun yıllar değişmez sadrazam olmuştur. Abdülhamid'in sağ kolu Tahsin Paşa, Abdülhamid'in Meşrutiyet'e kadar sadrazam yaptığı Ferid Paşanın yükselişini şöyle anlatmaktadır. Ferid Paşa, daha Konya Valisiyken, Anadolu demiryolu dolayısıyla Alman Sefiri Baron Marschall'in gözüne girmeye çalışmış ve başarmıştır. Alman siyasetinin yanı sıra, özellikle Baron Marshall gibi dirayetli ve gözde bir Alman Sefirinin övgüsü, elbette etkili ve verimli olurdu.

Ferid Paşa, yaradılıştan son derece hasis olmakla beraber, Baron Marschall'e ve karısına hediyeler sunmaktan ve Alman çıkarlarını koruma hususundaki işgüzarlığını bu suretle zarifane ve iltifatkâr davranışlarla tamamlamaktan geri kalmazdı. Ferid Paşanın bu tedbiri, nihayet tesirini gösterdi, Padişahın huzurunda Baron Marschall, Konya Valisini uzun uzun övdü. Bu sayede Ferid Paşa, Almanya'nın istediği Sadrazam olarak iktidara geldi ve uzun yıllar orada kaldı.

Mukavva Aslanın Hakikat-i Hali Ortaya Çıkıyor

Yalnız en üst basamakta değil, artık idarenin her basamağında ikbal yolu sefaretlerden geçmektedir: Uygarlıktan yana yeni Osmanlılardan Ziya Paşa, daha 1869 yılında, Batı'ya çevrik yönetici tabakanın tablosunu şöyle çizmektedir. Reşid Paşanın Avrupa devletlerine hoş görünmeyi sefaretlerin iltimaslı tutumunda araması, müdahale kapılarını açmıştır. Bu kapılar, bir daha kapanmamıştır. **"O zamana kadar biz mukavvadan masnu bir aslan gibi, hariçten nazar edenlere dehşet verirdik ve bizi hariçten görenler, bu şekil muntazamın içinde birçok şeyler olmalıdır, iktidadındaydılar." Ama "Avrupalılar, birdenbire esrarımızın iç perdesine kadar" girince, "hakikat-i halimiz"i anladılar.**

Eskiden sefirler, yalnızca tebaalarının işleriyle uğraşır, devletlerinden aldıkları direktifi Babıâli'ye iletmekle yetinirlerdi. Sadrazam azlolunmuş, Defterdar Efendi sürülmüş, Kethüda Bey değişmiş, sefirleri zerrece ilgilendirmezdi. Sefaret tercümanları, "ayda yılda bir kere" önemli bir iş çı-

karsa, Reis Efendiyi (Hariciye) görebilirlerdi. Sefirler ise bir geldiklerinde, bir de ayrıldıklarında Padişah ile karşılaşabilirlerdi. Sadrazamla görüşmeleri dahi çok enderdi. İzmir, Selanik, Trabzon, Edirne gibi yabancıların çok bulunduğu ticaret merkezlerindeki konsoloslar, belli işlerin dışında hiçbir şeye karışmazlardı. Vakta ki, Reşid Paşa, sefirlerin nüfuzunu kendine ikbal yolu açmak için kullandı, "sefaretler dahi himayetlerini pahalı satmaya başladılar. Her defa ki Reşid Paşa mesnedinden düşürülür, bir sefaretin kuvvetiyle tekrar yerine getirilirdi." **Sefaretler, bu yoldan İç İşlerimize "parmak sokmaya" koyuldular. Sefirlere, hanımlarına ve tercümanlara hediyeler, "Beyoğlu, Büyükdere ve Tarabya'da haneler" yağdırıldı.** Sefirler ve tercümanlar, "mülkümüzde hükümran olmak lezzetine" alıştılar. "Mesalih üzerinden milyonlar kazanmaya dadandılar." Babıâli, sefaretlerin fikrini almadıkça, yenilikler yapmaya cesaret edemez oldu. Bizim tebaamızdan ticaret edenler, yabancıların nail olduğu imtiyazlardan yararlanmak için tabiiyetlerini değiştirdiler. İstanbul'da ve taşrada, Müslüman olmayan "nice bin erbab-ı servet" yabancı devlet tebaası oldu. Düne kadar el etek öpenler, "meselâ Samatyalı Kaspar, bugün başında bir siyah şapka ve yanında bir Rusya tercümanı ile Hariciye Nazırı'nın yanına gelip üst yanındaki sandalyeye oturdu ve cebinden tütün kesesini çıkarıp cigaracığını yaktı ve Nazır Paşanın burnuna üfleyerek, ayaklarını birbiri üstüne koydu; işini de istediği gibi yürüttü." Ancak sefaretler, bu yardımlarını karşılıksız yapmıyorlardı. "Adamına, işine ve tutturuluşuna göre paralar alınırdı." Böylece devletimiz, "tebaasının ehl-i servetini" yitirdi. "Ecnebi sefaret memuriyetleri, milyonlara malik oldular."

Konsoloslar da bulundukları yerlerdeki devlet memurlarının işlerine müdahaleye koyuldular. "Akçeler kazandılar. Haksız işleri sehabetle yürüttüler... Nice bin tebaa-i halisanı baştan çıkardılar." Konsolosların işlerine karışmalarına karşı çıkan devlet memurları, Babıâli'ye şikayet edilip işlerinden atıldılar. Vilayetlerdeki memurlar, "konsoloslukların kavasları hükmünde kaldılar." Konsolosun, sefaret tercümanına yazdığı bir mektup dahi, vali ve mutasarrıfların işlerinden uzaklaştırmalarına yetiyordu. Bu nedenle, her yerde mülkiye memurları konsoloslara hoş görünmeyi "birinci vazife" saydılar. Çünkü "memur dahi o memurlyeti, ne güçlükler ve ne türlü eller ve etekler öpmekle ele geçirdiğini ve sarrafa olan borcunu ve mahcubiyetini" göz önünde tutmak, İşini kabederse ailesinin çekeceği ıstırabı düşünmek zorundaydı. **Memur, "bizzarure ve bilmecburiye, memleket yıkanlara"** yardım eyledi. "Namus ve hamiyetl, menfaat-l zatiyeye tercih edenler" işlerinden atıldılar. Yerlerine "Babıâli'nin mizaç ve

meşrebine muvafık olanlar" getirildi. Aceze-i ahali" uğradığı zulüm yüzünden hükümete başvurunca, "kapıyı kapalı veya hasımlarını haklı buldular." Sefaret tercümanları da büyük kudret sahibiydiler. "Pizaniler, Scheffer'ler, Outrey'ler, Delaporte'lar, Mayer'lerden her birini sefir-i murahhas tarzında, hariciye nazırlarına hükmettiler. Bayağı bir adama söylenmesinden hicap olunacak sözleri, sadrazamların yüzlerine karşı söylediler. Onunla beraber, yine her işlerini istedikleri yolda yürütüp, milyonlar kazandılar. Murassa kutular, elmaslı çiçekler ve hane ve yalı gibi atâyâ ve hedâyâ yine başka. Bu tercümanlar, Babıâli'nin **mezaket-i miskinânesi sayesinde öyle büyük işler becerdiler ki**, mensup oldukları devletler nezdinde bile kesb-i ehemmiyet ettiler. Sefir olanlar değişip, bunlar damızlık gibi yerlerinde kaldılar." "Bir tercümanın Saray-ı Hümâyun'a gidip birkaç söz söylemesi ile bir sadrazamın azledildiği ve diğerinin ifadesiyle, aharinin Hariciye Nezaretine tayin olunduğu defaatle vuku buldu." İşte böylece gözleri sefirlere, tercümanlara ve konsoloslara çevrik komprador bir bürokrasi doğdu. Komprador bürokrasinin fonksiyonu, ülkeyi Avrupa sermaye gruplarının çıkarlarına göre yönetmekti. Tabii ki bundan, o da bol bol payını almaktaydı. Yabancı firmalara dağıtılan imtiyazlar ve verilen siparişlerden devletin temsilcileri de yararlanmaktaydı. İngiliz Avam Kamarasında konuşan diplomat Sykes, "Biliyorum, Sultan'ın Hükümeti rüşvet almakla suçlandırılmaktadır. Rüşvet alıyorlar, ama söylemeliyim ki, Avrupalılar onları bu yola itmektedirler." diyerek, bu durumu belirtmekteydi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığınca yayınlanan belgeler, satılmışlık iddialarıyla doludur:"Harbiye Nazırı M.Rıza Paşa-:Başlangıçta çok kuvvetli bir İngiliz dostuyken, yavaş yavaş Almanların tarafına dönmüştür. Essen (Krupp) ile olan ilişkisi, müthiş servetinin kurulmasına yardımcı olmuştur. Siemens ve Halkske, ona çok faydası dokunan tesisler kurmuşlardır. Bahriye Nazırı Tahsin Paşa-:25 yıldır Bahriye Nazırı olup 3 milyon sterlin servet toplamıştır. Her yıl gemi yaptırmak için para ve müsaade alır, fakat hiçbir şey yaptırmazdı vb. .."

Komprador Bürokrasi, Meşrutiyet'ten Sonra da Fonksiyonunu ve Rüşvet Geleneğini Sürdürmeye Devam Ediyor

Mahmud Şevket Paşa, hatıratında bunu hayretle anlatmaktadır:"Hükümetçe 20 maden imtiyazının verilmesini kabul ettik. Bu maden imti-

yazlarını isteyen iş sahipleri, uzun zamandan beri oyalanıyorlardı. Bizden önceki hükümetlerin bu oyalamadan maksatları, iş sahiplerini müracaata mecbur bırakıp, para almakmış. Yani aynen Sultan Hamid devrinde olduğu gibi. Bayezit-Şişli arasında tünel yapılması projesi de bu suretle uyutulmuştu. Bu tünel projesi hükümetçe tasdik edilmiş, Padişahtan iradesi bile alınmış olduğu halde, harekete geçilemiyordu. Eski sadrazam **Said Paşa, bu imtiyazı vermek için Deutche Bank'tan 15 bin altın rüşvet istemiş.** Bunu Almanya Büyükelçisi Baron Wangenheim bizzat bana söyledi. Bu mesele üzerinde tahkikat yaptım. Öğrendim ki, bir Fransız firmasının temsilcisi de, bu Bayezid-Şişli tünel imtiyazının Almanlara değil, kendilerine verilmesi için, Osmanlı Hükümetine 3 milyon altın teklif etmiş."

"Krupp Fabrikalarına 750 bin altınlık sipariş vermiştik. Skoda Fabrikalarının mümessili Joseph Huber geldi. Kendilerine de sipariş verilmesi için ricada bulundu. Krupp'tan daha ucuz fiyat ileri sürdü ve bana bir miktar borç vermek istediklerini söyledi. Anladım ki, memlekette henüz rüşvet kalkmamış." Yabancı firmalar mevkilerini güçlendirmek için, Abdülhamid zamanında Sultan'a çok yakın resmi görevlileri, şirketlerinin yönetim kurullarına almayı kârlı bulmuşlardır. Bir araştırmada Abdülhamid ve çevresi hakkında şu bilgi verilmektedir:"Osmanlı Bankası Direktörü Pangiris, Sultan'ın mali müşaviridir. Banka, Sultan'ın kişisel servetini yönetmekte ve sıkıştığı zaman ona para vermektedir. Düyun-u Umumiye Meclisinde bulunan ve daha sonra Vickers tekelinin direktörlüğünü yapan Sir Vincent Caillard, Sultan'ın uzun yıllar İngiltere Başbakanı ile ilişkilerini yürüten mutemet aracı olmuştur. Hariciye Nezareti, yabancı tekellerin adamlarıyla doldurulmuştur. (Meşrutiyet'ten sonraki) Hariciye Nazırlarından Noradunguyan Efendi, Osmanlı Bankasına bağlı Genel Sigorta ile İzmir ve Selanik Elektrik Şirketinin İdare Meclisi Başkanıdır. Abdülhamid'in yakınları, yabancı şirketlerin mutemet adamları kesilmişlerdir. Sultan'ın sırdaşı Kamil Bey, yabancıların ünlü ajanlarındandır. Sultan'dan İstanbul'un su işlerini ıslah için imtiyaz almış ve bunu Fransız bankalarına satmıştır. Sultan'ın yakını Hasan Fehmi Paşa bir Osmanlı-Fransız şirketinin başkanıdır. Saray erkânı; demiryolu, tramvay, elektrik ve gaz tesisleri imtiyazlarını yabancı şirketlere peşkeş çekerek büyük kârlar sağlamışlardır. Yabancılara verilen tütün tekelini yürüten Reji'nin İdare Meclisi üyelerinden biri, Sultan'ın katibi Nuri Beydir. Başka bir katibi Süreyya Paşa, kurşun madeni işleten yabancı bir şirketin başkan yardımcısıdır. Hamdi Bey, Galip Paşa, Selim Paşa gibi Sultan'ın yakınları, Alman ve Fransız şirketlerinin ortaklarıdır." Araştırmada verilen bu bilgiler yüzde yüz sıhhatli ol-

mayabilir; fakat ana çizgileriyle, hiç şüphe yok ki Tanzimat Batıcılığının yarattığı yeni bürokrasinin çehresini ortaya koymaktadır. Emperyalizmin Türkiye'deki birinci kolu Rum ve Ermeni tüccarları ise ikinci kolu yeni Osmanlı bürokrasisidir. Bu komprador bürokrasi, emperyalist talanda üçüncü planda bir rol oynamaktan kurtulup, daha üst kademelere geçmeye heves eden Müslüman burjuvazinin önüne dikilecek kadar yabancı çıkarlarla sarmaş dolaş olmuştur. Hüseyin Avni Şanda, komprador bürokrasi hakkında şu ilgi çekici görüşü ileri sürmektedir:"Saray adamlarının, devletin üst basamaklarına tünemiş paşaların, Batı emperyalistlerinden komisyonlar alarak, imtiyazlar vermeleri olağan işlerdendi. Mesela bir nazırın, yabancı bir silah fabrikasının komisyoncusuyla işbirliği ettiği ve satın alınan her mavzer başına bir kuruş aldığı görülmüştür. Böylece Avrupa kapitalizminin ajanlan ile rüşvetçi devlet adamlarını içinde toplayan bir sınıf meydana gelmişti. Bu sınıf, sermayesini emlak üzerine kapatan yeni bir rantiye sınıfıdır. İstanbul semtlerindeki han, apartman ve köşk adları bu sınıfın canlı tanıklarıdır.

II.Abdülhamid Neden Anonim Şirket Kurdurmuyordu?

En yüksek gelişimini II.Abdülhamid zamanında bulan bu sınıf, endüstri sermayeciliğine, büyük teşebbüslere girmek isteyen yerli burjuvazinin uyanış hareketlerine, ekonomik çıkarları dolayısıyla engel oluyordu. **Anonim şirketlerin kuruluşunu bile padişaha karşı bir toplantı yeri olan bir dernek diye göstererek yasaklıyordu.** Devletin siyasi kudretinden faydalanan bu zümre için istibdadın devamından daha elverişli bir durum olamazdı. Bu devirde devlet, yerli endüstriye karşı büyük bir ilgisizlik gösteriyordu. 1889 yılında İstanbul Ticaret Odası, iç gümrüklerin kaldırılması için Ticaret ve Nafıa Nezaretlerine başvurmuştu. Öte yandan makama fabrikatörleri, iç gümrükler yüzünden fabrikalarının beş yıl içinde kapanacağı yolunda, Ticaret Odası eliyle, Ticaret Nezaretine, bir dilekçe vermişlerdi. Uzun yıllar süren bu şikayetlerden, elle tutulur bir sonuç elde edilemedi. Yerli endüstrinin doğması, hatta evvelce kurulmuş fabrikaların gelişmesi, yabancı kapitalizme simsarlık eden ve yan münasebetlerinin sürüp gitmesini isteyen böyle bir sınıfın zararına sonuç verebilirdi." Şüphesiz ki, emperyalizmin empoze ettiği açık pazar şartlarında, Osmanlı Devleti, yerli sanayii geliştirmek isteseydi dahi -ki Abdülmecid zamanında bu denenmiştir- başanya ulaşması olanağı yoktur. Fakat emperyalizmin bir ürünü olan komprador bürokrasi, çıkarlan dolayısıyla, böyle bir gelişmenin karşısına çıkmıştır. Nitekim Abdülhamid devrinde,

yerli bir şirketin kurulduğuna rastlanmamaktadır. Görünüşe göre, 19. yüzyılda tek anonim şirketimiz, 1850'de kurulan emektar Şirket-i Hayriye'dir. Şirket, paşalar ile Galata sarraflarının ortaklığına dayanmaktadır. Yüksek devlet memurlarıyla Galata sarraflarının ortak şirket kurup işletmeleri, o devrin anlayışına uygundur. (8)

19. Yüzyılda Avrupalıların Osmanlı Yönetimine, Maliyesine ve Sömürgeleştirilmesine Nasıl Baktıklarından İlginç Birkaç Örnek

Yaklaşık 400 yıl boyunca, Ön Asya ve Doğu Akdeniz'in hakimi olan Osmanlı İmparatorluğu, Avrupalılara tanıdığı kapitülasyonların ardından Levant ve orient ticaretinin yüzer-gezer tacirleri, siyasetçileri, ekonornistleri, büyükelçileri, konsolosları, ateşeleriyle ülkenin ve hinterlantlarının tüm kaynaklarını araştırdılar; bu konularda raporlar yazdılar. Bunların bir kısmı kendi ülkelerinde yayınlanmış, bir kısmı ise Osmanlı yönetimine sunulmuştur. F.Engels, Challel La Cour, Rus oryantalist B.M.Danzig, Gü-

Osmanlı devlet geleneğine uygun olarak ilan edilen Hattı-ı Hümayun, devlet yönetiminde kökten değişiklikler yapacak mahiyette olmasına ve **bütün tebaanın haklarını korumakla ilgili olmasına rağmen, özel olarak Babıâli memurlarının hayat ve servetlerini serbestleştirmeye dönüktü.** (Mardin, 1996, 183) Ferman ilan eden Reşid Paşa, Türkiye'de eğitimin, meşrutiyeti mümkün kılacak kadar yaygın olmadığını kesinlikle ifade etmekte ve söz konusu belgenin başlıca amacının, **"sadece fertlerin**, can, mal ve varlıklarına tam bir emniyet getirmek ve Babıâli'nin dahil!! ve harici harcamalarını bir düzene sokma isteği" olduğunu belirtmektedir. Ferman esas olarak, gitgide devlet yönetiminde vazgeçilmez hale gelen **Osmanlı "kalemiyyesi"ne, Babıâli bürokratlarına, daha geniş yetkiler vermeyi hedeflemişti.** Bunlann yanında ferman, Osmanlı devlet memurlannı, sultanın bizzat uymayı garanti ettiği yapısal kanunlann korunmasından faydalandırmak amacını güdüyordu. Fermanın ilanıyla beraber, daha önce Osmanlı yüksek memurlarına uygulanan "servetlerin müsaderesi" ve "siyaseten katl" mekanizması da ortadan kaldırılmıştı kl, bu durum çok sayıda yüksek bürokratın hatın sayılır bir servet biriktirmelerine yaramıştı. (Mardin, 1996, 139)

Tanzimat döneminde hükümdarın kulları olmaktan çıkarak devletin hizmetkarları haline gelen bürokratlar, kendilerini Osmanlı Devletini inkırazdan kurtaracak yegane güç oldukları noktasında görmeye başlamışlardır. Reşid Paşanın çabalanyla Idareden yapılan değişiklikler sonucu ortaya çıkan kurumlarda görev alması İmparatorluktakl bütün önemli devlet işlerinin kontrolünü ele geçirmelerine olanak vermiştir. Bunlar, memleketl Idareye yalnız kendilerini ehil görmekteydiler. Bu durum, Reşld Paşanın İngiliz Hariciye Nazın Palmeston lle yaptığı mülakat esnasında, II.Mahmud'un şahsına bir hayli yüksekten baktığı ve İmparatorlukta meydana getirilen tatbiki lçin kullanılabilecek bir aletten lbaret saydığı gerçeği göz önüne getirildiğinde daha iyi anlaşılabilecektir. (Mardin, 1992:279-295)

(8) Doğan Avcıoğlu, "Türkiye'nin Düzeni", Bilgi Yayınevi, 1969, s.136 vd.

neydoğu Anadolu vilayetlerinde araştırmalar yapan B.Y.Şiyolkovnikov, Prusya harita ve tahkimat subayı H.V.Moltke, V.Cuinet, Alman P.Rohrbach, Ludwig Ross ve Parvus Efendi, Charles Issawi ilk akla gelen isimlerdir. 1868 tarihinde Challel La Cour adlı Fransız siyasetçinin yazdığı ve "Türkiye Rical-i Devleti" yazısı ile 1910'da çevrilip basılmış metinlerinden seçilmiş paragraflar.(9)

Islahat: Ciddi bir program için yeter süre iktidarda kalacağından emin, dirayetli bir vezir olmadığından ıslahat imkansız görülmektedir.

Avrupanın tavrı: Avrupa devletleri birbirleriyle dostluk kurarken Osmanlı Hükümeti bunu uzaktan izlemiş ve sadece kendi gücüne güvendiğinden, gelişmelerle ilgilenmeye tenezzül etmemişti. Böylece Osmanlı yeni oluşan devletler hukukunun dışında kaldı. Avrupalılar da Türklerin o pozisyonda kalmasını uygun bulmuş, özel bir sebep olmadıkça Osmanlı ile ilişkiye girmeme kararını almışlardı.

Değişim fikri: Her âdet ve usulün sürekli kalması arzulanan bu hareketsiz ülkede, değişiklik ve yenilik fikrine yer bulmanın ne demek olduğunu anlamak için, Fuat ve Ali Paşaların karşılaştıkları zorlukları bilmek gerek (Ali Paşa öldüğünde Ziya Paşa şöyle yazmıştı:"Pis cesedini sele atın/Sürdürürler köpeği öldürene..." Namık Kemal ise sağlığında yazdı: Kötü bedeninin var olmasının ne gereği var bilmem/Dünyayı boynuzun mu tutar hey öküz teres!)

Memurlyet: Akıl ve zeka sahiplerinin para ve şöhret kazanmasını sağlayan çalışma mantığı burada yoktur. Kendisinde biraz güç gören, derhal devlet memuru olma hevesine kapılır. İki grup insan vardır denilebilir. Biri az çok hükümet edenler, diğeri halk. Memuriyet esas olarak gelecekten emin olmak sebebiyle değil, kısa yoldan servet edinmeye vasıta olduğu için gıpta edilen makamdır...

Rüşvet: Memuriyet gayrimeşru yoldan zengin olmak için aranır, hükümet bununu böyle olduğunu bilir. Bazı memurlar suistimalde ve halkı zorlamakta aşırıya gittiğinde yine keyfi şekilde uzaklaştırılır. Bu garip idare doğal olarak her türlü ıslahata engel olur.

Vurguncu İş Adamları: Dersaadet'e gelen bir yabancı, en yüksek

(9) Avni Özgürel, *MEB Yayınlan Dairesinin başındaki Bekir Turgut'un kendisine gönderdiği bu risaleden bazı bölümleri* 20 Mart 2001 tarihli Radikal Gazetesi "Arpa Boyu Yol'un Tarihi" başlıklı makalesinde bazı bölümlerini yayınlamıştı. Yukanda bu metinlerden alıntılar yer almaktadır.

memurdan en düşük seviyedeki gümrük kolcusuna kadar hiç kimsenin rüşvetsiz, bahşişsiz iş yapmadığını görür. Rüşvet, hükümetle işi olan herkesten alınan bir tür vergi gibidir. Miktarı sınırsızdır ama verilmediği takdirde işinizin yapılmaması kesin, verildiğinde şüphelidir. Hükümetin rüşveti memura maişet temini çerçevesinde görüp devamını arzu ettiğine inanıldığından, Osmanlı Hükümetine teklif edilen işlerin fahiş fiyatlarla sunulmasına şaşmamak gerekir. Ülkenin, vurguncu iş adamlarının elinde kalmasının sebebi kanaatimce budur.

Batılılaşma: 1856'da Türkiye'nin Batı vesayetinden çıktığı kabul edilmişse de bu defa ülke Batı medeniyetinin şartlarına, bunlar geleneklerine aykırı da olsa, uymaya mecbur tutuldu. Tembellik ve duraksama gösterir gibi olduğunda bin türlü şekilde tehdit edildi.

Katılım Ortaklığı: Eskiden Türklerden siyasi ve dini ıslahat istenirdi. Şimdi bunların yanında mülki ve ekonomik ıslahat için de ısrar var. Kazara Türkler bu isteklerin yerine getirilmesinde biraz taahhül (bahane) gösterse, Avrupalılar da padişahın dikkatini çekmek için entrikaya başlar. Osmanlı mali itibarının yolsuzlukla zarara uğratılması ülkeyi buhrana sevk etti. Günden güne ortaya çıkan ihtiyaçlar Galata tüccarlarından ağır şartlarla borçlanılmasını ve kaime ihracını (kağıt para basılmasını) gerektirmiştir. Tedbirler dahilinde ve hariçte devlete hiç güvenilmemesi gibi bir sonuç vermiştir. Bu durum umumi gelirlerin esasen düzensiz olan durumunun büsbütün bozulup, vahamet kazanmasına sebep olmuştur. Borçlanmaya aracılık eden bankerler % 15 komisyon alıyordu. Bu paranın önemli miktarının işin içinde parmağı olan kişilere verildiği açıktı; ama bu miktarın insaf ölçülerini aştığını bankerler bile kabul ediyordu.

Niyet Mektubu: Ali Paşaya Osmanlı'nın taahhütlerini yerine getirmediği için itibar kaybettiğini anlattım. Sonra da anlaşmalara, borç ödemeleri dahil, neden riayet etmediklerini sordum. Yüzünde küçümseyici bir ifade belirdi ve şunları söyledi:

"Fransa ve Almanya'nın buraya gönderdiği kabiliyetli insanlar, kişisel yeteneklerini kanıtlamak için bir şeyler yapmak istiyor, biliyorum. Ancak bu icraatı Paris veya Londra'da olduğu gibi uygulayabileceğimizi sanıyorlar. Tekliflerinin Türkiye'de uygulanabilir olup olmadığından habersizler. Biz de boş yere sefirlere açıklamalar yapıp onları iknaya çalışıyoruz. Durumu idare etme yolunu tutmaya mecburuz. Bizim bu hareketimize siz, sözün tutulmaması diyorsunuz; halbuki bize göre yaptığımız ülkeyi batmaktan kurtarmak. Yürümeliyiz. Çok geride kaldığımız için sür'atle yürü-

meliyiz. Fakat çabuk yürüyeceğiz diye de istim kazanlarımızı berhava etmemeliyiz.".

Aydınlar: Türkiye'nin münevver siyasetçileri çift karakterlidir. İlkiyle Avrupalıdırlar, ikincisiyle Türk. Avrupa'da bulundukları zaman Batılı fikir ve kanaatleriyle bizleri hayrete düşürürler, ama ülkelerine dönünce Türk olup kalırlar...

Alman Emperyalizminin Düşünce Adamı Paul Rohrbach Ise Stratejik ve Çok Tehlikeli Projeler Ortaya Atmaktadır

Alman emperyalizminin adamı P.Rohrbach'ın 1915 yılında Türkçe'ye "Hat-tı Saltanat" adıyla çevrilen kitabında, emperyalizmin finans yatırım olanağıyla birlikte, ucuz ham madde deposu olarak kullanabileceği topraklar aradığını açık açık yazıyor. Örneğin, Konya, Mezopotamya ve Adana Ovalan büyük kanallarla, Alman sanayii için sunulacak, güneydoğu Anadolu'da el sanatları geliştirilerek, ucuz el emeğinden yarar sağlanacak, demiryolları çevresindeki orman ve madenlerin işletme ayrıcalığı alınacak, büyük tarım şirketleri kurulacak, belirli bölgelere Alman kolonileri yerleştirilecektir.

Alman düşünür Paul Rohrbach, 1913 sonlannda kapalı bir toplantıda Alman kurmay subaylarına verdiği bir konferansta, ülkesinin Ermeni sorununa ilişkin politikasını da kesin hatlarla tanımladı. Almanya'nın Batı Ermenistan'da radikal reformlann yapılmasına izin vermemesi gerektiğini içtenlikle belirtti. Hatta ülkesinin Ermenileri yurtlarından uzak yerlere iskan etme, çeşitli araçlarla onlan Bağdat Demiryolu boyunca arazi satın almaya özendirme ve kendi ifadesiyle Rusya'ya karşı çelik bir duvar oluşturmak üzere, Batı Ermenistan'a Tatar ve Türk aşiretlerini nakletme yönünde çalışması gerektiğini öne sürecek kadar ileri gitti. Aralannda bazı üst düzey askeri görevlilerin de bulunduğu dinleyicileri, bu düşünceyi olumlu karşıladı. Rohrbach, Kasım 1913 sonlannda Alman Asya Demeğinde verdiği bir başka konferansta da aynı düşünceyi dile getirdi

Rohrbach, 19. yüzyıl sonlanndan başlayarak Almanya'nın askeri emellerini ifade eden askeri siyaset yazılarını da kaleme aldı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında İngiliz, Fransız ve Rus sömürgelerinin Almanya'ya yeni potansiyeline uygun bir pay almasını sağlayacak biçimde yeniden bölüştürülmesinl savundu. Almanya'nın dünyaya egemen olmasını öngördüğü için, bazılarını daha önce gezmiş olduğu Orta Doğu bölgelerine özel bir dikkat göstermekteydi.

"Hâlâ Modernleşmemiş Doğulu Giysisiyle Yolunu Şaşırmış Bir Türk, Hasır Şapkalı Avrupalı Gâvurları Görünce, Kendisinin Oraya Ait Olmadığını Anlayacak veya Peygamberleri Tarafından Vadedilen Hurîler Benzeri Örtüsüz İzmirli Güzelleri Görüp Cennetin Düşünü Kuracaktır" L.Ross

19. yüzyıla gelindiğinde, Batı'nın Doğu'ya karşı üstünlüğü kesinleşmiş, bir zamanlar ürküntü ve çekince nedeni olan Doğu, Batı karşısında çözülmüş ve darmadağın olmuştur. Batı, bu sıçramayı yaparken, kapitalizmin hastalıkları da su üstüne çıkmaya başlamıştır; işsizlik, ağır vergi, çok uzun çalışma saatleri, vahşi sömürü, göç ve sömürge ihtiyacı.

19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, sanayileşmede, birlik sağlamada ve emperyalist sıçramada geç kalan Prusya İmparatorluğunda da yukarıda verilen tüm hastalık unsurları akut dönemindedir. Dış göç başlamıştır; Avustralya, Kuzey ve Güney Amerika göç edenlerin hedef ülkeleridir. Bu konuya kafa yoran teorisyenlerin bir başka önerileri daha vardır: Anadolu. Anadolu'yu öneren teorisyenlerden bir tanesi de Ludwig Ross'tur. Ludwig Ross, teorisini yerli yerine oturtmak amacıyla, Mayıs-Temmuz 1844 tarihlerinde Anadolu'ya gelmiş ve koloni kurmanın olanaklarını araştırmıştır. Kitabını yayınladığı 1850 yılına kadar gelişen olaylar (1847/48), öncelik olarak bu niyetinden vazgeçmesine, önceliğin Almanya'nın iç düzeninin sağlanması ve ardından güçlü bir donanmaya sahip olması gerekliliği noktasına gelmiştir.

Ludwig Ross, bu konuda ayrıntılı bir araştırma yapmış ve göç edecek Almanların Aydın Ovası'na yerleştirilmesini önermiştir. Ross'a göre o günlerde bu yörede milkareye 202 kişi düşmektedir ve aynı ovada milkarede 3.000-5.000 kişi yaşayabilir. Ross'un ikinci yerleşme önerisi, Turgutlu Ovası, üçüncüsüyse Muğla ve Fethiye taraflarıdır ki, burada gemi yapımı için oldukça elverişli ormanlar bulunmaktadır. Kıbrıs'ı da göz önünde bulunduran Ross, burada miikareye düşen nüfusun yoğun olması nedeniyle bu düşüncesinden vazgeçer; fakat o günlerin Kıbrısı'ndaki toprak fiyatlarının çok ucuz olduğunu yazan Ross, bu konuda örnekler de verir; birinci sınıf ürün veren 160 adımkarelik bir toprak parçası 1.000-6.000 kuruş, sulanabilir ekilebilir 350 adımkarelik bir toprak parçası 500-1.000 kuruş, aynı büyüklükte biraz daha kötü koşullara sahip bir toprak parçasıysa 25-300 kuruş arasında değişmektedir. Likya ve Konya'dan

götürdüğü eserleri "ganimet" olarak niteleyen Ross, ganimet olarak pek fazla şey getirmediklerini yazarak, kitabının, Anadolu'ya göç etmek isteyenler, ülke içinde yaşanan sıkıntılara çözüm arayan erdemli politikacılar ve arkeologlar için yararlı olduğunu ve okumaları gerektiğini yazmaktadır.(9) *İzmir'de, Avrupalı bütün devletlerin en büyüğü 5 devletten, Hansa Birliği'ne kadar hepsinin temsilcilikleri bulunuyor. Adı geçen devletlerin hepsi, ticarette olduğu gibi deniz taşımacılığında da söz sahibi ve* ***her konsolosluk kendi vatandaşının haklarını kaba Müslümanlara karşı koruduğu gibi****, devlet içinde devlet konumlarıyla da kendi vatandaşları, yani Frenklerin deyimiyle söylersem, "ulus"ları üzerine bağımsız şiddet tekeline sahipler. Bu durum Türkleri ne kadar rahatsız ederse etsin ve Batılı güçler ülke içindeki birliği sağlamada ne kadar destek verirlerse versinler,* ***Doğu'yu biraz olsun kendi deneyimleriyle tanıyanlar da bana katılacaklardır.*** *Bu haklardan ve ayrıcalıklardan hiçbir zaman vazgeçmemek gerekir; bu durum Türkiye'deki keyfiliği-hem de en yakın zamanda-ortadan kaldırıncaya kadar devam etmelidir. Çünkü sadece ve sadece korku, fanatik* ***Müslümanı dizginlemekte ve o sadece korktuğu içindir ki Avrupalıya saygı göstermektedir****; Müslüman, kendisini mukaddes insan olarak gördüğü için, onu yaralayacak her fırsatı değerlendirmek ve bunu onu cezalandırmanın zorunluğu olarak görmek gerekir... Hele hele Yunan-Sırp Ayaklanması'ndan ve bağımsızlığından, Suriye Seferi'nden ve Edirne Antlaşması'ndan sonra, Türklerden ne birey olarak ne de millet olarak korkmaya gerek kalmamıştır; kim ki, bu haldeki Türk'ün geçmişte yaptıklarına ve bugünkü yalancı pehlivanlığına bakarak buna kanar ve ondan korkarsa, bu kazanılmış bir oyunda yenilmek demektir.*(10)

Batı'nın Doğu'ya hükmetme anlayışının pek çok somut örneğinden biri Paris Etoile Meydanı'ndaki zafer takı üzerinde Napoleon'un Abukir Savaşı'na ait kabartmada görülmektedir.

Fotoğraf: Ersal Yavi

(9) Ross'un 1850 yılında "Kleinasien und Deutschland. Reisebriefe und Aufsätze mit Bezugnahme auf die Möglichkeit Deutscher Niederlassungen in Kleinasien" (Küçük Asya ve Almanya. Almanların Küçük Asya'ya Yerleşmelerine İlişkin Gezi Mektupları ve Makaleler) kitabının İzmir'le ilgili bölümü 1845 yılını kapsamaktadır.

(10) İlhan Pınar, "Gezginlerin Gözüyle İzmir, 19. yüzyıl", Akademi Kitabevi, İzmir,

I.BÖLÜM

"Gaflet devrinde aktedilmiş muâhedelerle Türkiye'nin eli ayağı bağlanmış, misafir olarak kabul olunanlar haneye sahiplik hukukunu almışlardır."

Gaspıralı İsmail

("Ahvâl-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye" başlıklı makalesinden. 24 Kasım 1896. Tercüman Gazetesi.)

"Allah Allah! Bu ne keyfiyettir?
Her şeyde hak setrolunmuş.
Traş için huzuruma gelen berberlerden ikisi
topçu esamemiz var deyu naklettiler.
Asker denilse ne yapalım sefere girecek
vazifeli askerimiz yok cevabı veriliyor.
Tahrir olunsun denilse Beytülmalde akçe yok deniliyor.
Buna bir çare denilse şimdi vakti değildir.
Ocaklara taarruz olunmaz deniyor.
Biz demeyiz ki herkesin elinden alınsın,
amma mahlul oldukça ehline verilsin.
Eğer bu söz hak değilse razı olunmasın;
hakka razı olup muin olmayanı Allah kahreylesin!
İşte böyle böyle memleket elden çıkıyor."

III.Selim 1789'da tahta çıktığında, boş hazine ve bozuk düzenden ettiği şikayetten.

Osmanlı İmparatorluğunun Sonunu İlan Eden Uluslararası Trajikomik İşgal Karnavalı

"Konstantinopoli, Avrupa, dünya artık, geçmişteki Taksim Bahçesi gibi, büyük bir tiyatro sahnesinden başka bir şey değildi; bu sahnede uluslar, ordular, geçit töreninde atlara binmiş şefler hareket edip duruyorlardı. Gizemli ve anlaşılmaz bir ritm uyarınca bir temsil veriyorlardı. Gidiyorlar, geliyorlar, yerlerini birbirlerine bırakıyorlar, birbirlerini selamlıyorlardı. Bu, muazzam, fantastik bir saray dansı havası oluşturuyordu. Tarih buydu. Bu harikulade olay onu çok keyiflendiriyordu, sevinçten gülmek istiyordu ama gülemiyordu; çünkü aynı anda boğazını sıkan, açıklanamaz bir acı kaplıyordu içini. Bütün bunlar çok güzel, fakat bir o kadar da hüzün vericiydi!"

Georges Theotokas, Yeonis, L'enfant grec de Constantinople, Paris, Les Belles Lettres, 1985.

"Dikkat!" sesi, sokağın başında yankılandı. Önde, haki giysili bir İngiliz süvari mangası yürüyordu. Sonra, belli bir mesafede, geride, savaş giysilerini giyinmiş General Franchet d'Esperay at üzerinde ilerliyordu.(*) İki Fransız piyadesi atın dizginlerini tutuyordu. Fethedilen kente kendi başlarına giriyor ve liderlerini oraya getiriyor havasındaydılar. Komutanı, hepsi de at binmiş kurmay subaylar, işgal kuvvetlerinin yöneticileri, askeri misyonların üyeleri izliyor ve geçit alayının sonunda şeref kıtaları yeralıyordu.

İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunan her renkten üniforma, değişik türleri ile birbirine karışıyordu; koca kırmızı fesli ve beyaz maşlaklı Afrikalı sipahiler, başları türbanlı Hintli askerler, zift gibi kapkara Senegalliler, koyu renk eteklikli sarışın İskoçyalılar, tüylerle süslü geniş başlıklı İtalyan piyadeler, deniz mavisi üniformalı geniş Napolyon şapkalı İtalyan jandarmalar, Yunan efsun askerleri, geniş külot pantolonları ve botlarıyla Giritli jandarma-

(*) Doğu'daki kuvvetlerin başkomutanı General Franchet d'Esperay, beyaz bir at üzerinde İstanbul'a girmişti.

lar, Çar'ın ordularına mensup her soydan Rus subayı; bu sonuncular paçavralar içindeydiler ama çok mağrurdular; göğüsleri madalya doluydu, pantolonlarında ise delikler vardı. Renkler, giysiler, modern kır kıyafetleri, her türden mavi, haki üniforma, eski gravürleri andıran 19. yüzyılın resmi giysileri, kırmızı pomponlar, yaldızlı kordonlar, şeritler, kılıflı kılıçlar, pelerinler göz kamaştırıyordu.

Kalabalık, bayraklar sallıyor, alkışlarla, Başkomutana hoşgeldin diye bağırıyordu. Fakat o, hüzünlüydü, içine kapanıktı, keyifsizdi...

Tarihte hiçbir imparatorluğun sonunu getiren düşman işgali, böylesine çok uluslu ve curcunalı olmamıştı. Çünkü Osmanlı İmparatorluğunun Batılılaşmış ve dünyayla bütünleşmiş İstanbul, İzmir, Selanik, Bursa, Mersin, Trabzon, Halep gibi büyük kentleriyle, küçük taşra kentleri ve kırsal yerleşimler ayrı dünyalar haline gelmişti. İstanbul, Hindistan veya Afrika ülkesine ait bir kent algılanmıyordu. Çok sayıda ülkeden oluşan geniş toprakları üzerinde birçok güçlü devletin çıkarları çakışmakta veya örtüşmekteydi.

İşgal Kuvvetlerinin bayraklarıyla süslenmiş Pera (Beyoğlu). Kaynak: Akdeniz Medeniyetleri Enst. Arşivi.

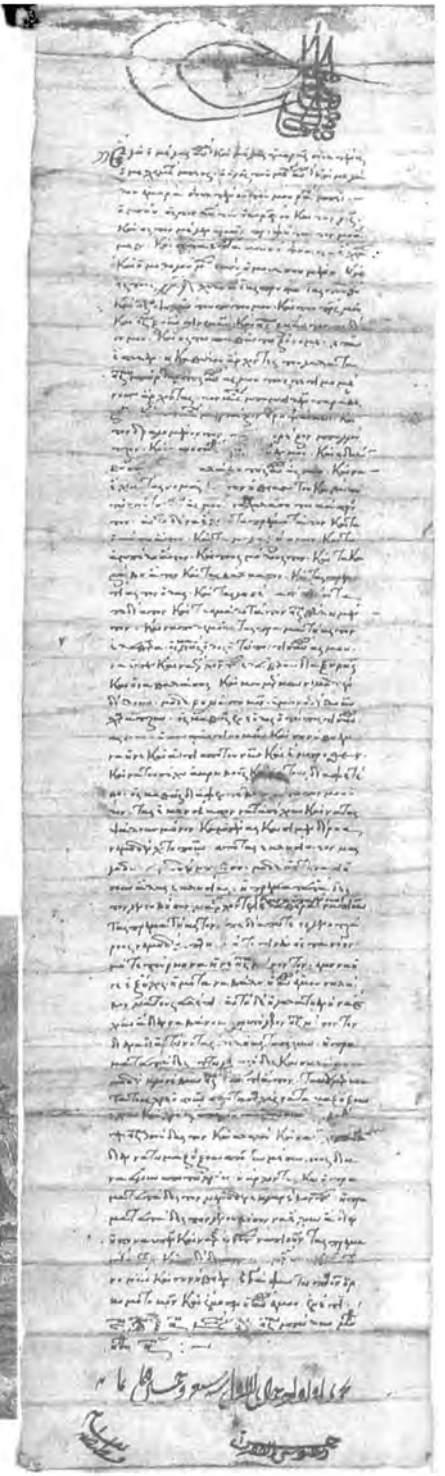
1453 yılında Osmanlı Sultanı II.Mehmed'in Bizans başkenti İstanbul'u aldığı sırada, burası, balinanın ayağı misali, koca İmparatorluktan kalan bir kent devletçiğine dönüşmüştü. Ancak Doğu-Batı dünyası arasındaki geleneksel ticaretin düğümlendiği bir yerde uluslararası ticaretin organizasyonu, uzlaştırma ve dağıtım gibi önemli bir işlevi vardı.

Avrupa ve Asya'daki Osmanlı Devletine ait toprakların orta yerinde, nokta gibi sıkışıp kalan bu kent imparatorluğu ününü ve varlığını büyük ölçüde bu ticari konumu ve konsensüs becerisi ile sürdürebiliyordu. Ayrıca "Union" uyuşmazlığı ve Doğu-Batı ticaret çıkarları nedeniyle, Bizans'ı tamamen yutmak kararlılığı içinde olan Latin dünyasının Galata sırtlarına çöreklenmiş Levanten kolonisi bu sistemin karşı yakasındaki diğer bir parçasıydı. Fetihten sonra, bu sistemde de doğal olarak esaslı bir kargaşa çıktıysa da Bizans'tan elde ettikleri imtiyazları, yeni ev sahipleri olan Osmanlılarla da sürdürmeye devam ettiler.(*)

Yandaki belge: Cenevizliler ile Türkiye arasındaki ilk ticari anlaşmaya ait ferman. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethiden dört gün sonra 2 Haziran 1453'te yapılan bu anlaşma, Fatih Sultan Mehmed ile üç Cenevizli Büyük elçi tarafından imzalanmış olup, eski Bizans dilinde yazılmıştır. Bu ferman, iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik iş birliğini belgelemektedir.

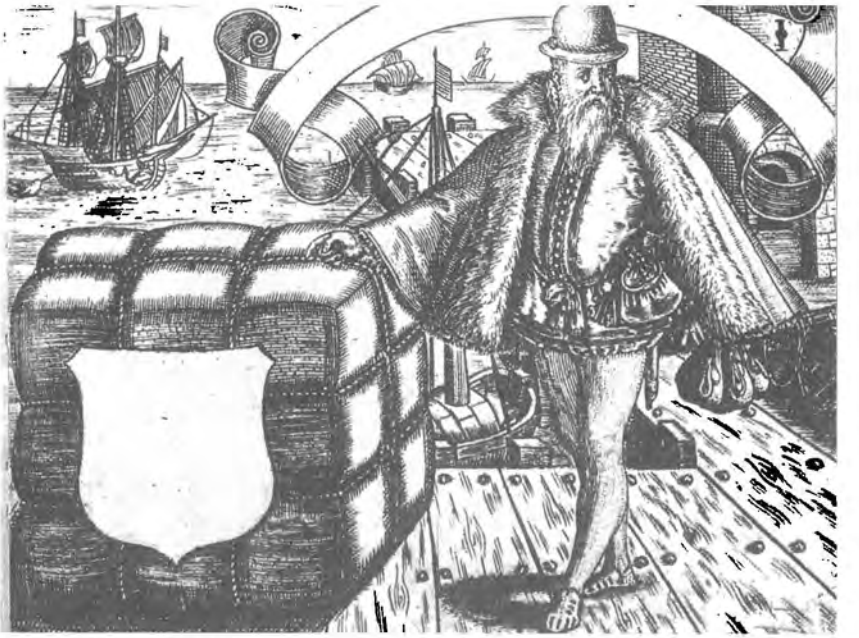
(*) Ersal Yavi, "Doğu Anadolu ve Erzincan", 1994,

Eski Türkler kan içişip kardeş olurlardı; Asya'da ata binip Avrupa'da inerlerdi. Bugün Yurtçular söz verişip, kardeş olup, bilmek ve okutmak yoluna bel bağlasalar, büyük atalarımızın çapul ve akın ordusundan daha faideli, daha şerefli bir "maarif ordusu" yapabilirler. Bu ordunun neferleri ve gazileri "Milli Muallimler"; başbuğları da okutmayı, öğretmeyi kolaylatan ilâhlassıslar olacaktır. (Gaspıralı İsmail Türk Yurdu Mecmuası'nın çıkışını kutlamak amacıyla, 1911'de kaleme aldığı "Türk Yurtçularına" başlıklı yazısından.)

Gedruckt tot Leyden/ by Christoffel Plantijn/

Yeni Batılı Yelkenciler
Eski Doğulu Kervancıları Yeniyor

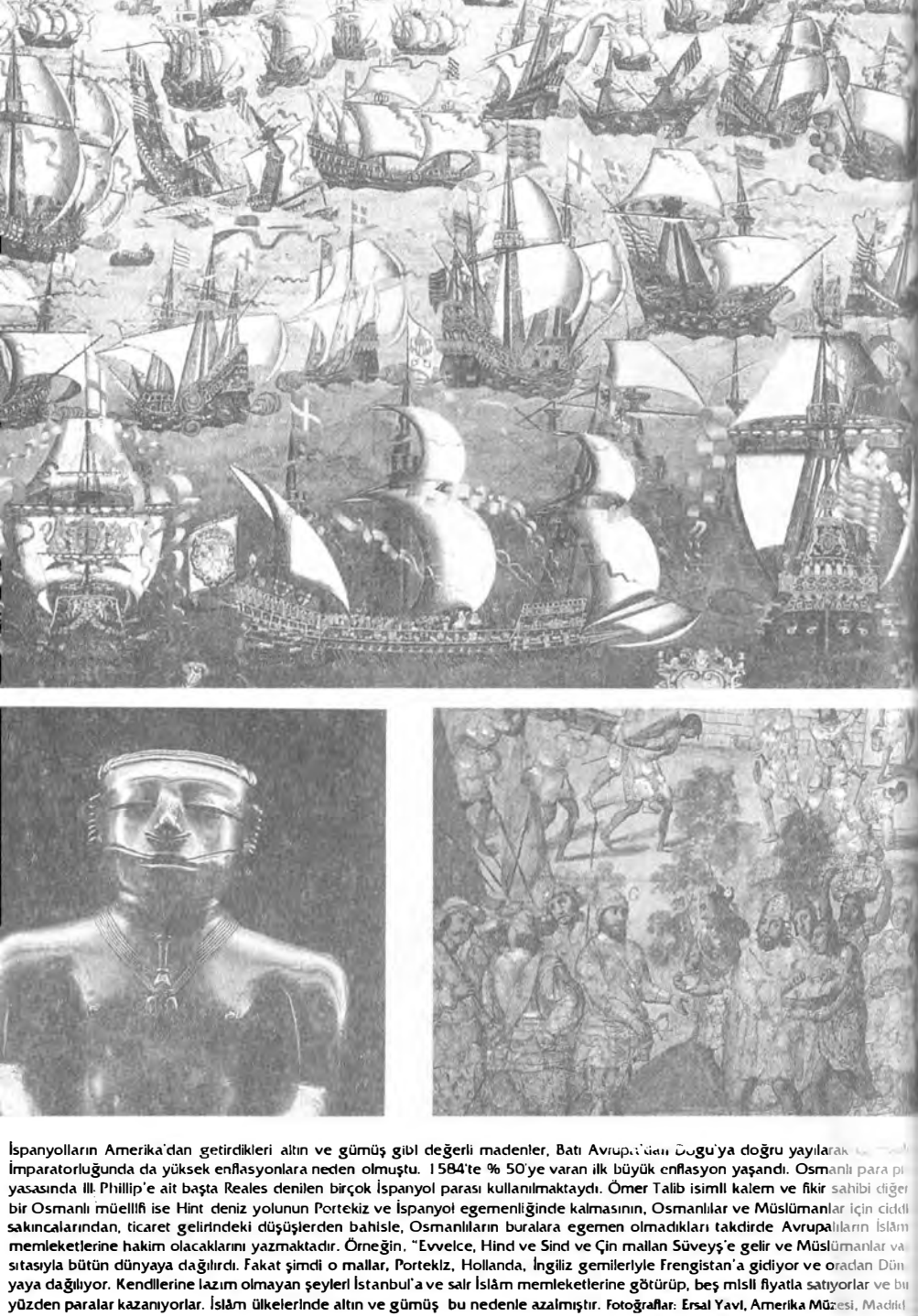
Vasco Da Gama isimli yürekli bir Portekizli kaptan 1498 yılında Güney Afrika'dan dolaşarak Hindistan'a ulaştı. İnanılmaz gibi görünen bu olay, Doğu ile Batı arasındaki dengesizliği tersine çevirecek olan kapıyı aralamıştı. Binlerce yıldan beri işleyen ipek ve baharat yollarına, bu defa okyanuslardan ulaşılan bir alternatif ortaya çıktı.

Eski güzergah üzerinde asırlar boyu katmanlaşmış kurum ve yerleşimleri yıkıma uğratacağı açıktı. Artık, Yeni Çağ ticaret tarihi sahnesinde "eski Doğulu kervancılar" ile "yeni Batılı yelkenciler" arasında, olmak veya olmamak mücadelesi oynanmaktaydı.

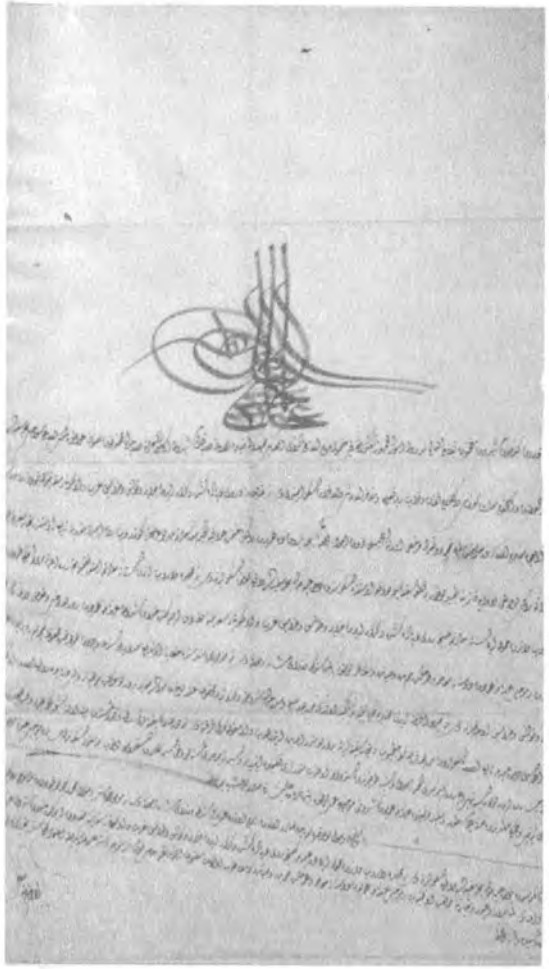
Fotoğraflar: Amerika'nın altını, Doğu'nun baharat ve ipeğini gösteren maket ile bir denizcilik kitabı.
Deniz Müzesi, Rotherdam. Fotoğraf Ersal Yavi

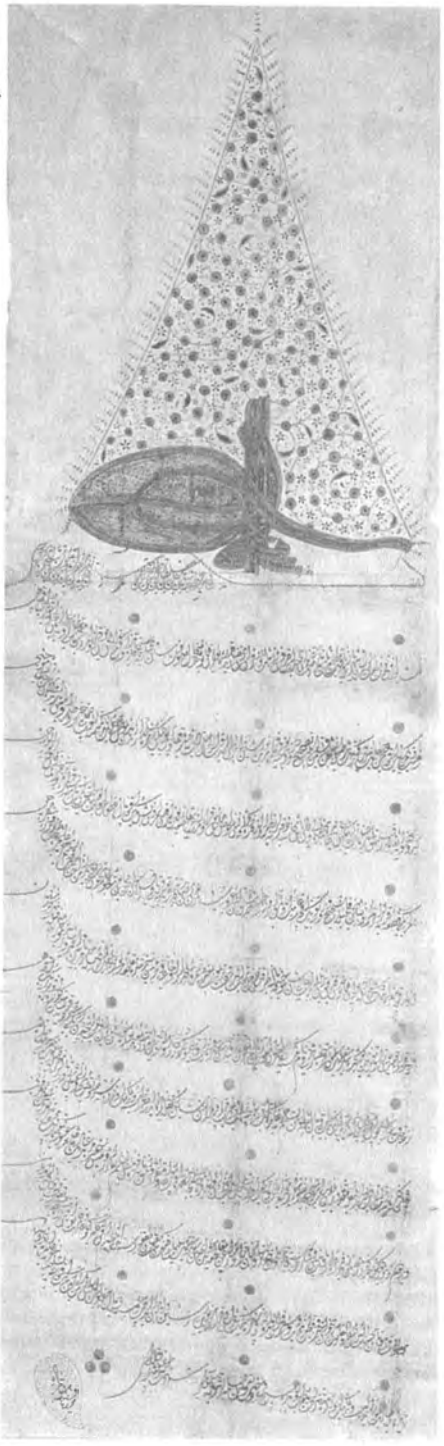

Bir kapitülasyon belgesi. Sultan III.Ahmed (1704-1730) tuğralı ferman. H.1131 tarihli ferman siyah mürekkeple yazılmış, 13 satırdan ibaret. "Fransa İmparatorunun İstanbul'da oturan elçisi Markız Döbünak, Dersaadete müracaat ediyor. Osmanlı topraklarında ve Iskelelerde, Antalya Iskelesinde alış veriş yapan Fransız tüccarlarının engellenmesi, alım satımı yasak olan maddelerin Fransız tüccarları tarafından alınıp satılması. Sultan Selim zamanında yasak olduğu halde fermanla izin verilmiş olan "penbe verişte-i penbe", "Sahtiyan" ve "Balmumu"nun alınıp satılması ve dostluğa halel gelmemesi için izin verilmesi isteniyor. Antalya Kadısına hitap edilerek gerekli yardımın yapılması hususunda Ahidname-i Hümayun."

İspanyolların Amerika'dan getirdikleri altın ve gümüş gibi değerli madenler, Batı Avrupa'dan Doğu'ya doğru yayılarak [illegible] İmparatorluğunda da yüksek enflasyonlara neden olmuştu. 1584'te % 50'ye varan ilk büyük enflasyon yaşandı. Osmanlı para p[illegible] yasasında III. Phillip'e ait başta Reales denilen birçok İspanyol parası kullanılmaktaydı. Ömer Talib isimli kalem ve fikir sahibi diğer bir Osmanlı müellifi ise Hint deniz yolunun Portekiz ve İspanyol egemenliğinde kalmasının, Osmanlılar ve Müslümanlar için ciddi sakıncalarından, ticaret gelirindeki düşüşlerden bahisle, Osmanlıların buralara egemen olmadıkları takdirde Avrupalıların İslâm memleketlerine hakim olacaklarını yazmaktadır. Örneğin, "Evvelce, Hind ve Sind ve Çin malları Süveyş'e gelir ve Müslümanlar va[illegible] sıtasıyla bütün dünyaya dağılırdı. Fakat şimdi o mallar, Portekiz, Hollanda, İngiliz gemileriyle Frengistan'a gidiyor ve oradan Dün[illegible] yaya dağılıyor. Kendilerine lazım olmayan şeyleri İstanbul'a ve sair İslâm memleketlerine götürüp, beş mislî fiyatla satıyorlar ve bu yüzden paralar kazanıyorlar. İslâm ülkelerinde altın ve gümüş bu nedenle azalmıştır. Fotoğraflar: Ersal Yavi, Amerika Müzesi, Madrid

Sağda: Sultan II.Süleyman (1687-1691) tuğralı altın yaldız siyah ve kırmızı mürekkep kullanılarak celi divanı hat üslubunda yazılmış 12 satırdan ibaret Berat-ı Hümayun. Yazılar üzerine zerefşan tekniğinde altın serpiştirilmiş. Tuğra altın yaldız ile çekilmiş olup seresi ve tuğrasındaki boşluklar mavi ve kırmızı renk ile doldurulup üzerleri işlenmiş. Tuğranın üzeri haliç işi tarzında tezhiplidir. "Kıdvetül emasil vel akran Ramazan Divan-ı Hümayun'a arzuhal sunup, sancaklarda Karma mezr eâ ve makataalarda otuz bin akçe ve yirmi bin akçelik zeametlerin kendisine verilmesini istiyor. Havas-ı Hümayun makataalan için senede 26 bin akçeyi hazineye teslim etmesi, sefer vaki oldukça sefere iştirak etmesi, Seyyid Halil Süleyman'ın Refikinden sonra H.(1099) senesinden itibaren âdet ve kanun üzre zabt ve tasarruf yetkisi kendisine tevcih edildiğine dair Berat-ı Hümayun, İstanbul."

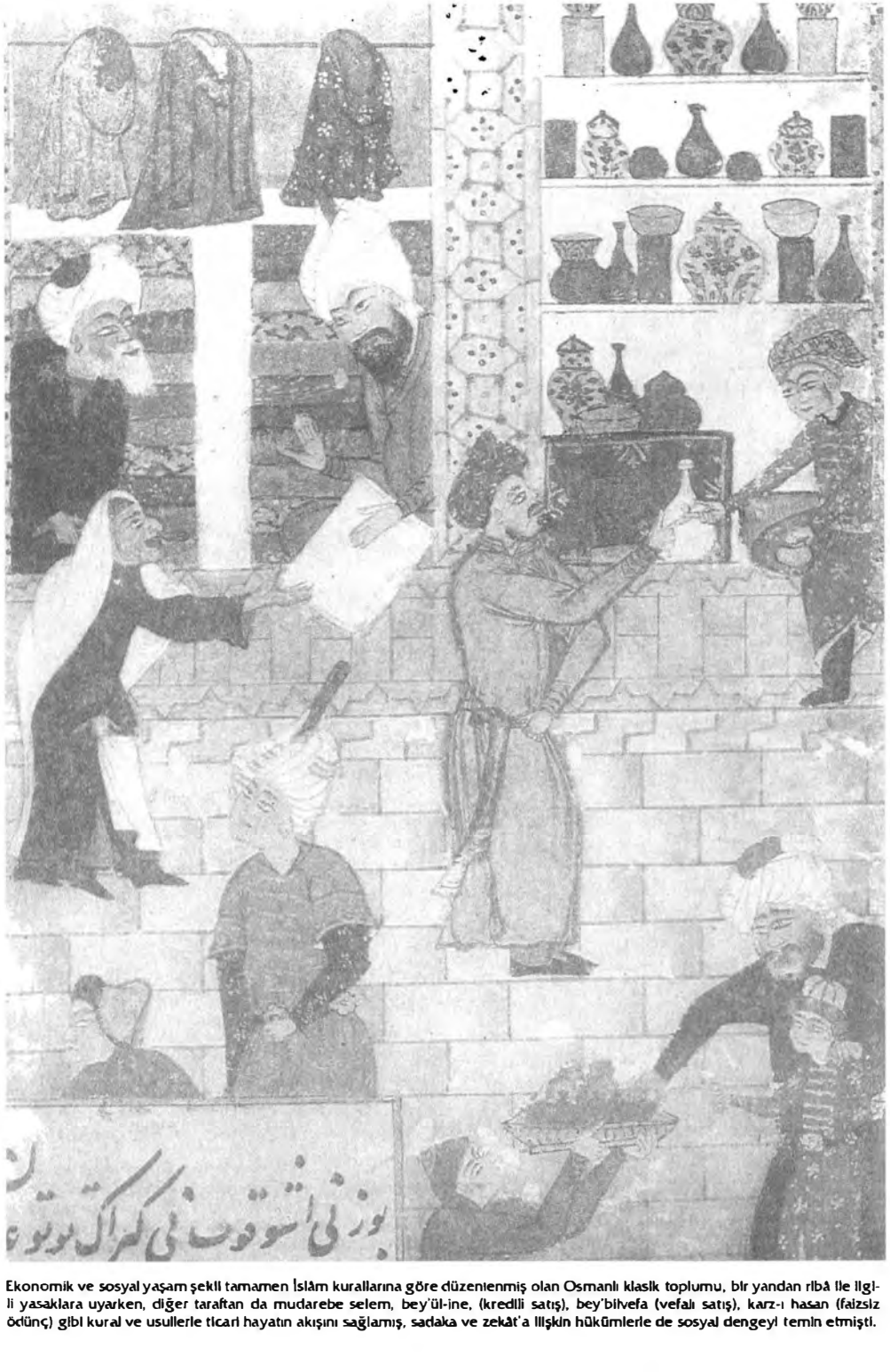
Solda üstte: Kuzey Afrika'daki korsanlara karşı, Sultan tarafından verilen güvence. Amsterdam Deniz Müzesi, fotoğraf E.Yavi.

İmparatorluğun toprakları, batı-doğu, kuzey-güney yönlerindeki önemli ticari yolların üzerinde bulunduğundan, buralardaki şehirler ve limanlar, ülkelerarası ticaretle uğraşan tacirlerin önemli kârlar, dolayısıyla sermaye edinmelerine imkan vermekteydi. Mevcut lonca teşkilatının ülkelerarası ticaretin denetiminde fazla etkili olamaması, sermaye birikiminin dış ticaret sektöründe daha da hızlanmasına yol açmıştır. Haritada Akdeniz'i ortadan ikiye bölen güç dengesi; doğuda hilal armalı Osmanlı bayrakları, batıda çeşitli Avrupalı uluslara ait bayraklar. Sebastao Lopes'e ait deri üzerine çizilmiş harita, 1555, National Maritime Museum, Londra. Fotoğraf: Ersal Yavi.

Osmanlı toplumundaki kredi taleplerinin karşılanması hususunda, sarraflar, bankaların fonksiyonlarını üstlenmişlerdi. Padişahtan alınan özel müsaade ile kendilerine berat verilen sarraflara, hazine sarrafları denilirdi. Hazine sarrafları, para değiştirmek, kredi vermek, alacak senetlerini iskonto etmek, iltizam işlemleri için teminat mektubu düzenlemek gibi konularda faaliyet gösterir ve bu işlerden gelir temin ederdi. Loncalar, **Teavün Sandığı** vasıtasıyla sosyal fonksiyonlarını ifa ederlerdi. Sandığın gelirleri, esnafın iktidarına göre ödediği aidat, kalfalık ve ustalık imtihan harçları, sandığa yapılan bağışlardan meydana gelmekteydi. İhtiyacı olan esnafa sandığın fonlarından faiz karşılığı kredi açılması ilginçtir. Faiz gelirlerinin hayır işlerinde sarf edilmesi ise usuldendi. Yaşlılık nedeniyle çalışamayan ustalara yaşlılık sigortası mahiyetinde yardım yapılır, hangi yaşta olursa olsun sakat veya hasta olan esnafa da yine sandıktan yardım edilirdi. Yukarıdaki minyatürde Osmanlı'nın en önemli ekonomisi dokumacılıkla ilgili olarak Peştemalcıyan/Kuşakçıyan Çukuyucuların geçit töreninde. Sumame-i Hümayun albümünden.

Ekonomik ve sosyal yaşam şekli tamamen İslâm kurallarına göre düzenlenmiş olan Osmanlı klasik toplumu, bir yandan ribâ ile ilgili yasaklara uyarken, diğer taraftan da mudarebe selem, bey'ül-ine, (kredili satış), bey'bilvefa (vefalı satış), karz-ı hasan (faizsiz ödünç) gibi kural ve usullerle ticari hayatın akışını sağlamış, sadaka ve zekât'a ilişkin hükümlerle de sosyal dengeyi temin etmişti.

Bütün Osmanlı sikkelerinde (madeni para) "Mülkün ve saltanatın daim olsun" yazılı padişahlar, toplumunun ruhu ve mutlak hakimi sayılırlardı. "Raiyyetin güvenliği Padişaha ve memleket işinin düzende olması dindarlığa, akıl ve sebata ve adle bağlıdır." Hükümdar adalet, acıma ve şefkat ile ve kötülere karşı otoritesini gösterme ve cezalandırma suretiyle mutluluğa ve dünyayı hükmü altına almayı başarır. Hükümdarın mutlak hakimiyetine dayanan patrimonyal devlet sisteminde, otorite sahibinin, halka adaleti, kuvvetlerinin zayıfa karşı zulmünü ve yolsuzluklarını önleme anlamında anlaşılan **'adl** (Adalet), hükümdarın en önemli görevi sayılırdı.

Devletler kendi amaçlarını gerçekleştirmeye ve halk üzerindeki denetimlerini güçlendirmeye çalışırlarken, muhakkak muhalefetle karşılaşırlar. Toplumsal gruplar her yerde devletin müdahalelerinden, orduları ağırlamaktan, bürokrasinin dayattığı yükümlülüklerden hoşnutsuzluk duyarlar. Merkezileşme, köklesmiş yerel iktidarlara sahip grupların çıkarlarını tehdit eder. Geleneksel elitler, soylular ve yerel eşraf bu yerel çıkarları dile getirmesi en muhtemel gruplardır. Devlet kurucuları vergilendirme, askeri meseleler ve (soyluların ya da eşrafın alanına giren) kamu güvenliği gibi konularda yerel güçlerin ve yerel idarenin denetim gücünü azaltmak için geleneksel yapıları, müsadere haklarını, imtiyazları ve merkezi idare içindeki mevkileri manipüle ederler. *Yukarıda:* Vezirlazam ve ulemalar.

Saray Çevresindeki Birçok Vezir ve Bürokratın Rüşvet, Para Yağması ve Savurganlıkları

Masal Kitapların da Bile Görülemeyecek İlginçlikte Bir Kitap Oluri

Aşağıda verilen bir iki örnek, bu savurganlığın ne kadar anlamsız olduğunu belgelemektedir.

"Büyük Türk şenliklerinde büyük nahıllann (Büyük ağaç şeklinde süs olmaktan başka hiçbir işe yaramayan tören aksesuarları.) üzerieri som altın ve gümüş figürlerle kaplanıyordu. Örneğin, Makbul İbrahim Paşanın 1524 tarihindeki düğününde nahıllardan birinin altmış bin, bir başkasının da kırk bin parçadan yapılmış olduğu belirtilir; bunlar "Simurg" ve "Anka" gibi efsane kuşlarıyla süslenmiş büyük sanat yapıtlarıydı. Sultan İbrahim'in 1648 yılında düzeniettirdiği büyük şenlikte, gümüş nahıllardan başka, "minareye benzeyen" iki büyük nahılın mücevher, som altın ve gümüşle süslendiğini öğrenirlz. Bir yabancı tanık, seyretmiş olduğu III.Murad'ın düzenlettirdiği 1586'dakl evlenme şenliğinde, cam gibi saydam bir biçimde inceltiimiş mumdan nahıllann üzerlerinde altın, firuze gibi değerli taşlar, inciler gördüğünü ve bu nahıllann her birinin 40 ya da 50 bin Düka değerinde olduklarını büyük bir şaşkınlıkla yazar. 1646 şenliğinde ise Sadrazam Salih Paşa sağdıç olarak Padişah tarafından seçildiğinde hazırlattığı armağanlar arasında iki gümüş nahıl lle üstü değerli taşlarla lşll nahıllar vardı." (Ö.Nutku, IV.Mehmed'in Edirne Şenliği)

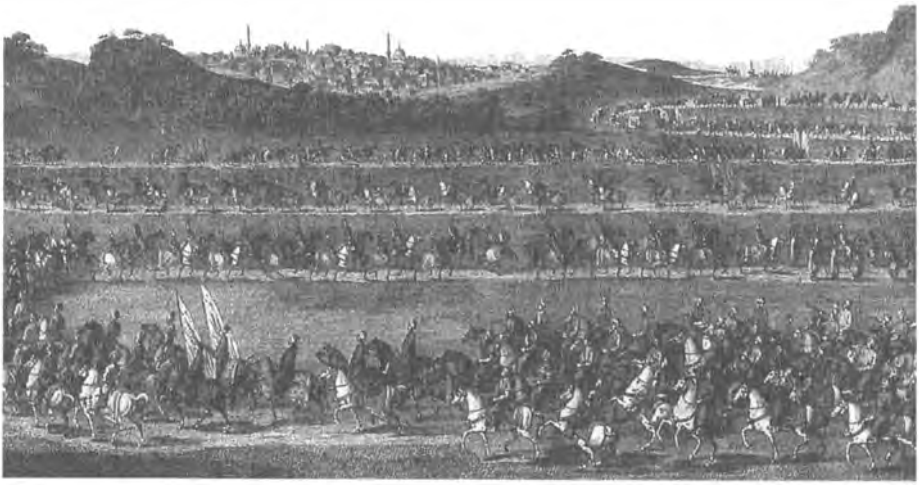
"Osmanlı Devletinde rüşvet alıp vermek şayl değilken bu seyyieyi Rüstem Paşa ihdas etmişti. Rüstem öldükten sonra terekesinde zuhur edip müfredatı aşağıda yazılı olan mallan da buna bir delildlr. Mushaf şerif güzel yazılı 8000, köle 170, tülbent 80000, gümüş eğer 600, üsküfuzer 11000, murassa kılınç 860, kıymetli mücevher 33 adet, estaridest 476, murassa ciltll 180, at 2900, sikkel hasene 780000, keçe yük 290, mütenevvi hilatlar 5000, gümüş mığfer 1500, gümüş yük 1000, değirmen 476, mütenevvl kitaplar 5000, deve 1160, murassa altın eğer 500, cübbe ve zırh 2000, altın üzengl 130 çift, şeşper denilen harp topuzu 1000, Anadolu ve Rumell'de çiftlik 1000, tefarik ve sair envanl ve eşya bunda dahil değildir." Kanuni'nin diğer damadı İbrahim Paşanın terekesinden çıkan mal varlığı ise Rüstem Paşanın varlığından çok daha fazladır. Tüm bu servet, hiçbir üretim ve ekonomiye katkı sağlamaksızın üstü örtülü bir şeklilde saklanmaktaydı. Örneğin Sultan III.Murad, Cezayirli Hasan Paşanın Cezayir'de bir hamamda saklı olduğu haber alınan 130 bin altınla birçok elmas ve inci, Defterdar İbrahim Çelebi vasıtasıyla İstanbul'a getirmiştir. Hasan paşa Kaptan-ı Derya olunca Padişaha 300 bin altın, 30 genç köle, 50 güzel cariye takdim etmiştir! Sultan İbrahim vergi olarak samur ve vizon gibi değerli kürkleri de toplatarak, saray odalarını bunlarla kaplatmakta, değerli taş ve incilerle saltanat kayıklarını süsletmekteydi. Bilgi için bkz.Z.Karamursal ve İ.H.Uzunçarşılı.

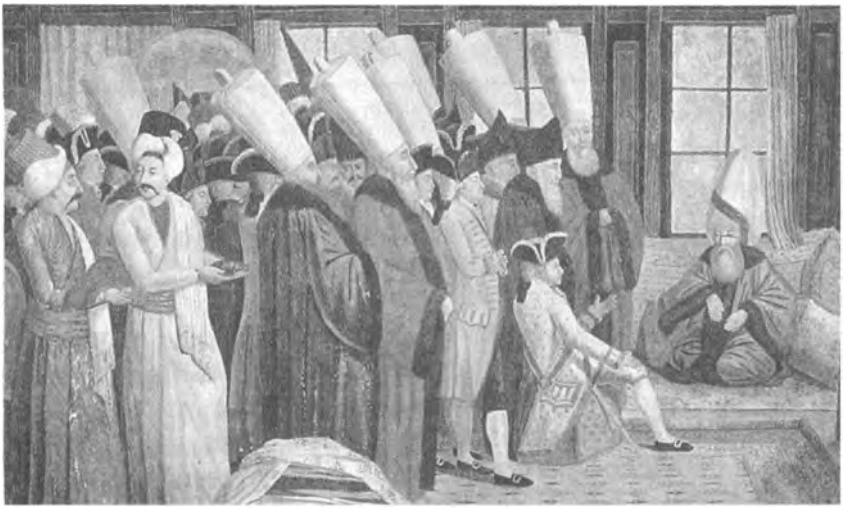

Yanda: Zenginliği savurganlık sanan anlayışın sonucunda 17.yüzyıldan itibaren hazinenin sürekli para darlığı içinde olması nedeniyle, Padişahlara ait altın ve gümüş eşyalar da eritilerek para darb edilmeye başlandı.

Bozuk para darlığı nedeniyle, üzerine değerl yazılmış para olarak kullanılan posta pulu. 19.yy

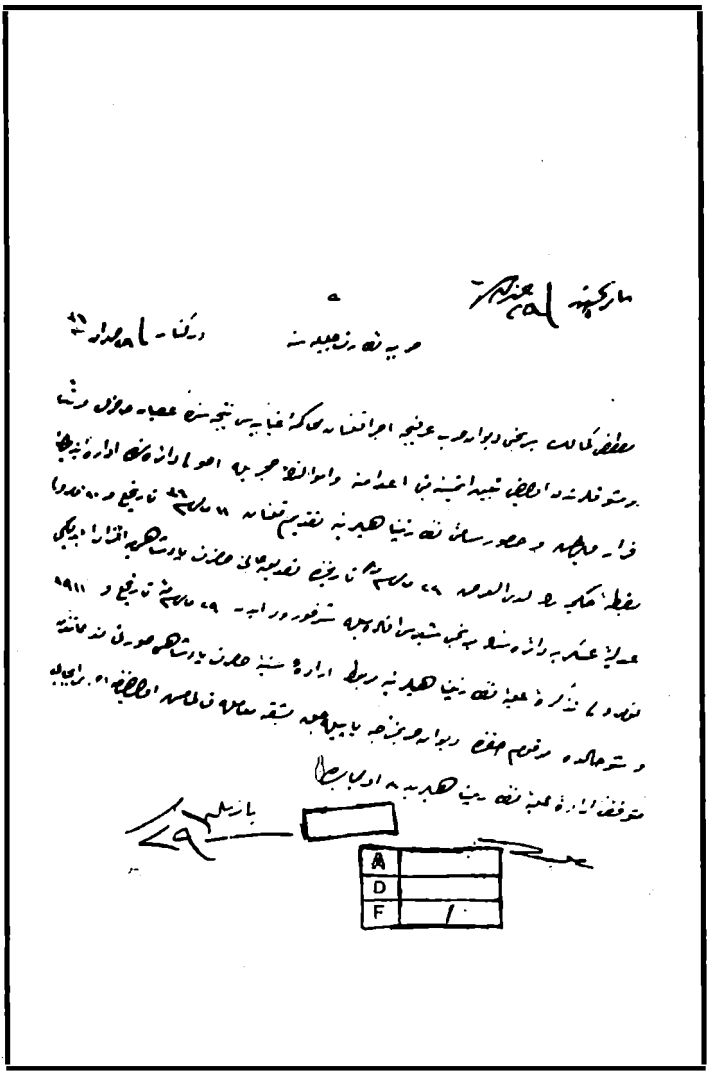

Yukarıdaki Gravür: Bir valinin görevlendirildiği yere kalabalık heyetiyle gidişi.
Van'a vali olarak atanan Mahmud Paşa, Tokat'tan geçeceğini, bir gecelik yiyecek ve zahirenin bulundurulmasını istemişti. Bu isteğe mahkeme kayıtlarına geçen şu yanıt veriliyordu. "Zahire azlığı vardır, ahalinin hallerine zaaf gelmiştir. Halk perişan olmuştur. Paşa bizi bundan af buyursunlar. Yalnız mudbahları için 1.500 kuruş ubudiyet parası verelim kabul buyursuniar." denilmiştir. Prof.Dr.Musa Çadırcı:"500 kişiden az kapı halkı ile hizmete giden valilere pek itibar edilmemekteydi" demektedir. Özellikle II.Mahmud döneminde yapılan yeniliklerin uygulanması ve benimsetilmesi valilerden istenmişti. Bunlar güvenilir alt kademede yönetici olacak kadroları bulmakta da zorluk çekiyorlardı. Mütesellim, voyvoda olarak yörelerin ileri gelenlerinden kimseler seçip atamak zorunda kalıyorlar; bunlarda halkı dilediklerı gibi yönetiyorlardı. Yapılan şikayetlerin ardı arkası kesinmeyince de merkezi hükümet valileri sorumlu tutuyordu. Sık sık sadrazam değişikliği yapılmakta, valilerde bunlara bağlı olarak görevden alınmakta veya yer değiştirilmekteydi. "Atama bahşişi", "hediye", "sarraf ücreti" ile merkezde bulundurmak zorunda oldukları "kapı kethüdası" ücreti gibi salmaları, "Masraf ve Tevzi" defterlerinden tespit edilen uzun bir liste tutmaktadır. Giderleri karşılamak, eyaletin kendilerine bırakılmış olan düzenli yasal vergi gelirleri ile mümkün olmuyordu. Bu nedenle, valilerin ve görevlendirdikleri mütesellim, voyvoda, subaşı veya eminierin kendileri içinde; selamlık, tavukbaha, çizmebaha, nalbaha, kazık akçesi, otluk akçesi gibi uzun bir liste oluşturan keyfi kalemlerde bulunmaktaydı. Valilerin, görevlendirildikleri ile giderken, bir ilden diğerine intikali bile başlı başına sorunlar ve parasal yıkım yaratmaktaydı. Kalabalık heyetin ikamet ve iaşesi için vatandaşların evlerinin kullanılması ise akla gelmedik pek çok soruna neden olmaktaydı. Bu nedenle, bazı şehir ileri gelenleri, vali heyetini il sınırlarında karşılayarak, şehre girmemeleri için bir "yalvarma arzı" sunmakta, transit geçiş yapmaları halinde bile belirli bir para ödemeyi teklif etmekteydiler.

Değişen Roller Bir zamanlar Osmanlı vezirleri önünde diz çöken yabancı elçiler, daha sonra tersine dönmüş; Osmanlı vezirleri yabancı elçilerin elini öper hale düşmüşlerdir.
Yukarıdaki resimde: Sadrazamın Fransız elçisini kabul edişi. *Aşağıda:* Piramitler Savaşı'nda Napoleon'un askerleri önünde yenik düşmüş, çaresiz Müslüman Osmanlı vatandaşlarını temsil eden yağlı boya resim Gros Antoine-Jean'a aittir. *Musée National, Versailles.* Ludwig Ross isimli Alman 1850 yılında "Doğu'yu biraz olsun kendi deneyimleriyle tanıyanlar da bana katılacaklardır, bu haklardan ve ayrıcalıklardan hiçbir zaman vazgeçmemek gerekir; bu durum Türkiye'deki keyfiliği -hem de en yakın zamanda- ortadan kaldırıncaya kadar devam etmelidir. Çünkü sadece ve sadece korku, fanatik Müslümanı dizginlemekte ve o sadece korktuğu içindir ki Avrupalıya saygı göstermektedir." (L.Ross'un 1850 yılında, "*Kleinasien und Deutschland. Reisebriefe und Aufsätze mit Bezugnahme auf die Möglichkeit Deutscher Niederlassungen in Kleinasien*" kitabından)

Sultan Vahidettin, Mustafa Kemal İçin:

"*Asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden önemli olabilirl...*

Paşa, Devleti kurtarabilirsin!"(*) dedi.

24 Mayıs 1920'de idam fermanını imzaladı.

Yukarıda Mustafa Kemal'in asi ilan edilerek idamı için verilen karar metninin orijinali. Aşağıda okunuşu ve anlamı.

Millî Savunma Bakanlığına

İstanbul: 28 Haziran 1920

Mustafa Kemal'in 1. Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından yapılan gıyabi yargılaması neticesinde: İsyan ve arkadaşlarıyla Padişah'ın tahttan indirilmesi teşebbüsleri ortaya çıktığından dolayı idamına, mallarına el konulmasına 11 Mayıs 1920 tarihinde Padişah'a takdim edilen resmi belgenin tarafınızca 24 Mayıs 1920 tarihinde Padişah tarafından tasdik edilmiş olup, Askeri Mahkeme Dairesinin ilgili Birinci Şubesi emirleriyle 29 Mayıs 1920 tarih ve 8911 sayılı Millî Savunma Bakanlığının yazısıyla birleştirildiğinden hükmün yerine getirilmesi, Padişah tarafından adı geçen hakkında ve Harp Divanınca yapılacak bir işlem yoktur. İmza

---

Murat Belge:"Fransız İhtilali'nde çok kişinin başı giyotine gitti. Ancak onlar düzeni sağlayabildiler. En çok kafa kesen Osmanlı oldu; ama işleri bir türlü düzene girmedi." şeklindeki görüşü, Osmanlı yönetim ve adalet sisteminin acı bir gerçeğini dile getirmektedir. *E.Yavi*

(*) Yılmaz Çetiner, "Son Padişah Vahidettin", Milliyet Yayınları,

Günümüzün Tarihçileri Artık "Ne Oldu" Sorusuna Değil "Niçin Oldu" Sorusuna Yanıt Arıyorlar

Geçmişteki olayların nedenlerini anlamaya çalışanların önemli bir amacı da, bugünün toplumlarındaki neden-sonuç ilişkilerini, gelişmenin doğrultusunu anlayabilmek ve bugünün toplumları için çözümlemeler geliştirmek. Bu eğilimlerin de etkisiyle, çağımızda tarih giderek bir toplumsal bilim niteliği kazanmaktadır. Ekonomi tarihi toplumları bir bütün olarak inceleyen tarih anlayışı içinde, toplumların maddi temellerini ve bu temellerin gelişmesini, hem insanın doğayla ilişkisi açısından hem de insanın insanla ilişkisi açısından inceleyen bir alan oluşturur. Bir başka deyişle ekonomi tarihi, ekonomileri hem teknik hem de toplumsal boyutlarıyla ele alır. Toplumların ekonomik yaşantısını incelerken ve olaylar arasında nedensellik ilişkileri kurarken ekonomi tarihi; esas olarak ekonomilerin iç dinamiklerini, üretim, bölüşüm ve birikim gibi temel sorunlarını incelemek için geliştirilen siyasal ekonomi kuramından ve bu kuramın çözümleme araçlarından yararlanır.

Ekonomi tarihinin ilgi alanı sınırlarını çizerken, karşımıza iki tehlike çıkıyor. Birincisi, ekonomi tarihini dar bir biçimde tanımlamış ekonominin çözümlemesiyle sınırlamak ve ekonomi tarihini bu dar alana hapsetmektir. Halbuki ekonomik gelişmelerin diğer toplumsal ve siyasal yapılar üzerinde etkili olduğunu biliyoruz. Örneğin sınıfsal yapı, devlet, mülkiyet ilişkileri, hukuk gibi kurumların yapısı ve niteliği, ekonominin gelişmişlik düzeyiyle yakından ilişkilidir. Ayrıca ekonomi ile diğer yapılar arasındaki neden-sonuç içinde ekonomik gelişmeler toplumsal ve siyasal gelişmeleri etkilediği gibi; toplumsal, siyasal ve ideolojik yapılar da ekonomi üzerinde etkili, hatta belirleyici olabilirler. Dolayısıyla ekonomik gelişmelerin nedenlerini çözümlerken, ekonomik dışı etkenleri de dikkate almak gerekecektir. İkinci bir tehlike de ekonomi tarihini siyasal ekonomi kuramına indirgeme, ekonomi tarihini çözümleme araçlarını da siyasal ekonominin çözümleme araçlarıyla sınırlama eğilimidir. Tarihte varolmuş somut toplumlar, ekonomilerinin yanı sıra; toplumsal, siyasal, ideolojik, kültürel ve dinsel yapılarıyla da çok büyük zenginlik ve çeşitlilik gösterirler. Buna karşılık, siyasal ekonominin iç dinamiklerini çözümlemek amacıyla geliştirilmiş olan soyut araçları bu zenginliği yeterince kavrayamazlar. Başka bir deyişle, siyasal ekonominin çözümleme araçları

esas olarak somut tarihsel toplumlardaki ekonomik yapılann temel dinamiklerinin, ortak boyutlarının kavranmasında yararlı olacaklardır.

Üç kıtaya yayılmış olan bir İmparatorluk, gücünü hangi maddi temellerden alıyordu? Ekonomisi nasıl işlemekteydi? Toprakta nasıl bir düzen egemendi? Tarım dışı üretim faaliyetleri hangi koşullarda gerçekleşiyordu? İç ve dış ticaretin önemi neydi? Devlet bu iktisadi faaliyetlere ne ölçüde ve hangi amaçlarla müdahale ediyordu? Nihayet, ekonomik ve siyasal yapılara koşut olarak, ortaya hangi toplumsal sınıflar çıkmıştı?

Osmanlı'nın Bükülemeyen Bileğiyle Önce Her Şey İyi Gidiyordu

Gerek Selçuklu, gerekse Osmanlı Devleti, çağına göre ileri bir toplum düzenine dayanmaktaydı. O tarihlerde Osmanlı Batı'ya değil, Batı Osmanlı'ya el açıyordu. Bunlara çok sayıda örnek sayılabilir. Fransa Kralı I.François, Osmanlı Devletinden 2 milyon düka altın borç ile cephane, at ve savaş gemisi istemekteydi. Akdeniz adalan ve İtalya, açlıktan ölmemek için Türk buğdayına muhtaçtı. İsveç, Osmanlı'dan borç para istiyordu. Kraliçe Elizabeth, Türklerin yün boyama tekniğini çalmak ve İngiltere'ye Türk işçileri kaçırmak amacıyla İstanbul'a ajanlar gönderiyordu. Fransız yazarı Braudel'e inanmak gerekirse, Kral VIII.Henry, Kanuni Süleyman zamanında, Türk Hukuk Sistemi'ni incelemek üzere İstanbul'a heyet yolluyordu.

16. yüzyıl sonlanna kadar, üstün ekonomisi, savaş gücü, adaleti ve teşkilatçılığı sayesinde; Osmanlı İmparatorluğu dünyanın üç kıtasına yayılmış ve egemen olmuş, çağının en güçlü devleti durumuna yükselmiştir. Kanuni Sultan Süleyman kendisinden yardım talep eden Fransa Kralı I.Francois'ya yazmış olduğu ünlü mektupta:

> *"Ben ki sultanlar sultanı, hakanlar klavuzu, yeryüzü hükümdarlarının tacı, iki dünyada Allah'ın gölgesi, Akdeniz'in, Karadeniz'in, Rumeli'nin, Anadolu'nun, Karaman'ın, Zülkadriye'nin, (Urfa-Maraş yöresi), Diyarbakır'ın, Azerbaycan'ın, Acem'in, Şam'ın, Mısır'ın, Mekke ve Medine'nin, bütün Arap diyannın ki, ulu atalanm kılıçlarının gücüyle fethetmişlerdir ve kendimin fetheylediğim nice ülkenin sultan ve padişah, Bayezid Han oğlu, Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han'ın, Sen ki Frençe vilayetinin Kralı Françesko'sun. Huzuruma yarar adamın Franjan ile mektup gönderip, bazı ağız haberi de yollayarak, memleketinize düşman girişi olduğunu ve tutuklandığını bildiriyorsun ve kurtulmanız konusunda benden medet ve inayet niyaz ediyorsun..."*

Bu büyük güç ve zenginliğe rağmen, İmparatorluğun içinde işler artık iyiye doğru gitmiyordu. Kanuni dönemi şairlerinden Fuzuli, Şikayetnamesinde bu durumu açıkça dile getirmiştir: "*Selâm verdim rüşvet değildir deyu almadılar.*"

Doğu Cennetinin Gerçek Anahtarı "Neydl"?

Ozamanlar Doğu tarihi üzerine Batı'da çok az şey biliniyordu. Bu kıt bilgilere dayanarak, Marx ve Engels, ilkin Doğu toplumlarının geride kalmalarının nedenini, özel toprak mülkiyetinin olmayışında gördüler. Doğu'da uzun yıllar doktorluk yapan Fransız yazan Francois Bernier (1625-1688) Türkiye, İran ve Hindistan'da özel toprak mülkiyetinin olmadığını söylüyordu. Bunu okuyan Marx, 2 Haziran 1853'te Engels'e, "**İşte Doğu cennetinin gerçek anahtarı**" diye yazıyordu. Doğu toplumlarının kapitalizme geçmeyip, geride kalışlarının anahtarı, bu ülkelerde özel toprak mülkiyetinin olmayışında yatmaktaydı. Yalnız Marx, daha sonra yapılan araştırmaları okuyunca gördü ki, Çin gibi toplumlar, toprakta özel ve kamu mülkiyeti dönemlerini tanımışlar, ama yine de kapitalist evrimin dışında kalmışlardı.

Doğu-Batı Ticaret Yollarının Orta Yerine Kurulan Güçlü Bir Taht

Her şeyden önce, Osmanlı Türk Devleti, Doğu ile Batı arasındaki tarihi ticaret yolunun (İpek Yolu) geçtiği topraklar üzerinde kurulmuştur. Daha Selçuklular zamanından başlayarak hanlar ve kervansaraylarla donatılmış geniş bir yol şebekesi, yaygın bir posta ve güvenlik sistemi Anadolu'yu kaplamaktaydı. Bu coğrafi durum ve geniş ticari yatırımlar, Anadolu'yu "bir nakliyeci ve tüccar memleket" haline getirmiştir. "Basra Körfezi, Kızıldeniz, Suriye limanları ve Anadolu'dan geçen kervan yollarını kontrol eden bölgelerin hakimi sıfatıyla Osmanlı İmparatorluğu, tarihi baharat ve ipek yollarının sağladığı milletlerarası transit ticaretinden geniş ölçüde yararlanmaktaydı. Transit metalarından alınan türlü haraç ve resimler, devlet gelirinin önemli kaynaklarından birisi olduğu gibi; bu yollar üzerinde bulunan Türkiye kervan sitelerinin halkı da, böyle bereketli ve faal bir ticaret hayatına katılarak veya kervan nakliyatının doğurduğu hancılık, komisyonculuk, saraçlık, mutaflık gibi türlü hizmetleri karşılayarak zengin oluyordu. Nakliyatçılık ve kervancılık, özellikle Doğu ve Orta Anadolu'da büyük yığınlar halinde yaşamakta olan göçebe unsurlara bel-

li başlı geçim olanaklarından birini sağlamış ve bu sayede geniş ölçüde yük hayvanı yetiştirmeyi de teşvik etmişti."

Demek ki, daha Selçuklular zamanında başlayarak, Anadolu Türk toplumu, coğrafi mevkii gereğince, milletlerarası ticarete bağlı olarak; a) zanaatın tarımdan ayrılması ve b) şehirlerarası ticaret aracılığıyla zanaat ve ticaretin birbirinden kopması gibi, Orta Çağ düzeninden Modern Çağa geçişte önemli rol oynayan iki evrimi gerçekleştirme yolunda büyük mesafe almıştı.

Ticaretin büyük önemini kavrayan Türk Devletleri, çağına göre mükemmel bir ticaret örgütü kurmuşlardı. Derbent örgütü, yol ve köprülerin iyi halde bulundurulması kadar, tüccann can ve mal güvenliğini de sağlamaktaydı. "Derbentçiler, bulundukları yerlerde hiç kimsenin canına ve malına zarar gelmeyeceğini, aksi halde zararı tazmin edeceklerini" taahhüt ediyorlardı. Her 30-40 kilometrede bir kervansaray, ayrıca hanlar vardı. Vergiden muaf tutulan birçok köy, derbentçilik yapmaktaydı. Bunlar büyük ve zengin köylerdi.

Demek ki, 16. yüzyıl öncesi Türk köylerinin birçoğu, çağın şartları gereği, kapalı üretim hakim biçim olmakla birlikte, ticarete bir hayli açılmışlar ve ticari hayata az çok entegre olmuşlardı. 1608-1619 yıllarında Anadolu'yu dolaşan Polonyalı Ermeni Simon, bin haneyi aşan Sivas köylerinden söz etmektedir. Prof. Tankut da, 16. yüzyıl Türk köyünü şu iyimser sözlerle tanıtmaktadır: "Köyler çok büyük ve birbirine yakındı. Suları zaptı rapta almışlar, küçük ve keslf zlraat (entansif) yapıyorlardı. Toprağı iyi işliyorlar ve muhtelif iklimlere mahsus çeşitli mahsullerin hepsini alabiliyorlardı. Evllya Çelebl, Anadolu'nun her tarafında beş yüz haneli bağlı bahçeli köylerden bahseder. Köyler, camiii, medreseli ve hamamlıydı. Hemen hepsi küçük ölçüde birer siteydiler. Kendilerine lazım olandan çok fazla istihsalleri vardı."

İslâm ve Kapitalizm'in yazarı Maxlme Rodlnson'a göre, Müslüman alemi içindeki ticarl ilişkilerin yoğunluğu, "o zamana kadar görülmemiş boyutlarda bir cins dünya pazarı" teşkll etmiştir. "Mübadelelerin gelişmesi, gerek tarım gerek sanayide bölgesel ihtisaslaşmaya imkan vermiş ve böylece ekonomik planda, bazen çok uzak mesafeleri kapsayan bir karşılıklı bağımlılık yaratmıştır." Rodinson, bir "Müslüman Ortak Pazarı"ndan söz etmektedir. Müslüman aleminde bir "kapitalistik sektör" vardı. Üstelik bu sektör, "Batı Avrupa burjuvazisinin yarattığı dünya pazarının kuruluşundan önce görülen, en gelişmiş ve en geniş pazardı."

"Göçebe Türk" Efsanesi

Öte yandan milletlerarası ticaret yollan üzerinde gelişen Osmanlı Devleti, Selçuk Devleti gibi -Batı tarihçilerinin "Göçebe Türk" iddialarının tam tersine- daha başından itibaren büyük şehirlere dayanmıştır. Önce Konya, Kayseri, Sivas mihveri; sonra Tokat, Amasya, Ankara mihveri ve daha sonra Bursa, Edirne, İstanbul, Filibe, Sofya, Üsküp, Selanik canlı bir ticaret hayatının merkezi olmuşlardır. Planlı bir iskân politikası sonucu, bu şehirlerin çoğu kısa bir sürede Türk şehirleri haline gelmişlerdi. W.Heyd'e göre, "Nüfusunun yarısı ticaretie geçinen Türk şehirleri nadir değildi." Prof.Akdağ da "**16. yüzyılda Ege ile birlikte bütün Yakın Şark ve Doğu Akdeniz'in dünya ticareti bakımından en hakim elemanı Türklerdi.**" demektedir. Bursa'nın fethinden 150 yıl sonra, Rumlar köylerde çoğunlukta oldukları halde, Türkler şehirde çoğunluktaydı.

15. ve 16. yüzyıllarda Türkiye nüfusu büyük bir artış göstermiştir. Prof.Barkan'ın yaptığı hesaplara göre, 1530-1580 yıllan arasında Türkiye nüfusu % 40-50 arasında bir artış göstermiştir. Birçok büyük şehirde bu artış % 100'ü aşmaktadır. 1478 sayımında 97.956 kişiyi banndıran İstanbul, 1520'lerde 400 bin nüfusa ulaşmıştır. 16. yüzyılın ikinci yansında İstanbul nüfusu 800 bine yaklaşmıştır. 1608-1619 yıllannda Türkiye'yi dolaşan Polonyalı Simon ise o tarihlerde İstanbul nüfusunu 1 milyon olarak tahmin etmektedir. Yani 17. yüzyıl başında İstanbul, dünyanın en büyük şehridir. Londra ve Paris'in nüfuslan, İstanbul'un ancak yansı kadardır. Bu yabancı yazar, Edirne için 200 bin, Sivas için 150 bin, Kayseri için 95 bin nüfus rakamlannı ileri sürmektedir. Bu yabancı rahibin rakamlan mübalağalı bulunsa dahi, 16. yüzyıl Türkiyesi'nin Avrupa'dakinden çok daha yoğun bir şehir hayatına dayandığı muhakkaktır. O zamanlarda, geleceğin büyük sanayi merkezi Manchester'in nüfusu henüz 20 bine dahi ulaşmış değildi.

Bu çok büyük şehirlerin varlığı, ancak yurt ölçüsünde çözülebilecek ve devletin ele almasıyla düzenlenebilecek muazzam bir iaşe meselesi ortaya çıkardığı gibi, bir tüccar sınıfının aracılığıyla şehir-köy ilişkilerini geliştirmiştir. Bu noktada da şehir-köy ilişkileri var olmayan otarşik Asya Üretim Tarzı'ndan çok uzaklara düşmüş bulunmaktaydı.

Dirençsiz Ülkelerin Fethi ve Zorunlu Merkezlyetçilik

Milletlerarası ticaret yolu üzerinde, büyük şehirlere dayanarak kurulan Osmanlı Devletinin üçüncü bir özelliği, fetihlerdir. Fetih, kolay ve kârlı bir

faaliyetti. Yalnız geniş bir profesyonel ordunun beslenmesini gerektiriyordu. Avrupa kralları, senyörlerin derme çatma kuvvetlerine dayanırken, Osmanlı Sultanı küçümsenmeyecek sayıda ücretli asker besliyordu.

Osmanlı Devleti başından beri, milletlerarası ticaret yolu üzerinde bulunduğu için zorunlu olarak merkeziyetçi bir kuruluşa yönelmiştir. Milletlerarası ticaret gibi, büyük şehirlerin iaşesi ve fetihler, merkeziyetçilik yönünde işleyen öteki güçlü faktörler olmuşlardır. Osmanlı toplum düzeninde, aynı üretim tarzına dayanmakla birlikte, Batı feodalitesinden farklı bir üstyapı örgütlenmesini gerektiren, milletlerarası ticaret, büyük şehirler ve fetih gibi zorunluluklar olmuştur.

Bu ölçüde yaygın ve güç görevleri yerine getirmek zorunda kalan merkeziyetçi devlet, sınırlı teknolojinin ancak ilkel metotlarla ve küçük işletmeler halinde tanm yapmaya imkan verdiği bir dönemde, gerekli geliri kolayca sağlayacak ve köylüye tarım dışında devlet için el emeğine dayanan üretim ve çeşitli hizmet yükümlülükleri yükleyebilecek güçlü bir manivelaya muhtaçtı. Toprakta devlet mülkiyeti, bu manivelayı getirmektedir. Prof.Barkan'ın anlatımıyla, "Devlet, kanunnameleri yazanlann da itiraf ettiği gibi; daha ziyade idari, teknik ve mali ihtiyaçlar dolayısıyla, köylünün kiracı vaziyetini hukuki bir fiksiyon olarak kabul ile bu kiracılık münasebetlerinin iltizam ettiği şekilde, lazım gelen vergileri ve tahdidatı toprağa vazetmeyi bir zaruret olarak hissetmiştir."

Toplumsal Tabanı Ekonomi, Maliye ve Savaş Gücünün Can Damarı Yapan İşletmeci Hizmetli Askerler: SİPAHİLER

Fethedilen ülkelerde belirli toprak parçalannın işletme hakkı verilen başarılı süvari askerlerine sipahi denilirdi. Bunlar savaş sırasında Osmanlı Ordusu'nun en büyük ve dinamik savaş gücünü oluşturmakla da yükümlüydüler. Osmanlı'da Batı'dakinden farklı **"Sahib-i arz"** veya sipahi denilen bu kişiler, Batı'daki senyörden farklı olarak, devletin bir hizmetlisi, bir memuru durumunda gözükmektedir. Tarihçilerimizin "asker-memur", "ziraat siyaseti memuru", "tapu memuru", "icar tahsildan" ve "kâhya" gibi sıfatlarla tanımlamaya çalıştıklan "sahib-i arz", Batılı senyörün yetkilerinin pek azına sahiptiler. Kendilerine aynlan arazi üzerinde, devlet adına denetlemeyi yapmakta, bu tarımsal hizmetine ve askeri yükümlülüklerine karşılık, köylünün işlediği toprağın "icar ve tapu bedelini", yani artık ürünün bir kısmını adeta bir maaş olarak almaktadırlar. Her ne kadar "sahib-i arz", dirliğini çocuklanna intikal ettirebilmekteyse de,

onu her an kaybetmesi olanağı da vardı. Bununla birlikte, devletle ilişkileri bakımından bir memur gibi gözüken sipahi, reâyâ ile ilişkileri bakımından Batı senyörüne az çok yaklaşmaktadır.

Sipahi ayrıca kendine mahsus toprağı, ya doğrudan ya da ortakçı eliyle işlemektedir. İleride görüleceği gibi, sipahi tımarlarına el konulması önemli sorunların kaynağı olacaktır. Öte yandan, yalnız sipahilerin değil, İstanbul ve taşradaki devlet memurlarının; hatta kadı ve müderris gibi din adamlarının, hiç değilse 16. yüzyılın başlarından itibaren çiftlikler edindiklerini, köylerde kendi hesaplarına işlettikleri arazileri genişlettiklerini, geniş ölçüde hayvancılık için meraların elverişli yerlerinde mandıralar kurduklarını belgeler doğrulamaktadır. Prof.Akdağ "toprakların köylülerin ellerinden" çıkarak büyük çiftliklerin kuruluşunun 1550'den önceki safhasının bilinmediğini belirtmektedir. Büyük arazi sahipleri, çiftlikler kurdukları gibi, köylerde de yerleşmekte ve çok sayıda hayvan beslemektedir. "Arazi sahipleri, kıymetli tarlaları zapt ederek, bir köy ağası şeklinde köyün içine" yerleşmişlerdi. "Çoğunluğu resmi hüviyet sahibi olan bu yeni tip köy zenginleri", koyun sürüleri dolayısıyla, köylünün tarım faaliyetine zarar vermekte, üstelik onları angarya hizmetlerinde kullanmaktadır. Prof.Akdağ, resmi hüviyetli bu köy zenginlerinin çoğunlukla kadı, müderris, yeniçeri, sipahi, zalım, çavuş ve nüfuzlu tımar sahibi olduklarını belirtmektedir.

Bu gelişmeler 16. yüzyılın ortalarından başlayarak ciddi şikayet konusu olmuş ve devletin üzerinde durmasını gerektirdiği için, resmi belgelere geçmiştir. Burada önemli olan şudur: Osmanlı toplumu, Batı feodalitesi gibi daha ileri bir toplumsal kuruluşa, yani kapitalizme, kendi iç evrimi ile geçebilecek miydi?

Soruyu cevaplandırmaya çalışmadan önce, kapitalizme geçiş şartlarını kısaca hatırlatmak yararlı olacaktır. Kapitalizmin doğuş şartlarını derinlemesine incelemiş Batılı bilim adamlarına göre, prekapitalist düzen içinden kapitalizmin çıkıp gelişmesi, üç dizi olayın birleşmesini gerektirmiştir:

1- Belirli bir noktada, toprağa bağlı köylünün, bu bağlılıktan kurtulmaya başlaması.

2- Uzmanlaşmış bir şehir zanaatının varlığı ve serbestleşmesi.

3- Ticaret ve tefecilikten sağlanmış olan nakit servet birikimi.

"Kelimenin tam anlamıyla sermaye, yani sanayi sermayesi biçimini alan para, asıl tefecilikten -özellikle toprak mülkiyeti üzerinde tefecilikten- elde edilmiş olan ve ticaretteki kârlardan sağlanan menkul (para bi-

çimindeki) servetten birikmiş paradır." Sınai kapitalizme geçiş deyince, makineler, dev fabrikalar ve mekanik enerji akla gelmesin. 18. yüzyılın başına kadar, sanayide kullanılan tekniklerin çoğu, el maharetine dayanıyordu. 1800 yılında İngiltere'de, nehir kenarlarında yüzlerce dokuma fabrikası vardı. Daha sonra yavaş yavaş buhar enerjisi, suyun yerini aldı. Dokuma hâlâ el ile yapılmaktaydı. Bazı sanayiciler, birçok tezgahı bir fabrikada toplamışlardı, ama dokuma genellikle evlerde gerçekleştiriliyordu. Pamuklu sanayii için dahi, 1830 yılına kadar durum buydu. Fabrika, ancak 1850 yıllarına doğru, kumaş, kağıt, cam, seramik, maden ve makine imalatına hakim oldu. Küçük fabrikaların yerini, büyük fabrikalar almaya başladı. Ama yine de evde çalışan işçi ve zanaatçı, konfeksiyon, ayakkabı, ağaç işleri ve gıda sanayii gibi geniş bir çalışma alanına sahipti.

Acaba Osmanlı prekapitalist düzeninde de kapitalizme geçişi sağlayan önşartlar, yavaş yavaş oluşuyor muydu? Görüldüğü gibi, Osmanlı toprak düzeninde daha 16. yüzyıldan başlayarak kendini duyuran ve belki de çok daha önce başlayan ciddi rahatsızlıklar vardır. Bazı devlet memurlarıyla birlikte bir kısım reâyânın zenginleşmesi, hukuk kurallarını az çok etkisiz bırakarak, toprakta özel mülkiyet eğiliminin güçlenmesi, tefecillk vb. gibi çeşitli yollardan bir nakdi sermaye birikiminin ortaya çıkması ve bir kısım reâyânın topraklarını bırakmak zorunda kalması, prekapitalist düzeni temellerinden sarsan, ama daha ileri bir toplumsal kuruluşa geçiş olanaklarını bağrında taşıyan olaylardır.

Tarihçilerimiz, bu olayları, genellikle "ideal düzenin bozulması" ve bir "gerileme" olarak değerlendirmektedir. Oysa bu ıstıraplı gelişmeler, köylülerin farklılaşması, bir kısmının ırgatlaşması ve nakdi sermaye birikimi yoluyla, kapitalizme geçişin ön şartlarını hazırlamaktadır.

Mülk Hükümdardan, Emek Reâyâ'dan Ulema ve Asker Yönetiminde % 10'u Kentli % 90'ı Köylü Bir İmparatorluk

Her sanayi devrimi öncesi toplumda olduğu gibi, 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda da ekonomi esas olarak tarımsal faaliyetlere dayanıyordu. Nüfusun yaklaşık olarak % 90'ı kırsal alanlarda yaşamaktaydı. Bu kırsal nüfusun büyük bir bölümü devlet mülkiyetindeki topraklar üzerinde ve aile işletmeleri çerçevesinde tarımla uğraşmaktaydı. İşledikleri toprak miktarı ve sağladıkları gelir açısından bu köylü üreticiler arasında önemli farklılaşmalar görülmüyordu. Kırsal nüfusun küçümsenmeyecek bir bölü-

mü de aşiretler halinde göçebe olarak yaşıyor ve daha çok hayvancılıkla uğraşıyordu. Hem yerleşik tarımla uğraşan, hem de göçebe olarak yaşayan kırsal nüfus, tükettikleri giyim eşyaları ve basit üretim araçları gibi tarım dışı malların önemli bir bölümünü kendileri üretmekteydi.

Toplam nüfusun yaklaşık olarak % 10 kadar bir bölümü ise kentlerde oturmakta ve esnaf loncalarına bağlı olarak zanaatlarla ve diğer tarım dışı faaliyetlerle uğraşmaktaydı. Esnaf loncaları içinde çıraktan kalfaya, kalfadan da yoksul ve zengin lonca ustalarına kadar belirli bir hiyerarşi oluşmuş, ortaya toplumsal ve iktisadi farklılıklar çıkmıştı. Doğrudan üretimle uğraşan bu kesimlere ek olarak, büyüklü küçüklü tüccarlar ve tefeciler, kentlerdeki iktisadi faaliyetlerle uğraşan nüfusun diğer unsurlarını oluşturuyorlardı. Bu özet tablo, Osmanlı ekonomisinde üretimi gerçekleştirenlerin tümünü kapsamaktadır. Ancak **reâyâ** olarak adlandırılan ve vergi veren bu kesimlerin yanı sıra, Osmanlı toplumunda devleti temsil eden ve yaratılan artığın bir bölümüne devlet adına el koyan bir sınıf daha vardı. **Asker** olarak adlandırılan bu sınıfı dikkate almadan Osmanlı toplumunun yapısını anlayabilmek mümkün değildir. Yönetici ya da askeri sınıf içindeki üçüncü hiyerarşiyi ise ulema ya da İslâm ilimleri uzmanları olarak; din, eğitim ve yargı işlerine bakanlar oluşturuyordu. **Ulema**, devşirmeler arasından değil, eğitim gördükleri medreselerin bulunduğu kentlerdeki Müslüman nüfus arasından, esas olarak da İstanbul ile Batı ve Orta Anadolu'daki Türkler arasından çıkıyordu.

Güçlü Maliye İçin, Güçlü Ekonomi ve Halk Katılımıyla Güçlü Siyaset Gerekirken

Osmanlı döneminden günümüze kadar gelen ve Cumhuriyet Türkiyesi'nde de tarih yazıcılığına egemen olan anlayışın en büyük yanılgılarından biri, toplumu devletle, Osmanlı toplumunun tarihini de, Osmanlı Devletinin tarihiyle özdeşleştirmek olmuştur. Bu anlayışın kökenleri, devletten maaş alana ve olaylara yalnızca devlet açısından bakan saray tarihçilerine kadar gitmektedir. Osmanlı tarihi yalnızca Osmanlı Devletinin tarihi olarak kabul edilince, merkezi devletin gücünün arttığı dönemleri genişleme ve yükselme, merkezi devletin zayıfladığı dönemleri ise durgunluk ve gerileme dönemleri olarak nitelendirmek kaçınılmaz oluyor.

Ekonomi tarihi çalışmalarında, bu devlet ağırlıklı bakış açısı, kendisini maliye ile ekonominin birbirine karıştırılması biçiminde gösteriyor. Böylece Osmanlı ekonomisinin tarihi maliyenin tarihine indirgenmekte,

maliyenin güçlü olduğu zaman ekonominin genel bir canlanma içinde olduğu, maliyenin bunalıma girdiği zaman da ekonominin durgunluğa ve gerilemeye sürüklendiği varsayılmaktadır. İşte bu nedenle, Osmanlı ekonomisinin tarihini incelemeye girişmeden önce, maliye ile ekonomi arasında önemli bir ayırımın altını çizmek gerekiyor. Maliye, devletin gelir ve giderleriyle, bunlar arasındaki dengeleri yansıtan ve devlete ait bir alandır. Maliyenin güçlü olması, devlet gelirlerinin giderlerin gerisinde kalması, bütçenin açık vermesi kastedilmektedir.

Ekonomi ise üretim, tüketim, değişim, bölüşüm ve birikim gibi temel **faaliyetlerin** yer aldığı ve esas olarak **topluma ait bir alandır**. Osmanlı örneğinde olduğu gibi, **devlet de bu alana girebilir** ve ekonomiye **müdahale edebilir. Ancak devletin tüm çabalarına karşın, ekonomi kendi yasalarına göre işlemektedir** ve belirli bir özerkliği vardır. Örneğin devletin tüm çabalarına karşın, tarımsal üreticiler veya loncalar üzerindeki denetimi belirli sınırlar içinde kalacaktır. Aynı biçimde devlet, tüccarların faaliyetlerini her zaman dilediği gibi denetleyemeyecektir.

Ekonomi ile maliye arasında sıkı ilişkiler vardır. Ömeğin, ekonominin canlandığı, üretimin arttığı dönemlerde devletin daha kolay gelir toplaması, maliyenin daha güçlü olması beklenir. Öte yandan, ekonominin daraldığı, tarımın, zanaatların ve ticaretin gerilediği dönemlerde devlet maliyesinin de bunalıma sürüklenmesi daha kolay olacaktır.

Ancak ekonomi ile maliyenin her zaman aynı doğrultuda dalgalanmalar göstereceğini varsaymak hatalı olur. Ekonomi, maliye dışında çok geniş bir alanı kapsadığına göre, özellikle devletin siyasal gücünün ve dolayısıyla ekonomi üzerindeki denetiminin azaldığı dönemlerde maliye ile ekonominin farklı görüntüler vermeleri mümkündür. Ömeğin, siyasal gücünün azalması nedeniyle, merkezi devletin vergi gelirleri azalabilir. Bu gelirler taşradaki güçlü unsurların elinde kalabilir. Bir başka dönemde ise savaş tekniklerindeki değişiklikler nedeniyle, ordunun beslenmesi ve donanımı gittikçe daha büyük masraflar gerektirebilir. Bu nedenle de devletin gelirleri giderlerinin gerisinde kalabilir, mali bunalım derinleşebilir. Oysa aynı dönemde ekonomi genel bir genişleme eğilimi içinde olabilir, tarım ve zaatlarda üretim artış gösterebilir. Her iki durumda da maliyenin durumuna bakarak, ekonomi durumu hakkında yargıara varmak hatalı olacaktır. En doğru yaklaşım, maliye ve ekonominin kapsadıkları alanları dikkatle tanımlamak ve mümkünse, herbirini ve birbirleriyle karşılıklı etkileşimlerini ayrı ayrı incelemektir.

16. yüzyılın ikinci, üçüncü çeyreğindeki genel genişleme ve canlılık, yüzyılın son çeyreğinde yerini çok daha olumsuz bir konjonktüre bıraktı.

16. yüzyılın ilk yansında Anadolu'da, ekonomi elverişli pek çok toprak, emek darlığı nedeniyle boş duruyordu. Nüfus artışlanyla birlikte bu topraklar ekilmeye başlayınca, tanmsal üretim hızla arttı. Ancak, 16. yüzyıl Osmanlı tarımında önemli teknolojik gelişmeler ya da verimlilik sıçramaian görülmüyordu. Üretimin artmasının nedeni ekilen toprakların genişlemesiydi. Bu durumda en azından belirli yörelerde, ekilebilir topraklann sınırlanna ulaşılması ya da tarımsal üretimdeki artışlann yavaşlaması kaçınılmazdı. Nitekim, kesin zamanlaması yöreden yöreye değişmekle birlikte, yüzyılın ortalanndan itibaren yeni hane kuran reâyâ için, ekilebilir toprak bulmak güçleşmeye ve ekilen topraklann artış hızı, nüfus artış hızının gerisinde kalmaya başladı.

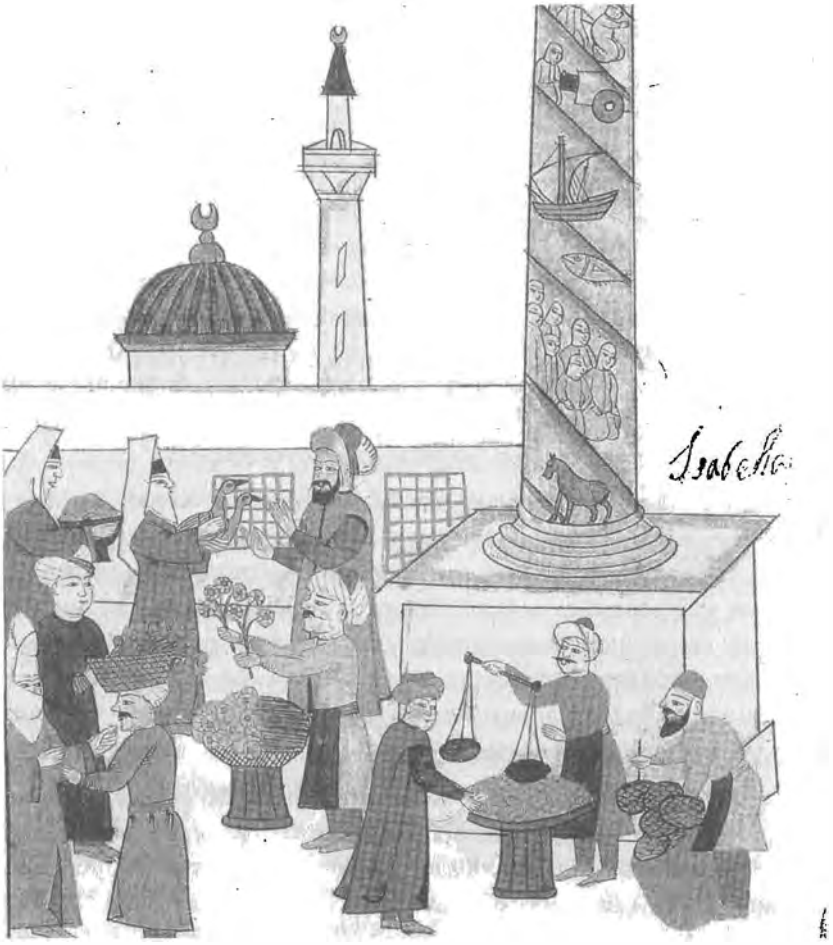
Kırsal alanlarda üretilen gıda maddelerine ve ham maddelere talep, yalnızca Osmanlı kentlerinden gelmiyordu. 16. yüzyılın ikinci yansında Avrupa'da nüfus tanmsal üretimden hızlı artmış, tarımsal ürünlerin fiyatlan diğer fiyatlann önünde seyretmişti. Venediklilerin önderliğinde Avrupa tüccarlan, Doğu Akdeniz havzasına geliyor ve tanmsal ürünleri daha yüksek fiyatlar vererek, Batı'ya aktarmak istiyorlardı.

Dış talebin de etkisiyle piyasa fiyatlan artarken, devlet, özellikle İstanbul'un iaşesi konusunda narh uygulamasına sıkı sıkıya sarılmıştı. İstanbul için gerekli gıda ve ham maddeler giderek müdahaleci yöntemlerle, siyasal güç kullanarak sağlanabiliyor, bu yöntemle de devlet her zaman başarılı olamıyordu. Buna karşılık, yine aynı dönemde merkezi devletin denetiminin daha zayıf olduğu; örneğin Konya, Kayseri gibi taşra kentlerinde narh uygulamalarının oldukça gevşek tutulduğu, resmi fiyatların sık sık yükseltildiği görülmektedir.

Yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Osmanlı ekonomisi bir bunalım konjonktürüne girmiş oluyordu. Kırlar kentleri yeterince besleyememiş ve tanmsal ürünlerin bir bölümü yasaklara karşın ihracata yönelmiştir. Kentlerin laşesi güçleşince, kentli nüfus tarım dışı faaliyetleri bir ölçüde terk ederek, kendi gıda gereksinimlerini sağlamaya yönelmiştir. Daha da önemlisi, ham madde bulamayan loncalar, üretimlerini daraltmak zorunda kalmışlar, kentlerde işsizlik baş göstermiştir. Kısacası, 16. yüzılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde gelişen ve kırlarla kentler arasındaki iş bölümünün derinleşmesini, meta üretiminin yaygınlaşmasını ve iç ticaretin ge-

nişlemesini sağlayan ekonomik canlılık dalgası, 1570'ler veya 1580'lerden itibaren ters yüz olmuştur. Bu tarihten sonra iç ticaret daralmış, kentlerdeki üretim gerilemiş, kırlarla kentler arasındaki işbölümü ve ekonomik bağlar zayıflamaya, gevşemeye başlamıştır.

Ekonominin karşı karşıya bulunduğu bu olumsuz koşullar, Osmanlı Devletinin maliyesinin bunalımı nedeniyle daha da ağırlaşıyordu.

Ekonomi, üretim, tüketim, değişim, bölüşüm ve birikim gibi temel faaliyetlerin yer aldığı ve esas olarak topluma ait bir alandır. Osmanlı örneğinde olduğu gibi, devlet de bu alana girebilir ve ekonomiye müdahale edebilir. Ancak devletin tüm çabalarına karşın, ekonomi kendi yasalarına göre işlemektedir Ekonomi ise üretim, tüketim, değişim, bölüşüm ve birikim gibi temel faaliyetlerin yer aldığı ve esas olarak topluma ait bir alandır. Osmanlı örneğinde olduğu gibi, devlet de bu alana girebilir ve ekonomiye müdahale edebilir. Ancak devletin tüm çabalarına karşın, ekonomi kendi yasalarına göre işlemektedir. *Minyatür*: Correr Müzesi, Venedik.

II.BÖLÜM

Fernand Braudel'in
"en uzun"
dediği 16. yüzyıl

Bu yüzyıl, adalı İngilizlerin
ve Atlantik Okyanusuna
kıyısı olan kıta Avrupası ulusları için
merkantilist ve sömürgecilik bakımından
olağanüstü bir dönemdir.
Yüksek bordalı gemileri ve yürekli denizcileriyle,
okyanuslar ötesinde keşfettikleri kıtalarla
dünyayı "mavi küreye" dönüştürdüler;
güçlü ve zenginleşmiş olarak,
Akdeniz havuzundan çıkamayan
Osmanlı'yı kuşattılar.

Ticari ve Mali Etkinlikler, Kuzeybatı Avrupa'ya Kayıyor

Osmanlı İmparatorluğunun tarihinde önemli bir dönüm noktası oluşturan 16. yüzyıl, Avrupa için de önemli değişikliklerin oluştuğu bir zaman dilimidir. Bunlann içinde en önemlisi, Avrupa ticaretinin ağırlık merkezinin Akdeniz'den Atlantik okyanusuna kaymasıydı. Bu yeni oluşumun bir parçası olarak, Avrupa kıtasının kuzeybatı köşesi, doğmaya başlayan dünya ekonomisinin merkezi haline geldi.(1) Bu değişikliklerin aynı zamanda tesadüf etmesi, farklı iki sistemin bu erken dönemdeki ilişkilerinin niteliği ve etkileri konusunda bir dizi soruyu akla getiriyor.(2) Bunlann en önemlisi, Osmanlı İmparatorluğunun 16. yüzyılda dünya çapındakl iş bölümünün bir parçası haline gelip gelmediğidir.

16. yüzyılda Osmanlı nüfusu hızlı bir biçimde arttı.(3) Nüfus artışı, net büyümesi durmuş olan Osmanlı kaynakları üzerindeki baskının artmasına yol açtı. Baskının etkisi Amerikan gümüşünün Yakın Doğu pazarlanna girmesiyle daha da şiddetlendi.(4) Bu iki gelişmenin etkisiyle ortaya çıkan enflasyonist baskılar, Osmanlı maliyesinin 1556 ve 1625 yıllan arasında kökten sarsılmasına yol açtı.(5) Tüm bu alanlarda Osmanlı İmparatorluğundaki değişmelerin temposu ve yönü Avrupa'daki değişikliklere benziyor. Bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'ya olan buğday ihracı arttı ve hem İmparatorluk içinde hem de Avrupa pazarlannda buğday fiyatları önemli yükselmeler gösterdi.(6) Yalnızca bu verilere dayanarak, Osmanlı İmparatorluğunun 16. yüzyılda tümüyle veya kısmen dünya ekonomisine katıldığı söylenebilir mi?

Önce tahıl ticaretini alalım: Bu dönemde tahıl ticaretinin çoğu kaçak yollarla yapılıyordu. Ama sağlanan servetlerin büyüklüğü üst düzeydeki Osmanlı yöneticilerinin hem merkezde hem taşrada kaçak ticarete katılmalarına yol açtı. Tımar sahipleri bile hükümete olan yükümlülüklerinden arta kalan aşarı satarak, bu elverişli pazar koşullarından yararlanabilecek durumdaydı.(7) Yine görülüyor ki, Balkan köylülerinin ellerinde de vergi-

(1) Bkz. Wallersteln, 1974.
(2) Bu ilişkinin çeşitli yönleri için Lybyer 1915; İnalcık 1973, 121-139; Braudel 1972, 543-556; 1973, 665 vd; Braudel 1979; Çizakça 1980; Goffman 1985; Turan 1968; Faroqhl 1986; Dames 1921; Hess 1970.
(3) Bkz. Barkan, 1957; Cook, 1972.
(4) Bkz. Sahallioğlu 1978, 12 vd.
(5) Barkan, 1975; Kunt, 1984, 80-82.
(6) Aymard, 1966, 125-135; Braudel, 1972, 591-599; McGowan, 1981, 34-38.
(7) Kunt, 1983, 83-84.

lerini ödedikten ve kendi gereksinimlerini karşıladıktan sonra, kârlı biçimde satabilecekleri miktarda ürün kalıyordu.(8) Diğer bir deyişle, 16. yüzyıldaki tahıl ticareti, klasik sistemin etkin unsurlarının daha da güçlenmesine yol açarken, klasik güç ilişkileri ve köylülerin durumunda büyük ölçüde bir değişiklik yaratmıyordu. Eğer tahıl ticareti, uzun dönemde merkezi denetimin tamamen dışındaki bir gruba yeni kazançlar sağlasaydı, o zaman Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ilişkilerden kaynaklanan yapısal bir değişiklikten söz edilebilirdi.(9) Fakat durum uzun dönemde incelendiğinde böyle bir değişikliğin söz konusu olmadığı görülür. 16. yüzyılda merkezi bürokrasinin denetimi dışında ticari tanım, kısa dönemler içinde ve kısıtlı biçimde gelişti ve bu nedenle de Osmanlı İmparatorluğunun dünya ekonomisine katılmasını belirleyen uzun dönemli eğilimlerin başlangıcı olmadı.(10)

Devletin, kimin ne kadar toprak üzerinde ne tür bir hakkı olduğunu takip etmesi gittikçe zorlaşıyordu. Diğer bir deyişle Osmanlı Devleti imparatorluk ekonomisinin en önemli kesimi olan tarım üzerindeki denetimini yitiriyordu.

Bol Para ile Gelen Bol Sorunlu Dönem(*)

16. Yüzyılda İspanyolların Amerikalı Yerlilere Kusturduğu Altın ve Gümüşlerin Osmanlı Ülkelerinde Yarattığı Enflasyon Sadece Sevilla Kentine 181 Ton Altın ve 17.000 Ton Amerikan Gümüşü Yığıldı

Orta Çağ Uykusundan Uyanan Avrupa ve Akdenizlilerin Para ve Değerli Maden Sendromu

"Patron del tutte" Latinler böyle diyordu para için. Yani "her şeyin patronu". Orta Çağ sonlarından itibaren, başta Avrupa olmak üzere bütün ülkelerde gelişmeye başlayan ekonomi, nüfus artışı ve yoğunlaşan ticaret karşısında para yetersiz kalmış, değerli maden sıkıntısı baş göstermiş-

(8) McGowan, 1969.
(9) 16. yüzyılda Avrupa dünya ekonomisiyle ilişkisinde Rusya'nın konumu için Wallerstein'in değerlendirmesine bkz. 1974, 308-324.
(10) İslamoğlu ve Faroqhi, 1979; Faroqhi, 1984, 308-324.
(*) Ersal Yavi, "American Silver and The Silk Wars of The 16th. Century", ICOC, 1990.

ti. Bu nedenle yönetimler korumacı önlemler alarak, ülkeleri dışına altın ve gümüş gibi madenlerin yanı sıra para çıkışını da şiddetle yasakladılar. Bu durumda ticaret nasıl yapılacaktı?(11)

Osmanlı İmparatorluğu ve diğer büyük İslâm devletleri de büyük boyutlu askeri atılımlar nedeniyle, aynı sıkıntı içindeydiler. 15. yüzyıl vekainamecisi Aşıkpaşaoğlu eserinde şöyle yazıyor:"Merhum Yıldınm Hünkar mal topladı. Memleket için tedbir kıldı. Akçeler toplayıp, hazinelere koyarlardı. Memlekette kıtlık ve sürümsüzlük oldu." Aşıkpaşaoğlu bu sıkıntıya iki ilginç örnek daha veriyor:"Bağdat Sultanı Ahmed hazine topladı. Malı taş sandıklara koydurdu. Geceleyin Dicle'ye bıraktı. Irmağın içine indirtti. Bu işi yapanlan da öldürttü ki, bu malı kimseye söylemesinler. Sonunda mal suda kaldı. Kendisi de soyu sopu ile ölüp gitti." Mısır Sultanı da değerli madenlerden eşya yapılmasını yasaklamıştı. Osmanlı Sultanları, II.Mehmed ve II.Bayezid, Raguza (Adriyatik'teki Dubrovnik kenti, Osmanlılara maktu vergi ile bağımlı önemli bir ticaret limanı) ve diğer Hıristiyan ülkelere gümüş çıkartmayı yasaklayan ve nakliyatını çok sıkı denetleyen birer ferman çıkarttılar.(12)

Avrupa devletleri ve büyük tüccarlann durumunun daha da kötü olduğu anlaşılıyor; Doğu'ya giden para geri dönmüyordu. Parayı ülkeleri içinde tutma ve sıkı para politikalanna rağmen, Doğu ülkeleriyle olan ticari bağımlılıklardan kurtulamıyordu.

Amerika'nın keşfinden sonraki yıllarda, İspanyollar, bu büyük ülkede var olduğunu bildikleri değerli maden yataklannı işletmeye açtılar. Amerikalı ekonomi tarihçisi ve araştırmacısı Earl J.Hamilton'un verdiği bilgilere göre, 15. yüzyılda mütevazi sayılabilecek miktarda elde edilen ve Avrupa'ya gönderilen değerli madenler, 16. yüzyılda Guanaxuato ve Potosi gümüş ocaklannın işletmeye açılması ve yeni teknik uygulamalanyla büyük artış gösterdi.(13)

Klasik hikayedir, define bulan çok mutlu olacağını sanır; oysa başı dertten kurtulmaz. İşte, Yeni Çağ insanının kaderi de İspanyolların Amerika'dan soyduklan on binlerce ton gümüş ile böyle olmuştur. İspanya li-

(11) Osmanlı padişahlannın fermanlan, Aşıkpaşaoğlu Tarihi ve çeşitli Osmanlı klasik eserlerinde buna ait pek çok örnek vardır. Aynca H.Pirenne, "La Fin D Moyen Age", s.244, Barthold, "İslâm Medeniyeti Tarihi", s.109, H.Hauser-A.Renaudet, "Les Debuts De L'age Mademe", Paris, 1929, s.51,52. F.Braudel, a.g.e., s.311,365.
(12) Halil İnalcık, Belleten c.15, s.655.
(13) American Treasure and The Price Revolition In Spain. 1501-1550. Camb. Mass. 1934.

manlanna yığılmaya başlanan gemiler dolusu Amerikan altın ve gümüşünün sarsıntısı, buradan başlayıp Doğu'da Çin'e kadar hissedilecek bir deprem yaratacak, bu sarsıntıyı geçiştiremeyen devletler ufalarak eleğin altına düşeceklerdir. Şimdi, buna neden olan üretim rakamlanna bir göz atalım ve konunun ciddiyetini anlayalım: Ömeğin, gümüş madeni 1521-1544 yıllan arasında yılda 90-200 ton, 1545-1560 arasında yılda 300 ton ve 17. yüzyılda yılda ortalama 300-400 ton olarak artıyor. E.J.Hamilton'un, 1520 ile 1560 yılları arasında İspanya'nın sadece Sevilla Limanına 181 ton altın ve 17.000 ton gümüş geldiğini belirtmesi, bu madenlerin bir yüzyıl boyunca çekilen sıkıntıdan sonra piyasaya girmesiyle pek çok ciddi sorunlara, dalgalanmalara, politik olaylara neden olacağını kestirmek güç değil. "Bol para" ile gelen "bol soru" ikilemi çok akıllıca çözümler gerektiriyordu. Yetenekli maliyeci, siyasetçi, diplomat ve tüccarlara sahip olan ülkeler; 19. yüzyılda dünyanın süperleri olurken, diğerleri güçsüzleştiler veya yıkıldılar. İngiltere, İspanya ve Osmanlı İmparatorluğu buna en uygun üç ömektir.

Atlantik'i Aşan Gemiler Dolusu Amerikan Altın ve Gümüşü Nereye Gitti?

Tarihçi Carlos Pereyra:"İspanyollar Amerikan hazinelerinin tamamını değilse de büyük bir bölümünü yuttular." derken, Braudel'de, ne olursa olsun hazinelere gark olan İspanyol yarımadası, İberik'in isteyerek veya istemeyerek bir değerli maden samıcı rolü oynadığını yazmaktadır. E.J.Hamilton'un verdiği büyük kararlara bakılırsa, 16. yüzyıl dünyasının değerli maden açlığına karşı, Amerikan altınlan İspanyol krallan 5. Carlos ve II.Phillp'in midesine oturacak büyüklükteydi ve bu madenlerin İspanyol kasalarındaki kilit tutsağı olarak kalmayacağı belliydi.

İspanyollar, öncelikle kendi ihtiyaçlan olan ve nakit gerektiren mallar ile ordu donanma giderleri ve krallann hesapsız harcamaları nedeniyle paranın bir bölümünü ihraç ettiler. İç alımlarla piyasada bollaşan para ise çok sıkı denetimlere rağmen kaçak yollarla dışan çıkmaktaydı. Konumuzla doğrudan ilgili olduğundan, bu olaylarla ilgili bazı örnekler vermekte yarar var. Eski belgelerde para kaçakçılığı konusunda sayısız ömek bulunmaktadır. Çoğunluğunu İtalyan Cumhurlyetlerlne alt hızlı tüccarlann başını çektiği bu kaçak yollarla, tahmin edilemeyecek kadar büyük miktarda para İspanya dışına çıkarıldı. Para, genelde Sevilla ve Lizbon'dan çıkmakta; Venedik, Biscaye ve Anvers'de toplanmakta; buradan da Paris ve

Rouven üzerinden diğer ülkelere gönderilmekteydi. 1556'da Venedikli elçi Soranzo, her yıl Fransa'ya 5.5 milyona varan miktarda altın Ekü'nün geçtiğini iddia etmektedir.(14) 1567'lerde kaçakçılık daha da büyümekteydi. Bir defasında deri toplan içine saklanarak 400.000 adedi altın, 900.000 düka sikke, Aragon'dan Lyon'a hem de gümrük yoluyla sokulmuştu. Önlenemeyen bu çıkışlar karşısında İspanya Kıralı'nın devriyeleri, tüm limanlardan gemilere binen yolculann üstlerini aradıklan gibi, küçük sandallara kadar, denizde yüzen her tekneyi didik didik arayarak huzursuzluk yaratmaktaydılar.

Braudel, İspanyol paralarının ticaret, diplomasi, savaş, kredi, ordu donanımı ve tutsak fidyesi vb. yollarla ülke dışına nasıl ve ne kadar çıktığı konusunda aynntılı bilgiler ve rakamlar vermektedir. Bu rakamlara bakarak, Avrupa'nın ve Osmanlı İmparatorluğunun gümüş madeni ve para darlığını gideren kaynağın, İspanya olduğu da belgelenmiş oluyor.

16. yüzyılın bol parayla gelen, bol sorunlu dönemi de böylece başlamakta; mali, ekonomik ve sosyal sorunlar büyümekte, iflaslar veya büyük kârlar gibi dengesizlikler ortaya çıkmaktaydı.

İspanyol samıcından yayılan altın ve gümüş paraların bileşik kaplar gibi Batı Avrupa ülkelerine yayılmasıyla başlayan bu yeni gelişme "para" ve "soyluluk" dengelerini de allak bullak etmişti. İspanyol ve Portekizliler; Amerika, Afrika ve Hindistan'ı yağmalarken; Kuzey Avrupa'nın ünlü tüccarları "Hansa"lar yıkılmakta, Marco Polo'nun torunları Venedikli tüccarların yıldızı parlamakta, Okyanus'a açılma becerisi gösterebilen İngiliz ve Hollandalılar, Hint yoluna inme hazırlıkları yapmaktaydılar. Artık ençok konuşulan kelimeler de, **Commerce** (Ticaret), **Company** (Şirket), **Banco** (Tezgah), **Conto** (Hesap), **Clro** (Tedavül)'ydu. Kral ve kraliçelerden sonra en çok itibar görenler Floransa'lı Mediciler, Augsburg'lu Fugger'ler, Welser'ler gibi büyük tüccarlar veya bankerlerdi. Bourgesli ünlü tüccar Jaques Ceur, Fransa'da Kral VII.Charles'e milyonlarca Frank borç para vermiş ve onun maliye bakanı olmuştu.(15)

Her ne olursa olsun, bu olaylar 16. yüzyıl Avrupası için bir uyanış, mücadele ve kalkınma unsuru olmuş; icatlar, keşifler ve çeşitli arayışlar içindeki dinamizmleriyle, parlak ve güçlü Avrupa medeniyetinin sağlam kapitalist temellerini atarak, dünya egemenliğine yönelmişlerdir.

---

(14)1547'de (1 Ekü 50 Akçe) E.Albenl c.2, s.405'den naklen Braudel s.321.
(15) Dr.Bruno Kaiser, "10.000 Jahre Schaffen und Forschen, s.122, 123, 124.

16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlılar İçin Zorlu Malî Günler Başlıyor Osmanlı İlk Kez Enflasyon ve Paranın Büyük Değer Kaybını Yaşıyor

Avrupa'ya yayılan İspanyol paraları, Doğu'daki Osmanlı İmparatorluğuna daha geç, 1584'lü yılarda giriş yapmaya başlamıştı. (Raguza arşiv belgeleri)(16) Oysa, Osmanlılar daha önce belirttiğimiz gib, uzun zamandan beri bunun hasretini çekiyorlardı. 1561'de İstanbul'daki Venedik balyozu büyük bir dinar darlığından söz etmektedir. Sultan Süleyman dönemindeki muhteşem ve bozulması mümkün olmayan Osmanlı maliyesi, özellikle Malta başarısızlığından ve Sultan'ın ölümünden sonra bozulmaya başlamıştı.

Anlaşılıyor ki, Avrupa ülkelerine 16. yüzyıl ortalarında dağılan İspanyol paraları, henüz Osmanlı ülkelerine ulaşamamıştı. Bu dönemdeki para darlığının yarattığı yıkıcı etkilerin ardından, Sevilla kentinden Ceneviz'e transfer edilen İspanyol gümüşleri, 1584'den itibaren, Raguza üzerinden sandık sandık Tekirdağ ve İskenderiye'ye (Mısır) gönderilmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu ülkelerine ait piyasalarda görülmeye başlanan bu gümüş talebi ve ardından yaratılan para bolluğu, bu defa da Batı Avrupa'da görüldüğü gibi olumsuz pek çok gelişmelere neden oldu. Daha önceleri para darlığı nedeniyle mal takası peşinde olan Latin tüccarlan, bu defa aksine mal yerine, Batı Avrupa piyasalarından ucuza topladıkları paraları büyük kârlarla Osmanlılara satmaya başladılar. Bankerleşen bu tüccarlardan gümrük vergisi almak yerine teşvik eden Osmanlı yönetimi, bu yabancı paraların çok daha fazla girişine neden oldu. 16. yüzyıl sonlarında İmparatorluğun her yanı; **"Efrenci sikke"** (Avrupa parası) denilen **"Duka"**, **"Real"**, **"Esedi"**, **"Zolota"** vb. yabancı paraların hücumuna uğradı. Bu para yabancılaşması ve bolluğu Osmanlı para sistemi olan "Akçe"nin ciddi şekilde hastalanmasına yol açtı. Altın ve gümüşün değer oranları bozuldu, piyasada bütün mal fiyatları yükselmeye, malî denetim ve değerlendirmeler dalgalanmaya başladı. Spekülasyonlar, kalp para sürümü çoğaldı. Doymak bilmeyen askeri harcamalar hazineyi iflas noktasına getirdi. Kısaca Osmanlı ülkeleri enflasyon denen canavarın tutsağı olmuş ve bir daha da düzelmeyecek zorlu günlere doğru gidiyorlardı. Nihayet **"1584 devalüasyonu" diye anılan büyük para operasyonu ya-**

(16) Raguza için bkz. Braudel s.417.

pılarak, akçe değerinden % 70 oranında düşürüldü. Artık Osmanlı akçesi de "Kötü para" olmuştu. Bu düşüşün önemini ve akçenin ne hale geldiğini görelim:(17)

14. yy (Sultan Orhan)	100 dirhem gümüşten	269	Akçe kesildi.
15. yy (1.Mehmed)	100 dirhem gümüşten	266.5	Akçe kesildi.
15. yy (2.Murad)	100 dirhem gümüşten	300-320	Akçe kesildi.
15. yy (2.Mehmed)	100 dirhem gümüşten	375-280	Akçe kesildi.
15. yy (2. Bayezid)	100 dirhem gümüşten	462.5	Akçe kesildi.
16. yy (1.Selim)	100 dirhem gümüşten	457-400	Akçe kesildi.
16. yy (1.Süleyman)	100 dirhem gümüşten	457	Akçe kesildi.
16. yy (2.Selim)	100 dirhem gümüşten	525	Akçe kesildi.
16. yy sonu (3.Murad)	100 dirhem gümüşten	525-950	Akçe kesildi.

Osmanlı Akçesi Bir Badem Ağacı Yaprağı Kadar İnce ve Bir Şebnem Katresi Kadar Hafif Hale Geliyor

Burada dikkat edilecek husus, Sultan Orhan zamanı ile Sultan I.Süleyman zamanı arasındaki 207 yıl içinde Akçe değerindeki düşüş yavaş ve istikrarlı bir seyir izlerken, I.Süleyman ile 3. Murad'ın ölümü arasındaki 29 yıl gibi kısa bir süre içinde % 100'e varan çok hızlı bir değer düşüşü gözleniyor. Daha önce sözünü ettiğimiz gümüş sıkıntısı ve devalüasyonlarla para istikrarsızlığı o kadar artmıştı ki, **"Sikke tağşişi"** denilen paranın değerli maden saflığını azaltma işlemleri, sonunda akçeye yakıştınlan isimler onun hastalığını en güzel şekilde belirtmekteydiler. Akçe **"Zuyüf"**, **"Mağşuş"**, **"Nakısı Ayar"**, **"Tamül ayar"**, **"Kem ayar"** gibi isimlerle anılmaya başlandı.

Oysa, bu zayıf parayla geleneksel **"Cülus bahşişleri"**, **"Asker maaşları"**, **"Terakkiler"** (Seferde askere günde 1 veya 2 akçe olarak ödenen para), **"Avalt"** (Sefere iştirak tazminatı) için çok büyük miktarda paralar ödenmesi gerekiyordu. 1566'da 48.366 askere maaş olarak, 126.400.000 akçe ödenmekteydi. 1574'de Sultan III.Murad'ın cülusunda asker bahşişi olarak, 1.100.000 düka altını dağıtılmıştı. Bu büyük miktarlar bile enflasyon ve maaşların zamanında ödenmemesi nedeniyle, askeri memnun etmekten uzaktı.

(17) Halil Edhem'in Meskükat-ı Osmaniye kataloğu.

1584 büyük devalüasyonundan sonra 100 dirhem gümüşten 850-1000 akçeye varan kesimler yapıldığında, darphane mültezimi Ali Efendinin "Bir badem ağacı yaprağı kadar ince, bir şebnem katresi kadar hafif" dediği, üflense uçacak incelikteki sikkeler, ülkede büyük tepki ve öfke yaratacaktır. 100 dirhem, 320.7 gram olduğuna göre, darphane mültezimi Ali Efendinin bu alaycı ve ilginç benzetmesine şaşmamak gerekir.

- Para darlığı, uzayıp giden İran, Avusturya savaşları nedeniyle daha da artınca, 1 akçe 4-5 parçaya kesilmek suretiyle tedavüle sürüldü. Birikmiş siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlar da buna eklenince, ülkenin her yanında diriik ve düzen bozuklukları yaygınlaşmaya başladı. Tarihte **"Celâlî"**, **"Suhte"**(Medreseli) ayaklanmalan, "Yeniçerilerin kazan kaldırmaları", çiftlikleri dağılan işsizlerin "çift bozan eşkiyası" olarak silahlı çeteler halinde yönetime baş kaldırmalan, huzuru ve güveni bozmalan, halkın yerini yurdunu terk ederek "Büyük kaçgun" denilen göçlere neden oldu.

Osmanlı İmparatorluğu bütün bu sorunlara rağmen, büyük bir güce ve gelir kaynaklanna sahipti. İstanbul yönetimi bu dönemde hızla gelişen uluslararası ilişkilerden kendisini soyutlayamayacağını bilmekte; ancak bunun politikasını belirleme çabalan içinde olduğu anlaşılmaktadır. Batı'da İngiltere, Fransa ve İtalyan Cumhuriyetleri ile iyi diplomatik ve ticari ilişkiler kurmakta; Avusturya, Almanya ve İran ile savaş-barış ikileminde dengeler aramaktadır. Güney Afrika'dan dolaşan yeni Hint denizyolu ise beklenmedik bir gelişme olmuş; siyasi, ticari ve askeri yönden çözülmesi gereken pek çok sorunu gündemine getirmişti.

"Eski Doğulu Kervancılar" İle "Yeni Batılı Yelkenciler" Arasında Olmak veya Olmamak Mücadelesi Oynanmaktaydı

1453 yılında Osmanlı Sultanı II.Mehmed'in, Bizans başkenti İstanbul'u aldığı sırada, burası balinanın ayağı misali, koca İmparatorluktan kalan "Kent Devletçiliği"ne dönüşmüştü. Ancak Doğu-Batı dünyası arasındaki geleneksel ticaretin düğümlediği bir yerde, uluslararası ticaretin organizasyonu, uzlaştırma ve dağıtımı gibi önemli bir işlevi vardı.(18)

Avrupa ve Asya'daki Osmanlı Devletine alt topraklann orta yerinde nokta gibi sıkışık kalan bu kent, "İmparatorluk" ününü ve varlığını da büyük ölçüde bu ticari konsensüs becerisiyle sürdürebiliyordu. Aynca "Uni-

(18) Ersal Yavi, a.g.e.

on" uyuşmazlığı ve Doğu ticaret çıkarları nedeniyle Bizans'ı tekrar yutma kararlığı içinde olan Latin dünyasının, **Galata sırtlarına çöreklenmiş Levanten kolonisi de bu sistemin karşı yakasındaki diğer bir parçasıydı. Osmanlı fethinden sonra, bu sistemde doğal olarak esaslı bir kargaşa çıktıysa da, Galatalı Latin tüccarlar aynı imtiyaz bedelini yeni ev sahiplerine ödemek kaydıyla işlevlerini sürdürmeye, 20. yüzyıl başlarına kadar, hem de hiç ummadıkları kadar uzun bir süre devam ettiler.**(19) Belki de ticaret bilmez diye düşündükleri Türklerden, Bizans'a göre daha fazla imtiyaz alma umutlan da vardı. Zaman içinde bu da gerçekleşti.

Bu olaydan sonraki diğer önemli bir gelişmeyle, dünya Yeni Çağa ilk adımını atmış olacaktı. **Vasco Da Gama** isimli yürekli bir Portekizli kaptan, 1498 yılında Güney Afrika'dan dolaşarak Hindistan'a ulaştı. İnanılmaz gibi görünen bu olay, Doğu ile Batı arasındaki dengesizliği tersine çevirecek olan kapıyı aralamıştı. Binlerce yıldan bu yana işleyen ipek ve baharat yollarına, bu defa okyanuslardan ulaşılan bir alternatif ortaya çıktı.

16. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğunun Suriye, Mezopotamya, Mısır ve Arap yanmadasına egemen olmasıyla, Portekiz ve İspanyolların Güney Afrika'dan dolaşarak Hindistan'a ulaşmaları ve Doğu ticareti ile ilgili bu yeni yolun yoğun biçimde kullanılması, Batılılarca, Osmanlıların geleneksel ticaret yollarını kapatmalan şeklinde yorumlanmakta ve kabul edilmekteydi. Oysa çağdaş araştırmacılar ve özellikle bu iddianın savunucusu olan Avrupalılann objektif bilim adamlarınca yayınlanan çeşitli eserleri ile araştırmalan, çeşitli ticari ve diplomatik seyahatname, rapor ve mektuplar, bunun aksi olduğunu göstermiştlr.(20)

Osmanlılar, İpek Yolu'nun ana arterinde bulunmalanndan dolayı, ön-

---

(19) Galata'nın gümrük gelirl 200.000 Hyperplon'ken, Bizans sadece 30.000 Hyperpion olması (Nicephore Gregoras C.II, s.842). Aynca Zağnos Paşanın Cenevizlilere verdiği imtiyaz belgesi Gn.Kur.H.Tarihi Konferans Broşürü. s.47.

(20) İngiliz kaynaklan: İngiliz Devlet Arşivi'nin yayınladığı, Calender of State Papers, Colonial Series, East India, Chine and Japan, 1617, 1621, Preserved in her Majesty's. Public Record Office. Ed. by W.Noel Sainsbury, London 1870. / Calender of State Papers. Venice and nordheren Italy, Ed. by A.B.Hund. London, 1909. / A History of the Levant Company, H.Wood, London, 1935. / Fransız kaynaklanndan birkaç örnek: P.Masson'un Hist.Du Commerce Franca Dans Le Levant Au 17.Siecle, Paris, 1896 ve aynca, 18. siecle, Paris, 1911. / Fr.Charles-Roux, Les Echelles Du Levant Et De Palestine, Paris, 1928. / G.Tongas, Les Relations de La France Avec L'Emplre Ottoman, Toulouse, 1942. / Bunlann dışında dikkate değer çağdaş ve kapsamlı bir çalışma olan Prof. Fernand Braudel'in La Mediterranee Et Le Monde Mediterraneen A L'Epoque De Philippe. Bu kitap 1989 yılında "Akdeniz ve Akdeniz Dünyası" adı ile c.1 ve c.2, Eren Yayıncılık tarafından Türkçe olarak yayınlandı.

ce İspanyol ve Portekizlilerin açarak kullandığı ve daha sonra da İngiliz ve Hollandalılann ele geçirdiği Hint Deniz Yolu'na karşı İpek Yolu'nu uluslararası işlevinde tutabilmek için, büyük boyutlu siyasi ve askeri atılımlar yaptılar. Dört bir yandaki deniz ve karada çok karmaşık mücadeleler vermesi sonunda, tükenen kaynakları kendi devletlerinin de yıkım nedenlerinden biri oldu. 16. ve 17. yüzyılda İngiliz ve Fransızlara tanınan ticari imtiyazlar (Kapitülasyonlar), Portekiz ve İspanyollara karşı Hint Okyanusu'na indirilen donanmalar, Osmanlı deniz kaptanları Süleyman Paşa, Piri Reis, Murat Reis ve Seydi Ali Reis'in oralardaki maceralı mücadeleleri Akdeniz ve Kızıldeniz'i birbirine bağlayan kanal açma projeleri, İran'ın ulaşımı engellemesine karşı önlem alarak Don ve Volga akarsularının birleştirilmesi, Doğu ticaret yollarının güvenliği için yapılan girişimlerdir.

Doğu-Batı arasında binlerce yıldır kullanılan **"İpek ve baharat yolu" adıyla bilinen aksın okyanuslara yönelmesi, eski güzergâh üzerinde asırlar boyu katmanlaşmış kurum ve yerleşimleri yıkıma uğratacağı açıktı.** Artık, Yeni Çağ ticaret tarihi sahnesinde "eski doğulu kervancılar" ile "yeni batılı yelkenciler" arasında olmak veya olmamak mücadelesi oynanmaktaydı. Geleneksel yollann işlevini sürdürmesi için, eskiler daha önce yaptıklan hatalan görmek ve telâfi etmenin yanısıra, çeşitli taviz ve girişimlerde bulundular. Ancak asırlardır bunalan ve dar alan çemberini kırmış olan yeni Batı Avrupa denizci uluslar, ileri teknoloji ve bilgilerle donatılmış olarak, yeni gelir kaynaklanna ulaşma azmi ve hırsı içinde dünyanın bilinmeyen ülkelerine yelken açmışlardı.

Doğu-Batı arasındaki konumu nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu, geleneksel ticaret yolları üzerindeki kentleri, limanlan ve alt yapılarını koruma ve yaşatmayı, 16. ve 17. yüzyıllar arasında ancak 1 yüzyıl daha başarabildi. Buralardan sağlayabildiği ticaret, gümrük ve transit vergi gelirlerinin çok daha fazlasını, bu korumanın bedeli olarak ve çok ağır bir biçimde ödedi. **"Batılı yeniler"** grubuna sonradan ve uzaktan katılmaya heveslenen Ruslar, Avusturya ve Almanlar Kuzey'den, Doğu'dan ve Batı'dan Osmanlı ülkelerine sarkmakta, Doğu'da İran, Osmanlı engelini(!) her vesile ile yıkmaya çalışarak, ağır masraflı savaşlara neden olmaktaydı.

Önemini yavaş yavaş yitiren eski ipek ve baharat yolları üzerindeki Doğu ülkeleri, başta İran olmak üzere daralan ticaret ve gelirden pay alabilme, yeni pazarlar ve güzergâhlar arama girişimleri veya yeni çatışmalara hazırlanmaktaydılar. Mali sorunların çözümü "iyi para" da yatmaktaydı. Zira **"Kötü para" iyi parayı kovuyordu**. Gresham yasası ipeğin di-

ğer ticaret malları içindeki ayrıcalıklı önemi, İran'ın bin yıldan beri başlıca önemli gelir kaynağı olması ile buradan başlayıp İngiltere'ye kadar uzayan Batı Avrupa ülkeleri için "İyi para" sağlaması, İran'ın içinde bulunduğu şiddetli para darlığına ve kalkınmasına çeşitli çözümler arayan Şah I.Abbas, Batı'da ipek olmak üzere, Doğu-Batı ticaretinden bu amaç için fevkalade yararlanmayı planlamıştı.

İran için diğer önemli bir sorun da, Osmanlı ülkeleri içinde bollaşan İspanyol paralarının, İspanya'nın Avrupa'da üstlendiği samıç işlevini bu defa Osmanlılar, ister istemez doğusundaki ülkeler için üstlenmişlerdir. Osmanlının Avrupalı para tüccarlarına yüklü kârlar ödeyerek satın aldıkları paralar, buradan İran'a, oradan da Doğu ülkelerine kaçırılmaktaydı; bu ticaretten her el değişiminde %10-20 kâr sağlanıyordu. Yani, İspanyol paraları, Osmanlı'dan geçerek İran'a daha pahalıya maloluyordu. Bu nedenle İran ticareti ve para kaynağı, Osmanlı süzgecinden geçmekte ve şahlar bundan son derece rahatsız olmaktaydı.(21)

Doğu "Levant" Ticaretinin Yeni Patronları Adalı İngilizler ve Uçan Hollandalılar Osmanlı ise Doğu'da İran, Batı'da Alman ve Avusturya'nın Güçlü Duvarları ile Akdeniz'de Sıkışıp Kalıyor

Şah Abbas, İspanya'dan istediği yönde yararlanamadığı gibi, onların Basra Körfezi'ne yerleşmelerinden ve bazı haklar elde etme eğilimlerinden huzursuz olmuştu. Bu nedenle, İngiltere'nin Levant ticareti alanındaki potansiyelini alternatif olarak hareketlendirmeye çabalıyordu. (Şah'ın bu girişimleri, ileride üzerinde güneş batmayan büyük İngiliz İmparatorluğunun kurulmasına çıkarılan davetiyelerden biridir.) Oysa İngilizler İspanyollardan çok daha akıllıca ve dikkatli hesaplar yapmaktaydılar.

(21) MÖ Med ve Pers İmparatorluğu ile sonraki Part, Sasani ve Safevilerden bu yana İran'ın çok uluslu Basra Körfezi ve kolaylıkla abluka edilebilen dar Hürmüz Boğazı'ndan başka, açık denizlere çıkış yolu bulunmamaktadır. Bilinen bütün tarih boyunca buradaki yönetimler Akdeniz'e ulaşma, en azından Karadeniz'de bir limana sahip olma mücadelesi içinde Anadolu ve Orta Doğu'ya egemen olan devletlerle sürekli sataşma ve savaş içinde olmuştur. Hemen bütün İran Şahları, özellikle 16. yüzyıldan itibaren Şah İsmail (1502-1524), Şah Abbas (1524-1526), Şah I.Abbas (1587-1628), Nadir Şah (1732-1746), Şah Rıza Pehlevi (1925-1941) ve son olarak İmam Humeyni (1979-1989) gibi güçlü köktenci liderler, Anadolu ve Mezopotamya'daki yönetim ve insanlarla iyi dostluk ve diplomatik ilişkiler yerine, geleneksel hırçınlıklarıyla hep bu engeli(l) yıkmak yönünde bölücü siyaset gütmüşler; doğal uzantıları olarak gördükleri Doğu Anadolu yönündeki yayılmacılık girişimlerini kesiksiz olarak yüzyıllar boyunca devam ettirmişlerdir. Bu yayılmacılıktan en çok etkilenen Doğu Anadolu olmuştur.

Bağdat ve Hürmüz'ü ele geçiren, Akdeniz'e ulaşmayı uman, Batı Avrupa ülkeleri ile yoğun ticari temaslar yapan Şah Abbas, kendisine güvenmekte, açıkça İngilizlerin Doğu Hint Şirketine (East India Company) rakipler aramaktaydı. Şah'ın bu çok yönlü politikası sonuç vermiş ve Doğu Hint ticaretine hevesli Okyanus deneyimi olan Hollanda'yı, İspanyol ve İngilizlere alternatif olarak limanlarına davet etmişti. Şah'la işbirliği yapmaya başlayan Hollandalılar, bu işte hızlarını alamayıp korsanlığa bile yeltenerek ticaret gemilerinin yanısıra Mekke'ye giden hacı gemilerini bile yağmalamaya başladılar.

Hollanda attığı bu adımın ardından, bir süre Hindistan'ı da aşan uzun bir sıçrayışla Güney Doğu Asya'daki adalara çöreklenecektir. Bu durum Arap dünyasında İran-Avrupa işbirliğine karşı nefret ve korku uyandırmıştı. Basra ve Kızıldeniz ticareti güvenliğini yitirmişti.

Arap heyetleri bu korsan faaliyetlerine son verilmesi için İstanbul sarayına giderek, gerekli müdahalenin yapılmasını istemekteydiler.

Şah Abbas, Hürmüz Adası karşısında büyük bir liman inşa ettirdi. Kendi adıyla anılan bu yeni Bender-Abbas Limanı isabetli bir yatırım olarak derhal etkisini gösterdi. İpek ticaretinin artmasıyla birlikte, kısa zamanda Güney Asya'nın en önemli ticaret limanlarından birisi oldu. (Bu liman "Bender ticareti" olarak bilinen yeni bir olgu yaratmıştır.) Londra'daki Venedik elçisi V.Gussoni 21/1/1633 tarihli mektubunda "İngilizlerin Bender-Abbas'tan çok miktarda ipek aldıklarını ve bunları Avrupa'nın her yanına sevk ettiklerini" yazmaktadır. (C.S.P. venice. vesika No:101) (22)

Şah Abbas'ın güçlü bir hükümdar olmasının yanı sıra, çok yetenekli bir tüccar ve siyasetçi olduğunu kabul etmek gerekiyor. Onun bütün bu girişimleri İran lehine, Osmanlı aleyhine olarak hızla gelişmekteydi.

Osmanlı'nın Bal Küpü Pazarlarına Üşüşen Avrupalı Tacirler ve Zengin Olmak İsteyen Maceraperestlere Sunulan KAPİTÜLASYON PASTASI

16. yüzyıl sonlarında yapılan hamlelere rağmen, büyük Doğu ticareti yolunu değiştirip Atlantik okyanusuna yönelir. Akdeniz'in eski güçlerinin Batı Avrupa yararına zayıflamasında, doğrudan doğruya bu olayın etkisi vardır. Akdeniz'den Atlantik okyanusuna bu geçiş, her iki tarafa da

(22) Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", Belleten, c.15, sayı:60.

kıyısı olan Fransa'yla olur. Bu ülke 1535 kapitülasyonlarıyla Osmanlı İmparatorluğu limanlannda kendi bandırasıyla ticaret yapma hakkını, yalnız kendine ait olmak üzere elde eder. Ama yüzyılın sonlarına doğru Atlantik ticaretinde üstünlüklerini kesinlikle sağlayan İngilizler ve Hollandalılar da Akdeniz'e süzülür ve tek kaygısı sürekli düşmekte olan gümrük gelirlerini artırmak olan Osmanlı İmparatorluğu, onlara da imtiyazlar vermekte hiç nazlanmaz. "İngiltere, Haziran 1580 tarihli 35 maddelik ilk kapitülasyonuyla, kendi bandırası altında kendi uyruklan için serbest ticaret hakkını elde ediyordu. Bütün bu haklar, Doğu'da itibar ve etkisi azalmakta olan Fransa'ya rağmen sağlanmıştı."(23) Hollandalılara gelince, 1598 yılında Fransa Kralı IV.Henry, onun arması altında ticaret yapma iznini kopardıktan bir süre sonra kendileri de kapitülasyonlara sahip olurlar.(24)

Demek oluyor ki, Doğu ticaretinde Akdeniz yolunun terk edilmesi, Avrupa'nın bu bölgedeki ticari çıkarlan açısından bir düşüş ifade etmez. Tersine "17. yüzyıl başlarında Türkiye'den bol mal ihraç etmekle kolayca dengelenebilen Levant Company'nin ticareti, hatın sayılır miktarda paranın gitmesine göz yummadıkça mümkün olmayan East India Company'nin ticaretinden daha istifadeli sayılıyordu."(25) Demek ki, Batılı güçlerin mali dengeleri için Osmanlı İmparatorluğuyla ticaret yapmaları, Türkiye'de mamul madde üretiminin ilerlemeyip tersine gerilemesi ve her türlü himayeci gümrük engelleriyle birlikte yok olması şartıyla, gerekliydi.17. yüzyıl ve 18. yüzyıllar boyunca, Batılılann bütün çabaları çeşitli taktiklerle bu amaca yönelmişti.

Kapitülasyonlar bir kere 1604 yılında, ikinci bir kere de 1673 yılında yenilenir ve gümrük vergileri % 5'ten % 3'e düşürülür.(26) Ama İngilizlerle Hollandalıların daha önceden de % 3 ödedikleri ve bu indirimin sadece gümrük vergilerini bir hizaya getirmekten ibaret olduğu bir gerçektir. 28 Mayıs 1740'ta yeni bir kapitülasyonlar imzalandı. Muhakkak ki, Saray erkanına dağıtılan armağanların hesap pusulası her zaman olduğu gibi bir hayli yüksekti: 47.775 kuruş. Bunun üçte birini İstanbul'daki Fransız kolonisi, geri kalanını da Marsilya Ticaret Odası sağlamıştı.(27)

1740 kapitülasyonları, daha önce kazanılmış bütün imtiyazlan tamamı tamamına tekrar edip fiili durumlara resmi geçerlik kazandınrken,

(23) (24) (25) F.Braudel, "La Mediterranée et le monde..."
(26) P.Masson, "Histoire du commerce... XVIIéme slécie"
27) P.Masson, "Hlstolre du commerce Francals dans le Levant au XVIII éme siécle" (XVIII. yüzyılda Fransa'nın Doğu Ticareti Tarihi). Paris 1911.

bunlara bir de yeni imtiyazları ekleyerek sömürü ağını yavaş yavaş örer. 8. madde şunu belirtir: "Fransız İmparatorunun arzusuyla, kendi tüccarları tarafından ülkesinden bizim ülkemize getirilecek mallar gibi, bizim ülkemizden ithal edilen mallar da, eskiden gümrük vergisi tespitinde esas alınan fiyatı üzerinden işlem görecek; bu gümrük vergileri de, aynı şekilde işbu mallann değerinde hiçbir artma hesaba katılmaksızın alınacaktır."(28) Böylece fiyatların sürekli olarak artmasına rağmen, vergilendirme için eski değerler taban olarak alınacaktır.

Daha sonra 75. madde "Müslüman veya reâyâ (O yüzyıldan itibaren reâyâ kelimesi, daha özel bir anlam kazanarak gayrimüslim uyrukları ifade etmeye başlamıştır.) bütün uyruklann, Osmanlı mülkünün bir iskelesinden bir diğer iskelesine ulaştıracakları mallan Fransız gemilerine yükleyecek, buna hiçbir engel konmayacaktır."(29) ifadesini kullanarak Girardin'e verilen izinleri resmi hüküm haline getirir ve 25. madde de "Osmanlı mülküne yerleşen Fransızlardan hiçbir şekilde haraç istenmeyeceğini"(30) tekrarlar. Fakat imtiyazlı bir azınlık yaratmakta büyük rol oynayan bu madde, yerleşme süresini açıklamaz. Ülkenin dış ticaretine egemen olan bu azınlık, mahalli bir burjuvazinin gelişmemesinin en önemli sebeplerden birini teşkil eder. Her ülkenin kendi uyruklarının, Anadolu'nun belli başlı şehirlerinde konsolos denen seçilmiş ya da atanmış bir temsilcinin çevresinde "millet"ler halinde topluluklar teşkil etmelerinin tarihi, Bizans çağına kadar uzanır; her topluluğun o zamandan bu yana kendine ait bir mahallesi vardı. 17. ve 18. yüzyıllar boyunca "millet"ler, özellikle ne pahasına olursa zenginleşmek amacıyla ülkeye gelen ama her zaman için bunda başanya ulaşamayan maceracılardan oluşmuştu. "Yaşananlarla görülmüştü ki, Doğu'ya giden her yüz kişiden doksanı bir daha geri dönmemiştir; üçü servet yapıp dönmüş, beşi gittiklerinden daha yoksul geri gelmiş, ikisi ise iflas etmiştir."(31) Belli ki zenginleşmek için her imkan vardı. Fransa'dan elçilere gönderilen krallık talimatlannda şu yakınma yer alır:"**Fransa'nın bütün zayıf ahlaklı iflas etmiş, hüküm giymiş suçlu insanları kapağı (Osmanlı İmparatorluğundaki) iskelelere atmışlardır.** Fransa'da baş belası kim varsa buralarda toplandığına göre, Padişahın ve subaylarının gözünde Fransızların hiçbir itibarı kalmamış (...) durumdaysa (...) buna şaşmamak gerekir."(32) Doğu'ya giden bir

((28) (29) (30) G.Noradounghian, "Recueil des actes..."
(31) Trablusşam Konsolosunun 12 Ocak 1713 günlü mektubu, zikreden: P.Masson, "Histoire du commerce...XVIIéme siécle"
(32) La Haye senyörü Vantelay'a verilen talimat. P.Duparc,"Recueil des instructions..."

Fransa doğu ticareti tarihçisi de görüşlerini şöyle anlatır:"Hıristiyanlar hiç durmadan bin bir düzenbazlıklar yapıp, (Türklere) oyun oynarlar. Önce onları getirdikleri malın evsafı hakkında aldatırlar. Bundan başka, Türkleri kandırmakta, paralar hakkındaki kara cahilliklerinden de yararlanırlar."(33) Bu tutum, ellerine geçen her fırsatta ceza ve avanta keserek talandan kendilerine pay çıkarmak isteyen yetkili Türk memurlarının tutumuyla bir arada yürümekteydi. Avantalar, toplulukların asıl uluslannın tepkisine yol açmakta ve bunların Osmanlı sarayı nezdindeki müdahaleleri, uzun vadede kolonilere tanınan imtiyazlann pekişmesi sonucunu getirmekteydi. Böylece bu ekonomik ilişkilerden aslan payını Batı burjuvazisi koparırken, yerli bürokrasiye de rasgele birkaç lokma düşüyordu. Bu işten daima olarak zarar gören biri varsa, o da Türk üreticisiydi.

İç ve Dış Ticaret
Devlet Kapılarında Yasaklı, Ticaret Alanlarında Makbul Osmanlı Vatandaşı Gayrimüslimlere Teslim

Yahudi, Ermeni ve Rum azınlıklan, düzen içindeki kesinlik kazanmamış durumlanndan yararlanıp; Türk üreticisiyle, Avrupalı tüccar arasında ne birini ne de ötekini küstürmemeye özen göstererek, kendilerini aracı olarak kabul ettirmeye çabalıyorlardı. Osmanlı toplum yapısında Müslüman reâyâyla gayrimüslim reâyâ arasında bir ek vergi olan cizye dışında hiçbir fark görülmezse de, statüsü hiçbir zaman tam olarak belirlenmemiş şehir ahalisi için durum aynı değildir. Müslüman şehir ahalisi ya ulema kategorisinln ya da sınırlan daha dar idari ve askeri bürokrasi kümesinin çevresinde toplanmaktaydı. Bir kısmı da loncalara dahildi. Gayrimüslimler için bütün bu yollar kapalıydı: Ulema, adı üstünde, sırf dini tabana dayalı bir kategoriydi; bürokrasi de dini bir temele oturuyordu; gerçi memurluk yolu doğuştan Müslüman olmayan her kişiye açıktı ama din değiştirip Müslüman olmadan Devlet kapısına girmek imkansızdı. Bunun ilk istisnası, ancak 18. yüzyılda Saray baş tercümanlığının ihdasıyla olmuştu. Yani büyük memuriyetlerin başında Hıristiyan dininden olanlan görmek için 19. yüzyılı beklememiz gerekecektir. Loncalara gelince, Ahilerden miras kalan dini yapılan yüzünden bunlann kapılan da Hıristiyanlara kapalıydı. Gerçi gayrimüslimlerin de kendi lonca örgütleri vardı ama bunlann yeniçerilerin zorbalıklarıyla baş edebilmeleri çok güçtü. Böylece bürokrasinin çevresinde dönüp duran kurumlarla bütün ilişki yollan kesik ve

(33) P.Masson, "Hlstoire du commerce...XVIIéme slécle"

o çağda her türlü mesleğin yüksek çıkarlarını teşkil eden sisteme girmesi yasak olan bu azınlıklar kendi durumlarını kendileri yaratmaya zorlandılar. Etnik ve dini azınlıkların bürokrasi karşısındaki bu zorunlu bağımsızlıkları, onların bir burjuvazi olarak biçimlenmelerine imkan verdi. Ne var ki Hıristiyan ve Musevi burjuva adayları, Müslüman benzerlerinin tam tersine, bürokrasinin çekim alanının uzağında kalmayı başardılarsa da, onlar da Batı büyük burjuvazisinin çekim alanına düştükleri için bu oluşum yarım kaldı. Böylece burjuvazinin bu ilk nüvesi aynı zamanda ülkenin sömürülmesi amacıyla, Avrupa kapitalizmiyle girilen işbirliğinin de tabanı haline geldi.

Ermeniler de uluslararası ticarete el attılar. "İskelelerdeki tüccarları İran'la ticareti doğrudan doğruya kendileri yapmıyorlardı. Bütün ticaret İzmir'de, Halep'te ve İstanbul'da da aynı rolü oynayan Ermenilerin aracılığından geçiyordu. Ermeniler, Batı Asya'nın Avrupa'yla yaptığı bütün ticaretin simsarı haline geldiler. Öyle görülüyor ki 16. yüzyılda onlarda ticaret hevesini uyandıran, İsfahan'ın yakınında Ermenileri yerleştirdiği Julfa adlı kenar mahallesini kurarak, onlara baht yolunu açan Şah Abbas'tı."(34) "Onların (Ermenilerin) bütün Avrupa uluslarıyla ilişkiye girmelerini kolaylaştıran Hıristiyan dini, ona (Şah'a) amaçlarına ulaşmakta hayli onurlu bir düzen gibi de göründü. Tek kelimeyle bu çalışkan insanları yani Ermenileri ticaret erbabı haline getirdi ve onlar yeryüzünün en ünlü tüccarları olup çıktılar. Bunlar Asya'da Venedik'ten, Fransa'dan, Almanya'dan gelen hırdavatı pazara sürüyorlardı. Küçük aynalar, yüzükler, kolyeler, mine işleri, küçük bıçaklar, makaslar, toplu iğneler, dikiş iğneleri köylerde paradan fazla gerekliydi. Avrupa'nın büyük şehirlerindeki ticarette de büyük payları vardı."(35) İskelelerdeki bütün ticari işlemler çoğunlukla, Yahudiler ya da Ermeniler aracılığıyla yapılıyordu.(36) Hollanda mallarının büyük bir kısmı Surlye'den İstanbul'a ya da Edirne'ye, bu malları satın almış olan Yahudiler veya Ermeniler tarafından ulaştırılmaktaydı.(37) Hollandalılar için en kârlı işlerden biri de dönüşte gemilerini Ermenilere kiralamaktı. Ermeniler bu gemilere Hollanda ipeği yükleyip yine kendi soydaşlarının yerleşmiş bulunduğu Livorno'ya gidiyorlardı.(38)

(34) P.Masson, "Histoire du commerce...XVIIéme siécle"
(35) P.Toumefort, "Rélation d'un voyage du Levant falt par ordre du rol" (Kralın Buyruğuyla Yapılan Bir Doğu Gezisinin Hikayesi) 1700; zikreden: Masson.
(36) P.Masson, "Histoire du commerce...XVIIéme siécle"
(37) Savary, "Le parfalt négociant" (Eşsiz Ticaret Adamı), bkz. P.Masson, "Histoire du commerce...XVIIéme siécle"
(38) P.Masson, "Histoire du commerce...XVIIéme siécle"

Böylece bunlar her yerde hazır ve nazırdılar. Üstelik batılı tüccarların yalnız ahaliyle değil, ülke yetkilileriyle olan ilişkilerinde de aracılık ediyorlardı. Avrupalılar, bu aracılığa çıkarlarına yaradığı ölçüde imkan tanımaktaydılar. "İskelede Fransızca bilen bir tercümanın bulunmaması mümkün değildi. (...) Bu işi Rumların ya da ülkedeki başka (gayrimüslim) kişilerin yapması zorunludur. Bunların aldığı maaş bir şey tutmaz; çünkü böyleleri bu işi, ondan alacakları ücretten çok, Türklere ödeyecekleri haraçtan bağışık olmak için ararlar."(39) Fakat Avrupalılar, azınlıkları kendi hizmetlerinde kullansalar bile, onların herhangi bir rekabetiyle karşılaşmayı istemiyordular. 21 Ocak 1687 tarihli krallık buyruğu, "Doğu'da oturanlar ve bütün diğer tüccarların, kendi adlarına Ermenilere, Yahudilere ve diğer yabancılara doğrudan doğruya veya dolaylı yoldan Fransa'ya götürülmek amacıyla ipek olsun, diğer maddeler olsun gemilere mal yükletmelerini; bütün kaptanların da, işbu ipek ve diğer mallarla bu kişileri ve Yahudileri gemilerine almalarını" yasaklar ve bu yasağa uyulmaması halinde verilecek cezayı da şöyle açıklar:"İşbu gemiler ve mallar müsadere edilir ve 3.000 altın lira ceza alınır."(40) Çünkü yabancılar hesabına taşıdıkları mallar konusunda endişe besleyen kaptanlar, bunları Fransız tüccarları adına gemilerine yükleyerek bu endişeden kurtulurlardı. Yahudiler ile Ermeniler bu yolla büyük miktarlarda ipek ve diğer malları Fransa'ya sokuyorlardı; oysa bu mallar bir yabancı tarafından getirildiğinde, Fransız gümrüklerinde % 20 vergiye tabiydi.

Aynı şekilde ticaretle ilgili eserler de her türlü rekabet teşebbüsünü kınar:"Yabancıları Doğu ticaretine sokmamak lazım gelir. Bizim zararımıza küpünü dolduranlar Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler olacaktır. Rumlar ve Ermeniler, ticaret hayatında iki manevi veba mikrobudur. Onların bu köklü ahlaksızlığıyla yakından temasa gelmek zorunda kalınınca insanın ruhu feveran eder."(41)

Böylece, kapitülasyonlardaki imtiyazlardan destek alarak, ülkedeki büyük ticari merkezlere sağlam bir şekilde yerleşen ve azınlıklar kadar büyük bürokrasinin faaliyetlerini de kendi hizmetlerinde bulan Avrupalılar, 17. ve 18. yüzyıllar boyunca Doğu ticaretini her biri kendine göre ayrı bir yoldan, ama hepsi de aynı amaçla sürdürmekteydiler.

---

(39) Marsilya Ticaret Odasının Pantchartrain'e cevabı. 12 Hazıran 1712 günlü görüşmeler için bkz. P.Masson, "Histoire du commerce...XVIIéme siécle"
(40) P.Masson, "Histoire du commerce...XVIIéme siécle"
(41) De.F.Beaujour, "Tabeau du commerce" (Ticaretin Tablosu) için bkz. P.Masson, "Histoire du commerce...XVIIéme siécle"

Osmanlı Vatandaşı Rumlar Denizlerde 1000 Ticaret Gemisi Yüzdürürken(!)...

18. yüzyılın ortalarından itibaren Rum tüccarlar, öbür gayrimüslim gruplan da geride bırakarak, İmparatorluğun batı ticaretinde söz sahibi oldular. Bunlann yükselişinde, artan ticaret ve zayıflayan devlete ek olarak diğer bazı etmenler de rol oynadı. Batı'da ve Karadeniz'de nüfus olarak Rumların avantajı vardı; yeni oluşan güçlerle bu avantaj daha da belirgin bir hale gelmişti. İstanbul'daki Rumların hem patrik aracılığıyla ve hem de Galata bankerleri arasındaki ayrıcalıklı konumları sayesinde bu sürece önemli katkılan oldu. Osmanlıların, Ortodoks milletini Rum kilisesi aracılığıyla yönetme tercihleri, bu kilisenin Balkanlardaki siyasal ve kültürel etkisini daha da yaygınlaştırmıştı.

Avrupa'yla ticaretin artmasına katkıda bulunan devletlerarası ilişkiler gayrimüslimlerin, özellikle de Rumlann durumlarının iyileşmesine yardım etti. Spekülasyon ve kaçakçılık kuşkusuz karadaki tüccarların işine yaramıştı. Ama asıl önemli gelişme, birbiri ardına gelen savaş ve benzeri karışıklıklann Rum ticaret filosuna, Doğu Akdeniz ticaretinin büyük bir kısmını ele geçirme olanağı sağlamasıydı.

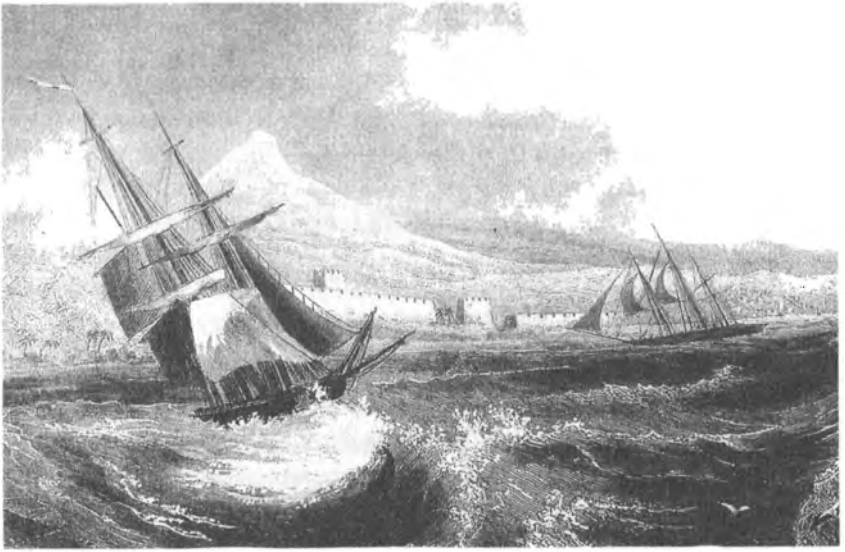
Bazı tahminlere göre **1786 yılı ile Napolyon Savaşları'nın başlangıcı arasındaki dönemde, Rum gemilerinin sayısı 400 civarından 1000'in üzerine çıktı.** (Leon, 1972, 42.) Küçük Kaynarca Antlaşması Balkanlardaki Ortodoks tüccarlar için iki açıdan önemliydi. Bu anlaşmayla Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ortodoks milletin koruyuculuğunu üstüne alıyordu. Bu anlaşmanın en önemli maddelerinden birine göre **Karadeniz ve Tuna uluslararası gemiciliğe açıldı. Rusya'nın Karadeniz'de ticaret filosu olmadığı için Rus bayrağı çeken Rum gemiciler, Rusya'nın güney kıyılarının ticaretini ele geçirdiler. Bu düzenlemeye göre Rumlar, Ruslar tarafından korunmakla kalmıyor, Osmanlı İmparatorluğunda normal olarak yalnız yabancılara tanınan bir dizi ayrıcalıktan da yararlanma fırsatı buluyorlardı.** Daha önce Karadeniz'de ticaret yapan Müslümanların, bu yeni koşullar altında rekabet edebilmeleri çok zordu. (Karpat, 1973, 53.) Yerli aracıların üstünlük elde ettikleri tek alan ticaret değildi. Mültezimlerin İstanbul'da aracılığını yapıyorlar ve bazen de iltizamlan doğrudan satın alıyorlardı. Hareketlerinin çok yönlülüğü sayesinde bu gruptaki insanlar hem varlıklannı artırdılar, hem de değişik alanlar arasında seçim yapma olanağına kavuştular.

Özellikle bu son avantaj uzun dönemde önem kazandı; ticari gelişmenin durgunlaştığı 18. yüzyılın son yansında aracılann etkinliklerini genişletebilmelerini sağladı.

Napolyon Savaşlan'ndan sonra dünya ekonomisi yeni bir bunalım dönemine girdi ve Osmanlı tüccarlan daha önceki yıllarda edindikleri pazariann bir kısmından çekilmek zorunda kaldılar. Bazı zengin aracıların 18. yüzyılın genişleme döneminde elde ettikleri varlıklannın bir kısmını, 19. yüzyılda ortaya çıkan bağımsızlık hareketlerine kaydırdıklannı biliyoruz. Bazı örnekler vermek gerekirse, Sırp isyanının önde gelen adlarından Kara Yorgi, varlıklı bir domuz tüccarıydı. Yunan isyanının hem ideolojik hem de örgütsel yönden odak noktası olan Filiki Eterya Örgütü, Odesa'dakl Yunan tüccarlan tarafından kurulmuştu. Ateşli silahlarla donatılan Yunan ticaret filosu, 1829 Mora Ayaklanması'nda Osmanlı donanmasına ağır kayıplar verdirdi. Bu tür örneklere karşın ticari çıkarlarla ulusçu akımlar arasında birebir ilişki kurmak pek doğru olmaz. Bir kere şunu anımsamalıyız ki, Balkanlarda Rumiann dışında başka etnik ve dini gruplara bağlı tüccarlar vardı ve bunlann her birinin çıkarlan farklı ve birbiriyle çelişki halindeydi. Bu çelişkili grup, içinde bulunulan konjonktür elverdiği sürece birbirlerini tamamlayıcı şekilde hareket etti ve bir arada kalabildi. Ama Napolyon Savaşları ertesindeki bunalım Osmanlı ürünlerinin pazar olanaklannı daraltınca, bu koalisyonu birarada tutan bağlar kopmaya başladı.

Yan Sayfa: Osmanlı ürünlerinin pazarlanması ve ithalatında Ermeni ve Museviler, deniz taşımacılığında ise Rumlar en başarılı Osmanlı vatandaşlarıydı. Rumlar öncelerl 400, daha sonraları 17. yüzyılda 1000'i aşkın ticaret gemisini Akdeniz ve Karadeniz'de yüzdürüyorlardı. *Altta*: Osmanlılar 1645 yılında 100 savaş ve 350 nakliye gemisiyle, yaklaşık 50.000 kişiyi Girit adasına yerleştirmişlerdi. Daha sonraki yüzyıllarda yaşanan ve dünyayı ayağa kaldıran "Girit Meselesi"nde Rum gemicilerin bağımsızlık yanlısı faaliyette önemli katkıları oldu.

Fetih Denizi Bitti Sıra Zenginliğin Yağmasında...

Muhteşem Süleyman'ın Anlı Şanlı İhtişamlı 16. Yüzyılında Ekonomik Gelişmeler ve Canlılık İnişe Geçiyor

Padişah'ın Sağlığında Başlayan Devlet Zenginliğinin Yağmalanması, Akla ve Hesaba Sığmayan Rüşvet ve Yolsuzluklar Dönemi Başlıyor

Buhranın Başlamasıyla Maliye ve Hazine Yönetimiyle Devlet Memurlarının Yozlaşması

Böyle bir ekonomik durumun doğrudan sonuçları; bir yandan mali buhran öte yandan yönetici sınıfın kendini yeni sömürü biçimlerine uydurup, bunlarla bütünleşmesi olur. Akçe düştükçe düşer; florin 220 akçeye kadar yükselir. 1598'de harici hazine gibi, dahili hazine de sıfın tüketir. Tek çözüm, akçeler biraz daha geçerlik kazansın diye, Saray'ın gümüş takımlarını darphâneye eritilmeye göndermektir. Böylece florin 180 akçeye düşer. 120 akçeye düşürmek için, 1600 yılında ikinci bir ameliye gerekecektir.(42) Ama bu uzun sürmez, 1611 yılında florin yine 200 akçedir.(43)

Bir yandan hazine suyunu çekerken, öte yandan vezir-i azamlardan başlayarak büyük devlet memurlarının yüklerini iyice tuttuklarına tanık oluruz. İktidarın bu mutlak olduğu kadar, geçici sahipleri, bürokratik silsilelerin yüksek kademelerine tırmanmayı sağlayacak anahtarları, yani servet biriktirmedeki bu tek ve gerçek kaynağı ellerinde tutarlar. Üstelik bunlar büyük siyasal ve ekonomik teşebbüslere, uzun vadede siyasal ve ekonomik bakımdan felaketli sonuçlar getirecek bile olsa; birçok kârlı savaş harekatına, bazı hasımlann işine yaracak banşlara, kendilerine diğerlerinin zararına haklar bahşeden kapitülasyonlara, vb. yeşil ışık yakmakta pek ustadırlar. Bu yüzdendir ki, üç sultana vezir-i azamlık eden ve 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun en göze çarpan şahsiyetlerinden biri olan Sokullu Mehmet Paşa, "Devlet katında mevkilere aday olanların sunduğu devamlı armağanlardan meydana gelen hadsiz hesapsız bir gelire sahiptir. Gerlach şöyle yazar:"Mehmed Paşa, altından ve değerli taşlardan müteşekkil akıl almayacak bir servete sahiptir. (...) Kim yüksek bir mevkie konmak isterse, ona yüzlerce, binlerce duka altınlık armağanlar sunmak ya da ayağına atlar, oğlanlar taşımak zorundadır."(44)

Böyle olunca insan bazen "bir kadırganın yıllık masrafının inşaat masrafı kadar, yani 1560'larda 6 bin duka altın tuttuğunu"(45) bildiği zaman, 100 ya da 200 kadırgayla, bin bir tantana koparark Akdeniz'e açılmanın

(42) İ.H.Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihi", cilt III.
(43) N. Beldiceanu, "La crise monetalre..."
(44) F.Braudel, "La Mediterranée et le monde..."
(45) F.Braudel, "La Mediterranée et le monde..."

amacı nedir diye sorar. "Bu amaç olsa olsa basit bir yağma hareketi değil midir? Herkes sandığını doldurur. Sandıklar dolunca da tekrar Doğu'nun yolu tutulur. Dönüşten hemen sonra ısrarla yayılan ama doğru olup olmadığının araştınlması imkansız rivayetlerde de belirtildiği gibi, İspanyollardan ya da Cenovalılardan alınan büyük rüşvetler sonucu seferler yanda kesilir."(46) 1552 yılında Sinan Paşa komutasındaki Osmanlı donanmasının seferden pek erken dönüşü, 1553 yılında ise tersine sefere geç çıkışı üzerine, işte böyle rivayetler dolaşır. Bu sefere geç çıkma işinde, Germen İmparatorluğu tarafından satın alınan Vezir Rüstem Paşanın da parmağı olabilir. "1554 yılında da Turgut Reis sefere çok geç çıkar ve Napoli kıyılannı şöyle bir dolaştıktan sonra, hemencecik gerisin geriye Doğu'nun yolunu tutar. Fransa'nın adamlan bunu ihanet sayarak karşı çıkarlar ve Kaptan-ı Derya'yı görevinden uzaklaştırmaya çabalarlar."(47)

Bu ithamlar, sonralan daha açık seçik hale gelir. 1580 yılında, Fransa'nın İstanbul büyükelçisi De Germigny, III.Henry'ye şunlan bildirir:"Müteveffa Mehmed Paşa (Sokullu Mehmed Paşa kastediliyor.), bendeniz büyükelçi olarak bu Saray'a gelmeden önce, mösyö Marigilan'ın (İspanya'nın Osmanlı Sarayı nezdindeki büyükelçisi), banşı ve İspanya Kralı'nın işlerini kolaylaştırması amacıyla kendisine vadetmiş olduğu elli bin duka altın liralık armağan karşısında yelkenleri suya indirmişti. Daha sonra elçi, bu işe kendi sultanına gördüğü hizmetten daha büyük bir hırsla sanlan Ahmed Paşaya da aynca, otuz bin duka altın vaatte bulunmuş olsa gerektir." Sonra da muhatabına şunlan yazarak devam eder:"Mümkünse Berthier, şöyle hareket edilmeli. Kral, Yeniçeri Ağası İbrahim Paşayla, Padişahın donanma komutanı Kaptan-ı Derya İbrahim Paşaya, Paris kumaşlanndan pay ayırmayı unutmamalannı krallık mecilisi üyeleriyle hazine bakanına buyursun."(48)

Öyle görülüyor ki İmparatorluğun ileri gelenleri, bir yandan nüfuzlannı en çok pey sürene satmakta, öte yandan da kendilerini uluslararası ticarete kaptırmaktaydı. Hazinenin tek avuntusu, ecelleriyle öldükten ya da halledildikten sonra, büyük devlet görevlilerinin mallanna el konulabilmesiydi. "Böylece Türk Devleti kendi memurlannın mallannın yağmasına katılır."(49)

---

(46) F.Braudel, "La Mediterranée et le monde..."
(47) F.Braudel, "La Mediterranée et le monde..."
(48) Saray'a iletilmek üzere M.de Germigny tarafından 5 Eylül 1580'de katip Berthier'ye verilen talimat. Zikreden L.Testa, "Recueil des traltés..."
(49) F.Braudel, "La Mediterranée et le monde..."

Devletin Müdahaleciliğiyle Küçük İşletmelerde ve Ticaret Sektöründe Sıkıntılar Doğuyor

Doruktan başlayan bu yozlaşma, bütün devlet memurlan bünyesine yayılır ve sistemi içten içe kemirir. Bunun yanı sıra ekonomik buhran, kurumlardaki çözülme sürecini başlatır.

Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bağımlılık ekonomisi ilişkilerinin kurulması, yani ham madde ihracatıyla işlenmiş madde ithalatı, ticaret kadar zanaatı da etkiler. Ticaret, Batı'ya açılan iskelerle ve buralarla işbirliği halindeki ülke azınlıklarına bağlanınca, zanaatkârlık iki misli etki altında kalır hale düşer. Ülkedeki zanaat üretimi hem evsaf, hem miktar ve hem de fiyatlar bakımından tutucu bir siyaset izlemekte devam eden devletin denetimindedir. 1582'de İstanbul kadısına yazılan bir buyrukta, kumaş fiyatları yirmi yıl öncekiyle aynı olarak tespit edilmiştir.(50) Ama paranın değerindeki düşüş bir yana, ham maddeler yüzünden fiyatlan bu düzeyde tutmak imkansız hale gelmiştir. Avrupalılar büyük miktarlarla pamuk, deri, mum satın alırlar ve bu ham maddeler ülkedeki zanaatkârlar için arandı mı bulunamayan nadir nesneler olup çıkar. Batılı tüccarlar sahip oldukları altın miktarından dolayı fiyatları yükseltebilirlerse de, imalat ve satış fiyatı şartlarıyla bağlı olan Türk zanaatkârları aynı yolu izleyemezler. 1567 yılında Devlet, Ege bölgesi dokumacılarına 150.000 parça civarında yelken bezi ısmarladığı zaman, zanaatkârlar Avrupalı tüccarlann ipliği toptan satın almış olmalan yüzünden, bu kadar miktar mal teslim etmelerinin imkansız olduğu cevabını verirler.(51) Yani satın alış fiyatlanyla satış fiyatları arasında sıkışıp kalan zanaatkârlar, ham madde sağlayamadıkları gibi Batı'dan gelen ucuz mamul maddelerinin ihracatını yasaklayarak tepki gösterir. Ham pamuk, pamuk ipliği, kurşun, balmumu, koyun postu, deri, dabaklanmış postlar, içyağ, zift yasak listesindedir. Ama sorunu etkilemeyen bu tedbirler sonuçsuz kalır; her şey kanuna aykırı ve gayrimeşru yollardan olacağına varır.(52)

Ekonomik keşmekeş, şehir çevresinin dışında, doğrudan doğruya düzenin büyük kurumlarını, yani tımar ve kapıkulu kurumlarını etkileyecek biçimde yayılır. Tımar kurumu bir yandan hem demografik hem de ekonomik evrimin saldırısına uğrar, öte yandan ise merkezi idarenin kayıtsızlığına olduğu kadar, sömürüsüne de boyun eğmek zorunda kalır.

(50) M.Cezar, "Osmanlı Tarihinde Levantenler", İstanbul, 1966.
(51) (52) M.Akdağ, "Celâlî İsyanlan."

Klasik Sistemin Çözülüşü ve Toplumsal Ayaklanmalar

Merkezi İdare, Para Darlığı Nedeniyle Tımarlı Sipahilerin İşletmelerine El Koyma Girişimi Ardından Gelen Tepkiler

Akdeniz havzasının geri kalan kısmında olduğu gibi, Anadolu'da da bütün 16. yüzyıl boyunca nüfus artar. Diyarbakır vilayetinin nüfusu 1528'le 1548 yılı arasında % 64 oranında bir artma gösterir. Daha güneyde Şam için bu oran % 63'tür ve Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışından (1520) yüzyıl sonlarına kadar, ülkenin tümünde ortalama %60'lık bir nüfus artışı var sayılır.(53) Bu artış tımar kurumu üzerinde çifte bir etki gösterir: Hem reâyâ düzeyinde hem de sipahiler düzeyinde. 16. yüzyılda ise şartlar ister istemez iyice kötüye gitti ve bunun bir topraksız köylüler yığını doğmasında katkısı oldu. Ama çift topraklarındaki bölünüp küçülmenin yanı sıra, aynı demografik sebepler yüzünden tımarlarda da bir parçalanıp bölünmeye tanık oluruz. Bu da giderek sipahi sınıfının yoksullaşmasını getirir. Mali sistemin mahiyetiyle tamamlanan bir yoksullaşma. 17. yüzyılın ortalarında, florinin 40 akçe ettiği bir dönemde tespit edilen olağan vergiler, florin 120 akçeye yükseldiğinde de aynı kaldı. Böylece rantının aşağı yukarı % 50 kadarını nakdi olarak alan sipahi, bir de topraklarının daralması sonucu, gelirinde bir düşmeyle karşı karşıya bulunuyordu. Sipahiye felaket getiren bu durum, doğrudan doğruya Devlet tarafından toplanan olağanüstü vergiler yüzünden, reâyâ için de öyle sanıldığı gibi elverişli değildi.

Enflasyonist duruma ve akçenin geçerliğinin hemen hemen hiçe inmesine bağlı olarak diğer güçlükler de gelip üst üste eklenir. Akçenin değeri sürekli olarak düşürülüp, buna paralel olarak ya da ağırlığı ve kıratıyla oynanır olunca, Devlet kendi resmi parasıyla yapılan ödemeleri kabul etmez; ödemelerin florin yani altın parayla ve ancak gerektiğinde, o da bozulmamış akçeyle olmak şartıyla yapılmasını ister. Bu ise altınla ödemede bulunmaktan daha da güçtür. Altın liraya duyulan talep, florinin karaborsada itibari değerinin çok üstünde bir fiyatla işlem görmesi sonucunu doğurur. Buna karşılık Devlet, zaten kendi zorladığı altınla ödemelerde florini resim kurun altında bir değerle kabul eder. Yani 120 akçe oldu-

(53) M.Cezar, "Leventler"

ğu dönemde, Devlet, florini 118 akçeden alır ve farkını hazineye ödenecek bir resim olarak görür. Bu resmi ya da para borsasının sonucu olan dolaplara, bir de tahsildarla yüksek devlet memurlarının kişisel oyunlan gibi, köylünün hemen hemen her zaman borç almak zorunda olduğu bu paradan sağlanan faiz de eklenirse, yukarıda tespit edilenin hayli üstünde meblağlara varılır.(54) Böylece Bulgaristan'da Tırnova kazası için 1592 yılında toplanan vergi ve harçlar tutarının, o bölgedeki tahıl üretiminin % 82.7'sine ulaştığı hesaplanmıştı. Bu tutar 1593 yılında o bölgedeki tahıl üretimiyle eşitleniyor, 1597 yılında ise onu hissedilir derecede aşıyordu.(55)

İşte bu şekilde, doğrudan doğruya merkezi idare tarafından toplanan vergiler bir yandan sipahileri, öte yandan da reâyâyı yıkıma sürükleyerek, tımar sisteminde iki kanaldan gedikler açar. Bütün 16. yüzyıl boyunca toprak rantının yani ülkenin başlıca zenginliğinin taşra yönetiminden, yani tımarlılar sınıfından merkezi idareye, kapıkullan sınıfına el değiştirdiğine tanık oluruz. Buna paralel olarak iki olgu ortaya çıkar: Tımarlardan, giderek de sipahi ordusundan kapıkulu ordusu lehine yüz çevrilmesi, bir de toprağın giderek doğrudan doğruya kapıkullan tarafından ele geçirilmesi.

Avrupa'nın büyük oluşumlanyla hep göğüs göğüse gelmeye hazır tutulan bir imparatorluk ordusunun gereklilikleriyle zor bağdaşabiliyordu. Her yıl daha uzağa kayan askeri harekat alanlan karşısında, yurdun dört köşesinden gelen güçlerin bir araya toplanması gitgide zorlaşıyordu. Ancak kışlada her an silah başına çağrılmaya hazır bir ordu buna imkan sağlayabilirdl. Osmanlılann savaş meydanlanndaki ve müstahkem mevki kuşatmalanndaki başanlan, ağır topçuyu büyük ölçüde kullanmalanna bağlı olduğu gibi, 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da da ateşli silahların piyade birlikleri içinde yaygınlaşmış olması, dengeyi çok kere Batılılardan yana kaydınyordu. Osmanlılar bazı yeniçeri birliklerini tüfekle donatarak aynı yolu izledilerse de, sipahiler ve diğer yardımcı güçler için bu mümkün olamamaktaydı. Nitekim, Avusturya üzerine yapılan akınlar sırasında bütün akıncı birlikleri kendilerinden sayıca çok daha az ama tüfeklerle donatılmış Alman güçleri tarafından imha edilince, Osmanlı Devleti yetkilileri ilk fırsatta bu işi halletmeye karar verdiler.(56) Bir sosyal sınıfın anla-

(54) M.Akdağ, "Celâlî İsyanlan"
(55) V.P.Mutafcieva, "De l'exploitation féodale..."
(56) Birisi Rüstem Paşaya, İranlılara karşı sefere çıkarken bu tüfeklerden tedarik ederek iki yüz kadar süvariyi ateşli tüfeklerle techiz edip düşmana dehşet salmasını bu suretle ağır zaylat verdirmesini tavsiye etmişti. Askerler bu silahı taşımak istemiyoriardı. Bu tüfekler, Türkler, Türklerin çok önem verdikleri temizlik hissini de rencide ediyor, elle-

yış biçimi ve buna ek olarak pratik sorunlar, tımarlı birliklerin modernleşmesini engelledi. Yeniçeriler ilerlemenin ve etkinliğin uç noktasındayken, sipahilerin eskiye dönüklüğü bunun zıddını yaratıyordu. Böylece toprak rantını doğrudan doğruya devlet eliyle kaldırması, her şeyden önce bu aykırılığın ayan beyan kılınmasıydı ve bu maddi kaynakların çok büyük bir kısmı, durmadan büyüyen kapıkulları kitlesinin maaşlarını ödemekte kullanılıyordu.(57)

Tarih, Kapılarını Hem Yüzyılın Hem de Onunla Birlikte İmparatorluğun İhtişamına ve Batı Egemenliğine Karşı Çıkışın En Son Umutlarının Üzerine Kapar

Vergi ve El Koymadan Kaçırmak İçin Vakıflaşma Yoluna Gidilmesi

Tımarların Zenginlere Devredilmesiyle İşsiz Kalan Köylünün Celâlî Olması

Haksız ve Ağır Vergiler Karşısında Mükelleflerin Tefecilerin Eline Düşmesi

Vurguncu Aristokrasisinin Türemesi

Askeri küçük kır aristokrasisinin gerilemesi ve kapıkulunun denetimine giren Devlet tarafından da yüzüstü bırakılması, toprak düzenine amansız bir darbe vurur. Çünkü gerçekte sipahiler sistemde ikili bir rol oynamaktaydılar. Mahalli yöneticilik ve savaşçılık. İkincisinin battal olması, sistemin sürmesi için gerekli olan ilkini de yok olmaya götürür. Böylece de toprak ve toprağa bağlı reâyâ en güçlü olan için tatlı bir av haline gelir.

Toprağın gasp edilmesi birbirinden farklı iki kategori halinde belirir. Biri tımarın biçimini ya da görünümünü korur, öteki ise onu toptan dönüşüme uğratır. İkinci kategoriyi kendi içinde ayrıca iki tipe ayırabiliriz; tımarın malikâne ve özellikle vakıf gibi sistem içinde bilinen ve kabul edilmiş olan mülkiyet biçimlerine dönüşümü, bir de tamamen yeni mülkiyet biçimlerine girişi.

---

ri pislenip üniformaları kirleniyordu. İki yandan sarkan torbaları ve barut kapları ile bu askerler arkadaşlarının dilline düşüyordu. Onlarla alay ediyorlardı. Bu silahlı süvarilere eczacı diyorlardı. Nihayet başa çıkamadılar. Rüstem Paşaya şikayette bulundular.

(57) 1526-1563 yıllarında maaşlı ordunun tümü 41.479 kişiydi ve bunlar yılda 122.300.000 akçe tutarında maaş alıyordu. 1546 yılında bu rakamlar 48.316 kişi ve 126.400.000 akçeye; 1588-1589 yılında 64.425 kişi ve 178.200.000 akçeye; 1595 yılında 81.870 kişi ve 251.000.000 akçeye; 1609 yılında 91.203 kişi ve 310.833.000 akçeye ulaştı.

Birinci tip, resmi ya da resmileştirilmiş yollardan oluşur. Çok kere hükümdar büyük devlet görevlilerinden birine, genellikle de vezir-i azamına tam mülkiyet halinde toprak bağışlar. Müsaderesini ve Devlet'e dönüşünü önlemek için bu gibi topraklar vakfa dönüştürülür. **Bazen hükümdarın devlete ait bir toprağın vakıf haline getirilmesine doğrudan doğruya izin verdiği de olur. Bu vakıf türü Şeriat'a göre "gayri sahih" sayılsa bile, yine de diğer vakıflar kadar fiili ve temellidir.**(58) Koçi Beye göre, bu arazi temliklerinden devlete gelen zarar, **17. yüzyıl ortalarında 40-50 bin kişilik bir ordunun yıllık ulufesine eşittir.** Bu tarzda bırakılan topraklar, çok kere padişah haslarına (havass-ı hümayun) aittir. Doğrudan doğruya veya vakıf aracılığıyla bunlardan yararlananlar ise ya devleti yolarak ya da uluslararası büyük ticaret yoluyla zenginleşmiş yüksek devlet görevlileri ve onlann soyu sopudur. Büyük yükümlülüklerin hâlâ birinci kuşaktan kapıkullanna yani sarayda ya da kışlada yetiştirilmiş kullara düştüğü böyle bir çağda, bunların soyundan gelenler hem idari görevlerle hem de ticaretle meşgul olan ulema kategorisiyle bütünleşir. İşte genel olarak bu ulema kategorisi, tımarların yukarıda andığımız ikinci tip değişikliğe uğramasından, yani "çiftlik" haline dönüşmesinden yararlanan başlıca unsurlardan biri haline gelir.

Çeşitli mertebelerde yararlanıcıları bulunan tımar düzeninin, basit ve saf tam mülkiyet halinde bir tarım işletmeciliğine dönüşmesi demek olan "çiftlik", tefecilik sorununa bağlıdır. Onun için "çiftlik" **düzeninin yararlanıcılarını, diğer kategoriler hepten dışarıda tutulmasa bile, asıl nakit para sahipleri arasında yani, ulema ve ulufeli ordu mensupları içinde aramak gerekir.** Vergilendirmenin 16. yüzyılın ikinci yarısında aldığı mahiyet, çiftlik resminin ilkbaharda ödenmesi gibi reâyâya pek de uygun düşmeyen diğer adetlerle ve bu yüzyıl boyunca daha da ciddi bir durum alan müzmin para darlığıyla birleşince, **tefeciliği kaçınılmaz hale soktu.** Dini mevzuat en çok % 15'lik bir faiz haddine izin verirken, bu hiçbir zaman % 30'un altına düşmemiş, uygulamada ortalama % 60 olmuştur.(59) Yüzyılın sonlarına doğru faiz haddi yükseldikçe yükselir. 1602 yılında Tokat'ta, ayda % 30 faizle borç para veren yeniçerilerden hatta acemi oğlanlarından söz edilir.

Tefecilik iki yolla uygulanır: Birincisi borç para vererek, ikincisi tarımsal üretimi hasattan önce satın alarak. 1565 yılında Mora sancak beyine

(58) M.Cezar, "Leventler"
(59) M.Akdağ, "Celâlî İsyanları"

gönderilen bir buyrukta, ürünü önceden satın alıp, sonra reâyâya yeniden satan, bu yolla birkaç yılda % 100 kâr sağlayanlardan söz edilir.(60)

O çağa ait metinler ulema arasında sık sık kadılardan ve müderrislerden söz eder. Bu işi yapan diğerleri ise bu işte uzmanlaşmış sıradan tüccar ve zanaatkârlardır. Kapıkullarına gelince, onlann bu alana atılışlan, taşrada gözükmeye başlamalanyla aynı tarihte, yani 1559'dan sonra olur.

Reâyânın bir yıldan ötekine zincirleme borçlanma durumu, giderek tefecinin avucu içine düşmesine sebep olur; tımar kurumunun gevşekliği de, tımar toprağının özel mülkleşmesine ve çiftliğe dönüşmesine imkan verir. Aynca birçok reâyâya ait olan bir arazi parçası bir tek kişinin elinde yoğunlaştığı zaman, bu reâyâdan bir kısmının işletme açısından işe yaramaz hale geleceği, bunun sonunda da kovulup topraksızların saflarını sayıca çoğaltacağı besbellidir.

Böylece Osmanlılarda 16. yüzyıl, sistemin dengesini çözüntüye uğratırken çelişkilerini ayan beyan hale getirir. Bu çelişkiler, ifadesini, bütün bu dönem boyunca esas Anadolu'da ortaya çıkan birbirine zıt kümelerde bulur. Sömürenler sömürülenler belirlenir. İlkleri hem kendi aralarında hem de ikincilerle mücadele halindeyken, bu ikinciler yani sömürenler, ne yapıp ne ettiklerini bilmeden körü körüne çırpınır dururlar. Bu büyük parçalanış, tarihin kapılannı hem yüzyılın hem de onunla birlikte İmparatorluğun ihtişamının ve Batı egemenliğine karşı çıkışın en son umutlarının üzerine kapar.

Halktan Gelen İlk Tepkiler

Sömürücü kategoriler üç küme çevresinde kutuplaşır: Ulema ve genel olarak taşra şehir burjuvazisi; eyalet yönetiminin yüksek kademesi ve kapıkulu ordusu. Birinci kümenin başında, servetleri gibi görevlerini de güçlerini artırmakta kullanabilecek olan kadı ve müderrisler bulunur. Ulema sınıfının koruyucuları ve genellikle şehirli olmalan yüzünden, bunlar sancak beyleri ve subaylarla sürekli bir karşıtlık içindedir. Sancak beylerinin sancağın askeri komutanına, subaşılann ise şehrin idarecisi olarak kadının sivil yetki alanına bağımlı bulunmalan normaldir. Ama kişisel çıkarlar için mücadele edildiği böyle bir çağda, asıl önemli olan askeri sınıftan olanlardır. Kadıların başkente gönderdiği raporlar bunlara ait şikayetlerle doludur. Ama onlar kadılara karşı kaba güce bile baş vurmakta tereddüt

(60) M.Akdağ, "Celâlî İsyanlan"

etmezler. Taşraya gelen ve her üç ayda bir verilen maaşlan sayesinde ellerinde nakit para bulunan yeniçerilere gelince, bunlar ticarete ve tefeciliğe atılarak, sömürücülerin üçüncü kanadını oluştururlar.

Bu çağdaş şartların aleyhine işlediği kategoriler, tabii ki reâyâ ve sıradan sipahilerdir. Tımarın yıkılmaya yüz tutması en çok bu ikl kategoriye zarar verir. Tımar kurumunun gerilemesine yol açan sebepler topraksız reâyâ ve sıradan sipahilerdir.

Tımar kurumunun gerilemesine yol açan sebepler topraksız reâyâ kitlesi, yani toprağa bağlanıp kalmak gibi bir mecburiyeti olmayan hareketli bir kitle yaratır. Bu kitleye bir de, vergilerini ödemeye gücü olmayan, açlık, eşkiyanın ya da devlet memurlarının çapulculuğu gibi çeşitli sebeplerden ötürü toprağını terk etmek zorunda kalan "çiftbozan"lan da eklemek gerekir.(61)

Düzenden kopan ve onun tarafından özümlenemez hale gelen bu kitle, her şeyi kendine çekecek ve en sonunda bütünü yıkacak olan bir çığın ilk nüvesini meydana getirecektir. Yüzyıl başındaki Şiilik hareketi, göçebe aşiretlerle Orta ve Doğu Anadolu'da Osmanlıların ele geçirdiği eski beyliklerin askeri aristokrasisinden gelen bir tepkiye dayansa bile, düzeni yerinden sarsan bir unsur oldu.

Bu koşullann bütün 16. yüzyıl boyunca giderek ağırlaşması, genellikle "levent" diye adlandınlan topraksızlar ve çiftbozanlar yığınını büyütmeye yarar. Aynı olgular, baş döndürücü bir hız alan nüfus hareketleri, ekonomik buhran, bütün Akdeniz alanında kendini açığa vururken benzeri tepkiler doğar. İşsiz güçsüz yığınlar, yağmacılar, eşkiya bütün Akdeniz dünyasında kol gezer. Ekonomik alanda başka kapıkullannın devşirilmesindeki özellik, dolayısıyla askeri alan da bu yığınlara kapalıdır. Böylece bu unsurlar bir defa düzenln dışına çıkınca, yapılann katılığı ve onları kabul etmedeki yetersizliği yüzünden hep dışta tutulurlar. Dolayısıyla baskılar bütün üzerinde oluşur, bu yüzden de direnç daha büyük olur. Fakat çöküş anı geldiğinde, her şey birden daha büyük olur.

Aynı şekilde taşra askerl aristokrasisi bünyesinde, sıradan sipahilerle hiyerarşinin yüksek kademeleri arasındaki kopukluk, birincileri yoksulluğa, ikincileri ise feodalleşmeye götürür. Mensuplannın topraklanna göz diken, zorla el koyan merkezi Idare tarafından sürekli zarara sokulup yüzüstü bırakılan slpahiler, reâyânın başına geçip kendilerini çapulculuğa ve

(61) "Çift bozan" ya da "Leventlik" harçlan için bk. sayfa 181.

eşkiyalığa verirler. Öte yandan kendi durumlarını kabul ettirmenin yollarını arayan ve otoritelerini yerleştirmek için sürekli olarak kaba güce başvurmak zorunluluğunu duyan sancak beyleri ve beyler beyleri, kendilerine ait ordular oluşturmaya başlarlar.

"İşsizler Güruhunun Softa Kılığına Bürünmüş Kolu" Medrese Öğrencisi Suhtelerin Ayaklanması

Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümü üzerine bozulan yalnızca devlet bünyesi değildi; halkta ve ilim müesseselerinde de bozuk gidişat göze çarpmaya başladı. Burada okuyan suhte (softalar), medreselerde, imarethanelerde ve hanlarda oturuyorlar, yiyecek ihtiyaçlarını da kendileri veya bağlı oldukları kurumlar sağlıyordu. Müderris ve hocalar her yıl cerre (bağış toplama) çıktıkları gibi, softalarda üstadlarını taklit ederek cerre çıkıyorlar ve halktan zekat akçesi, cer akçesi adı altında para topluyorlardı. Giderek daha aşırı davranışlarda bulundular; köylülerin evlerine el koyuyor, ücretsiz yem ve yemeklik alıyorlardı. Özellikle medreselerde bulunan softalar, kentin ahengini bozacak hareketler yaptıkları gibi, şeriatın yasak saydığı kuralları da çiğniyorlar, halk kendilerine direndiği zaman derhal kılık kıyafet değiştirip, yeniçeri ve sipahi kıyafetinde silahlanarak halka ve köylülere eziyet ediyorlardı. Geleceğin ilim ve devlet adamlarının bu şekilde çığrından çıkması, hükümeti önlem almaya yöneltti. Anadolu'ya fermanlar gönderilerek, halka eziyet eden softaların yakalanıp, cezalandırılması emredildi. Silah taşıma ve kıyafet yasağı ile kefalet zorunluluğunun yanı sıra, sorun çıkaranların medreseden uzaklaştırılmaları istendiyse de bunlar yeterli önlemler olmadı; olaylar daha da büyüdü.

Suhte olaylarındaki bu asayişsizlik öylesine büyük boyutlara ulaştı ki, kentlerde ve sancaklar arasında başlayan suhte çatışmalarının, neden olduğu pek çok ölüm ve cinayetler uzun yıllar boyunca önlenemedi. Çaresiz kalan hükümet, halkın silahlanarak suhtelere karşı durmalarını ve onları cezalandırmalarını istemek zorunda kaldı. Ardından Kuyucu Murad Paşa, Tekeli Mehmed Paşa, birçok kadı ve mütesellim asayişi sağlama konusunda görevlendiriidi. Sonuçta Anadolu Beyler Beyi Hüseyin Paşanın, 1618'de yaptığı seferlerle suhte olayları son buldu.

Hangi resmi sıfatla kişi daha çok ücret ve yağma payı verirse, onun hizmetine giren levent ve sekbanlar da, bazen asayişi korumakla görevli devriye bölüklerinde, bazen asi "Celâlî" birliklerinde, köy soygunlarına yöneleceklerdir. Paşalar, yeniçeri ağaları, tımar sahipleri, bölük başıları,

Celâlî eşkiyası olacaklardır. Padişahlar, adalet fermanlanyla asayiş kuvvetlerine karşı, köylüler milis kuvvetleri kurarak, kendilerini koruma hakkını tanıyacaklardır! Sivrilen bazı millis şefleri de (yiğitbaşı), öteki resmi sıfatlı kişiler gibi, köy soygunlan ile beslenen yağmacılar kesilecektir. Anadolu köy hayatını altüst eden Celâlî isyanları, ellerinde "hüküm-i hümayun" ya da "emr-i şerif" ile eşkiyalığa çıkan resmi sıfatlı kişilerin, geçim sıkıntısı içindekl işsiz köy delikanlılan kitlesini kullanarak, köylere karşı giriştikleri haydutluktan ibarettir. Yine aynı köy delikanlılanndan kurulu, isyanlan bastırmakla görevli devriye bölükleri de, köye zulmetmekte, suhteler ve Celâlîlerle yanşmaktadırlar! Celâlî isyanlannı, köylü ayaklanmalan saymak, gerçeği çok fazla zorlamaktır. Prof.Tankut'un deyimiyle, "Sipahi, levent, saruca, sekban, deli talfeleri ile kapıdan kopmuş serseri kopuk alaylan -iddiaian ve davalan ne olursa olsun- bir noktada ittifak ediyorlardı: Köyleri basmak, köylüyü soymak."

Tımar sistemi gittikçe bozulmakta olduğundan, İran Savaşlan sırasındakl beyler beylerinin daha çok sekban beslemek ve devletin askeri alanda hissettiği kudretsizliği gidermeye çalışmak zorunda kaldıklarını, 16. yüzyıl ortalanndan beri sancaklardakl asayiş hep bozulmakta olduğu lçin, bunların beyler beyliği ve sancak beyliğl vazifelerini, emirlerinde daima kalabalık devriye bölükleri bulundurmak suretiyle ancak yapabildiklerini düşünmek; geçmişe göre 16. yüzyıl ortalanndan sonra gelen ümeraya (beyler veya komutanlar) ne büyük masraf kapılannın açılmış olduğu hakkında iyi bir fikir verebilir.

Kendi hazinesinin lhtlyaçlannı karşılayan hükümet, ümeranın ve dirlik sahiplerinin içine düştükleri zor durumu ıslah etmeyi aklına bile getirmemiştir. Hatta, dirllklerden "ifrazlar" (parçalayarak) çıkararak kendi mukataalarına (kira karşılığı bırakmak) ve padişah haslanna kattığından dolayı, daha fazla zararlanna sebep olmaktaydı. Aynca tekalif-l divaniye bütün reâyâdan alındığından dolayı, diriik (işletme ve gelir getiren) sahiplerinin raiyyetleri (vergi mükellefleri) var güçlerini bu ağır vergileri ödemeye harcamışlar, "sahib-i ralyyet"in geliri bu yüzden de azalmıştı. Bunlan söylemekle, Celâlî mücadelesinde ümeranın ve onların kapu ağalarının, ağır salmalar (para toplama) toplamaktan ve kanunnamelerdeki "resimleri" devlet adına birkaç misli fazlasıyla almaktan neden vazgeçmediklerinin sebeplerini lzah etmiş oluyoruz.

Akdağ'a göre, Anadolu köyünden türeyen boş ve işsiz insanı, Osmanlı İmparatorluğu ekonomik gelişmesinin ve savaş makinesinin bütü-

nü ile istihdam ettiği dönem; 15. yüzyıldan, özellikle Fatih'in tahta geçişinden Yavuz'un hükümdar oluşuna kadar (1512), hemen hemen 60 yıllık bir süreden ibaret olmalıdır ki, kaynaklar bizi aldatmıyorsa, bu yıllarda Türkiye, sosyal usluluk bakımından en güzel hayatını yaşamıştır. Fakat, şimdiye kadar sanılanın tersine olarak(62), 16. yüzyılın başlarından itibaren, Türkiye'nin iç düzeni genel güveni sarsacak derecede bozulmaya doğru gidiyordu. Bugün o devirden elimizde bulunan eski mahkeme defterinde kayıtlı bulunan pek çok günlük olaylar, zamanı için hiç te olağan sayılmaz. Daha 1515 yılında (evâsıt-ı ramazan 921), Karasi Sancağı Beyi Hüseyin'e yazılan bir "hükm-i hümâyun"da, bazı yerlerde **"hırsız ve harâmîler"in faaliyette oldukları, "ehl-i şenaat ve fesat fetretinden" reâyânın ezîyet çektikleri, "nice yerlerde maktûller bulunup", bu konuda sayısız şikayetler yapıldığı** kaydolunduktan sonra, **"kadılara ve Alaybeyîne ve Çeribaşına ve subaşılara vesair sipahilere ve kendi adamlarına ve subaşılarına ve voyvodalarına ve kethudâlara ve imamlara ve bilcümle binâm kimesnelere ısmarlıyasın"** dendikten sonra, suçlu ve sanıkların, sorumlular eliyle mutlaka yakalanmaları istenmekte ve Bey, kendisi de ağır şekilde azarlanmaktaydı. Diğer taraftan, Bursa, İzmir, Üsküdar çevrelerinde; soygun, cinayet ve hırsızlıklar daha korkunç olduğu halde; devlet bunları önlemek için büyük çabalar harcıyor; fakat bir türlü netice alamıyordu. Geniş toprakların Türk idaresine katılıverdiği uzunca bir süre içinde, bol ganimetler ele geçirmiş olan ümera ve öteki devlet hizmetlilerinin zengin sınıflara alıştırdıkları yüksek yaşayışı, darlık devirlerinde de devam ettirmek ve 16. yüzyılın ortalarından beri gittikçe ağırlaşan savunma seferlerinin masraflarını sağlayabilmek kaygusu, hükümeti ve devlet hizmetlerini "raiyyet" üzerine düşürdüğünden, kanun dışı vergi salma, faizcilik gibi köylüyü ezen zulümler, fakir çiftçiyi "celâ-yi vatan etmeye" zorladığı için, daha Kanuni Süleyman hayattayken, insana korku veren bir levent (büyük çoğunluğu bekar) bolluğu vardı. Şurda burda yığılan işsiz güçsüz insanlar, ahlak düzeni yönünden de yıkıcı olmaktaydılar. Bunların pek çoğu, köylerinden ve yurtlarından "bekâr" halde çıkıp geldikleri için, şehirlerde, böyleleri için "bekâr odaları" şeklinde yapılan hanlar pek kârlı icar yeri oluvermişti. Bursa, Edirne ve İstanbul gibi üç büyük şehirde yirmi otuz veya daha çok odalı hanlarda, bazen üç beş bekâr bir arada kalmaktaydılar ki, bu durum fuhu-

(62) 1528'de, Türkiye'de hırsız ve haramî olmadığından dolayı, hayranlığını ifade eden Fransız, ya kendi memleketinden şikayet için böyle söylemekte veya hakiki durumu şüphesiz bilmemekteydi. Bak. F.Braudel, "La Mediterranée et le Monde mediterranée", s.512.

şu ve homoseksüelliği de artırıyordu.(63) Kanuni Süleyman'ın Fransa Hükümetine verdiği kapitülasyonun (Ahidnamenin) şartları, Akdeniz'deki serbest Türk korsanlığını zorlaştırmış olacak ki, bu yoldan yeteri kadar geçim sağlayamayan "gemi leventleri", Ege kıyılarındaki köylere baskın yapıp, birçok para ve mal yağmasına; hatta Hıristiyan olanlardan tutabildiklerini götürüp, memleketin uzak pazarlarında satmaya başlamışlardı.(64) Marmara'nın bütün çevre bölgelerinde gerek Rumeli gerek Anadolu yakasında, "hırsızlık ve haramilik" ile geçinen, bunun için de türlü türlü cinayet ve fesatlar yapmaktan geri kalmayan, sözünü ettiğimiz işsiz-güçsüzlerin, yavaş yavaş küçük bölükler teşkil ederek, öyle gezdikleri, arada suhtelerle birlikte çalıştıkları da oluyordu. Bu konuda anlatılanların özü olarak diyebiliriz ki, Türkiye, en az 16. yüzyılın başından itibaren, resmi veya özel iş alanlarında erimesine imkan bulunmayan sayıda boş insan kitlesinin (büyük çoğunluğu **"çiftbozan"**lardan ibaret **"bekar ve gurbet talfesi"**nin) baskısı altına girmekte bulunuyordu. Bu yüzden de sosyal diriik, yıldan yıla bir altüst olma yolunda yürümekteydi.

Köylerden kopup gelen bu çoğu bekar, işsiz güçsüzlere, devletin askeri düzeninde ve medreselerinde uygulanan usullerin bekarlığa bağladığı bu müesseselerdeki insanları da katınca; bir taraftan işsizliğin, öbür taraftan bekarlığın sosyal düzeni nasıl bir hastalık halinde sardıkları çok iyi görülür. Hakikaten 16. yüzyıl Türk toplumunun devlete olan şikayetinin konusu şu üç noktada toplanır. Esas yeri şehirler olan bu mesele: **1- İçki, fuhuş gibi, genel ahlakı yakından kemiren sefahat. 2- Hırsızlık ve haramilik. 3- Bu iki olaydan çıkan cinayetler,** diye ayrımlanabilir. O halde başıboş insanların bu kadar bulunduğu, hastalık şeklinde gittikçe hız aldığı bir memlekette, siyasi hayatın bundan zarar göreceği apaçıktı.

"Gece Nalbi"nin Nöbet Tuttuğu Gece Mahkemesi Kurulmuş Bulunmaktaydı İstanbul'da Bile Can Güvenliği Kalmamıştı

Ekonomik darlığın büsbütün çekilmez hale geldiği 1550'den sonraki yıllarda, şehirlerdeki asayiş bozukluğunun daha çok arttığı görülüyor. O kadar ki, bir zamanlar kullanılmasına fazla ihtiyaç duyulmadığı için yıkılmaya yüz tutan mahalle kapılarının yeniden onarılması suretiyle, gecele-

(63) Bursa Müzesi, Ş.Sc. A 44/50 Nr.lı defter, hep fuhuş ve bunun gibi oluntuların kaydına aynlmış olarak, sosyal hayatın nasıl bozulmaya doğru gittiğini gösteren vesikadır. (64) Topkapı Sarayı Müzesi, Ş.Edremet, Sc. Nr.42/1189, Vr.255: Ayazmend, Edremit, Tuzla ve Moluk(?) kadılarına, evayil-i rebiülahir, 957 tarihli hüküm.

ri mahalle aralannda görülen hırsızlık, cinayet ve öteki oluntulan durdurmak üzere 1558 (965) de çıkarılan ferman gereğince, Bursa Kadısı'nın, aynı yılın 4 Ekiminde (21 Zilhicce 965) ilgililere bu kapılan yaptırmak üzere mahkemede karar almış olduğunu görüyoruz.(65)

Başşehir olması dolayısıyla çok iyi yapılmış bir Güvelik Kurulu düzeni bulunan İstanbul'un hali de, Bursa'nınkinden iyi değildi. Hele burada toplanan işsiz bekarlann çeşitli soy ve milletten oluşu, güvene aykın oluntulan daha da çoğaltıyordu. Hırsızlık ve cinayeti önlemek Için alınan sert tedbirler olumlu bir fayda vermemekteydi. Geceleri çıkan vakalan çıkaranlan suçüstü yoluyla yargılamak için, Türkiye'nin başka hiçbir şehrinde olmadığı halde, İstanbul'a bir "gece naibl"nin nöbet tuttuğu gece mahkemesi kurulmuş bulunmaktaydı. Bu bakımdan Edime'nln de Bursa ve İstanbul'un bir örneği olduğunu söylemekte hiç hata yoktur. Şimdi, fuhuş, Içki ve öteki sefahat gibi, ahlak düzenliliğine aykırı uygunsuzluklan örnekieri ile anlatırsak, yukanda geçen olaylann önemini daha Iyi kavramış olacağız.

Bu hareketlerin bütününe belli bir etiket yapıştırmak, ne mümkün ne de arzulanan bir şeydir. Ayakianmaya katılanlann % 99'u sömürülen reâyâ sınıfından bile gelmiş olsa; güdülen hedefler bu sınıfın egemenliğine yönelmişe benzemediğine göre, bir halk hareketinden söz etmek, gerçeği fazlaca şemalaştırmak ve özünü bozmak olurdu. Ama olaylann sonucu olan bazı unsurlan ortaya koyabiliriz.

Birincisi, Anadolu'daki patlama Iç (nüfus hareketlerinde artma, yönetici sınıfın üç kategorisi arasındaki mücadele) ve dış (uluslararası ticaretin altüst oluşu, Batı'nın mali gücü ve imalathanelerle birlikte egemen bir ekonominin kurulmasının başlaması, çelişkilerin sonucu olarak belirir. Katı, sağlam ve çok Iyl yapılaşmış sIstem, uzun blr süre tepkileri baskı altında tutmayı başarır. Öyle ki sonunda, güdümlü, belli bir hedefe yönelik ve bir taşmayla değil de, fark gözetmeden her şeyi silip süpüren blr patlamayla karşı karşıya kalınır. Bazı baskılara gelen tepkiyle ağır ağır olgunlaşan bir hareket değil, sabnn taştığı ve bireyin de, türün de yaşamasını sürdürmesl doğrudan doğruya tehlikeye girdiği an, bireysel olduğu ka-

(65) Kadıya gelen bu konudaki fermanda "Mahrase-i Bursa'dan sabıka mahalle kapulan olup, bade zaman harap oldukta, nice müddet hall kalıp ehl-I fesad ve erbab-ı şenaat zuhur edüp envaı fesadat vaki olurmuş. Öyle olsa matekaddemden olduğu üzere, yine eski yerlerine mahalle kapulan bina olunup, şehrin hıfz-ü hıraseti babında kemayenbal külll ikdam ehl-I fesadın def-ü men'Inde külll ihtimam oluna" diye yazılıyordu: Bursa Müzesl, Bursa Ş.Sc.Nr 67/73. Nr. 30 b. (21 Zilhicce 965 tarihli kaydı.)

dar sosyal düzeyde doğan bir kopukluğa, bir bozuşmaya tanık oluruz. Dolayısıyla tepkiler kendini çok kere günlük ihtiyaçlar içinde, geçim derdi düzeyinde açığa vurur ve bu şartlar altında biraz daha geleceğe dönük uzun vadeli her yöneliş kavranamayan bir şey olarak gözükür.

İkincisi, bütün bu olaylar boyunca iki akım kendini açığa vurur. Artık ihtiyaçlara cevap veremeyen bir sistemin kadrosundan kurtulmuş yığınlann baskısı, kendini zenginlikleri elinde tutan imtiyazlı sınıflara ait kurumlar üzerinde duyurur. Medreseler, taşra askeri sınıfı ve kapıkullan bunların istilasına uğrar. Aynı şekilde, bu kurumlann üyeleri tarafından da bu harekete ters yönde, bir yeniden kendine çekme hareketi yürütülür; insanları ve servetleri yeniden kendine çekme...

Bunlar bizi sistemin temel yapılarıyla ilgili üçüncü bir gözleme götürür. Yönetici sınıf, ilke olarak, bütün ülke zenginliklerinin, malın mülkün tek sahibi olan hükümdann emrindeki bir memurlar topluluğundan başka bir şey değildir. Fakat aynı zamanda sistemin, üretim araçlarının özel tasarrufu doğrultusunda evrimleşmesinde nesnel çıkan olan tek unsur odur. Sistemin doruğuyla tabanın, yani hükümdarla reâyânın çıkanysa tam tersine düzenin korunmasındadır. Olaylar da işte bu tarzda gelişir. Kaba çizgileriyle şöyle bir özet yapabiliriz. Devlet memurlan sınıfının, reâyânın yaptığı üretimden kaldırdığı paylann artmasıyla maddileşen merkezden kopmacı gücü, tabandaki bu sınıfın yıkıntıya uğramasına, altüst olmasına yol açar. Her ayaklanma hareketinin, padişahın değil de aracılannın otoritesine karşı çıktığını gözlemek ilgi çekicidir. Hükümdarla halk arasındaki ortak çıkar, adalet fermanlarında ve kapıkulu ocaklanna kabul şartlannda açıkça görülür. Ama temel birimlerin yani tımarlann yıkılışı somut hale gelip de arlstokraslnin alt tabakasının, yanl slpahlleri de kendisiyle birlikte felakete sürükleyince, askeri ve sivil büyük memurlar sınıfı gibi tüccarlar da toprak alanına sızarlar ve özel mülkleşme başlar.

Bütün bunlann belli başlı iki sonucu olur. Osmanlı düzenini meydana getiren bütün kurumlar, 19. yüzyıla kadar biçim olarak varlıklannı sürdürseler bile, 17. yüzyıl başlannda yok olur giderler. Bunların yerine yeni yapılann yavaş yavaş olgunlaşması işlerlik kazanmaya başlar. Evrimin iki klasik eğilimi, kırlarda feodalizm, şehirlerde kapitalizm belirir. Yönetici sınıfın üç ayn kategorisi birbirine kanşıp birbiri içinde erir ve bu kanşım içinden yeni unsurlar ortaya çıkar. Ama bir başka seferkinden farklı olarak bu yenl oluşma tek başına değil de, Batı'daki kapitalist üretim tarzının gitgide daha belirleyici duruma giren etkisi altında meydana gelecektir.

Osmanlı'da Yargı ve Yürütmenin Çatışması
Devlet Hizmetlerinde Bürokrat ve Çete Dayanışması

Osmanlı'nın üzerine iyice çökmüş olarak görülen ekonomik darlık ve sıkıntıdan gelen sosyal bunaltının etkisinde, düzeni bozulan başka bir alan memurluk olmuştur. Görevlerinin sağladığı haklan itibariyle, hepsi kendi hesabına birer vergi tahsildan durumunda bulunan devlet hizmetlileri, fonksiyonlan itibariyle iki türe ayrılmışlardı. Şeriat kaideleri ile onun yanında yer alan, kökü örfe ve padişahın fermanlarına dayanmış diğer bütün kanunlan uygulayan, bu çerçeve içinde hüküm veren, reâyâyı korumak için hükümet adamlannın işlemlerini de şeriat ve kanun yönlerinden kontrol eden devlet hizmetlileri türüne **"ehl-I şer"** (yani şeriat ile amel edenler) adı verilmekteydi. Bu sınıf hizmetliler, kendilerini yetiştiren ocak itibariyle, "medreseli=ulemâ" olarak ta adlandınla gelmiştir. Memur sınıfının öteki türü **"ehl-I örf"** olup, buraya girenler görevin alt basamaklarından en yukarısına kadar; iş içinde yetiştirilmekte, okur yazarlık ve bilgi yönlerinden bir eğitim aranmamaktaydı. O halde, **Ehl-I örf** denen ve görevleri, mahkeme kararlarını, hükümet emirlerini yerine getirmek, memleketin asayişini sağlamak olan memur sınıfı, idaredeki görevleri itibariyle günümüz polis ve jandarmasının yerini tuttuğundan, ister istemez medreseden olduklannı söylediğimiz "ehl-i şer'in", daha doğrusu kadılann emrindeydi. Hakikaten, hükümet işlemlerinde şekil böyle yürümekle beraber, bir taraftan, bu halin idari usul veya kaide olarak ifade edilmemiş olması; diğer taraftan, polis, jandarma ve öteki kurulu düzenler gibi yürütme kuvvetinin, hep ikinciler elinde bulunması, "ehl-i örf"ün elh-i şer'e" tabi olmalannın zorunlu olduğu şeklinde tabii bir neticeye kanun ve düzen olarak tesbit etmeyi engelliyordu. Bunun tam tersi olarak, doğuşu ve gelişimindeki askeri karakter itibariyle, Osmanlı rejimi, ehl-i örf'ün başı olan beyler beylerine ve sancak beylerine büyük bir itibar payı ayırmış bulunmaktaydı. Bunun etkisi altında olarak, vilayetlere ve sancaklara yollanan fermanlarda, önce beyler beyinin, sonra sancak beyinin ve onun arkasından da kadının adı yazılırdı. Hatta, beyler beyinin vilayetinde bulunan kadılara emirler verdiği oluyordu. Bu hal yukarıda anlattığımız idari tertip içinde, açık bir çelişme yaratmaktaydı. Kadılann kendileri, sivil idarenin başı ve kanunlann uygulayıcısı sıfatıyla "ehl-i örfe" emir vereme ve onu kontrol etme, hatta sancak beyine kadar olanlannı yargılama durumunda olduklanna bakarak, beylerden emir almayı kabul etmek istememekteydiler. Anadolu Beylerbeyi, 1518'de, İstanbul'a

yolladığı bir mektubunda, kadılann bu tutumunu şikayet konusu etmişti. Memleketin idaresinde **"ehl-I şer"** ile **"ehl-I örf"**i birbirine hep zıt giden iki rakip grup haline getiren başka bir neden de; kadılarla, naiplerinin, daha doğrusu kadılık kurulu düzeninin, Padişaha ve Divana karşı, halkı ve halk kurallannı temsil etme yetkisini de ellerinde tutmalanydı. Mesela kişilerin, yahut meslek gruplannın her türlü şikayet ve dileklerini merkeze kadı veya ona vekil olan naib arz ederdi(66). Ehl-i örfün başı olan sancak beylerinin, hatta, beyler beylerinin görevlerinde böyle bir işlemin geçtiğini görüyoruz. Kadı defterlerinin incelenmesinden anlıyoruz ki, ahalinin kadılar eliyle İstanbul'a yaptıklan şikayetlerin büyük çoğunluğu, ehl-i örfün, yani beyler ile adamlannın kanun dışı davranışları hakkındaydı.

"Ehl-i örf", cürüm ve cinayet resmi almak üzere yakaladıkları sanık veya mücriml "şer'i şerif"e getirdiklerinde; burada, kadı yahut naibin verdiği karan, çoğu zaman sanığı korur mahiyette buluyorlardı. Ehl-i şerin, ehl-i örfü, bütün işlemlerinde kontrol etme yetkisi vardı. Aralarındaki düzensiz münasebet yüzünden, iki hizmetli sınıfının, gerek medreseli ve gerek celâlî boğuşmasında köy, kasaba ve şehirlerden, yerine göre işsiz güçsüz bir levent, yerine göre bir beyin (sancak beyi veya beyler beyinin) kapusu halkından olarak, sekban adını alan çiftbozanlıktan türeme kitle grubu, haramilikten celâlî geçişte, beylerin kapuağalannı, yani ehl-i örfün en söz dinlemez takımını kendilerine şef yaptılar. Hükümet, her ne kadar sancak beylerini veya beyler beylerini, celâlî bölüklerine karşı asayiş amiri olarak kullandığını sandıysa da; her bölüğünün başında eski bir kapuağası bulunan celâlîlere, güya karşı çıkan beyler ve onların sekbanlanna kumanda eden kapuağaları, soygunculuklan bakımından, celâlîlerden farklı değillerdir. Hatta, eskiden birer kapuağası olduklannı söylediğimiz celâlî şefleri ile onlan kovuşturmaya çıkan beyler ve onların yeni kapuağaları çoğu tanış çıkıyorlar ve sarmaş dolaş oluyorlardı. Kadılar ve naipleri, yani ehl-i şer ise her zaman halkın önüne düşüp celâlîlerin ve ümerânın, birbirlerinden hiç geri kalmadan reâyâyı iki taraflı soyduklannı ve asıp kestiklerini yazıp durmuşlardı.

İcabında hemen hepsi "seferli" olan ehl-i örf, savaş masraflarını ileri sürerek, ister istemez cürüm ve cinayet olaylannı sömürmekte, çoğuncası da fazla gelir sağlamak için raiyyetlerinden kanunnamelerin tayin ettiği miktarı çok aşan vergi toplamakta, buna karşı kadılar da halk ağzından

(66) O zamanın yazı dilinde, kadıların bu şekilde Divan'a halk ağzından ve şüphesiz kendilerinin de tasvip ettikleri şikayet ve dilekleri bildirmek üzere, kaleme aldıklan yazıya "mahzar" deniyordu.

Divan'a inandırıcı şikayetler yağdırmaktaydılar. Onun içindir ki, zaman zaman çıkan adalet fermanlan, hemen genel olarak ehl-i örfü suçlandırır dille yazılmışlardır. Ümerâ (beyler) ve adamlannı, daha doğrusu ehl-i örfü, soyguncu tavırlı yapan başka bir neden de, kapulannda kanun sınırından(67) çok fazla sekban toplamaya mecbur olmalarıydı.

Gerek devamlı şikayetlerin merkez üzerindeki etkisi, gerekse uzun seferlerin doğurduğu kanşıklık ve memurluk tevcihinde rüşvetin de rol oynaması gibi nedenler, ortaya işinden atılmış veya mağdur olmuş pek çok bey, kapuağası ve öteki açıkta kalmış ehl-i örfü çıkardı. İşte bunlardır ki, işsiz güçsüz levent ve sekbanları yanlarında toplayarak, köyleri soymak ve o suretle geçinmek yolunu tuttular. Bunlara karşı korunmak zorunluğunda kalan vazifeli ehl-i örf de, kapularındaki sekban bölüklerini artırınca, onlar da köylerin başında bittiler. Kadılar, naibleri ve öteki ehl-i şer ise ahali ile birleşerek, bu vazifeli veya işinden atılmış ehl-i örf kitlesine karşı mücadele etmek çarelerini aradılar. Hükümet, daima, kadıların şikayetlerine ve halka hak vermek zorunda kalıyordu. O halde celâlî çekişmelerinde ehl-i örf ise hükümet ile birlikte, halkın yanında yer aldılar. Böylece Devlet hizmetlerinin şu karışık durumlan, celâlî isyanlannı çok çapraşık ve içinden çıkılmaz bir hale soktu ki bunlar ileriki bahislerde safha safha görülecektir.

Yeni Fetihlere İtirazlar

"Darül-Harp" Çok Uzak
Tımar Erbabı "Müflis", Yeniçeri İş Güç Sahibi
Yenilecekleri Ganimetsiz Seferi Neylesinler

Kanuni Süleyman, 1550'den itibaren, seferleri azaltmak zorunda kalınca, Anadolu ahalisi bu konudaki hoşnutsuzluğunu "*Padişah kocaldı da ondan sefer açılamıyor, bu sefere genç bir baş gerek*" anlamındaki sözlerle anlatmıştı. Halkın bu şekilde kendi huzuru için sefer açılmasını istemesine karşılık, askerler de bunun tam tersini, yani sefer açılmamasını istemekteydiler. Bunun böyle olduğunu, "sefere asker sürülürken" herkesin geri kalmak için türlü özürler uydurmalanndan, hiçbir yolunu bulamazlarsa, cezayı bile göze alıp kaçanlannın hayli çok olmasından anlıyoruz.

(67) Bu kanuni hadden, her sancak beyi veya beyler beyinin hassından (diriliğinden) yılda eline geçeceği beratında yazılı olan miktann, 5000 rakamına bölünmesinden çıkan miktardır. Mesela, bir sancak beyinin hassı yılda 300.000 akçe gelirli diye kabul olunsa, besleyeceği sekban miktan 300.000/5000=60 olur.

Askerin seferden yılmasının türlü sebepleri vardı: Bir kere, 1550'den sonra seferler artık çoğu savunmak için olup; yağma ve ganimet, ya hiç elde edilmiyor veya az şey ele geçiyordu. Aynca **"darü!-harp" çok uzaklara gittiğ**i için, uzun ve yorucu yolculuk orduyu çoğu zaman karakış ile karşı karşıya getirmekte, sefere katılma zahmetli ve çok tehlikeli olmaktaydı. Eskiye göre, sefer masraflannın artmış olması yüzünden, beyler ve hele **tımar erbabı "müflis" olmuşlardı**. Anadolu askerine sınırlarda ve Ege Adalan bölgesinde sık sık verilen muhafızlık görevi de kendileri için az usandırıcı değildi. Kapukulu askerleri, vilayetlere yerleşmeye başladıklarından beri, çift-çubuk ve öteki işleri tutmuş olduklan için, seferler onlara da güç gelir oldu. Şu halde, 16. yüzyılın ortalarından sonraki seferlere asker sürme işinde, ulufeli askerler ile uğraşmanın devletin başına yeni bir dert olduğunu görüyoruz. Sözün kısası celâlî isyanlan denilen olaylara "**sefer kaçkını**" veya "**seferli**" bütün asker sınıflarının, bazen gruplar halinde, bazen de tek-tek kanştıklannı, iltizam işleri, kapuağalığı ve öteki görevleri ellerine geçirme yolu ile iç çekişmelerde önemli roller oynadıklannı görüyoruz.

	1520 (H.926)	1550 (H.957)	1595 (H.1003)	1609 (H.1018)
- İşçi Gündelığı	2-3	4-5	10-12	18-20
- Bir okka ekmek (1382 gr.)	0.5	0.5	1	4-8
- Bir metre bez	3-4	3-4	5-9	15-20
- Bir koyun	25-30	30-35	100-120	560-600
- Bir Okka et (1382 gr.)	2-3	2-3	4-6	10-11
- Bir kgr. et	1.5-2	1.5-2	3-5	8-8.5
- Bir okka sade yağ	8	6-8	14	42
- Bir klle (25.5 kgr.) buğday	8	5-6	20-30	120-160
- Bir Altın (Flori)	55-56	59-60	120	160
- Altının Halk arasındakl geçerl	50-51	54-55	142	300

Bu tablodaki rakamlara göre, işçi yevmlyesi doksan yıla yakın bir süre içinde 7-9 kat yükselmiş görünüyor. Bez fiyatındaki artış ise ancak 5 kat, ekmek de aynıydı. Sade yağ, altının karaborsa değerl, hep 5-6 katı yükselmişlerdir. Buğday ve koyun fiyatlanndaki artış ise 20 mislini buluyordu.

16. yüzyıldan önceki devirlerde olduğundan daha fazla ölçüde, toprağından ayıran ve bunlardan boş levent kümelenmelerini yaratan olaylar şöyle özetlenebilir:

1- Türlü nedenlerle 16. yüzyıl devlet düzeninin başlıca kollan, eskisi kadar yiğit ve levend (çiftbozanlıktan üreme kişiler) görevlendiremiyor. Balkanlann bu alanda Anadolu'ya rakip olması, rical kapulanndakl sayıları çok artan kölelerin ve gulâmlann, ucuz bir masraf ile her işte kullanılmalan, buralarda da sekbanlann askerlik dışındaki görevlerini azaltıyordu.

2- Gerek hazinenin, gerekse diriik sahiplerinin (Devletten tımar şeklinde ücret alan hizmetlilerin), çektikleri para darlığı etkisiyle, vergi alma usullerini kanun ve geleneğe bakmadan, bozup durmalannın reâyâyı kaldırabileceğinden fazla para ödeme zorunluluğunda bırakması. (Devlet, Avânz vergilerini çeşitlendirmiş ve diriik erbabı, özellikle ümerâ, tekâlif-i şâkka suretinde devamlı salma toplar olmuşlardır).

3- Ulufeliler (yeniçeri, acemioğlanı, sipahi, silahtar ve ötekileri), cihet sahipleri (kadı, müderris, naip, vakıflardan hisseleri olan mürtezika) ve ellerinde nakit para toplamış kişiler, köylünün parasız kalmasından faizcilik yolunda faydalanarak, tefecilik (**ribahurluk**) yapmaya başlamışlar; böylece çiftçi, boyunca borca batmak zorunda kalmıştır.

4- Para darlığı köy halkını bu kadar boğunca, onu köyünden bezdirecek başka bir ekonomik olay, Osmanlı mîrî toprak düzeni ile çelişmesine rağmen, reâyânın topraklannı yok pahasına ele geçiren "askerlerin" ve "yerliden kudretli olanlann" geniş ölçüde çiftlikler kurmaları olmuştur. Özüne bakılırsa, daha Selçuklu rejiminden beri, başta Sultan olmak üzere bütün Devlet büyüklerinin, memleketin beğendikleri en verimli yerlerinde çiftlikleri vardı. Buralarda ekim ikinci sırada kalıyor, hayvan sürüleri besleme önde geliyordu. Osmanlılardaki "hassa çiftliklerin"nin yanında, kapukullannın (çoğuncası yeniçeriler ile sipahi ve silahdarların), kadı, müderris gibi elinde para toplanabilenlerin, köylerde toprak ele geçirerek, "çiftlik" yoluyla üretime giriştikleri görülmektedir. Çiftlik sahiplerinin köylüyü tedirgin etmekteki etkileri, "**angarya**" ve çiftçinin ürünlerine hayvan sürülerini musallat etmeleri suretiyle oluyordu. Zaman zaman gelen açlık ve sürekli olan para darlığı sayesinde, çiftlikleri olan toprak meraklısı kişiler, perişan köylüden toprağının "tasarruf hakkını" birkaç batman una ya da 100-200 akçeye kolayca alabilmekteydiler. Gerek Fetret ve gerek Büyük Kaçgunluk devirlerinde, köyler bütün güvensiz ve her türlü saldınya açık yerler olmalanna rağmen, yine de fakir halk kaçarken, tarlalarını yok pahasına alıp çiftliğine katan Insanlan bol bol bulmuştur.

Sekban, levent ve suhte bölüklerinin, köyler üzerine o zaman kullanılan deyimi ile "birer muklacı" gibi üşüşmeleri de, çiftçinin yerinden yurdundan kaçmasına az etki yapmamıştır. Bundan önceki araştırmalanmızın gözden geçirilmesinden anlaşılacağı üzere, yukanda adlarını saydığımız soyguncu ve yiyici kişilerden birikme bölükler, uğradıklan köylerde birer süre konakladıklan sırada, fakir-zengin, hemen herkes bu zorlu konakçılan ağırlama külfetine katılıyordu. Bölüğün levent veya suhtelerin-

den, çoğu ergen (evliler de evlerinden uzun süreler ayrı kaldıklan yüzünden **bekar sayılırdı) olduğu için, köylünün ırzına ilişkileri de az değildi.** Buna göre soyguncu bölüklerin, köy insanını yerinden oynatmadaki etkilerinin, bir yandan ortada **mal, can ve ırz güveni diye bir şey bırakmaları,** öte yandan da leventliğin, kazancı kolay ve her türlü sosyal hayattan uzak, hür bir yaşantı türü görünmesinin, ömürlerinin hangi şartlar içinde geçmekte olduğunu belirttiğimiz köy insanına imrendirici gelmesi şeklinde iki yönü bulunduğunu kabul edebiliriz.

İmparatorluk Aygıtının Zayıflamasıyla Devlet Üretim ve Gelir Kaynakları Üzerindeki Denetimi Kaybetmeye Başlıyor

17. yüzyılda Osmanlı bürokratlan mali ve idari sorunlan çözmekte zaman zaman başarılı oldular; ama çoğu kez kaynakların sürekli daralması nedeniyle, çabuk sonuç verecek anında düşünülmüş yöntemlere başvurmak zorunda kalıyorlardı. Tanmda tımar sistemi bırakılıp, genişleyen bir şekilde iltizama ve yaşam boyu toprak kiralamaya yönelinmişti.(68) Bu da sahipiik ve hak iddialannın bulanıklaşmasına ve merkezi hükümete karşı yükümlülüklerin giderek belirsizleşmesine yol açtı.

Başıbozuklar, diğer bir deyişle toplumdan dışlanmış, kiralık askerler gibiydiler. Aşiret reislerinin, silahşörleri; beylerin ve âyânlann kapısında kolcu; efelerin, kuzanlan ve zaman zaman da hükümetin emrindeydiler. Karadağ İsyanı'na ve Kırım Savaşı'na katılmışlardı. Başıbozuklar, Osmanlı toplumsal yapısının yüzyıllar boyu kanayan sosyal ve güvenlik yarası olmuşlardır.

(68) İki ana kiralama tipi malikane ve *esham*'dır. Birincisi gelir kaynağının bütünüyle, ikincisi belirli bölümünün devredilmesidir. Bkz. Cezar 1986, 33-42, 81 vb.

19. Yüzyılın Gayrimüslim Ünlü Galata Bankerlerinin İki Yüz Yıl Önceki Müslüman Öncüleri

Bozulan mali düzenle birlikte tefecilik yalnız köy hayatında değil, şehir hayatında da önemli bir faaliyet haline geldi. "Muamele-i Şer'iyye"de faiz fiyatı, "onu on bir" ve en fazla "onu on bir buçuk", yani % 10-15'ken, "**ribahur**" adı verilen faizciler, % 30 ila %'60 faizli ödünç para veriyorlardı. Faizin bazen % 360'ı bulduğu görülmektedir. Müslüman devlet, faize karşı değildir; yalnızca faiz haddini % 15 ile sınırlama çabasındadır. Prof.Akdağ'a göre, **"büyük faizciler, reâyâ içinden türeyen birtakım şahıslar"dır. Çavuş, zaim, timar erbabı tarzında resmi hüviyetli kişiler ise "küçük faizciler"dir. Ayrıca İstanbul'da Yusuf Nâsî gibi, devlete borç veren büyük bankerler vardır.**

Prof.Sabri Ülgener, 16. ve 17. yüzyıl belgelerinde "**sermayeci**" diye adlandınlan bir zümrenin varlığı üzerinde durur ve dikkatimizi en fazla 16. ve 17. yüzyıl vesikalannda 'sermayeci' diye adlandınlan zümrelere çeker. İsminin de anlattığı gibi, yerli esnafa iş ve icabında para dağıtıp ucuza elde ettiği eşyayı dolgun fiyatla süren yan muhtekir, yan müteşebbis zümre! Herhalde kapitalist inkişafın dikkate değer belirtilerinden olduklanna şühpe yok...

Ülgener'in:"Sermayeciliğin bizdeki belirtileri de, Batı Avrupa memleketindekilerle hemen aynı asıriara rastlar." demesi, şu çağrışımı yapar. Demek ki, Osmanlı serbest pazar ekonomisi ve finans sektörü gelişme eğilimindeydi; acaba neden sürdürülemedi? Sorusuna akla gelecek ilk yanıt, yatırımın güvenli ortama muhtaç olmasıdır. Oysa Osmanlı sistemi bu güveni vermiyordu.

Devlet, taşradaki sivrilmiş tefecileri, İstanbul'un et ihtiyacının karşılanmasında yararlı olmalan için hayvan ticareti yapmak üzere, İstanbul'a getirmektedir. Hatta 1566 yılında, İstanbul'un et ihtiyacının finansmanını sağlamak amacıyla, "Et Bank" adını verebileceğimiz, 20 bin altın florin sermayeli bir fon kurulmuştur. Bu bakımdan en dikkat çekici olay, yüzlerce vakfın para ticaretine yönelmesidir. 16. yüzyılda büyük şehirlerde, birçok vakıf bankalan" mevcuttur. Prof.Barkan, 1561 yılında Bursa şehrinde mevcut 159 halk tipi vakfın elinde 3 milyon 350 bin akçe bulunduğunu, işletilen bu paranın o yıl 333 bin akçe faiz getirdiğini belirtmektedir. Bursa Sancağı'nın, Bursa şehri dışında kalan öteki köy ve kasabalannda 1580 tarihlerine doğru, faizle işletilmek üzere terk edilmiş olan paralarla kurul-

muş 609 vakıf vardır. Bu vakıfların elindeki 2.716.480 akçelik sermayenin 2.178.530 akçelik bir kısmı, 1530-1580 tarihlerinde kurulmuş olan 567 tesise ait bulunmaktadır.

Demek ki, yalnız Bursa şehrinde dahi % 10-15 meşru faizle ve Müslümanca yürütülen önemli bir resmi para işletmeciliği görülmektedir. Özellikle İstanbul'da, bu resmi para ticaretinin çok daha büyük ölçülere vardığı kolayca tahmin edilebilir. Zamanın anlayışına göre, böyle düşük bir faiz haddiyle halka kredi temini işinin, her türlü gayri meşruluk şaibesinden uzak ve umumiyetle vakıf tesislerinin hayır gayeleriyle telifi tamamıyla mümkün bir davranış olduğunu gösteren bu örnekler, bize aynı zamanda faizle borç para alma alışkanlığı ve ihtiyaçlarının bu devirde yaygın bir şekil almış olduğunu da ispat etmektedir. Vakıflar yoluyla ucuz kredi veren bu bankerlerin yaygın faaliyeti, ticari hayatın genişliği ve canlılığı hakkında bir fikir vermeye yeterlidir.

Ne istiyorsunuz ağalar,
para mı? Yok.
At, pusat mı? Yok.
Giyim, kuşam mı? Yok.
Yatacak, yakacak mı? Yok.
Size konak, hayvana ahır mı? Yok.
Yiyecek mi, yem mi? Allaha şükür o da yok.

Celâlî Fetreti ve onu kovalayan daha yıkıcı bir devir olarak Büyük Kaçgun; Türkiye'nin toplum hayatını, gerek dirlik ve gerek düzenliği yönlerinde yüzyıllar boyunca onaramayacağı kapıylara uğratmıştır.

Prof.Barkan'ın "bütün Anadolu'yu bir daha kendine gelemeyecek şekilde" etkilediğini söylediği bu olaylar sonucu ortaya çıkan yeni Türk köyünü, Prof.Tankut, *Köylerimiz* adlı eserinde patetik bir dille anlatmaktadır: **"Zavallı köylüler sahipsizdi. Mallarından vazgeçmişler, canlarını düşünüyorlardı. Hürriyete kavuşabilmek için açlığa ve sefalete razıydılar. Zorbaların gelemeyecekleri yerlere çekiliyorlar, onların katlanamayacağı hayata intibak ediyorlardı.** Böylece köyler, beşer onar evlere dağılmıştı. Ovalarda sular yatağını bırakmış, köylüler gibi serseri olmuştu. Herkes yollardan kaçıyordu...

Kervansaraylar ıssız kalmıştı. Şenlikli kervan yolları artık mamur köylere uğramıyordu. Onlar çöl ortalarından geçip gidiyordu. Bu çölün ortasında en korkunç bulut, silahlı kuvvet karaltısıydı. Atının tırmanamadığı

ve barınamadığı taş içleri, **çıplak dağ dorukları, yol vermeyen orman izbeleri, susuz step ortaları... Ah, bunlar ne mukaddes yerlerdi! Oralarda ne sipahi, ne celâlî, ne levent, ne saruca, ne "deli" vardı.** Çünkü şehirlerin ve hükümetin bulunduğu yerde hayat boğucu ve öldürücüydü. Zulmün yetişmediği yerde hayat ne kadar tatlı oluyordu!...

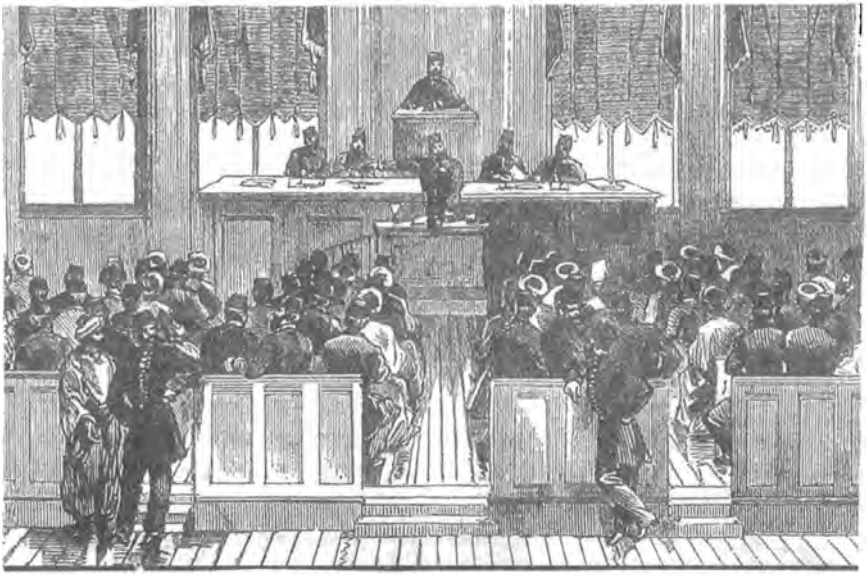
Bu sefil göçün ne zaman dindiğini bilmiyorum. Fakat Anadolu köylüsünün bu hayata asırlarca katlandığını kayıtlar ispat ediyor.

Bu uzun boğuşma, "Türk köylerini parçalayıp, dağıttı. Hele salgın denilen topyekun vergi, herkesi mal sahibi olmaktan nefret ettirdi... Köylüler, üçer, dörder hane halinde verimsiz, susuz, sakar yerlere çekildiler. Hem tabiatın şiddetine, hem silahlı kuvvetlerin tecavüzüne karşı gelebilmek için de, insiyaki bir çaba ile bir in edinmeye başladılar. Meskenlerin mühim bir parçası toprak içindeydi; diğer yansı öbürüne yaslanıyordu. Kurt hücumuna karşı at yılgılan kafakafaya gelerek, sıkı bir daire yaparlar. Köy evleri de tıpkı öyle birbiri üzerine abanarak bir küme yapıyordu. Bu küme çok defa bir kaplumbağaya benzer. Çok alçak kapılardan hangi ocağın başına gidileceği kestirilemez. Ve tek bir dam halinde olan köyün üst sathındaki bacalann hangi kapıya ait olduğunu mal sahibi bile söyleyemez. Pencereler yok gibidir. Işık ve hava verme vazifesi bacalara ve kapılara bırakılmıştır. Bu köyler, bu gün de aynı hallerini muhafaza ediyorlar.

Bizde köy evleri, Celâlî, Saruca, Deli, Mütesellim ve keyfi şekilde salgın toplar, başıboş, zorba kuvvetlerin tecavüzüne karşı siper olmak üzere yapılmış zeminliklerden başka bir şey değildir. Buna bir de -zorla ve can korkusuyla- ihtiyar ettikleri sakar yerlerdeki tabiat gayz-u şiddetlerini de ilave ediniz. Böyle olduğu halde, Türk köylüsünün insafsız düşmanları, onlara da yetişti. O zaman Türk köylüsü en son müdafaa silahını, yani yoksulluğu kullandı. Ne istiyorsunuz ağalar, para mı? Yok. At, pusat mı? Yok. Giyim kuşam mı? Yok. Yatacak, yakacak mı? Yok. Size konak, hayvana ahır mı? Yok. Yiyecek mi, yem mi? Allaha şükür o da yok.

Köy hayatında mal ve can güvenliğinin ortadan kalkmasıyla birlikte, halkın dini dünya görüşünde köklü değişiklikler vuku bulmuştur. Kadercillk, İslâmiyetln değil bu ekonomik çöküntünün sonucudur. Böylece gelişme yollanna ilerlemeye bir engel teşkil etmeyen din, bunalım döneminde ters bir rol oynamıştır. 17. yüzyıldan itibaren dinin, bunalımı şiddetlendirici etkisini Prof.Akdağ şöyle açıklamaktadır:"Ekonomik çöküntü ve mali darlık devam ettiği için bazı medreseliler, çöküntünün nedeni olarak, birtakım kimselerin dine ve onun şerlatına aykın işler yapmakta

olduklarını ileri sürmekteydiler. Garibi şu ki, bu türlü yobazların küfür diye halka yasakladıkları yaşantı, kendilerinin evlerinde sürdükleri yaşantının tam kendisiydi ve bu husus yüzlerine vurulduğu zaman, kolayca bir tevil yolu buluyorlardı. Belki, medreseli yobazlığının taşınamaz yük haline getirdiği dini hayata bir tepki olmak üzere, İslâm kurallarına aykırı düşünenler de çıkmış; bunlardan kanaatinde direnenler, ağır cezalara çarptırılmıştılar. Şu özellik kolayca dikkati çekiyor ki, devletin içine düştüğü düzenl bozuk gidişatı ve toplumu adeta çözülmeye doğru götüren çöküntüyü önleyecek tedbirleri aramaya kimse fırsat bulamadan, medreselilerin mutaassıp zümresi, işi, halkta dine saygının azalmasının ve dinsiz denebilecek kişilerin halk arasında yaşamalarına göz yumulmasının Allah tarafından bütün Müslümanlara ceza verilmesine sebep olduğu biçiminde anlamlayıp çıkıyorlar; bu durumda hükümet de, kendisini bu çeşit izahlann etkisine kaptırarak, herkesin ibadetini yapması için fermanlar yayınlıyor; dini görevlerinde kusur edenleri şiddetli cezalara çarptırıyordu. Müslüman halkın taassubu, Hıristiyan halka karşı taassubu yarattığından, bundan faydalanmak isteyen Rusya'nın, daha bu sıralarda Ortodoks dindaşları ile ilgilenmeye başlamış olduğunu görüyoruz. Din, artık gericiliğin bir silahıdır ve bir üst yapı kuruluşu olarak toplumsal ilerlemeyi frenlemektedir.

Batılılaşma sürecinde demokratik yönetime geçişin bir simgesi olan I.Meclis-i Mebusan oturum halinde. Ancak, daha sonra Abdülhamid tarafından süresiz olarak zorunlu tatile girdi.

Büyük Başın Büyük Derdi
İyi Yönetilemeyen Uçsuz Bucaksız Topraklar ve Ülkeler Osmanlı'nın Başına Dert Oluyor
Savunma ve Geri Çekilme ile Gelen Mali Bunalımlar

Osmanlı İmparatorluğunun sınırları azami genişliğine ulaştıktan sonra; artık kısa süreli, spontane savaş dönemleri geride kalmış ve savaş yılları daha uzun sürer olmuştu. 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu savaşlar, Osmanlı maliyesini olumsuz yönde etkilemeye ve giderek mali bunalımların temel nedenini oluşturmaya başladı. Diğer bir ifadeyle, bunalımların ortaya çıkış zamanları, şiddetlenme dönemleri yakından incelendiğinde, savaşlarla bunalımlar arasında yakın bir ilişkinin varlığı dikkatleri çekmekteydi.

Savaşlı yıllar gerçi tarihin her döneminde, kesin zafere ulaşana dek hemen her devlet için türlü sıkıntıların nedeni olagelmiştir. Dolayısıyla, savaşlı yıllarda, herhangi bir devlet gibi Osmanlı Devletinin de çeşitli sıkıntılarla ve bu arada mali bunalımlarla karşılaşmasının olağan sayılması gerektiği, bunda şaşılacak ya da en azından altı çizilecek bir özellik olmadığı ileri sürülebilir. Böyle bir sav ilk elde haklı da görülebilir. Ancak, savın içerisine "bunalım" sözcüğü katıldığında ve özellikle savaşların artık Osmanlı için kaçınılmaz bir mali bunalımın kaynağını, nedenini oluşturmaya başladığı noktası ön plana çıkarıldığında, durum farklılık kazanır ve ilk elde haklı görünen yukarıdaki sav, özellikle **Osmanlı örneği için yeniden irdelenmeye muhtaç görünür**.

Gerçekten, Osmanlı Devletinin 18. yüzyıl öncesi tarihine genel bir bakış dahi, bu Devletin savaşlardan hep olumlu yönde etkilenme, yararlanma çizgisi üzerinde olduğunu ortaya koyar. Hele devletin kurumlarını, yapısını ya da kısacası genel sistematiğini göz önüne alan daha ciddi ve bilimsel yaklaşımlar ise Osmanlı Devletindeki bu sistematiğin savaşlar üzerine biçimlenmiş olduğunu ve ekonominin kendini yeniden üretmesinde bu savaşların çok önemli bir rol ve işleve sahip olduğunu gösterir. Diğer bir deyişle, Osmanlı klasik düzeni içerisinde ve bu düzenin bir türevi halinde bizlere yansıyan Osmanlı düşünce sisteminde, savaşlar bir bunalım öğesi ya da etmeni olarak yer almazlar. Tam tersine savaşlar bir kazanç kaynağıdır. Savaşlardan ganâim elde edilir, fatihlere dağıtılacak ve üzerinde tarım yapılacak yeni topraklar kazanılır. Bu topraklar, ayrıca anavatandaki topraksız fazla nüfusun iskânında ustaca kullanılır. Fethedilen bölgeler halkı ise maliye için vergilendirilebilir yeni nüfus demektir...

O halde artık şu soruyu sormanın zamanı gelmiştir: Yılları savaşlarla geçmiş ve bu savaşları yıllarca bir kazanç kaynağı olarak görmüş ve değerlendirebilmiş bir devlette, bu savaşlar daha sonra artık kaçınılmaz bir mali bunalım ve hatta giderek bir yıkım nedeni olmaya nasıl başlamıştır? Başka bir ifadeyle 18. yüzyılla birlikte nasıl bir değişim ve dönüşüm söz konusu olmuştur da, savaşlara göre biçimlenmiş eski Osmanlı düzeni sarsılarak, savaşlar Osmanlı için kaçınılmaz bir mali bunalım nedeni olmaya başlamıştır?

Böyle bir soruya verilecek yanıt kuşkusuz çok basit bir şemaya indirgenemez. Sorunun birçok boyutları ve olayda birçok etkenin rolü vardır. Ancak, konuya mali tarihi açısından yaklaşıldığında üzerinde durulması gereken en önemli noktanın, **Osmanlı Devletinin içsel düzen ve yapısında mevcut bazı çelişki ve açmazlar** ve özellikle askeri ve mali düzen arasındaki bağ ve dengeler olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı mali sistemi ayaklarını merkezi hazine, tımar alanları ve padişah hazinesinin oluşturduğu bir sacayağı üzerine oturtmuştu. Sistemin iyi çalışabilmesi için ise bu üç öğe arasında hassas bir denge oluşturulmuş ve gerektiği anlarda küçük oynamalar yapılarak; fakat bu ayarlamalarda öğelerden hiçbiri diğerleri aleyhine tam olarak güçlendirilmeyerek, sistem dengede yaşatılmıştı. Sistemin iyi işlediği dönemlerde, Osmanlı maliyesinde herhangi bir sıkıntı baş gösterdiğinde, bu üç öğenin sistem içindeki rol ve ağırlıkları ile küçük oynamalarla sıkıntılar geçiştirilebiliyor ve denge yeniden kuruluyordu. Ancak, 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu sıkıntıların boyutları büyümeye ve bunların peşi sıra yapılan ayarlamaların da dozu artmaya başlamıştı. Bu gibi ayarlamaların mevcut sorunları gerçek anlamda çözüp çözemeyeceği konu ve tartışması bir yana, bu ayarlamalarda dozun kaçırılması halinde mevcut sistemin de tamamen battal olması adeta kaçınılmazdı. Zira devletin siyasi, askeri ve idari organizasyonu ile büyük bir uyum içerisinde görünen bu sistem, Osmanlı Devletini yeni bunalımlara sürükleyecek bazı açmazları da bünyesinde taşımaktaydı. Neydi bu açmazlar?

Özet: Devletin tüm kurumlarıyla uyum halinde olan ve geçmiş yıllarda fevkalade iyi işleyen Osmanlı mali sistemi, bu sistemin dayandığı bazı varsayımların aksaması halinde, onu tamamen battal edebilecek bazı açmazları da bünyesinde taşımaktaydı. Doğal olarak bu açmazlar yine aynı sistem içinde kalındığında ve ısrar edildiğinde söz konusu olacak şeylerdi. Yoksa teorik düzeyde bir yaklaşım içinde sorunlara bakıldığında,

haliyle sacayağının o üç öğesinin sistem içindeki rol ve ağırlığını dengelemeyle yetinme dışında, başka çözüm ve çareler de söz konusu olabilirdi. Ancak, tarihi gerçeklere inildiğinde görülen o ki, Osmanlı maliyecileri uzun süre klasik sistemi dışlayan çözümlere itibar etmemişler ve en önemlisi mali sorunlara çareyi **üretimin ve ticaret hacminin artırılmasında değil** de, mevcut fiskal gelirlerin paylaşımını yeniden ayarlamada aramışlar ya da aramak zorunda kalmışlardır. 18. yüzyılla birlikte bu ayarlamalardaki dozun ölçüsü de kaçırılmış ve böylece savaş masraflanna çare olur diye girişilen çeşitli önlemler, sorunlara çare olmak şöyle dursun; sistemi tamamen battal ederek, savaşlann artık maliyeyi doğrudan ve daha ağır biçimde etkiiemesine yol açmış ve hatta giderek savaşlar bunalımın kaynağı ve nedeni haline dönüşmüşlerdir.

Çare diye alınan önlemler neler olmuş ve bu arayışlar içinde dozun ölçüsü nasıl ve neden kaçınlmıştı? Bunları görebilmek için 18. yüzyılın başlanna kadar inerek, tüm 18. yüzyılı etkilemiş olan maliyeye ilişkin bazı önemli karar ve uygulamalan burada gözden geçirmek gerekiyor.

Bir Daha Hiç Kapanmayacak Bütçe Açıkları Devri Başlıyor Çare(!) Devlet Eliyle Soyguna Dönüşecek "Fon" Gelirleri İcat Etmek

Osmanlı Devletinin klasik mali sistem ve dengesinde, çeşitli aksaklıklar da belirgin biçimde su yüzüne çıkmaya başladı. Niteklm 17. yüzyılın birinci yansında, Osmanlı maliyecileri daha önce karşılaşmadıklan bir tarzda kronik bütçe açıklanyla karşılaşmaya başladılar. Gerçekten bu döneme ait olup, tamamı ya da yalnız sonuç rakamları yayınlanmış Osmanlı bütçelerine bakıldığında, bunlann hepsinin şu veya bu düzeyde açıklanmış oldukları görülmektedir.(69)

Bütçe sorunu kronikleşmesine rağmen, Osmanlı maliyecileri sorunu yine aynı sistem içinde kalarak çözümlemeye, daha doğrusu atlatmaya çalışıyorlardı. Başvurduklan yöntemler iç hazineden istikraz (borçlanma)

(69) Ö.L.Barkan, "1070-71 (1660-61) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Ekleri", İktisat Fakültesi Mecmuası, c.17, sayı:1-4, s.304-347. Ö.L.Barkan, "1079-80 (1669-1670) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri", İktisat Fakültesi Mecmuası", c.17, sayı:1-4, s.225-303. Halil Sahillioğlu, "Savaş Yılı Buhranları", İktisat Fakültesi Mecmuası, c.27, sayı:1-2, s.97. (Bu makalede 1690-91, 1691-93, 1698-99 yıllarına ait bütçelerin sonuç rakamları vardır.) A.Tabakoğlu, 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı bütçeleri, İktisat Fakültesi Mecmuası, c.41, sayı:1-4 (Barkan'a Armağan), s.396-397.

talebi, paranın tağşişi (değerinin düşürülmesi) gibi şeylerdi.(70) Bunlar yeterli olmayınca da ülke zenginleri ve devlet ricalinden"imdadiyye" adı altında cebri iç borçlanmaya başvuruluyordu.(71) Fakat yüzyılın sonu yaklaşırken artık farklı bazı şeyler yapılması gerektiği de anlaşılır olmuştu. Sonunda 1695 yılında yepyeni bir uygulama başlatılarak, hazinenin nakit gereksinimine çare olabilecek yeni bir yol bulundu. Bu "malikâne sistemi"ydi. "Malikâne sistemi", mukataa adı verilen ve Hazine-i Amire'ye bağlı gelir kaynaklarının ömür boyu tasarruf etme yetkesiyle özel kişilere satılması esasını getirmekteydi. Mukataayı satın alan kişi hazineye önce "muaccele" adı verilen yüklü bir para ödüyor ve her yıl da "mal" diye anılan küçük bir meblağı, yıllık vergi halinde hazineye yatınyordu. Bunlara karşılık mukataanın hasılatı, hayatta olduğu sürece malikâneciye ait olmaktaydı. Devlet ancak, malikânecinin ölümü üzerine o mukataayı yeniden ele geçirebilecek ve o zaman isterse yeniden başka birine satabilecekti. Uygulamaya konduğu andan itibaren malikâne sistemi yaygınlık kazanmaya başladı ve merkezi hazinenin "zabt u idaresinde" olan çeşitli mukataalar, birer birer malikâne mukataa statüsüne çevrilip özel kişilere satıldı. Böylece "bütçe" açıklarına derman olacak meblağlara kavuşulmaktaydı. Fakat, yıllar ilerlemeye başlayınca bir yandan sistemin bünyesinde mevcut sakatlıklar, öte yandan da uygulama sırasında karşılaşılan bazı sorunlar birer birer kendini göstermeye başladı. Bir kere malikânecilerin ortalama ömrü konusundaki ön hesaplarda Osmanlı maliyecileri yanılmıştı. Bürokrasinin malikâne sahiplerinin ölümlerini iyi izleyememesi ve ölüm öncesindeki kişiden kişiye muvazalı satışlar yüzünden bu yanılgının sistemin işleyişini etkilemedeki önem derecesi daha da artıyordu. Bunlann yanısıra, ön hesaplann tersine, uzun dönemde malikânecilerin vergi kaynaklannın verimlilikleri lle ilgilenmeleri de gerçekleşmedi.

Hazine Kolay Kaynak Yaratmak İçin Sistemin Yaşam Kaynağı Olan Tımar İşletmelerine El Koyuyor Avarız ve İmdadiyye Fonlarının Ortaya Çıkışı

Tımar sahalarının mukataalaşmasından kasıt, tımar-zeâmet-has adlı diriiklerden elde edilen ve mahallinde tahsis oluna gelen fiskal gelirlerin

(70) H.Sahillioğlu, a.g.m., İFM, c.37, s.87, 95.
(71) Yavuz Cezar , "Osmanlı Maliyesinde 17. Yüzyılın İkinci Yansındaki 'İmdadiyye' Uygulamalan", İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, yıl 2, sayı 2 (1984), s.69-102.

giderek merkezi hazine gelirleri arasına katılmasıdır. Bu durum Osmanlı mali ve askeri tarihinde büyük bir değişimi simgelemektedir. Zira önceleri devlet, has olarak tahsis ettiği gelirleri merkezi bütçenin dışında bırakır, bunlara karışmazdı. Şimdi ise kendine yeni gelir kaynakları arayan merkez has gelirlerine el atmış oluyordu. Bu uygulamayla "has" geliri de artık tamamen moneter bir hüviyete dönüşmüş olmaktaydı. Artık "has sahipleri" için çeşitli bölgelerden tahsili söz konusu olan vergilerin düzeyi önemini kaybetmişti. Onlar için artık önemli olan, bir maaş şeklinde, belirli taksitlerle has paylarını almaktı. Bunların yanı sıra, bu gibi haslarda "dirlik" olma niteliği de artık ortadan kalkıyordu. Bu ise has mukabili "cebelu" yetiştirme işini olumsuz yönde etkileyecek ve dolayısıyla Osmanlı'nın taşradaki askeri düzenini yeni mecralara sürükleyecek çok önemli bir gelişmeydi.

Olağanüstü Hallerde Alınan Geçiçi Vergiler ve Fonlar Kalıcı Oluyor

Ek gelir kaynakları bulma yolunda vergi yükümlüsü olan reâyâ, mahallî idarecilerin tasallutu, sömürüsü ve kanunsuz tasarruflarından yine yakasını kurtaramayacaktır.

18. yüzyılın başlarından itibaren daha önce de görüldüğü üzere, vali ve sancak beyi haslan giderek malikane sistemi içine çekilmeye başlanmış ve böylece haslan adeta bir tasfiye sürecine girilmişti. Ancak genel gidişat bu yönde olmakla birlikte, henüz ortada hasların ilgası diye bir olay yoktu. Bununla birlikte artık eskiye göre has adı altında yapılan yeni tahsislerde önemli nitelik değişmeleri olduğu da bir gerçekti. İşte tüm bu gelişmeler arasında diğer önemli bir gerçek de, bölge yöneticilerinin mali sıkıntılanydı. Gerçekten vali ve sancak beylerinin çoğu, artık has gelirleriyle geçinemediklerini beyan ediyor ve dolayısıyla üzerlerine düşen idari ve askeri yükümlülükleri tam olarak yerine getiremiyorlardı. Bu soruna çare olmak ya da en azından sorunu hafifletmek üzere, bu kez bunlara yeni bir gelir kaynağı bulma yoluna gidildi ve böylece *imdad-ı seferiyye* ve *imdad-ı hazariyye* adlı vergiler ihdas olunarak, çeşitli yükümlülüklerinin gerektirdiği giderlerine karşılık olmak üzere, eyalet ve sancak mutasarnflanna tahsis olundu.

Buna bakılarak bu uygulama, bitmek bilmeyen savaşlar nedeniyle mahallî idarecilerin büyük bir çoğunluğunu ağır bir mali yük altında bırakıyordu. Bu durumda yapılacak şey, ya vali ve sancak beylerinin besle-

dikleri kapu halkı sayısını kısıtlamaları ya da merkezin idarecilere tahsis ettiği imdadiyye miktarlarını yükseltmesidir. Ama ne var ki, kapu halkı miktarını azaltmak, devamlı süre gelen savaşlar sebebiyle merkezin ve bir güvence kaynağı olarak da mahalli idarecilerin işine gelmeyen bir husustur. Öte yandan mahalli idarecilere tahsis olunan imdadiyye miktarlarının da zaman içinde önemli değişmeler göstermeden, oldukça sabit bir düzeyde kaldığını biliyoruz. O halde şu sonuçlara doğru adeta kaçınılmaz bir gidiş söz konusu olacak demektir.

Yoksullaştırdığın Halka Yeni Vergiler Salamıyorsan Çeşit Çeşit Fonlar İcat Eder Paraya Sıkıştıkça da Fonların Miktarını Artırırsın

Kanunnamelerle belirlenmiş olan olağan vergiler dışında olduklan ve doğrudan doğruya devlet hazinesine bağlı, savaş vb. gibi olağanüstü haller durumunda alınan vergilere "avanz", **imdad-ı seferiye, tekâlif-i divaniye, tekalif-i örfiye, bedel-i nüzûl, bedel-i sursat, lanel cihadiye, mukabele akçesi, konak masrafı, peksimet bahası, nanbaha, ulufe baha, kumanya baha**; denizciler için **kürekçiyan avarızı, kalyoncu bedeliyesi, bedeli asakiri bahriye, gabyar bedeli** ve daha pek çok fon ve resimler icad edildi. Bu fonların zaman içinde olağan vergiler gibi ve giderek artırılıp devamlı hale geldiği görülmektedir.

Halk, zaten güçlükle ödediği olağan vergiler dışında, bir de bu fon ve resimlerle daha da bunalmakta ve yönetime olan güveni giderek sarsılmaktaydı.(*) Yavuz Selim'in Mısır seferine hazırlandığı 1516'da, hane başına 10-12 akçe. Kanuni Süleyman devrinde avanz vergileri olağan vergiler gibi devamlı tahsil edilmeye başlandığında; hane başına 30 akçe, 1537'de 50 akçe; buna ilave olarak mübaşir, sancak beyi ve kadılar için "hizmet akçesi" ile beraber 60 akçeye ulaşmıştır. Bazı illerde bu miktar 66 ve 80'e kadar çıkmaktaydı. III.Murad devrinde İran ve Avusturya Savaşlan başladıktan sonra bu vergiler 135-160 akçeye kadar çıkmıştı. 1593'te bu vergilere ait toplam tahsilat 250 akçeye kadar çıktı. 17. yüzyılın başında **"kürekçi bedeli"**, **"mübaşir malşeti"**, **"hizmet akçesi"** ve **"bedeli mekkari"** adı altında vergilerle birlikte, hane başına 1000 akçe gibi çok yüksek bir miktara ulaşmıştı.

Devlet, bu vergi ve fonlan toplamaya giden mübaşirlere salmaları, al-

(*) Günümüzde de çok sayıda fon, katkı payı, özel işlem vergisi gibi örneklerin ilk uygulamalan, yüzyıllar öncesine dayanan mali bunalım ve kaynak sıkıntısının sonucuydu.

tın, kâmil kuruş, esedi kuruş, şahsi ve zaruret hallerinde tam vezinli ve halis akçe olarak kabul etmesi hususunda kesin emirler veriyordu. Vezirler aynı miktar kapu halkını ayakta tutabilmek için yine ek gelir kaynakları bulma yoluna sapacaklar ve dolayısıyla vergi yükümlüsü olan reâyâ mahalli idarecilerin tasallutu, sömürüsü ve kanunsuz tasarruflarından yine yakasını kurtaramayacaktır. İdareciler için ek gelir kaynaklan bulma işi de o kadar kolay ve devamlı olamayacağından, gün geçtikçe bunların besledikleri kapu halkının kalitesi bozulacak ve hatta zamanla azalacaktır. Bu ise tımarlı sipahiliğin çökmesinden sonra, devrin kötü şartları sonucu onun yerine kâim olan Idari-askeri düzenin de pek sağlam temellere oturmamış olduğunu ortaya koyarak, ilerde bu düzenin de neden tasfiyeye mahkum olduğunu açıklayabilecektir.

Tüm bunların mali tarih açısından anlamı ise bu bilgilerin savaşlarla mali bunalımlar arasındaki ilişkiyi netleştirmesidir.

Mall Sorun, Askeri Sorun Özdeşlığl ve Kısır Döngü

O halde aynı sistemin içinde kalarak merkezi hazinenin sorunlarını çözümleme çareleri arayan ve bunun lçln sistemin dayandığı sacayağının öğeleri ile oynayarak yeni dengeler kurmaya çalışan Osmanlı maliyecileri, tımar sistemi içinde tahsis olunmuş diriik gelirlerini merkezi hazineye celbetmede, belli bir sının aşmamak zorundaydılar. Aksi halde, mevcut sistemin dengesi tamamen alabora olabilir ve savaşların mali bunalım kaynağı olması kaçınılmaz bir hale dönüşebilirdi.

Konu bu biçimde ortaya konunca, mall sorunla askeri sorunun özdeşleştiği derhal görülür. Bu ise İmparatorluğun kaderini belirlemiş olan ve yıllar boyu aynı sistem içinde kalınarak çözümler arandığı için, bir türlü içinden çıkılamayan bir kısır döngüden başka bir şey değildir. Daha önce ortaya konan bilgiler çerçevesinde bu kısır döngü şöylece özetlenebilir:

Bir öncesi yüzyılda merkezi hazinenin parasal sıkıntıları, hazine için yeni gelir kaynakları bulmayı gerektirmiş ve o ana kadar merkezi bütçelere dahil olmayan ve mahalli idarecllere birtakım askeri ve idari görevlerini finanse etmeleri için mahallinde tahsis olunan gelir kaynakları, giderek merkez bütçelerinin gelir kalemleri arasına katılmaya başlanmıştı. Böyle bir çözüm kısa vadede merkezin nakit gereksinimine çare olmakla beraber, uzun vadede gelir kaynakları kurutulan mahalli idareciler açısından bazı sorunların ortaya çıkmasına neden olmuş ve bunların besledikleri askeri güç de giderek zayıflamaya ve erimeye başlamıştı. İsmen hâlâ

var olmakla beraber, uygulamada tımarlı sipahiliğin yerini ise levent gruplarından vs. den oluşan kapu halkı almıştı. Bu arada yeni bir gelir kalemi olarak idarecilere *imdadiyye* adlı vergiler tahsis olunmuş ve böylece bir süre daha merkezi ordu dışında, eyaletlerden gelen ek bir askeri gücün ayakta tutulması sağlanmıştı. Fakat zamanla *imdadiyyeler* de sabit bir gelir kalemi olarak kalınca, devrin icaplarına göre kendiliğinden oluşan, esaslı ve rasyonel bir kanun ve nizama bağlanmamış olan bu askeri gücün de ayakta tutulması zorlaşmış ve bunlar giderek daha da yozlaşarak, zayıflamıştı.

Günün koşulları askeri soruniara öncelik verilmesini gerektirdi. Fakat köklü çözümlere gidilemedi. Mukataa satışlarından sağlanan fonlar, müsaderelerden ele geçen paralar, hep bu öngörülmemiş giderlerin finansmanına tahsis olunmak zorunda kalınıyordu. Öte yandan, Osmanlı Devletinin hasımlan zamanla daha da güçlenmiş ve teknolojide üstünlük dc sağlamışlardır. Artık savaşlarda Osmanlı'nın bu derleme askerlerle başarı elde etme olanakları iyice zorlaşmıştı. **Kısacası savaş, Osmanlı Devleti için artık başarı ve gelir kapısı değil, masraf kapısıydı.** Bundan sonra Osmanlı Devleti için savaş demek, mali bunalımların hem kaynağı hem de hızlandıncısı demek olacaktı. Mali bunalım ise sadece dış güvenliği değil, iç güvenliği de sarsmakta; asayiş ve güvenliği de bozmaktaydı.

Devlet İçinde Devletçikler Ayanlar-Derebeyleri Sahnede

Zorbalığın geçer akçe olmaya başladığı böyle bir ortamda, her bölgede birtakım zorbaların sivrileceği açıktı. Derebeyleri, âyân, voyvoda, mütesellim gibi sıfatları taşıyorlar; zorbalığı kaynaştırarak eyaletlerde yönetimlere egemen olmaya başlıyorlardı. 19. yüzyıl başlarına gelindiğinde hâlâ ancak iki vilayet sultanın doğrudan doğruya yönetimi altındaydı. Böylece daha önce "arazi-i memleket" sayılmayan ve Osmanlı arazi sisteminin dışında tutulan bölgelerde mevcut derebeylik, devletin güçsüzlüğünün bilincine varmış olarak bütün ülkeyi giderek kapsayacaktır. Derebeyler, zaman zaman kendi aralarında da savaşlar yapmakta; saray, bu anlaşmazlıklardan yararlanarak, hatta bunları körükleyerek, durumlarını kurtarmaya çalışmaktadır.

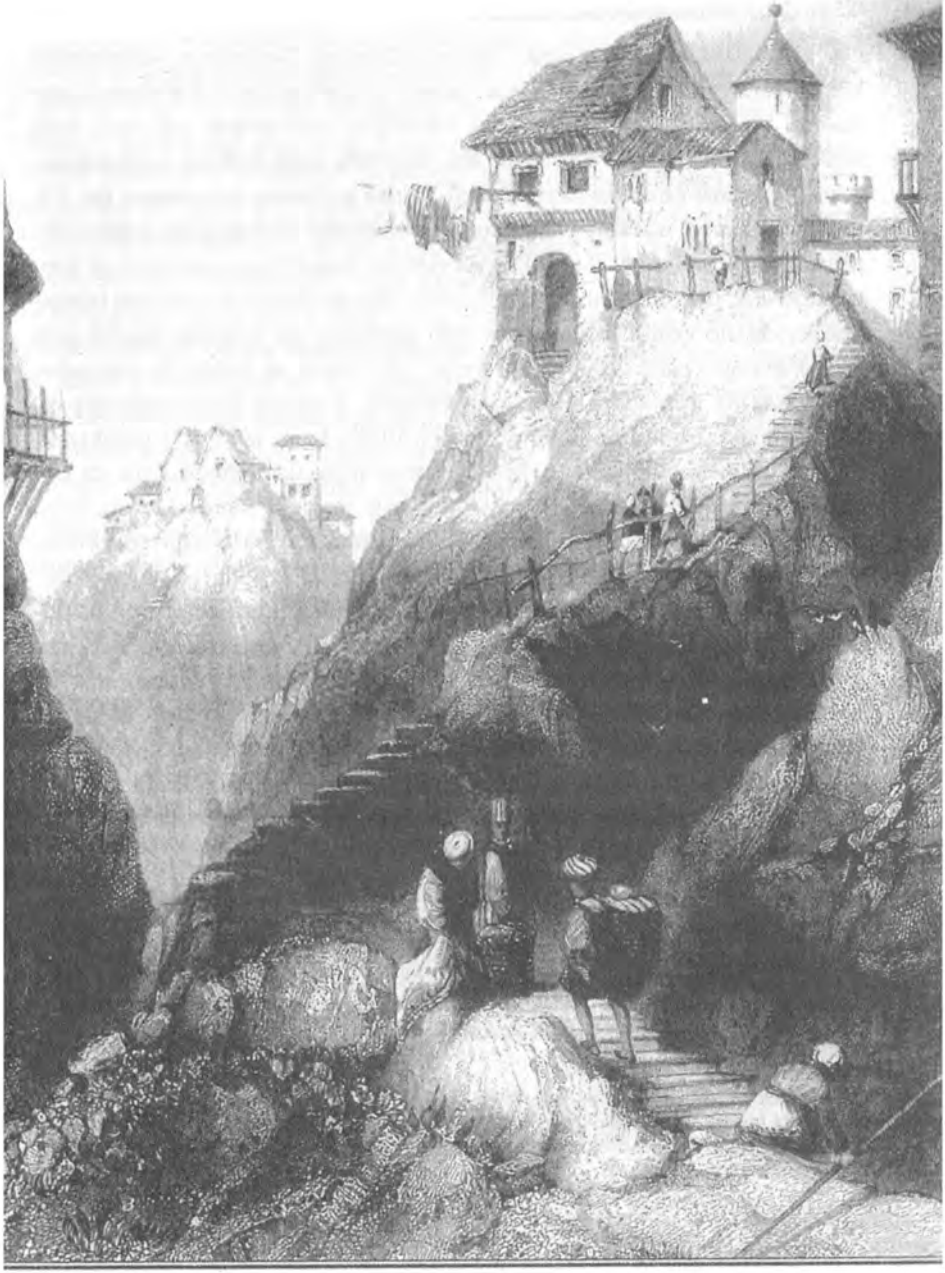
Prof. İ.H.Uzunçarşılı, bunlar hakkında şu bilgiyi vermektedir: Ayân, bir il ve kazada, halk ile hükümet arasında aracılık eden ve iki tarafa ait işleri yürüten "eşraf-ı belde" içinden seçilmiş bir görevli kişidir. Bu göre-

vi için âyân, her yıl kaza halkına salınan vergiden bir pay alırdı. Kazadaki mükelleflerin ne miktar vergi ödeyeceklerini tesbit eden âyânın kendisiydi; bu sebeple kendi paylarını yüksek tutarlardı. Ayânlar, vergilerin tahsili dışında, bölgelerinin asayişi, asker tertip ve sevki, gıda ve malzeme sağlanması gibi önemli görevleri yerine getirirlerdi.

"Celâlî zuhur etti, zorba peyda oldu diye, taaccüb etmenin gereği yoktur. Devleti Aliyye'nin temeli bizim tarafımızdan yıkılmaktadır... Bunun sebebi başlıca bozukluktur." Kitab-ı Müstetab.(17.yy) Manisa, Aydın yörelerinin efeleri, âyân Karaosmanoğulları ailesinin silahlı muhafızlıklarını da yapmaktaydılar.
Resimde:1863'te Jean-Leon Gerome'un yaptığı yağlı boya resmin detayında efeler.

Peyzaj kartpostalı gibi görünen bu gravür, göçebelikten yerleşik düzene geçme sürecinde 16. yüzyıldan sonra ortaya çıkan Osmanlı ekonomik ve toplumsal parçalanmasının gerçeğini yansıtmaktadır. Bozulan dirlik ve düzen ile mali bunalımlar sonucu ortaya çıkan "büyük kaçgun"larda, eşkıya, derebeyi ve devletin vergi kolcularından kaçan kırsal yöre halkı; kuş uçmaz kervan geçmez yerlere sinerek, yoksulluğu yeğlediler. Doğu insanı toprak oyukları gibi konutlara sığınırken, batıda ulaşılmaz dağ doruklarında perakende evlere ve mezralara dağıldılar.

Loncaların Etkinliğini Yitirmesi Başkentin Gevşekliğinden Yararlanarak Zenginleşme Fırsatı Bulan Yerel Yönetimlerin Kaynakları Üzerine El Koyma ve Zor Kullanma Başarısızlığı

Öte yandan 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devletinin, şehirlerdeki küçük sanayi üretimi üzerindeki denetimi de zayıfladı. Bu denetimde önemli bir rol oynayan loncaların etkinliğini yitirmesine yol açan belli başlı üç etken şöyle sıralanabilir: **Bir, devletin mali istikrar sağlayamaması; iki, gittikçe artan sayıdaki köylünün şehirlere taşınması; üç, 17. yüzyıldaki uzun savaşlar sonucunda şehirlerin yıkılmasıyla çekiciliğini yitiren pazarlar.**(1) Eski düzende devlet, lonca hiyerarşisini vergi toplamada araç olarak kullanırdı.(2) Bu kurumlar zayıflayınca, merkezi bürokrasi loncaların çeşitli kademelerindeki görevleri de tarımda yaptığı gibi açık artırmayla satışa çıkardı. Bu genel görünüme ek olarak iki noktadan söz etmemiz gerekiyor; bunlardan birincisi, Osmanlı İmparatorluğunda küçük sanayi üretiminin büyük bir bölümünün kırsal alanlarda yapılmasıdır. Bu tip faaliyetler yerel halkın geçimini sağlamada önemli bir rol oynarken devlete doğrudan doğruya herhangi bir gelir sağlamıyordu. Bunlar, 19. yüzyıldan öncesine kadar şehirlerdeki kaçak sanayiinin üretim faaliyetlerini etkileyen gelişmelerin dışında kaldılar.(3) İkincisi, siyasal önceliklere göre düzenlenmiş kısıtlamalardan ve düzenlemelerden kurtulduklan oranda üretim faaliyetlerinin 17. ve 18. yüzyıllarda zaman zaman canlanıp büyüdükleri de gözlendi. Buna örnek olarak Balkanlarda ve Anadolu'da pamuklu dokuma, Selanik'te yün ve Bursa'da ipek üretimini gösterebiliriz.(4) Uzun dönemde bu tip gelişmelerin sonucu çok önemliydi. Devlet bu tip faaliyetleri vergilendiremiyor, aynı zamanda da gelişen üretim özellikle loncaların görece büyük üretim yapan üyelerine kişisel kazanç ve birikim kapısını açıyordu.

Üretim ve vergileme üzerindeki merkezi denetim etkinliğini yitirince, yerel yöneticiler ve vilayetlerdeki çeşitli gruplar bulundukian yerlerde güçlerini artırdılar.(5) Bu gelişme özellikle eski zamanlarda yerel halkla devlet arasında bir köprü işlevi gören âyânlan etkiledi.(6) 17. ve 18. yüz-

(1) Bkz. Stolanovich 1960, 255.
(2) Bkz. Baer, 1970, 1970a.
(3) Todorov, 1983, 216vd; İnalcık, 1980, 50; Pamuk, 1984, bölüm 6.
(4) Bkz. H.İnalcık, 1973, 158-160; Todorov, 1983, 217; Genç, 1984; Paskaleva, 1968.
(5) Bkz. Kunt, 1983, 84-85vd; McGowan, 1981, 57; Rafeq, 1977.
(6) Bkz. Houranl, 1968.

yıllarda kendilerini yönetim hiyerarşisine katmak için devlet, bazı âyânları vergi toplayıcısı (muhassil) ve yüksek bürokrat topraklarının yöneticisi (mütesellim) olarak atamıştı.(7) Fakat merkezi bürokratların düşündüklerinin aksine bu atamalar âyânların güç ve etkinliklerini daha da artırdı. Aynı zamanda bu gelişimden bağımsız olarak, hem âyânlar hem de yerel yöneticiler iltizamları ellerine geçiriyorlardı. Sonuç olarak da, bir yöneticiye verilen taşınmaz gelir kaynaklarının büyüklüğü, yeri ve zenginliği ile o yöneticinin makamı arasındaki yakın ilişki kaybolmaya başladı.(8) Ayânlar yönetimdeki zayıflıktan yararlanmak açısından, bulundukları yerlerdeki ilişkilerinin sürekliliği nedeniyle daha iyi durumdaydı. Devletin temsilcileri ise daha güç duruma düşmekteydi. Gittikçe kısalan hizmet sürelerinde mümkün olan en fazla çıkarı sağlamak için rüşvet alıyorlar ve yakınlarına çıkar sağlıyorlardı. Aynı zamanda, giderek çoğalan masraflarını karşılamak için, yüksek faizle borç almaya başladılar.(9) Merkezi bürokrasi, atamayla sık sık yerlerini değiştirerek ve birbirlerine karşı kullanarak, kendi temsilcilerini bir tür denetim altında tutabildi. Fakat yerel etkinlikleri sürekli artan âyânlar karşısında yapabilecek fazla şeyi yoktu. Dahası devlet vergi toplama, düzen sağlama ve paralı asker besleme gibi konularda kendi gücünü azaltan bu gruplara bağımlı hale geliyordu.(10)

Tüm bu gelişmelerin sonunda, Osmanlı Devleti, tebaası gözündeki saygınlığını yitirmeye başladı. Klasik dönemin çok yönlü dengelerini yitiren devlet görevlileri, düzen sağlamak için gitgide daha çok zora başvurmaya başladılar. Reâyâ üzerindeki vergi yükü artırıldı, 17. yüzyıldaki ayaklanmalar büyük şiddet kullanılarak bastırıldı ve köylülerle göçebeler gruplar halinde göçe ve iskâna mecbur edilerek İmparatorluğun tarımsal tabanı korunmaya çalışıldı. **Devletin üretim, yönetim ve baskı araçları üzerindeki denetiminin zayıflaması, kaçınılmaz olarak ticaretin ve yatırımların daha serbest bir havada yapılmasını getirdi. Özellikle sınır bölgelerde mal ve sermaye dolaşımı merkezi bürokrasinin denetiminden çıktı.** Ancak dolaşım üstündeki asıl değişim 18. yüzyılın ortalarından sonra başladı. Osmanlı İmparatorluğunun yapısı, ticaret kanallarının kolayca yeniden düzenlenmesine elverişli değildi. Ticaret kanalları bir ağ halinde büyük şehirler çevresinde kümelenmişti.

(7) Bkz. İnalcık, 1977, 31-37.
(8) Kunt, 1983, 86-87.
(9) Bkz. Fleischer, 1986, 95-99, 118-123, 180-181.vb. Mumcu, 1985, 303.
(10) Ayânın kapsamlı bir tarihi için bkz. Özkaya, 1977. Ayrıca İnalcık, 1977; Sadat, 1972; Sakaoğlu, 1984; Uluçay, 1942-1944.

18. yüzyılın başındaki dünya konjonktürü, Osmanlı ekonomisinin kısa süreli de olsa, önemli sayılacak biçimde yeniden örgütlenmesine olanak tanıdı. Yün, pamuk ve ipek dokuma gibi var olan üretim dalları gelişti. Balkanlarda demircilik, Girit'te sabunculuk gibi yeni üretim alanları oluştu.(11) Devlet bu endüstri kollarının gelişmesinde etkin bir rol oynadı; ya destek sağladı veya doğrudan kuruculuk yaptı. Gelişen üretim dalları ham maddelerini yerel kaynaklardan aldılar, ürünlerini yerel pazarlarda ve çoğu zaman da doğrudan devlete sattılar.

Bu kısa canlanma dönemleri dışında, 18. yüzyıla geldiğimizde Osmanlı İmparatorluğu klasik dönemin biçimsel ve özsel ilkelerinden tamamiyle kopmuştu. Kısaca söylemek gerekirse, 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti daha az merkeziyetçi, daha zayıf ve bu nedenlerle de dış etkilere 16. yüzyıla göre daha açıktı.

Merkantilist Devletler Arasındaki Rekabetin Gelişmesi Osmanlı Pazarlarına Yansıyor

17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa'da tarımsal meta üretiminin yaygınlaşması ve mamul mallar üretiminin kentlerden kırlara taşınması, ülke için ekonomik bağların gelişmesine, ulusal ekonomilerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bu eğilim, güçlenmekte olan merkezi devletlerin izlediği ve merkantilizm olarak adlandırılan ekonomi politikalarıyla da destekleniyordu.

Batı Avrupa'da merkantilist politikalar izleyen merkezi devletler, bir yandan ülke içi üretimi ve özellikle mamul mallar üretimini dış rekabete karşı koruyor; öte yandan da ihracatı artırarak, genel durgunluk koşullarında istihdam yaratmayı amaçlıyorlardı. Ayrıca, Avrupa'nın yükselmekte olan devletleri, merkantilist politikaları dış ticaret ve denizaşırı pazarlar için girişilen rekabette önemli bir araç olarak kullanıyorlardı. Her devlet kendi sermayedarlarının ticaret filosunu destekliyor, dış ticaretin ülkenin kendi filosu tarafından taşınmasını zorunlu kılıyordu.

İspanya ile Portekiz, Orta ve Güney Amerika'da kurdukları plantasyonlarda köle emeğini kullanarak altın, gümüş gibi değerli madenlerle şeker, kahve gibi tarımsal malların üretimine geçmişlerdi. Ancak, bu malların Avrupa'nın diğer ülkelerine ihracından sağlanan gelirler, güçlü ulusal ekonomilerin kurulması için yeterli olmamıştı. Öte yandan, 17. yüzyılda Fransa, denizaşırı alanların ve dünya ticaretinin egemenliği için, Ba-

(11) Genç, 1984, 52-55; Ayrıca bkz. Cezar, 1986, 74.

tı Avrupa'nın diğer devletleriyle yoğun bir mücadeleye girişmeye henüz hazır değildi. Tanma dayalı güney Fransa, ülkenin mamul mallar üreten kuzey ve Atlantik'e bakan batı bölgeleriyle henüz yeterince bütünleşmemiş, ulusal ekonomi kurulamamıştı.

17. yüzyılda Avrupa'nın en güçlü ülkesi Hollanda'ydı. Yüzyılın başlanndan itibaren Akdeniz'in eski önemini yitirmesi ve kıtalararası ticaretin ağırlığının Atlantik ve Hint Okyanuslanna kayması, en çok Hollanda'nın işine yaramıştı. Pazara dönük güçlü tanmsal yapılann ve gemicilikteki birikimin desteğiyle Hollanda ticaret sermayesi, dünya ölçeğinde bir ticaret filosuydu ve ticaret tekelci firmalann denetimine bırakılmıştı. Bu firmalar Hindistan, Amerika ve Akdeniz ticaret yollannda diğer ülkelerin ve özellikle İngiliz ticaret sermayesinin yine tekelci konumdaki firmalanyla rekabet ediyorlardı. Asya'dan biber ve diğer baharat, çeşitli boya maddeleri, çay, kahve, ipekii ve pamuklu tekstil ürünleri ithal ediliyordu. Aynı firmalar, Afrika'nın yerli halkını Amerika'ya taşıyor, plantasyonlara köle olarak satıyor, Amerika'dan yükiedikieri şeker, kahve, kakao, tütün gibi ürünleri de Avrupa'ya getiriyorlardı.

17. yüzyılın ortalannda Hollanda aynı zamanda Avrupa'nın finans merkezi durumuna geldi. Bu dönemde Amsterdam, 19. yüzyılın Londra'sı, 20. yüzyılın New York'u gibi dünyanın ticaret ve finans merkezi oldu. Tanmsal ve ticari güce finans alanındaki önderlik eklenince, yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde Hollanda ekonomisi Altın Çağını yaşadı.

Merkantalizm olarak adlandınlan iktisadi politikalar ilk kez işte bu ortamda, Hollanda'nın dünya pazarlanndaki gücünü kırmak isteyen Fransız ve özellikle İngiliz devletleri tarafından uygulanmıştı. 17. yüzyılın ikinci yansında girişilen yoğun savaşların da desteğiyle, İngiltere Hollanda'yı geriletmeyi başardı. Ancak, Hollanda'nın gerilemesinde iç etkenieri de dikkate almak gerekiyor. Ticaret ve finans alanındakl başanlan, Hollanda sermayedarlannın sanayi alanında yatınm yapmalannı güçleştirmiştir. Bir başka deyişle, diğer alanlardaki başanlar ve bu başanlann ortaya çıkardığı yapılar, daha sonraki güçlüklerln zeminini hazırlamıştır.

Böylece 18. yüzyılın ortalanna gelindiğinde, İngiltere ekonomisi hızla büyümeye, İngiliz sermayesi de dünya ekonomisinin egemenliğini ele geçirmeye hazır duruma gelmişti. Tanmda ve mamul mallar üretiminde verimlilik artışlan sağlanmış, üretim maliyetleri düşürülmüştü. Yığın üretime hazırlanan sanayi ve Hollanda'ya karşı girişilen mücadeleden güçlenerek çıkan ticaret sermayesi, geniş pazarlar arayışı içindeydiler.

Denizaşırı ticaret ve sömürgeler, 17. ve 18. yüzyıllarda pek çok Avrupa ülkesi için kâr ve birikim olanakları yaratmıştır. Ancak, iç yapıları yeni bir kapitalist sıçramaya en elverişli olan İngiltere için, sömürgeler ve dış pazarlar özel önem taşımaktaydı. Örneğin 18. yüzyılın ilk yarısında yünlü kumaş ve diğer mamul malların İngiltere'nin ihracatındaki payı % 85'e ulaşmaktaydı. İngiltere'nin Kuzey Amerika'daki sömürgeleri de bu mamul mallar için önemli bir pazar oluşturuyordu. Öte yandan, 18. yüzyılda pamuklu tekstil dalında Hindistan, Avrupa ülkeleriyle rekabet edebilecek durumdaydı. Ancak, yüzyıl boyunca izledikleri korumacı politikalarla İngiliz hükümetleri, Hindistan'ın düşük fiyatlı pamuklu tekstil ürünlerinin İngiltere iç pazarına girmesini engellemişlerdir.

17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere'nin Doğu Akdeniz bölgesiyle olan ticaretinin tekeli Levant Company'e verilmişti. Ancak, 18. yüzyılda İngiltere'nin bu bölgedeki ticari etkinliği sınırlı kalmış, Batı Avrupa'nın Doğu Akdeniz bölgesiyle ticaretine Marsilya'da üslenen Fransız tüccarlar egemen olmuşlardır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa ile olan ticareti önemli artışlar göstermekle birlikte, Avrupa'nın mamul mallarının Doğu Akdeniz pazarlarını istilası Sanayi Devrimi'nden sonra, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayacaktır.

17. Yüzyılda İstanbul'daki Merkezi Devlet ile Taşradaki Yerel Unsurlar Arasındaki Güç Dengeleri Nasıl Değişti?

Daha önce görüldüğü gibi 16. yüzyılın sonlarına doğru gelişen iktisadi, mali ve toplumsal bunalım, Celâlî ayaklanmalarının zeminini hazırlamıştı. Tüm Anadolu'yu etkisi altına alan Celâlî hareketleri kimi zaman yavaşlayarak, kimi zaman da hızlanarak 17. yüzyıl boyunca sürdü. Siyasal açıdan bakıldığında bu yüzyılın en önemli özelliği, merkezi devletin gücünün hem başkentte hem de taşrada önemli ölçüde azalması; ancak ortaya çıkan iktidar boşluğunu hiçbir toplumsal ya da siyasal gücün dolduramamasıdır. Savaş teknolojisindeki gelişmeler sipahi ordusunun etkliliğini azaltınca, ateşli silahlarla donatılan Yeniçerilerin sayısı hızla artmıştı. Ayrıca, batıda Avusturya ve Venedik'le, doğuda İran'la girişilen savaşlar için merkezi devlet kırsal alanlardaki reâyâyı da silahlandırıyor ve cepheye sürüyordu. Bu paralı askerler, başkent İstanbul'da ağırlığı giderek artan bir siyasal güç oluşturmaya başlamışlardı.

Uzun ve yorucu savaşlar mali bunalımları beraberinde getiriyor. Ye-

niçerilerin maaşlarını ödemekte devlet güçlük çekiyordu. Ek mali gelir sağlamak amacıyla başvurulan tağşiş işlemleri ise fiyat artışlarına; Yeniçerilerin ayaklanarak, vezirlerin kellelerini talep etmelerine, hatta Padişahları tahttan indirmelerine yol açıyordu. Yeniçerilerle esnaf loncaları arasındaki bağların güçlenmesi, bu bunalım döneminin olumsuz gelişmeleri arasındadır. Askerliğin çekici bir meslek olmaktan çıkmasıyla birlikte, devletten sürekli maaş alan Yeniçeriler esnaf loncalarına girmeye, ticaret ve zanaatlarla uğraşmaya başlamışlardır. İstanbul'un iaşesinde sık sık karşılaşılan güçlükler, kıtlıklar ve darlıklar; zaman zaman baş gösteren tifo, kolera ve veba gibi salgın hastalıklar; başkentteki siyasal ve toplumsal bunalımları daha da ağırlaştırıyordu. Taşrada, Balkanlar ve Anadolu'daki iktidar boşluğu daha da belirgindi. Merkezi devletin atadığı valiler sık sık ayaklanıyor, İstanbul'a karşı bağımsızlıklarını ilan ediyorlardı. Bu ayaklanmaların toplumsal tabanını ya da emek gücünü ise topraklarını terk ederek valilerin ve diğer yerel beylerin örgütlediği sekban bölüklerine paralı asker olarak giren köylüler oluşturuyordu. Merkeze karşı ayaklanan valiler reâyâya baskı yapıyor, çeşitli bahanelerle ağır vergiler topluyorlardı; böylece bölüklerdeki sekbanlara da geçim yolu açılmaktaydı. Sekban bölükleri savaş yıllarında cepheye gitmeyenlerin, savaş sonrası dönemlerde ise cepheden dönenlerin katılmasıyla daha da büyümekteydi. Kırsal alanlardaki bağımsız eşkıyalık hareketleri de yine aynı dönemlerde yaygınlık kazanıyordu.

17. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, Köprülü ailesinin vezirlikleri döneminde, merkezi devlet biraz olsun güçlenmiş, taşradaki etkinliğini artırarak yerel valileri daha yakından denetleyebilmişti. Ancak 1680'lerden itibaren Viyana kuşatması büyük bir yenilgiye dönüşüp, batıdaki savaşlar yoğunlaşınca, Anadolu'daki güçlerini geri kazanan sekban bölükleri ve onların başındaki valilerle yazılı bir uzlaşmaya gitmek zorunda kaldı. Bu anlaşmayla merkezi devlet, bir yandan sekban bölükleri üzerindeki denetimini artırmaya çalışıyor, öte yandan da sekbanlara belirli haklar ve düzenli gelir vaat ediyordu. Savaşın getirdiği olağanüstü koşullar ortadan kalkınca, anlaşma geçerliliğini yitirdi. Ancak bu siyasal belge, 17. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, merkezi devletin gücünün ne denli azalmış olduğunu ve merkez ile taşra arasındaki dengelerin ne ölçüde değişmiş olduğunu çarpıcı bir biçimde simgelemektedir. Bu belgeyi merkezi devletle taşrada 18. yüzyılda yükselen âyân arasında imzalanan bir diğer yazılı uzlaşmanın, 1808 yılında imzalanan Sened-i İttifak'ın habercisi olarak yorumlamak da mümkündür.

İç Borç Batağına Atılan İlk Adımlar

Yıl 1775...
Modernleşmemek İçin Direnen ve Sürekli Yenilen Ordu Giderleri ve Yolsuzlukların Neden Olduğu Büyük Bütçe Açıkları, Ekonomi ve Altyapı Yatırımlarına Engel Oluyor
Parasızlığa Ağır Vergiler ve Çeşitli Fonlar da Yetmeyince
Kolay Çare: Esham (Hazine Bonosu) İhracıyla İç Borçlanma

Osmanlı ilk iç borçlanma günahına 1775'te başlıyor. Yenilgiyle biten 1768-1774 Rus Savaşı ve Küçük Kaynarca Anlaşması ardından yapılan icraat ve beklenmedik olaylar hazine giderlerini atırırken, bu giderlerin getirdiği yükle başedecek çaralerin de beraber yürütülmesi gerekiyordu.

Yeni ve zorunlu gider kapılannın açıldığı bir dönemde, gerçek anlamda bir tasarruf anlayışına uygun olarak, ele alınan dönemde lüksü ve israfı yasaklayan emirler yayınlanmıştır.(12) Bu emirlerde özellikle, devlet erkânı ve saray halkının günlük hayat tarzı ve giyim-kuşamına değiniliyor, kürkler ve pahalı kumaşlar için dışanya çıkan paralann devletin zaran anlamına geldiği vurgulanıyordu.

Aynca bu dönemde Kapukulu Ocaklan yeni ve sıkı bir denetime tabi tutularak, bunun sonucunda hazine giderlerinde bir miktar tasarruf sağlandı. Bazı askeri maaş cüzdanlannın, ("esame") zamanla ilgisiz kişiler eline geçmiş olması ve sahtelerinin türemesi ve de daha önceki denetimlerde bunlann tümünün ayıklanamamış olması, bu son operasyonu gerekli kılmıştı. Operasyonu Halil Hamid Paşa gerçekleştirdi ve böylece hazinenin yılda 1.9 milyon kuruş kadar tutan kaybının önünü aldı(13). Ancak bu icraatı, sonunda onun hayatına malolmuştu.

Mevcut gelirlerle giderlerin finanse edilemeyeceğinin görülmesi üzerine, Osmanlı mallyecileri 1775 yılından itibaren "esham" (Hazine Bonosu) uygulamasını başlattılar. Bu uygulama temelde bir iç borçlanma ameliyesinden başka bir şey değildi. Fakat, mahiyeti ve özellikleri itibariyle ilginç ve orjinal bir iç borçlanma örneği ve deneyimiydi.

(12) Tarih-I Cevdet, c.2 (1303 baskısı), s.285'teki 33 no'lu belge.
(13) A.Vasıf Efendi, "Mehâsinü'l-Asâr, s.155-60, 190; Tarih-i Cevdet, c.3, s.68.

17. yüzyıl sonundaki büyük mali bunalım, o zaman mukataaların birkaç yıllığına iltizam yerine, ömür boyu tasarruf hakkı ile taliplere satılması sürecini nasıl başlatmış ve böylece "**malikâne sistemi**" gibi ilginç bir uygulama Osmanlı maliye tarihinde yer bulmuşsa, 1768-74 savaşının getirdiği mali sıkıntılar da, o sistemin doğal bir uzantısı olan "**esham sistemi**"nin (Hazine Bonosu) doğmasına yol açmıştır.

Malikâne sisteminde mukataaların (vergi kaynakları) yıllık hasılatının tümünün ("mal" ve "kalemiyye"ler ödenmek koşulu ile) kayd-ı hayat koşulu ile malikânecilere satışı söz konusuydu. Esham sisteminde ise yalnızca yıllık kânn paylar halinde "ber vech-i malikâne" satışı söz konusudur. Bu nokta eski malikâne sistemi ile esham uygulaması arasındaki farkı belirlediği gibi, eshamın eski sistemin bir uzantısı olduğunu da ortaya koyar. Dolayısıyla, bu uygulamayı başlatırken Osmanlı maliyecilerinin fikir olarak nereden esiniendiklerinin kaynağını bulmak için uzaklara gitmeye pek gerek yoktur. Sistemin genel esaslarına değinmeden önce "esham"ın "sehm" (veya sehlm) sözcüğünün çoğulu olduğunu ve "paylar, hisseler" anlamına geldiğini belirtmekte yarar var. Fakat bu onun yalnızca sözlük anlamıdır ve Osmanlı eshamının mahiyetini kavrama açısından yeterli değildir. Burada "esham"ın tarihi-mali bir terim olarak ele alınıp, özel bir tarif ve tanımının yapılması gerekmektedir. Uygulamanın genel esaslarının gözden geçirilmesi bunu mümkün kılacaktır.

Konuya farazi bir örnekle yaklaşalım(14): X adlı bir mukataa "emin" adı verilen memuru vasıtasıyla devletçe işletilmektedir. Diyelim ki mukataanın yıllık gayri safi hasılatı "t" yılında 35.000 kuruş olmuştur. Aynı yıl mukataanın işletme giderleri ve mutad bazı ödemeleri toplamı ise 20.000 kuruş tutmaktadır. O halde net hasılat yani kâr ("faiz". Osmanlıcada "faiz" kâr anlamında kullanılmıştır.) 15.000 kuruştan ibarettir. Bu durumda X mukataasının durumu iyidir ve yıllık "faiz" esham ihracına elverişlidir. Esham ihracı için yıllık "faiz" önce belli sayıda paylara ("sehim") bölünür. Diyelim ki 100 paya böldük. Her bir paya düşen kâr ("faiz") 150 kuruş olur. Şimdi sıra sehimlerin belli bir bedel karşılığında taliplere satıl-

(14) Bu farazi örnek çeşitli mukataalardaki uygulamalar gözden geçirildikten sonra düzenlenmiştir. Gerçeğe uygunluğunu kontrol için örneğin Cevdet Maliye no 27 511'den "Yeni il mukataası eshamı"na ilişkin bilgilerle, Cevdet Maliye no 29 223 ve no 29 283'ten "İstanbul Sırmakeşhâne mukataası eshamı"na ilişkin bilgiler göz önüne alınabilir. Bkz. Yavuz Cezar, "Osmanlı Mali Tarihinde 'Esham' Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Belgeler", Toplum ve Bilim, sayı 12, s.128-129'daki Belge 1 ve s.130-132'deki Belge 2.

masına gelmiştir. Eğer sehimler elde kalmayıp, rahatça satılsın isteniyorsa, satış fiyatının ("muaccele") saptanmasında alıcıların rağbet derecesi önceden iyi hesaplanmalıdır. Varsayalım ki örnekte her bir sehim, yıllık "faiz" değerinin 5 katı bir bedel ile satıldı (muaccele: 750 kuruş). Bu örnekte devlete 750 kuruş ödeyerek X mukataasının bir tam sehimine sahip olan vatandaş, bu sehimin karşılığı olan 50 kuruşu ("faiz") her yıl birkaç taksit halinde devletten tahsil etmeye hak kazanmış olur. Onun bu hakkı ölümüne dek devam eder. Vatandaşın peşinen ödediği 750 kuruş tutarındaki "muaccele" yıllık "faiz"inin beş katı olduğu için, kendisinin gerçek kâra geçip, havadan bir ek gelire kavuşması ancak altıncı yıldan itibaren mümkün olacaktır. Ömrü ne kadar uzun olursa kendisi o oranda kârlı, devlet ise zararlı olacaktır. Ölüm halinde, pay devlete rücu edecek ve gerekirse yeni bir bedel mukabilinde yeniden başkalarına satışa sunulabilecektir.

Devlet açısından ise durum şudur: Eğer esham ihraç olunmasaydı "t" yılında X mukataasından hazineye girecek olan meblağ 15.000 kuruş olacaktı. Esham satışı ile bu 15.000 kuruşluk yıllık gelir vatandaşlara bırakılmış, buna karşılık hazineye tüm sehimler satılarak toplam 75.000 kuruşun girmesi sağlanmıştır. Böylece ileriye mâtuf bir gelir şimdiden devlet kasasına girmiş olmaktadır. Ne var ki, hazineye giren meblâğ vazgeçilenin ancak beş katıdır. Oysa mukataanın yıllık net geliri olan 15.000 kuruş, vatandaşlara ömür boyu tahsil edilme hakkı ile devredilmiştir. Esham sahiplerinin, ölüme dek eshama tasarruf etme süresinin ortalama on yıl olduğu varsayılırsa, örneğimize göre hazine on yılda yıllık 15.000 kuruş taksitlerle tahsil edeceği toplam 150.000 kuruşu, peşin ödeme koşulu ile toplam 75.000 kuruşa vatandaşlara bırakmıştır. 150.000 kuruşun halihazır değeri (Buna "k" diyelim) ise 75.000 kuruş (Toplam muaccele: "m") arasındaki fark mekanizmanın kimin lehine işlediğini belirleyecektir. Eğer m>k ise devlet kârlı, m<k ise esham sahipleri kârlı durumda olacaklardır. Esham sahiplerinin kârı, yani m-k, devletin onlardan aldığı borç mukabili, anapara dışında kendilerine ödediği faizi ifade eder.

Esham uygulamasına mâruz kalan ilk mukataa ""İstanbul Duhan (tütün) Gümrüğü" olmuştur. 1775'i izleyen yıllarda "Esham sistemi" yavaş yavaş diğer mukataalara da teşmil edildi. Daha ihdasından on yıl geçmeden "Galata voyvodalığı", "Nezâret-i Midillu" gibi bazı mukataalar esham sistemine dahil edilmişlerdi.(15) Bu arada "mîrî mukataa"ların yanı-

(15) Y.Cezar, a.g.m. Toplum ve Bilim, s.128, s.128; K.Kepeci no:5281

sıra bazı "evkaf mukataatı" üzerine de esham çıkarılmıştı. "Haremeyn-i muhteremeyn evkafından Üsküdar'da vaki Atik Valde Sultan tâbe serahâ evkafına tabi Yeniil mukataası" bunlara örnektir.

Esham Uygulamasının Bünyesinde Mevcut Sistemi Bunalıma Sürükleyecek Olan Aksaklıklar

Kısa vadede olumlu sonuçlar veren "esham sistemi"nin, orta ve özellikle uzun vade söz konusu olduğunda, hazinenin zararına işleyen bir mekanizmaya dönüşmesi de mümkündü. Çünkü uygulamanın bünyesinde, bu sonucu adeta kaçınılmaz kılan çeşitli aksaklıklar vardı. Nitekim: Sistemin en sakıncalı ve çürük görünen noktası, esham sahiplerine her yıl ödencek olan "faiz"lerin garanti edilmiş olmasıydı.

Görülüyor ki, "faiz"lerin ödenme garantisi, mukataalann zarara yönelmesi halinde, "esham sistemi" çıkmaza sürükleyecek bir hususta. Böyle bir durumda devletin itibarını zedelemeden ve de diğer vergi kaynaklarının tahribine yol açmadan yapılabilecek fazla bir şey de yoktu. Zaten, yapılabilecek olanlar da mekanizmayı topyekün devletin lehine işletmeye yetmez; ancak aleyhte gidişi bir miktar frenler. Nitekim:

- Devlet otoritesi ile "faiz" ödemeleri durdurulsa, devletin itiban sarsılır. Üstelik bu diğer mukataalar eshamının satışını da engeller. - Keyfi bir seçimle yalnız bazı sehimlerin devletçe zabtı veya iptali de aynı sonucu verir. - Zarar eden mukataaya başka mukataalar ilave edilerek "faiz" ödeme gücüne kavuşturulabilir. Ancak bu geçici bir süre için başvurulması gereken bir yoldur. Durumun devamı devlet maliye anlayışının mantığı ile çelişki halindedir. - "Faiz" ödeme taksitleri geçici olarak biraz uzatılabilir. Bu da devlet itibannı zedeleyecektir. Ne var ki, ödemelerin tamamen durdurulmasına tercih edilecek bir yoldur. Sayılan önlemlerin hepsi "esham sistemi"ne dışandan müdahale demektir.

İlk Dış Borç Fikrinin Yeşermesi

Muhteşem Osmanlı Parasızlıktan Şaşkınlığa Düşünce Fas Sultancığından Borç İsteyecek Duruma Düşüyor İlla ki Kâfirden Almayacak!

Mali olanaksızlıklar ve yeni bir savaşın ufukta görünmesi, Osmanlı devlet adamlan arasında gerçekten bir aceleciliğin ve şaşkınlığın doğmasına neden olmuştu. İşte bu şaşkınlık döneminde, Osmanlı tarihinde ilk

defa olarak bir yabancı ülkeden borç alınması fikri ortaya atılmıştır.

Eylül 1784 tarihinde devletin ileri gelenlerinin iştiraki ile yapılan bir toplantıda konuşulanlar, herkese egemen olan bu şaşkınlığı yansıtması bakımından ilginçtir. Bu toplantıda defterdar "*devletin matlubu vakit nakittir*" diyerek, mali sorundan ne anlamak gerektiğini ortaya koymuş ve böyle bir dönemde "çare" diye uzun vadeli önlemler önermenin anlam taşımadığını vurgulamıştır.(16)

Defterdann bu ikazı üzerine müteakip toplantıya iştirak edenler bu kez ellerinde kısa vadeli önlemler paketi ile karşısına çıkmışlardır. Yazılı raporlann okunup tartışıldığı bu toplantıda, dışandan borç alma fikri de ilk olarak ciddl biçimde gündeme gelmiştir.(17)

Toplantıya rapor sunan defter emini Hasan Efendinin düşüncesi odur ki, hazine giderlerinin daha fazla kısılmasına olanak kalmamıştır. Devletin para gereksinmesi ancak bir yabancı ülkeden borç alınarak karşılanabilir. Ona göre, borç için başvurulacak ülkeler Fransa, Felemenk ve İspanya olabilir. Kendisi istenecek borç miktarını beş-on bin klse olarak saptamakta ve taksitlerle geri ödemeyi önermektedir. Diğer bir rapor sahibi olan Süleyman Feyzi Efendi de borç önerisinde bulunmaktadır. Fakat onun görüşü biraz farklı olup, borç alınacak ülkenin Müslüman olması gerektiğine dikkati çekmektedir. Ona göre Osmanlı Devletinin bir Hıristiyan ülkeden borç para istemesi doğru değildir ve sakıncalıdır. Ancak Hıristiyan ülkelerden mühimmat gibi şeyler talep etmekte sakınca yoktur. S.Feyzl Efendi borç istenecek Müslüman ülkeyi de belirtmektedir: Fas.

Gerek Hasan Efendinin ve gerekse S.Feyzi Efendinin dış borç yanında başka önerileri de olmuştur. Ne var kl bunlar önemli şeyler olmayıp, zaten kendileri esas ve baş çarenin dışarıdan para bulma olduğuna inanmışlardı. Bu toplantıda Hacı Selim Ağa, dış borçlanma fikrine rağbet etmeyen biri olarak dikkati çekmektedir. Düşüncesine göre, Osmanlı Devletinin para için dışarıya yönelmesine gerek yoktur. İnancı odur ki, devlet ricali ve saltanat erkânı yeterli özveride bulunduğu takdirde, hazine için epeyce para toplanabilecektir; ama ona göre bunun yanında bazı diğer önlemlere de başvurulmalıdır.

Okunan raporlarda ve yapılan tartışmalarda, dış borç fikrinin gündeme gelmiş olması, Osmanlı mali tarihi bakımından ne kadar ilginçse; Sü-

(16) Ahmed Vâsif Efendi, "Mehâsinü'l-âsâr, s.190 (İstanbul 1978).
(17) Ahmed Vâsif Efendi, a.g.e., s.191-93; Tarih-i Cevdet, c.3, s.78 vd.

leyman Feyzi Efendinin borç istenecek ülke olarak ısrarla Fas üzerinde durması da o kadar ilginçtir. Aslında tarihi gerçekler Fas'ın o ara gelişigüzel önerilmediğini ve Feyzi Efendinin Fasla ilişkiler hakkında bazı taze bilgilere sahip olduğunu ve dolayısıyla bu ülkeden ümit var olduğunu ortaya koymaktadır.(18)

Osmanlı devlet adamlan mali sorunlan tartışırlarken, Süleyman Feyzl Efendinin borç istenebilecek ülke olarak Fas'ı işaret ettiği sıralarda, Osmanlı-Fas ilişkileri işte böyle bir aşamadaydı: Yani, onun önerisinden yaklaşık bir yıl kadar önce, elçiyle yapılan görüşmeler sırasında, sadrazamın kafasında dış yardım fikrl zaten doğmuş ve hatta bu konuda sözlü talep te bile bulunmuştu.

Elçinin ustaca taktikleri yanında, Fas Hâkiminin bir jesti de, Osmanlı Devletinin Fas'tan gelebilecek yardımı ciddiye alıp, uzun süre ümitle beklemesinde etken olmuştu. Olay şudur(19): Fas Hâkimi bir ara İstanbul'a 270.258 rlyal göndererek, Osmanlı Devletinin bu para ile Malta'daki Müslüman esirleri satın alıp, kurtarmasını talep eder. Eğer bu mümkün olmaz ise paranın Haremeyn halkına dağıtılmasını şart koşar. Osmanlı Devleti bu parayı esirlerin kurtarılmasında kullanmadığı gibi, Haremeyn halkına dağıtılmasını da gereksiz görmüş ve paranın darphânede muhaazası uygun bulunmuştu. Bu para o sıra darphâneye girmiş bile olsa, "Fas'ın Osmanlı Devletine dolaylı mali yardımı" biçiminde bir niteleme ve yoruma kesinlikle hak kazanamamıştır. Çünkü bir yıl sonra Fas Hâkimi, Haremeyn halkına dağıtılmadığı gerekçesi ile parayı geri istemiş ve Padişah da eğer darphâneda hâlâ duruyor ise bu "bin sebike altun"un derhal iadesini emretmiştlr.(20)

---

(18) **Dış Yardım Fikrinin Doğuşunda Fas'la İlişkilerin Rolü ve Etkisi:** 1783 yılında Fas Hâkimi çeşitli armağanlarla birlikte İstanbul'a bir elçi göndermişti. Elçinin gelişi Osmanlı devlet adamlan için süpriz olmuş ve geliş nedenini o zaman tam olarak anlayamamışlardı. Fakat elçi, din kardeşliğinden söz ederek Osmanlılann gönlünü kazanmayı becermişti. İfadesine göre, Fas Hâkimi fevkalade sevgi ve saygı beslediği Osmanlı Devleti için her türlü yardım ve özveride bulunmaya hazırdı. Bunun üzerine, yapılan görüşmelerde, sadrazam yakında bir savaşa gireceklerini, ellerinde 30 bin kise nakit mevcut olduğunu, ama savaş başladığında bir 30 bin kise daha gerekeceğini elçiye söylemiş ve *"Iede'l-hâce istikraz idecek olur isek ne kadar nukud virebilürler?"* diye de sormuştu. Aynca eğer varsa Fas'tan barut ve füherçile de satın alınabileceğini eklemişti. Elçi cevabında Hâkimin 30 bin kise olmasa da 5 kiselik bir yardım yapabileceğini ve bir mektup yazarak sadrazamın bu talebini Fas'a ileteceğini söylemiştl. Karşılıklı yazışmalar, hediyeler alıp vermelere ve elçinin birkaç kez gidip gelmelerine rağmen, Fas Hâkimi uzun süre Osmanlı Devletini bu para yardımı konusunda oyalamıştır.
(19) Mehâsinü'l-âsâr, s.182; Tarih-i Cevdet, c.3, s.67.
(20) Hatt-ı Hümâyun, no 11.379.

Müslüman Ülkelerden Borç İmdadı Gelmeyince Mekruh ta Olsa Hıristiyan Avrupa'ya Başvuruluyor

Osmanlı yöneticileri, Fas'tan hâlâ ümit kesmemenin yanısıra, Cezayir ve Tunus gibi diğer Müslüman ülkelerin de, Hıristiyan dünyası ile olan bu büyük savaşta "**masârif-i cihada lânet**" düşüncesiyle Osmanlı Devletine nakdi yardımda bulunacaklan kanısındaydılar.(21) Anlaşılan, Fas nezdinde olan girişimden sonra, artık büyük meblağlar beklenmiyordu; ama "birkaç bin kise" istendiği takdirde, buralardan birşeyler gönderileceği düşüncesi egemendi.(22) Para, Kaptan Paşa aracılığıyla istenecek ve kendisi borca kefil olacağı gibi, sadrazam da aynca borcun geri ödenmesini taahhüd edecekti. İşte bu umut ve koşullarla, Cezayir-i Garb beyler beyi Mehmed Paşaya Rebiü'l-âhır 1203 (Aralık 1788-Ocak 1789) tarihli resmi bir yazı gönderildi ve savaş bitiminde geri ödenme vaadiyle iki bin kise (bir milyon kuruş) borç istendi.(23) Ancak, gelen cevaplardan para yerine özür beyanı çıktı.(24) Bu arada bir süredir yardım vaadiyle Osmanlı Devletini oyalayan Fas Hâkiminin de gerçek niyeti açığa çıkmıştı. Garb Ocaklan ile arası bozuk olan Hâkim, Osmanlı Devletinin Fas'ı bu ocaklann tasallutundan kurtarması koşulunu öne sürmüş ve bu yapılmadığı takdirde, İstanbul'a göndermek için hazırladığı parayı kendisinin bizzat bu işte kullanacağını açıklamıştı.(25)

Müslüman ülkeler nezdindeki girişimler sonuçsuz kalınca, gözler bu kez Avrupa ülkelerine çevrildi. Devlet adamları Padişah'a dış ülkelerden yardım isteme önerisini sunduklarında, o şöyle demişti:"Dahil-i memleketimizde tedârik-i nukûd mümkin olsa güzel olur; olmadığı halde beher hâl ilâcına bakılmak cümleye vâcibdir." **Şeyhülislâm Efendi de borç lanmanın dince gerçi mekruh olduğunu, ama devletin mecbur kaldığını,** dolayısıyla böyle bir durumda borç istemenin sakıncalı görülemeyeceğini ifade etmekteydi.(26) Bunun üzerine Felemenk'ten borç alabilme konusunda resmi girişimler başladı.

1789 yılı başında Felemenk'in İstanbul elçisine başvurularak, bu devletten on beş bin kise (7.5 milyon kuruş) borç istendi. Borcun miktarı, va-

(21) Hatt-ı Hümâyun, no 1 123 (t:1201)
(22) Hatt-ı Hümâyun, no 967 (t:1202), no 983 (t:1203) ve no 997 (t:1203).
(23) Cevdet Maliye, no.2 217.
(24) Tarih-i Cevdet, c.4, s.244.
(25) Faik Reşit Unat, "Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri, s.139, 148-9, 1968.
(26) Tarih-i Cevdet, c.4, s.130.

desi, geri ödeme biçimi ve teminatı hakkında uzun müzakereler ve karşılıklı yazışmalar cereyan etti.(27) Felemenk elçisi, doğrudan devletin borç vermesi yerine, Felemenkli bir tacirden borç alınmasının daha doğru olacağını söylüyor ve kendisi de böyle bir taciri bulma görevini üstleniyordu. Ancak Fransız İhtilali'nin Avrupa'da neden olduğu karışıklıklar yüzünden, elçinin haberleşme ve soruşturma olanakları kısıtlanınca, borç verebilir uygun bir tacir bir türlü bulunamadı. Öte yandan yürürlükteki ticaret rejimi nedeniyle, Osmanlı Devletinin borç için bazı tarımsal ürünlerini karşılık göstermesinin de pek mümkün olamayacağı ortaya çıkmıştı. Sonuç olarak, elçi ile Nisan 1790'a kadar süren görüşme ve yazışmalardan olumlu bir sonuç çıkmadı ve böylece Felemenk'ten (ya da Felemenkli tacirden) borç alma meselesi tavsadı ve akim kaldı.(28)

Felemenk'ten sonra Osmanlı Devleti son yıllarda gelişme kaydeden iyi siyasi ve ticari ilişkilerine güvenerek, bir ara İspanya'dan da borç almayı tasarlamıştı. Fakat, kaimimakam paşanın İspanyol elçisi nezdindeki girişimi fazla bir gelişme gösteremeden konu kapanmak zorunda kalınmıştı. Zira, o yıllarda İspanya, Avrupa'daki savaşların bitmesi için çareler arıyor ve hatta arabulucu olarak resmen devreye girmeyi planlıyordu. Nitekim, İstanbul'daki İspanyon elçisi Babıâli'ye cevabi yazısında Osmanlı Devletine parasal yardımda bulunarak, savaşta taraflı bir duruma düşülmek istenmediğini ve İspanya'nın Avrupa'da artık bir barış yapılması gerektiğine inandığını bildirmekteydi.(29) (Daha sonra 1808'de II.Mahmud tahta çıktığında, para darlığı nedeniyle İngilizlerden, sonradan tahıl verilmek üzere avans istemiş; ancak bu talep başarısız olmuştu.)

Paraların Altın ve Gümüş Oranları Azaltılarak Saflıkları Düşürülüyor, Sağı Solu Kırpılıyor Amaç Enflasyon Aracılığıyla ve Paranın Tağşişi Ile Zoraki Vergi Elde Etme Çaresizliği

Savaş yıllarında "mali sıkıntı", "para yokluğu" ile adeta özdeşleşmişti. Bu nedenle o yıllarda mali soruna çözüm arayanlar, diğer önlem ve girişimler yanında "akçe meselesi"ni de ele almışlardır.(30) "Akçe meselesi"ni tartışanlar darphâneye değerli maden celbetmenin yolları, paranın

(27) Abdurrahman Şeref, Ecânibden İlk İstikraz Teşebbüsümüze Aid Birkaç Vesika, TOEM, sene 5, sayı 30, s.321-337 (İstanbul, 1914). Aynca bkz. HH, no 14 916.
(28) Dipnot 19'a bkz. Aynca, Tarih-i Cevdet, c.4, s.130 vd, 243.
(29) Tarih-i Cevdet, c.4, s.243.
(30) Hatt-ı Hümâyun, no.955, 955 A, 955-B, 955-C.

rayici ve tağşişi konulan üzerinde duruyorlardı (Madeni para rejimi vardır). Amaç, paranın değeri ile oynayarak devlet hazinesine gelir sağlamaktı. Bir çare olarak, içinde hiç değerli maden bulunmayan sikke basımını önerenler dahi olmuştu. Fakat, özellikle dış ticaret sekteye uğrar düşüncesiyle, bu öneri rağbet görmemişti.

Cephedeki ordu, İstanbul'dan gönderilen paralann altın olmasında zaman zaman ısrar ediyordu.(31) Oysa, devletin elinde altın ve gümüş para darbedecek yeterli maden yoktu. Bu nedenle bir emir yayınlanarak, halk, elinde bulunan altın ve gümüş eşyayı belli bir bedelle devlete satmaya mecbur tutuldu. Darphâne, bir miskal altını altı kuruş otuz paradan, bir dirhem gümüşü de on paradan satın alacaktı.(32) Bu emir yürürlüğe konmadan önce, dini makamdan da onay (fetva) almak gerekmişti.(33) Savaşın ilk yıllanndaki (I.Abdülhamid devri) bu operasyon sayesinde darphâne bir miktar değerli maden toplayabilmiştir. Bunlarla tedavül değeri iki kuruş (yani seksen para) olarak saptanan ve "cedid ikilik" diye anılan gümüş sikkeler basılmıştı.(34) Cedid ikilikler dokuz dirhemdi. Ancak ihtiva ettikleri gümüş bakımından gerçek değerleri altmış dört para tutmaktaydı. Diğer bir deyişle, bu yeni sikkeler tağşiş edilmişler ve gerçek değerlerinin % 20 fazlası bir değer üzerinden piyasaya sürülmüşlerdi.(35) Bu operasyonda darphâneye toplam ne miktar değerli maden girdiğini ve sonra toplam kaç adet "cedid ikilik" basıldığını bilemiyoruz. Dolayısıyla, devletin toplam kânnı da hesaplamaya şimdilik olanak yoktur.

Nisan 1789'da III.Selim padişah olduğunda selefi zamanındaki para operasyonu ile darphânenin sağladığı kârlar erimeye yüz tutmuştu. Söylendiğine göre, o sıralar darphânede "sermaye akçesi olarak iki bin kiseden ziyâde mevcut akçe" yoktu. Para sıkıntısı yine devam etmekteydi. Dolayısıyla III. Selim de selefi gibi, para konusunda aynı politikayı izlemekten başka yol bulamadı.

Operasyona önce, altın ve gümüşten mamul eşyanın kullanımının haram olduğu hakkında (hıly-i nisâ/kadın ziyneti hariç) şeyhülislâmdan fetva alınarak başlandı. Bu gibi eşyanın "zekâtı ve habsi bilâ fâide" olduğu ilan edilmiş ve bunlann "cihad" masrafı için devlete gerekli olduğu vurgulanmıştı. Sonra halk elindeki altın ve gümüş eşyayı belli bir fiyatla

(31) Cevdet Maliye, no 4 987; Cevdet Maliye, no 20 976.
(32) Hatt-ı Hümâyun, no 12 578, no 955-D, no 407 ve no 416.
(33) Hatt-ı Hümâyun, no 8 353 (2 R 1203/31 Aralık 1788).
(34) Hatt-ı Hümâyun, no 407, no 14 215, no 8 231.
(35) Aynı belgeler; Tarihi-i Cevdet, c.4, s.133.

darphâneye satmaya mecbur tutuldu. Halk ve devlet ricâli gibi Padişah dahi saraydaki birçok değerli eşyayı darphâneye teslim etti. Ancak bu karar ve uygulamaya "ulemâ" açıkça tepki göstermiş ve karşı çıkmıştı.(36) Toplanan gümüşlerle "yüzlük" (yüz paralık) gümüş sikkeler basıldı(37). Bu operasyon sonucunda darphâneden verilen meblağın tutan yirmi beş bin kiseyi aşmıştı.(38) Fakat darphânenin artan olanaklarını yalnızca bu operasyonlara bağlamamak gerekir. Bilindiği üzere darphânenin başka gelir kaynakları da vardı. Öte yandan, yapılan operasyonun sonunda darbhânenin piyasadan (halk) pek fazla kıymetli maden celbedemediği ve eğer bu sırada darbhâneye birşeyler girmişse, bunun özellikle saraydan gönderilen eşyalar sayesinde sağlanmış olduğu tahmin edilebilir.

Yasa kuvvetiyle parayı ucuza alıp, pahalı satmaya dayanan bu operasyonların; sonuçta enflasyonist etki yaparak, genel fiyat düzeyinde yükselmelere neden olacağı muhakkaktı. Aslında devlet paranın ayarını düşürmekle, ilk elde vereceği maaşlan da o oranda azaltmış oluyordu. Ne var ki, para tağşişinin sonuçlan, iki taraflı kesen bir bıçak gibidir. Nitekim, ayan düşük paralar piyasaya sürüldükten sonra kalpazanlık artmış ve bunlar devletinkinden biraz yüksek ayarlı paralar basarak, devlet kânnı engelleyip, bundan kendileri yararlanmaya çalışmışlardır.(39)

Sonuç olarak, savaş bittiği sırada Osmanlı Devleti hâlâ çözüm bekleyen büyük bir mali sorunla karşı karşıyaydı. Yaşanan tecrübeler, geçmiş yıllardaki önlemlerin yetersiz kaldığını, hatta önlem diye uygulanan bazı politikalann da mali sorunun boyutlannı daha da büyüttüğünü ortaya çıkarmıştı. Kuşkusuz, Osmanlı mallyeci ve yöneticileri de bunun farkına ve bilincine varmıştı. Ancak, uzayan savaş yıllan nedeniyle, köklü çözüm ve yaklaşımlar devamlı ertelenmek ve günün koşullan gereği acil finansman politikalan dalma ön plana alınmak zorunda kalınmıştı. Sorunlan daha temelden ele almak için, önce savaşın bitmesini beklemek gerekiyordu...

---

(36) İ.H.Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihi", c.4, ks1, s.602; E.Z.Karal, "III.Selim'in Hatt-ı Hümâyunlan, Nizâm-ı Cedid, s.84-85; Ahmet Refik, "Onüçüncü Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı", s.5-6; Tarih-i Cevdet, c.4, s.243.

(37) Cevdet Darphâne, no 316 (11 M 1204) ve no 367 (Ca 1204).

(38) E.Z.Karal, a.g.e., s.86; Tarih-i Cevdet, c.5 (1303), s.28.

(39) Devletin bastığı paralann ayan % 20 oranında eksikti. Bu durumda, bir kalpazan piyasaya örneğin % 10-15 bozuk ayarlı bir para sürerse bu para doğal olarak devletinkine tercih olunur. Böylece devletin para basımından beklediği % 20'lik kâr olanaklan kaybolur ve piyasaya devletten daha düşük kâra razı olan kalpazanlar egemen olur.

Bunalımdan Çıkış Arayışları
Bazı Osmanlı Aydınlarının Kalkınma ve Halkın Ezilmemesi İçin Teşhis ve Öneri Raporları

(S.Penah Efendi, Tatarcık Abdullah Molla ve Mehmed Şerif Efendinin mali konulara ilişkin görüşleri)

Savaş bitince III.Selim, gerek genel olarak devlet düzeninde ve gerekse bu arada mali konularda birtakım yeni düzenlemelere gitme ve sorunlara daha temelden yaklaşarak, yeni politikalar saptama ve uygulama zamanının geldiğine inanarak, devrinin düşünür ve idarecilerinden, devletin sorunlan ve çözüm yolları hakkında kendisine görüş bildirmelerini istedi.(40) Bunun üzerine, çok sayıda kişi, yazılı bir rapor halinde görüş, teşhis, düşünce ve önerilerini açıkça ortaya koydu.(41)

İleride ayn bir bölüm halinde görüş bildiren rapor sahiplerinden ikisinin çözüm önerilerine geçmeden önce, **Süleyman Penah Efendinin** görüş ve yorumlannı ele almak istiyoruz. Mevcut bilgilere göre, Süleyman Penah Efendi 1785 yılında İstanbul'da ölmüş olup, görüşlerini içeren rlsalesini de muhtemelen 1770-80 arasında kaleme almıştı. Dolayısıyla kronolojik açıdan Penah Efendi diğerlerine öncelik taşır.

Süleyman Penah Efendi, görüşlerini içeren söz konusu risaleyi herhangi bir sipariş üzerine kaleme almış değildi. O, işe Mora İhtilali tarihçesini kaleme almakla başlamış; ancak bunun arkasına devlet ve sosyal düzen hakkındaki görüş, yorum ve önerilerini eklemeden edememişti. Ne var ki, bu eklemelerin gereğinden fazla uzaması risalenin insicamını bozacak ve sonuçta bu risaleye içeriğine uygun bir başlık bulmakta zorluk çekilecekti. Nitekim risale bazı tarihçilerce "Penah Efendi Mecmuası" diye anılagelirken, diğer bazıları onu "Mora İhtilali Tarihçesi" diye isimlendirmiş; bir kısım yazarlar da ona, "Mora İhtilali ve Devlet Nizamına Dair Risale" başlığını uygun görmüşlerdir.(42)

Burada bizi ilgilendiren konular risalenin ikinci bölümünde yer almakta. Bu bölümde Penah Efendi mevcut düzeni ıslah çarelerini ararken, hemen her türlü konu ve soruna değinmekte ve bunların bir kısmında ol-

(40) S.J.Shaw, "Between Old and New", s.86.

(41) Bu raporlardan on tanesi Topkapı Sarayı Arşivi'ndedir. No E 447. Fatih Millet Kütüphanesinde bulunan bir yazmada ise, III.Selim'e sunulan yirmi raporun (lâyiha) özeti mevcuttur ki, bu özetler E.Z.Karal tarafından yayımlanmıştır: "Nizâm-ı Cedid'e Dair Lâyihalar", Tarih Vesikalan, c.1, no 6 ve c 2, no 8 (1942).

(42) Aziz Berker, Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası, "Tarih Vesikalan", c.11, s.7-12 (Haziran 1942-Mayıs 1943).

dukça ayrıntılara girerek, somut öneriler sunmaktadır. Ele aldığı konular sistematik bir sıra dahilinde kaleme alınmamış olmalarına rağmen, yine de ana gruplar itibariyle bir araya getirilebilirler. Bu yapıldığında, onun işlediği konu ve sorunların:

Dil, kültür ve eğitim; bilimin önemi ve basın-yayın faaliyeti; Batı dünyasının üstünlüğü ve nedenleri; devletin ve devlet erbabının görevleri; toprak rejimi; tarımsal üretim; sinai üretim; menzil teşkilatı ve ulaşım sorunları; nüfus sorunları; dış ticaret; maliye ve vergi sorunları; parasal sorunlar; mülki ve idari alanda gerekli düzenlemeler gibi ana başlıklar altında gruplandığı görülür. Ayrıntılar şimdilik bir yana, yalnız bu başlıklar bile Penah Efendinin "düzenin ıslahı" gibi önemli bir konuda ne denli geniş ve kapsamlı bir yaklaşım içinde bulunduğunun göstergesidir. Dolayısıyla burada, onu, haklı olarak devrinin önde gelen aydınlarından biri olarak niteleyebiliriz.

Biz bu arada, bu Osmanlı aydınının her alandaki teşhis ve önerilerini sergileyecek değiliz. Bizi ilgilendirenler özellikle maliyeye ilişkin olanlar. Ama bunlara geçmeden önce, genel düzeyde şunu önemle belirtmekte yarar var: Penah Efendinin hareket noktası ve sorunlara yaklaşım ve onları kavrama tarzı, düşünce tarihimiz açısından pek ilginçtir. Ona göre:

"Düzenin ıslahı konusundaki anahtar, bilim ve tekniktir. Fertlere çalışmak düşer. Devlet sosyal ve ekonomik hayatın adil bir düzenleyicisi olmalı ve devlet adamları namuslu olup, kendi çıkarları için değil, halkın ve devletin çıkarlarını gözeterek iş görmelidirler."

Penah Efendi, bildiğimiz kadanyla "kalkınma" sorununu da ilk defa gündeme getiren Osmanlı aydını olmaktadır.

Ona göre kalkınmanın yolu, gerek tarımsal ve gerekse sınai alanda üretim artışından geçmektedir.

Osmanlı, Amerika'yı keşfeden ve arkadan büyük atılımlar yapan Batı'yı örnek alarak incelemeli ve onlann başanlannın Osmanlı ülkesinde de mümkün olduğunu göstermelidlr. Penah Efendi, Osmanlı ülkesinde bunun için her türlü potansiyelin olduğuna inanmaktadır.

Onun maliyeye ilişkin teşhis ve önerilerine gelince: Penah Efendi önce genel olarak "mukataa"lar üzerinde duruyor. Ona göre mukataalar, gereğinden fazla dağılmış ve bölünmüş durumdadır. Bir kazanın mukataalan diğer bir kazanınkine ilhak olunmuş, ya da tersi yapılmıştır. Ona

göre bu durum "akıldan baîd işidir" ve "ne mertebe sehv olmuş bunda akıl durur".(43)

O, mukataalarla ilgili böyle bir tablonun hem devlete gelir kaybettirdiği hem de reâyânın ezilmesine yol açtığı kanısındadır. Şöyle ki: Bir yörenin mukataaları uzak yerlerdeki diğer kazaların mukataalarına ihlak olunduğunda, reâyâ voyvoda ortada ya da yakında olmayınca reâyâ yörenin mütegallibesi tarafından ezilmekte ve soyulmaktadır. Penah Efendi sorunun çözümünü mukataaların yeniden düzenlenmesinde görür ve "Her kazada bir mukataa" ilkesini benimser. Gerçi böyle bir ilkenin, uygulama aşamasında bazı yörelerde malikâne sistemi ile çatışması olasılığı olduğunu da bilir. Ancak, kendi önerileri çerçevesinde hareket edildiğinde "malikânelik şürûtına halel vermeden" bu işin nasıl gerçekleştirileceğinin yollarını da gösterir.

Penah Efendi, malikâne mukataaların durumu üzerinde de titizlikle durmaktadır. Onun bu konudaki saptama ve görüşleri, kendi çağı içinde değerlendirildiğinde fevkalade ilginç ve önemlidir. Bir kere o, 17. yüzyıl sonunda başlatılmış olan bu uygulamanın bir "gaflet" olduğu kanısındadır. Ona göre artık, öyle mukataalar malikâne olarak satılır olmuştur ki bunlar "malikânelik olarak verilecek şeyler hiç değildir". Uygulama devlete zarar vermektedir; dolayısıyla ya kaldırılmalı ya da hiç olmazsa eski sahipler öldükçe bu mukataalar muhassıllara ihale yoluna gidilmelidir.

Bu radikal görüşlerine rağmen, Penah Efendi yine de sistemi kendi içinde ıslah yollarını arar. Onun saptamalarına göre sistemin yozlaşıp, şikayet kaynağı olmasının nedeni, malikâne sahiplerinin iltizam bedellerine sürekli olarak yaptıkları zamlardır. Mültezimler bu zamları reâyâdan çıkarmaya çalışmakta ve böylece reâyâ ezilmekte ve vergi kaynakları zarar görmektedir. Peki malikâne sahiplerinin yapa geldikleri bu zamların gerekçesi nedir? Penah Efendi bunu mukataa gelirlerinin zaman içinde artmış olmasıyla açıklar:

Çünkü zamanla ürün para etmeye başlamış ve malikânelerin kârları yükselmiştir. Ancak, genel bir yükselme eğilimi söz konusu olmakla birlikte, gerçek kâr düzeyleri kesin olarak bilinememekte; fakat buna rağmen malikâneciler, her yıl iltizam bedellerine bir miktar zam yapmayı adet edinmiş bulunmaktadırlar. Sonuçta:

(43) Tarih Vesikaları, c.11, sayı 11, s.387.

"Zamlar insafsızca ve gerçek kâr düzeyiyle tutarsız olmakta ve mültezimler de zammı vergi yükümlüsü reâyâya yansıtmaktadırlar."

(Penah Efendi)

O halde, sistemin ıslahı isteniyorsa, işe önce malikâne mukataalarının gerçek ve güncel kâr düzeylerinin saptanmasıyla başlanmalıdır. Artık, yıllar önce bu mukataaların ilk satışları sırasında saptanmış olan "faiz"lerinin gerçeği yansıtmadıkları bilinmelidir. Yeni kâr ("faiz") düzeyleri Defterhâne-i Amire'deki defterlere işlenince, bundan böyle iltizam bedellerinin kontrolü mümkün olacak ve o insafsızca zamların önü alınacaktır. Bu arada Penah Efendi, bu mukataaların iltizamında "kefilli mültezim" yöntemi de önermektedir. Malikâneciler mukataalarını yalnız bu mültezimlere ihale edebilecek ve kendileri yalnız defterlere işlenen "faiz"lerini almakla yetinecektir. Bunların yanısıra Penah Efendi, malikâne uygulamasının rasyonelliğini aramaktan da geri durmaz ve sonunda konunun can damarını ele alır: Ortalama ömür meselesi. Acaba Osmanlı maliyecileri böyle bir uygulamayı başlatırken, yani mukataaları ömür boyu tasarruf etme hakkıyla özel kişilere satarken, onların mukataayı ortalama kaç yıl ellerinde tutacağı konusunda sağlam bir araştırma yapmış mıdır? Bu soruyu soran Penah Efendi, Tütün Gümrüğü mukataasını ele alarak ve malikâneciye mukataayı satın almadan itibaren ortalama 15 yıllık bir ömür biçerek, iltizam usulü ile malikâne uygulamasını karşılaştırıp, hazinenin kâr veya zararını hesaplamaya girişir. Vardığı sonuç şudur:"...on beş senede cümle malikâne sahipleri vefat itmez ki tekrar mîrî mutasarnf olsun. Ve ibtidâ-i emrden on beş seneye değin vefat idenlerin sehimlerinden alınacak akçe on beş seneden ziyâde mumammer olanların zararına mahsub olunca behen hâl mîrîye azîm zaran olduğu zâhirdir..." Penah Efendi arkadan ekler:"Devlete gelir sağlamanın başka yolları da vardır."

Maliyeye ilişkin olarak Pehan Efendinin bir araya getirilebilecek olan görüşleri bunlardan ibaret değil. O cizye ve avârız gibi vergilerin tahsilindeki yolsuzluklara da çok ayrıntılı olarak değinmekte ve çözümler önermektedir. Çok kısa biçimde ifade etmek gerekirse, bu yolsuzlukları önlemek ve sistemi yeniden rayına oturtmak için o, çareyi yeni bir sayımda (tahrir) görmektedir. Ayrıca, defterlerde kayıtlı olan ödenecek vergiler konusunda reâyânın da bilgi sahibi olması gerektiğini söylemekte, böylece bir kontrol mekanizması oluşacağına inanmaktadır.

Penah Efendinin diğer konulardaki görüşleri de, dolaylı da olsa yine

bazı açılardan maliyeyle ilişkilidir. Ancak, bunların tümünü burada ele almaya şimdilik gerek ve olanak yok. Bizce, şimdilik önemli olan şu ki, maliyedeki bunalım artık Osmanlı düşünen kafaları meşgul etmeye başlamış ve sorunlan çözebilmek için çareler aranır olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz üzere, Penah Efendinin risalesi, bir kendiliğinden arayış ve çözümleme olması bakımından da fevkalade önemlidir.

III.Selim'in tahta geçmesinden sonra padişaha sunulan raporlar ise sipariş üzerine kaleme alınmışlardı. Rapor sahipleri, devlet kurumlannın tedaviye muhtaç durumda olduğu ve bir şeyler yapılması gerektiği noktasında birleşiyordu. Ancak her biri, genellikle kendi uzmanlığıyla ilgili konulara ağırlık vermekte ve sorunları bir bütün olarak kavrayıp, ele almamaktaydı. Yalnız burada iki rapor, diğerlerinden oldukça farklı ve ilgi çekiciydi. Bu iki raporun sahipleri, Osmanlı Devletinin gerek genel ve gerekse mali sorunlarına büyük bir vukufla nüfuz etmiş ve ortaya somut öneriler koymuşlardı. Bu rapor sahipleri, Tatarcık Abdullah Molla ile Defterdar Mehmed Şerif Efendidir.

Tatarcık Abdullah Molla'nın raporu, askeri, sosyal, ahlaki, mali, parasal, vs gibi hemen hemen her türlü soruna el atması nedenyle, emsallerinden hem daha uzun hem de içerik bakımından daha zengindir. Burada onun yalnız mali konulardaki teşhis ve önerileri üzerinde durulacaktır.

Tatarcık Abdullah Molla, Osmanlı Devletinin içine düştüğü büyük mali bunalımın önemli bir nedenini, malikâne sistemindeki aksaklıkların teşkil ettiğini ileri sürer. Ona göre, mukataalann malikâne olarak satılması, aslında olumlu bir girişim ve başlangıç olmuştu. Bu uygulama sayesinde, mukataaların tahrip olmasının önüne geçilebilir ve malikânecilerin koruyuculuğu altına giren reâyâ zulümden kurtulabilirdi. Ancak, malikâneciler, malikâneleriyle doğrudan kendileri ilgilenmeyip, mukataalarını mültezime vermeye başlayınca, sistemin amaçlanan sonucu vermesine olanak kalmamıştı. Öte yandan mukataa "mal"larına zamanla zam yapılmaması çok büyük hata olmuş ve bu yüzden hazine önemli kayıplara uğramıştı. İfadesine göre, "mal"lar sabit kalırken, hâlen malikânecilerin elde ettikleri hasılat ve net kâr, eski yıldakilerin çok üzerindeydi.

Abdullah Molla, sorunun çözümü için şöyle bir öneri getirmekteydi: Mahlûl olan mukataalar, hemen yeniden satışa sunulmalıydı. Hazine bunlan bir süre elde tutup, gerçek hasılat düzeyleri hakkında bilgi edinmeli ve bu hasılata göre yeni bir "mal" saptamalıydı. Mukataa yeniden

satışa sunulurken de, satış fiyatı, mukataanın yıllık net hasılatının (kânnın) en az sekiz-on katı olarak belirlenmeli ve mukataa daha ucuza satılmamalıydı.

Abdullah Molla, "mahlûl" olmayan (yani hâlen kişilerin uhdesinde bulunan) mukataaların "mal"lanna zam yapılması taraftarı değildi. Böyle bir uygulamanın, birçok mukataa sahibi henüz ödedikleri muaccele yi amorti etmemiş olduğundan, haksızlık olacağına inanmaktaydı. Öte yandan, gerçek hasılat düzeyi henüz hazinece açığa çıkanimamış bir mukataanın "mal"ına yapılacak zam, yersiz ve tutarsız bir zam olabilir ve bu da mukataaların satış fiyatlannı olumsuz yönde etkileyebilirdi.

Abdullah Molla, *eshamın* tasfiye edilmesini önermekteydi. Ona göre, devletin esham sahiplerine ödediği faizle, esham sahiplerinin devlete ödedikleri karşılaştınldığında, durumun devletin aleyhine olduğu apaçık ortadaydı. Eshamı tasfiye için "mahlûl" olacak sehimler yeniden piyasaya sunulmamalı ve bu arada eshamın kişiler arası "*ferağ ve kasr-ı yed*"i de yasaklanmalıydı.

Abdullah Molla, cizye tahsilatında büyük yolsuzluklar olduğuna da değinmekteydi. Ona göre bunun nedeni, cizyelerin tahsil işlerine ilgisiz kişilerin kanştırılmasıydı. Birçok yerin cizyesi o yörelerdeki malikânelere rapt edilmiş ve malikâneciler yörenin gerçek cizye tutannın altında bir meblâğı "Cizyemiz bu kadardır" diye hazineye göndererek, gerçek hasılatı hazineden gizleyip, buradan sağladıkları kârları adeta normal haklarıymış gibi görmeye alışmışlardı. Bunu önlemenin çaresi, Abdullah Molla'ya göre cizyeleri malikânelere, voyvodalara ya da gümrüklere "rabt etmek"ten vazgeçmekti. O zaman, cizyelerin fiili gayrimüslim nüfus üzerinden tahsili mümkün olacak, hazinenin bu kalemden hasılatı artacaktı.

Abdullah Molla'nın üzerinde önemle durduğu diğer bir sorun da, sarraf ve mültezimler arasındaki ilişkiler ve anlaşmalar yüzünden, vergi yükümlüsünün ezilmesi ve soyulmasıydı. Mültezim sarraflara yüksek faizle borçlanıyor ve acısını reâyâdan çıkanyordu. Fakat o bunun temel nedenini yine malikâne sahiplerinde ve de onlar gibi diriiklerini iltizama veren diriik sahiplerinde bulmaktaydı. Bunlar kendi vergi alanlanyla doğrudan ilgilenseler, sorun doğmayacaktı...

Bu arada Abdullah Molla, devletin daha fazla kıymetli maden çıkarması ve darphâneyl beslemesi gerektiğini vurguluyor ve maden ocaklarının daha iyi işletilmesi ve "emin"lerin yolsuzluklannın önüne geçilmesi halinde, bunun mümkün olabileceğini ima ediyordu.

Abdullah Molla, paranın ayarının düşürülmesi ile hazinenin gerçek bir yarar elde edemeyeceğini, bu konuda sağlanan yarann "zahiri" (görünüşte) olduğunu söylüyordu. Ona göre, darbedilen sikkeye ne kadar bakır katılırsa, devlet gelirleri de aslında o kadar azalacaktı. Abdullah Molla, bu arada yabancı ülkelerin kendi paralarının ayar ve veznine çok özen gösterdiklerine dikkatleri çekerek, onların örnek alınmasını ve tedavül eden sikkelerde, en azından I.Mahmud dönemindeki ayar düzeyinin tutturulmasını diliyor ve öneriyordu.

Mehmed Şerif Efendinin teşhis ve önerilerine gelince(44): Malikâne mukataalar ve esham konusunda, M.Şerif Efendi de Abdullah Molla gibi düşünür. Şerif Efendi mukataaların ve eshamın "mahlûl" olunca yeniden satılmayıp, bunların darphâne tarafından zapt edilmesini önerir. Zapt edilen mukataalar Enderûn ve Birûn halkından müstahak olanlara verilerek, yıllık gerçek kârlarının açığa çıkması sağlanmalıdır. Mukataaların hasılat düzeyleri ve kârları tebeyyün edince, söz konusu kişilerden yıllık kârın altı katı bir muaccele tahsil olunmalıdır.

M.Şerif Efendi, eshamın da satışının durdurulup, darphânece zaptını önerir. Ona göre devletin eshamdan zarar ettiği açıkça bellidir. Fakat yine de bir ön araştırma yapılmalı ve durum saptanmalıdır. O, yalnız Duhan ve Emtia Gümrükleri eshamıyla ilgili bir araştırmanın bile, devletin bu işten nasıl zarar ettiğini göstereceği inancındadır.

Mehmed Şerif Efendi, ayrıca tımar rejiminin çöktüğünü ve tımar erbâbının, artık devlete hayrı dokunmaz bir güruha dönüştüğünü de dile getirir. Ona göre mahlûl olan dirlikler yeniden tevcih olunmamalı, bunların özel olarak zapt ve idaresi sağlanarak elde edilecek gelirler, yeni bir düzenlemeye tabi tutulacak merkezi ordunun masrafları finanse edilmelidir. Fakat Şerif Efendi her türlü tımarın tasfiyesi taraftarı da değildir. Ona göre, Enderûn'a, Defterhâne-i Amire ve Divân-ı Hümâyun katiplerine ve "gedikIu"lara tahsis olunan tımarlara dokunulmamalı; fakat bu dirliklerden hasılatsız olanlar, birbirlerine eklenerek belli bir hasılat düzeyini tutturmaları sağlanmalı, hem de böylece bunların adedi azaltılmalıdır. M.Şerif Efendi, "*her şeyin izzeti nedretinde*" olduğu savını öne sürerek, gerçek hasılatı yüksek, fakat sayısı daha az gedikIu zeâmetleri sayesinde, çavuş ve müteferrikaların birkaç adamı rahatça beslemeye olanak bulup, sefere yetişeceğini söyler.

(44) Tam metni için bkz. T.O.E.M. (sene 7).

Bir defterdar olması nedeniyle, Mehmed Şerif Efendi sunduğu raporda, defterdarların görevleri, hazine defterleri ve hesap tutma yöntemleri konusunda da önerilerde bulunur. Şerif Efendinin görüşüne göre, defterdarlar, hazine gelir ve giderleri üzerinde tam bir denetim sağlamak amacıyla, iki yeni özel defter tutmaya başlamalıdırlar. Bu defterlerden birine hazinenin tahsil edeceği belli gelirler, diğerine de yapacağı mutad masraflar peşinen yazılmalıdır. Mali yıl başlayınca, yapılan fiili masraflar ile tahsil edilen gelirler, söz konusu defterlerdeki ön kayıtlar ile devamlı karşılaştınmalı ve böylece defterdarlar daha yıl sonu gelmeden, beklenen gelir-giderle, gerçekleşen gelir-gider arasındaki farklılıkları anında görmeli ve sorulduğunda yanıt vermelidir. M.Şerif Efendi, böyle bir yöntemin, birçok gereksiz masrafı da peşinen önleyebileceğini ve tasarrufa olanak vereceğini de aynca dile getirir. Onun bu son düşünce ve önerisi, Osmanlı maliyesine daha gelişmiş bir bütçe kavramı getirmesi açısından fevkalade önem taşımaktadır.

Tatarcık Abdullah Molla ve Mehmed Şerif Efendinin raporlannda yer alan çeşitli görüşler, daha sonra III.Selim tarafından yürürlüğe konarak, yeni mali politikanın temel taşlannı oluşturdu. Hatta denebilir ki, bu iki değerli raporun birçok satır ve paragrafı, III.Selim döneminde çıkanlan yeni mali kanun ve nizamnamelere aynen yansıdı. Bazı bölümleri ise doğai olarak, diğer rapor sahiplerinin görüşleriyle kaynaştınldı ve yeni düzenlemelerin saptanıp, kanunlaşmasında etkili ve yararlı oldu.

Yeni Mali Politikalar ve Maliyede Yeni Kurumlaşmalar Dönemi (1793-1839) Tek Hazine Düzeninden Çoklu Hazine Düzenine Geçiş: Değişim Dönemi

1793 yılına gelene dek, Osmanlı Devletinin merkez maliye örgütünde tek hazine vardı: **Hazine-i Amire**(45). Merkeze intikal eden devlet gelirleri bu hazinede toplanır ve gerekli masraflar görülürdü.

1793 yılında **İrâd-ı Cedid** Hazinesinin kurulmasıyla birlikte, Osman-

(45) Gerçi, Osmanlı Devletinde bir de "iç hazine" vardı. Fakat bu hazine, resmi bir devlet hazinesi durumunda olmayıp, saray teşkilatı içerisinde yer alır ve doğrudan padişahın özel ve kişisel masrafian için tahsis olunan gelirleri tahsi ederek, gerekli masraflan görürdü. Padişahlann iç hazine kaynaklanndan devlet hazinesine borç verip, destekiemeleri Osmanlı mali tarihinde sık görülen olaylardandı. (H.Salihlioğlu, Sıvış Yılı Buhranlan, İ.F.M., c.27).

lı Devletindeki tek hazine ve tek defterdar düzeni sona ererek, çoklu hazine ve defterdarlıklar dönemine geçilmiş oldu. Kurulan yeni hazineler, uygulama alanına konan yeni mali politikaların gereği olarak ortaya çıkıyorlardı. Bu hazineler, müstakil bir defterdarın yönetimine veriliyordu.

Kurulan ilk müstakil hazine İrâd-ı Cedid Hazinesi olmuştu. III.Selim devrinde bunu Tersane ve Zahire Hazineleri izledi. Her birinin başına ayrı bir defterdar getirildi ve **"şıkk-ı sânî"**, **"şıkk-ı sâlis"** ünvanları bunlar için kullanılmaya başlanarak, önemsiz bir ünvan ve görev olmaktan kurtarıldı. Böylece III.Selim devrinde, hazine ve defterdarlık sayısı dörde çıkmış oldu.(46) O halde, yeni yeni adlarla ortaya çıkan bu çeşitli kurumlardan da anlaşılacağı üzere, 1793'ü izleyen yıllar, Osmanlı mali tarihinde bir "değişim dönemi"dir.

Esham (Hazine Bonoları) Satışlarını Durdurma Çalışmaları ve Bunun Sonucunda Sağlanan Gelirler: Esham "Faiz"lerinin Yarattığı Sorunlar ve Hazine Zararları

İ.C.H.'nin "Birinci grup gelirleri"nden biri de zapt edilen esham "faiz"leriydi. Mevcut "bütçe" verilerine göre, İ.C.H. esham "faiz"lerinden yılda 231 ilâ 434 küsur bin kuruş gelir elde etmiş ve bu kalemden sağlanan gelirin "Yıllık normal gelir" içindeki önem derecesi % 5.17 ilâ 9.58 arasında olmuştu. Eshamın (**"mahlûl" sehimlerin**) hazinece zapt edilmesi, esham uygulamasının kademeli olarak tasfiyesi anlamına gelmekteydi. Aynen malikâne mukataalarda olduğu gibi, bu görevin de önce darphâneye verilmesi düşünülmüş, fakat kuruluş kanunu çıkınca görev İ.C.H.'ne devredilmişti.

İ.C.H.kurulduğu sıralarda, esham uygulamasına başlanalı henüz on yedi yıl olmuştu. Fakat bu süre içerisinde hazine, eshamdan pek umduğu sonucu alamamış ve özellikle bazı mukataaların giderek zarara yönelmeleri nedeniyle esham sahiplerine yapılacak "faiz" ödemeleri (kâr dağıtımı) büyük bir sorun olmaya başlamıştı. Bu durum karşısında, bazı mukataalarla ilgili olarak münferit kararlar alınmak zorunda kalınıyordu. Ancak, böyle münferit ve geçici kararlarla, sistemi devletin lehine işler bir duruma getirme olanağı pek kalmamıştı. Artık, eshamla ilgili olarak genel bir değerlendirme yapıp, ona göre karar verme zamanı gelmiş görünüyordu. Sonunda, on yedi yıllık uygulamayla (1189-1206 arası) ilgili

(46) Maliyeden Müdevver defter, no 8 591, s.26; K.Kepeci, no 2 380, s.4.

olarak yapılan genel bir değerlendirme, mekanizmanın devletin zararına işler duruma gelmiş olduğunu kesin biçimde ortaya çıkardı. Yapılan hesaplara göre, devlet on yedi yıl içinde eshamdan 14 bin kise (7 milyon kuruş) zarar etmişti.(47) Gerçekten 1189-1206 arasında devletin eshamdan elde ettiği her türlü gelir(48) 44 bin kisede kalırken, aynı dönemde esham sahiplerine ödenmiş olan toplam "faiz" tutarı 58 bin kise olmuştu. Bu rakamlara göre, demek ki devlet esham sahiplerine her yıl ortalama 3411 kise dağıtırken, elde ettiği yıllık ortalama gelir 2588 kisede kalmıştı. Ortalama yıllık zarar ise 823 kise (411 500 kuruş)ydi.

Aslında, devletin 1189-1206 arasındaki zararı daha büyük olabilirdi. Fakat söz konusu dönemin son yıllarında bazı satışlann yapılabilmiş olması ve buradan ele geçen "muaccele"ler zarar rakamının daha da büyümesini önlemişti. 1207 (1792-93) yılı için aynca yapılan hesaplar ise geçmiş dönemin yıllık ortalamasından çok daha kötü bir tablo ortaya koymaktaydı. Gerçekten, bu bir yıl içinde esham sahiplerine 5300 kise "faiz" ödenmesi gerekirken, eshamdan sağlanacak gelir ancak 1560 kise olarak tahmin edilmekteydi. 1207'nin zararı 3740 kise olacaktı. Bu gidiş önlenmediği takdirde, dört yıl sonra, geçmiş on yedi yılın zaranna eşdeğer bir zarar düzeyine ulaşılacak demekti. Durum değerlendirmesi yapılıp, bu vahim tablo gözler önüne serildikten sonra, eshamın kademeli olarak tasfiyesine karar alındı. Bu amaçla "mahlûl" olacak eshamın yeniden satışı yasaklandı. Bu sehimler artık İ.C.H.nce zapt edilecekti. Bu arada eshamın kişiler arası alım-satımı (kasr-ı yed) da durduruldu. Mecbur kalıp, sehmini elden çıkarmak isteyenler ancak devlete satış yapabileceklerdi.

"Mahlûl" sehimlerin yeniden satılmaması, devleti "muaccele" gelirlerinden yoksun bırakacak, fakat buna karşılık "faiz" ödemelerinden kurtaracaktı. Yukarıda görüldüğü üzere, satışlardan sağlanan gelir "faiz" ödemelerini karşılamadığına göre, bu gelirden vazgeçmemek için bir neden yoktu. Eshamın kişiler arası tedavülünün yasaklanmasının nedeni de şuydu: Kişiler arası alım-satımlar, sehimlerin **"mahlûl"** olmasını devamlı olarak ileri bir tarihe ertelemekteydi. Gerçi alım satımlardan bir resim alı-

(47) Maliyeden Müdevver Defter, no:1933 s.2'deki Ilm-ü-haber (Darphâne-i Amire'den mazbut esham defteri); Krşl. Y.Cezar, ... eshama ilişkin belgeler... Toplum ve Bilim, sayı 12'deki 8 nolu belge.

(48) Hazinenin eshamdan sağladığı gelir şunlardan oluşurdu: Eshamın ilk satış muaccelesi, "Mahlûl" olan eshamın yeniden satış muaccelesi, kişiler arası esham alım-satımından alınan "kasr-ı yed resmi", satış sırasında alınan "dellaliyye resmi" ve "berat harcı", savaş sırasında esham sahiplerinden alınan "cebelu resmi".

nıyordu; ama bu resim, herhangi bir sehmin mahlûl olup yeniden satılması halinde, elde edilecek "**muaccele**"den çok düşüktü. Öte yandan alım-satımlann gereği gibi izlenmesi ve vergilendirilmeleri de ayrı bir sorundu. Böylece alım-satımlann yasaklanması ile devlet bir bakıma sehimlerin, "**mahlûl**" olma tarihlerini öne almış oluyordu.

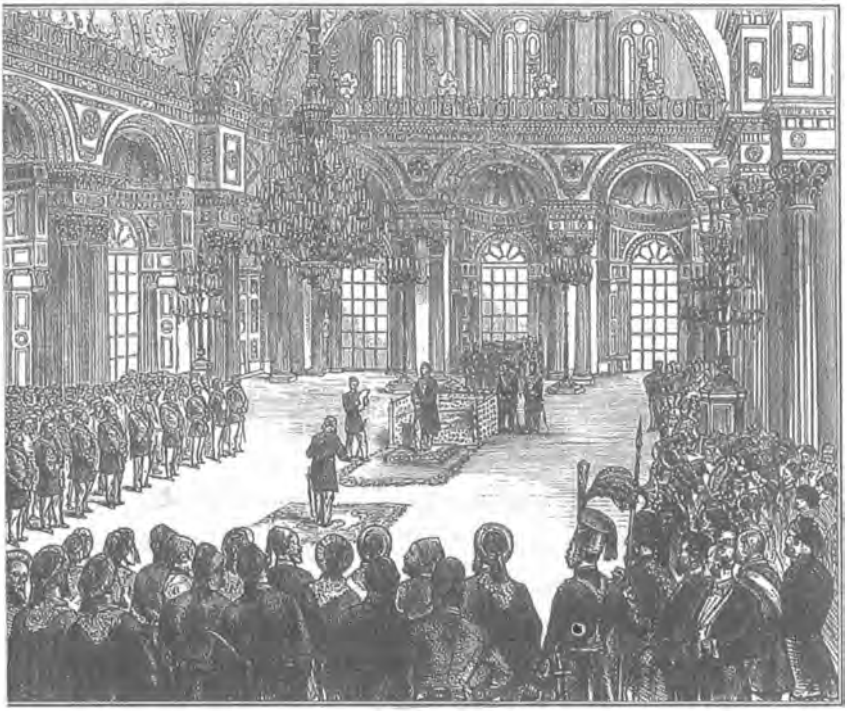

Saltun IV.Murad (1623-1640) tuğralı. H.1033 tarihli Konstantiniye'ye ve siyah mürekkeple divanı hat üslubunda yazılmış on beş satırdan ibaret ferman."Çermen'e tabi Aladağ isimli yerler, Tekfur Dağı'na tabi Nusret Fakih ve İncirli Şeyh ve Doğancı Yakup Yenişehir nahiyesinde Saruca Paşa isimli yerler. Umurbey ve Saruca Paşa evkafından olan reâyâlar, önceden tekalif-i örfiyyeden muafimişler. Zımmi reâyâlar ise haraçlarını Vakf-ı Mezbureye ödüyorlarmış. Ellerinde Sultan Süleyman, Selim, Murad, Mehmed, Osman, Mustafa zamanlarından beri mukarrername varmış. Sultan IV Murad'ın ellerinde bulunan bu mukarrernameyi yenilemesi ve tasdik etmesi konusunda ferman" 42x27 cm. Kaynak: 157. Müzayede Değerli Antika Eserler Kataloğu, Antik AŞ.

III.BÖLÜM

Osmanlı Toplumu ve Ekonomisi İçin
19. Yüzyıl
Öncekilerden Çok Farklı Bir Dönem Oluşturur

Yüz yılın başlarında, Osmanlı ekonomisi
büyük ölçüde kendi kendine yeterliydi.
Geleneksel teknolojiyi kullanan tarım
ve tarımdışı üretim faaliyetlerinde,
kapitalizm öncesi üretim ilişkileri egemendi.
Merkezi devletin gücünün gerilemesine karşın,
Osmanlı toplumunun yapılan henüz çözülmemişti.
Taşradaki ayan iktisadi güçlerini, üretimi
yeniden örgütleyerek, üretim ilişkilerini
dönüştürerek değil, devletin kurduğu artığa
el koyma süreçlerini kullanarak, devlet adına
vergi toplayarak sağlıyordu.

Dolmabahçe Sarayı'nda Parlamentonun açılışı nedeniyle yapılan tören.

Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı Sürecine 1850'lerden Sonra Çok Önemli Bir Diğer Boyut Eklenmiştir: Dış Borçlanma ve Dolaysız Yatırımlar Yoluyla Yabancı Sermaye Girişi

1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıllık sürede Osmanlı Devleti, Batı'nın gelişmiş askeri, siyasal ve ekonomik gücüyle karşı karşıya geldi. Bunun sonucu Batı kaynaklı yeni bir ekonomik düzene ve kapitalizme açılmaya başladı. Bir yandan taşradaki âyân ve Balkanlarda hız kazanan bağımsızlık hareketleri, öte yandan da Batı'nın artan gücü karşısında, Osmanlı yönetimi bir dizi Batı türü reformu uygulamaya koyarak merkezi devletin gücünü ve etkinliğini artırmaya çalıştı. İç ve dış kaynaklı bu gelişmeler, kurumlann toplumsal ve ekonomik kökenlerini herşeyden önce 19. yüzıldaki dönüşümlerde, Avrupa kökenli kapitalizm ile iç yapılann karşılıklı etkileşiminde aramak gerekiyor.

19. yüzyılda Osmanlı yöneticileri Avrupa'dan yeni teknolojiler ithal etmeye önem verdiler. Daha güçlü bir ordunun kurulmasının yanı sıra ve belki de ondan daha önemli olarak, yüzyılın ikinci yarısında iletişimde büyük bir devrim sayılan telgrafın yayılışı ve demiryollannın yapımı, devletin taşradaki etkinliğini artırdı. Ancak reform hareketleri, Avrupalı devletlerin desteği ve baskılarıyla birlikte ilerliyordu. Reform girişimlerine sağladıklan destekler karşılığında; Avrupalı devletler, ekonominin dışa açılması doğrultusunda taleplerde bulundular. Böylece reformlar ile ekonominin dış ticaret ve yabancı sermayeye açılması el ele yürüdü.

1820'lerden itibaren hızla büyüyen Osmanlı-Avrupa ticareti, bir yandan dış pazarlara yönelik tarımsal meta üretimini yaygınlaştınrken, öte yandan da zanaatlara dayalı tanm dışı üretim faaliyetlerinin gerilemesine yol açtı. 1850'lerden sonra İmparatorluğa girmeye başlayan yabancı sermaye ise devlet borçlan ile demiryollan gibi dış ticareti geliştirmeye yönelik altyapı yatınmlannda yoğunlaştı. Tanm ve sanayi gibi doğrudan üretim alanlarına yatırılan yabancı sermaye sınırlı kaldı.

Bu nedenle yabancı sermayenin Osmanlı toplumsal kuruluşunda varolan üretim yapıları üzerindeki etkisi doğrudan değil, meta üretiminin ve özellikle dünya pazarlanna yönelik meta üretiminin yaygınlaşmasını sağlamak yoluyla olmuştur.

Modern Dünyayı Çok Geç Farkeden Ekonomi Yönetimi

Osmanlı İmparatorluğu Nihayet Kapitalist Dünya Ekonomisine Katılma Sürecine Giriyor 1815-1876

1750-1815 arasında hiçbir mal, Osmanlı İmparatorluğundan yeteri kadar uzun bir süre içinde ve belirli bir miktann üstünde düzenli olarak ihraç edilmemiştir. Bu bakımdan ihraç kalemlerine bakarak, Osmanlı İmparatorluğunun dünya iş bölümündeki yerini saptamak oldukça zordur. Bu konuda ithalata bakarak da bir sonuca varamıyoruz. Bir defa Osmanlı iç pazarlan en az 1820'lere kadar ithal mallara kapalıydı. Bu nedenle şehir ve kırsal bölgelerdeki üretim faaliyetleri dünya ekonomisindeki değişlkiikierden pek etkilenmlyordu. Bu durumda da yerel halkın dış pazarlara veya merkez bölge ekonomilerine bağımlı olduğunu söylememiz oldukça zor.

19. yüzyılda merkezi devletin loncalara karşın tavnnı da geleneksel öncelikieri belirlemiştir. 19. yüzyıl öncesinde, ordunun, sarayın ve kentlerin laşesl açısından merkezi devletin loncalara gereksinimi vardı. Merkezi devlet, loncalan hem denetlemekte hem de destekiemekteydi. Ancak 19. yüzyılda mamul mallar ithalatı hızla genişleylnce, loncalar laşe konulanndaki önemlerini yitirdiler. Lonca üretiminin dış rekabete karşı korunması, merkezi devlet için önemli bir öncelik oluşturmadı.

Örneğin köydeki hayvanlardan sağlanan yün veya yerel olarak üretilen pamuk, tanmsal faaliyetlerin yavaşladığı mevsimlerde köylü kadınlar tarafından temizlenip eğrilerek iplik haline getirilmekte, daha sonra da bu iplikier kullanılarak el tezgahlannda kumaş dokunmaktaydı. Hemen her köy evinde hane halkının tüketim gereksinimlerini karşılamaya yönelik el tezgahlannı bulmak mümkündü.

19. yüzyıl boyunca İmparatorluk nüfusunun % 80'lnln kırsal alanlarda yaşadığı düşünülürse, örneğin dokumacılık alanında toplam üretimin çok büyük bir bölümünün kırsal alanlarda gerçekleştirildiğl, buna karşılık kentlerde loncalar çevresinde örgütlenen zanaatların üretiminin, hacim olarak çok daha sınırlı kaldığı ortaya çıkmaktadır.

19. yüzyılda merkezi devletin loncalara karşı tavrını da geleneksel öncelikleri belirlemiştir. 19. yüzyıl öncesinde ordunun, sarayın ve kentlerin iaşesi açısından merkezi devletin loncalara gereksinimi vardı. Merkezi devlet, loncaları hem denetlemekte hem de desteklemekteydi. Ancak 19. yüzyılda mamul mallar ithalatı hızla genişleyince, loncalar iaşe konularındaki önemlerini yitirdiler. Lonca üretiminin dış rekabete karşı korunması merkezi devlet için önemli bir öncelik oluşturmadı.

18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında devlet eliyle kurulan imalathanelere rastlanmaktaydı; ama bu imalathaneler Sanayi Devrimi'nden önceki teknolojiyi kullanıyorlardı. 1830'lar ve 1840'larda Osmanlı yöneticileri Avrupa'dan en son teknolojiyi kullanan makineler ithal ederek, devlet mülkiyetinde ve **esas olarak ordunun, donanmanın ve sarayın taleplerini karşılamak üzere bir dizi fabrika kurdular.**

Çoğunluğu İstanbul ve çevresinde kurulan bu kapitalist işletmeler içinde en önemlileri Yedikule'den Küçük Çekmece'ye kadar uzanan alanda kurulan yünlü, pamuklu dokuma fabrikaları, feshane, tophane ve tersanelerle demir dökümhaneleriydi.

Osmanlı'nın Dışa Açılmasında Yakın Doğu'da Emperyalist İngiliz Siyaseti Etkili Oluyor

İngilizler, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuna yaklaşımlarında iki ayrı çıkar peşindeydiler. Birincisi Rus yayılmacılığına karşı ve Asya'yla güvenli bir bağlantı kurabilmek için İmparatorluğun toprak bütünlüğünü korumak amaçlı siyasi hedefiydi. İkincisi daha çok ekonomik nitelikteydi. İngilizler, mallarının Osmanlı toprakları içinde ve dışında daha serbest dolaşımını sağlamak ve İngiliz malları için güvenilir bir pazar oluşturmak amacındaydılar. İngiliz ve Osmanlı Hükümetleri bu amaçlarında uyum içindeyken, uygulanan siyasetler çoğunlukla birbirleriyle çelişiyor ve ters sonuçlar da veriyordu.

1830'ların başlarında İngilizler, Osmanlı İmparatorluğunun bir ham madde kaynağı ve İngiliz mamul malları için bir pazar olarak taşıdığı potansiyeli fark etmiş, belki de abartmış durumdaydılar. Ekim 1834'te, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerstone için hazırlanan bir raporda, İstanbul'daki İngiliz Elçiliği Başkatibi David Urquart "(İmparatorluğun) kaynaklarını ortaya çıkmasını engelleyen idari zincirler, ticari yasaklar"dan yakınıyor ve şöyle diyordu:

"İmalatçı bir toplum olarak refahımızın birinci ögesinin bol ve ucuz malzeme olduğu gözönüne alınırsa, bu ülke bize sınırsız kaynaklar sunmaktadır... Pamuk, en iyi kalite ipek, tütün, yün, ilaç ham maddesi, mısır, yağ, kenevir, donyağı, floş üretimine ne engel vardır? Kambiyo kolaylıkları, bu maddelerin, günümüzde büyük miktarlarda dışarıya satıldığı ülkelerin hepsinden oldukça ucuza üretim yapılmasına imkan vermektedir."

İngilizler üretim ve ticaret kalıplarının değişiminin iyice farkındaydılar ve bu konuda çok iyimserdiler. Urquart'ın Türkiye üzerine yazdığı kitabındaki gibi:

"Pamuklularımız, muslinlerimiz, basmalarımızı vb., daha kaliteli olmasa bile, Doğu'da üretilenlerden son derece ucuz olduğu kesindir. Beğeniler gitgide bizim mamullerimize yönelmektedir... Siyasal sorunların üstesinden gelinirse, yakın bir gelecekte, tüm Doğu'nun zorunlu ihtiyaç mallarının yanı sıra, lüks mallar ihtiyacını karşılayabileceğimizi, böylece bu halkların enerjilerinin yalnızca tarım ve ham madde üretimine yöneleceğini hesaba katabiliriz..." (Aktaran Issawi, 1966, s.442).

1830'ların sonlarındaki serbest ticaret hükümlerinin yerine getirilmesinden sonra ortaya çıkan sorunlar, İngiliz (ve Avrupa) -Osmanlı siyasetinin iki yönünün nasıl birbiriyle çeliştiğinin örnekleriyle doludur. Osmanlı Hükümeti bu tür ilk anlaşmayı, İngiltere'yle 1838'de imzalamıştır. Bu anlaşma ve Fransa (1838), Hansa Alman Birliği, Birleşik Devletler, Sardunya (1839), İsveç, Norveç, Hollanda, Prusya, Belçika (1840), Danimarka, Toskana (1841) ile yapılan anlaşmalar, Osmanlı ticaretini dünyanın en liberal ticareti durumuna getirmişti.(1)

1838 Antlaşması'nın en önemli yanı, Avrupa ticaret sermayesine iç ticaret yolunun açılmasıydı. Liman kentlerinde toplanmış ve Osmanlı ham maddesi karşılığında mamul mal satmakta olan Avrupalı tüccarlar, artık ticari etkinliklerini farklılaştırıyor ve genişletiyorlardı. Yerel alıcılar da iç bölgelerde perakendeciliğe, tefeciliğe ve Avrupalı tüccarlardan aldıkları krediyle pamuk alıcılığına başladılar (Owen, s.112-113). 1838 Ticaret Antlaşması, Avrupalıları, Osmanlı tüccarlarına karşı ayrıcalıklı bir konuma getirmişti. Sözgelimi, Avrupalı tüccarlann ödemek zorunda olmadığı % 8'lik iç ticaret rüsumunu, yerli tüccarlar ödemek zorundaydı.

(1) Tengirşenk, 1940, 289; Puryear, 1969, 125 vd; İssawi, 1980, 76.

Sömürgeciliğin Doruğa Çıkışı ve Batışın Başlangıcı...

1838 Balta Limanı Antlaşması

Osmanlı'yı Avrupa'nın Mali ve Ekonomik Tutsağı Yapan Serbest Ticaret Antlaşması, Yabancılar Karşısında Henüz Emekleme Safhasındaki Fabrikasyon Yerli Sanayii, El Emeğine Dayalı Küçük İşletmeleri ve Tüccarları Yerle Bir Etmiştir

1838 yılının 16 Ağustos günü Sadrazam Reşit Paşanın Boğaziçi'nde Balta Limanı'ndaki konağında, Reşit Paşa ile İngiliz elçisi Ponsonby iki devlet arasındaki yeni ticaret antlaşmasını imzalıyor ve şöyle diyordu:

"Daha fazlasını istemeye hakkımız olmayacak kadar mükemmel ve önceden ümit ettiklerimizin çok fevkinde..."

Balta Limanı Antlaşması, hem 19. yüzyıl hem de günümüzde pek çok tartışmaya konu olmuş, neredeyse bir simge durumuna gelmiştir.

Bu antlaşmalarla yürürlüğe giren uygulamalar, Osmanlı Devletine doğrudan ve kısa sürede bir tehdit getirmedi.(2) İhracata getirilen gümrük vergilerinin, ithalat vergilerinden yüksek olduğu doğrudur; fakat bu durum ithalatın ihracattan daha çok özendirilmesi yönündeki klasik siyasetin devamı olarak görülebilir(% 12'ye karşı % 5 vergi). Gerçekte % 3 olan ithalat vergisi % 5'e çıkartılmış, Osmanlı Hükümeti artan dış ticaretten daha çok kazanç sağlamayı hedeflemişti. İçeride alınan vergilere gelince, bunların çoğunluğu, 18. yüzyılda merkezi hükümetin zayıf olduğu dönemde yerel yöneticiler tarafından konulmuştu. Yani bu vergilere getirilen kısıtlamalar merkezi hükümetten çok, yerel yöneticilerin ve eşrafın konumunu zayıflatmayı amaçlamaktaydı.

Serbest ticaret antlaşmalarının dolayımsız amacı, bürokrasinin, Osmanlıların dünya ekonomik ağına girmesinden gelir elde etme ve bu ağ içinde yer alma amaçlanyla çelişmiyordu. Aksine, bu antlaşmaların Osmanlı Devletinin tek yetkili olarak kendi yabancı ticaretini vergilendirebileceğinin bütün taraflarca tanınması anlamına geldiği söylenebilir.

Ne var ki, bu antlaşmaların içerdiği liberal ilkeler; **Osmanlı Hükümetinin konumunu güçlendirmekten çok, devletin dış ticaretini denet-**

(2) Metin için bkz. İssawi, 1966, 39-40; Kütükoğlu, 1976, 4-6; Aynca bkz. Puryear, 1969, 124-125; İssawi, 1980, 75.

lemesini ve bu ticaretten vergi almasını gittikçe zorlaştırdı. Örnek olarak tekellerin kaldırılması ile hükümet önemli miktarda gelirinden vazgeçmek zorunda kaldı ve İmparatorluk içinde mal akışını etkin olarak denetleyemez oldu.(3) Oysa Osmanlı Hükümet gelirlerini artırması beklenen Osmanlı dış ticaretinin genişlemesi geciktl ve hükümetin slyasetinden ve anlaşma hükümlerinden bağımsız olarak gerçekleşti.(4) Üstelik, Osmanlı ve İngiltere hükümetlerinin bu anlaşmalann yabancı ticaretle sınırlı kalması yolundaki niyetlerine karşın, uygulamada kapsamlan genişletildi, kısa süre sonra İngiltere uyrukları ve İngiltere koruması altındaki Osmanlı uyruklan bu anlaşmalann kendilerine terzi ve ayakkabıcı gibi dükkanlar açmak hakkı verdiğini iddia etmeye başladılar. Aslında bu tip meslekleri icra edebilmek için, devlet denetimindeki birliklere üye olmak gerekiyordu. Bu birlikiere dahil olmayan hiçbir Türk'e bu tip dükkanlan açma izni verilmlyordu.(5) Aynı zamanda, yabancı ürünler % 5 vergi ödenmesinden sonra İmparatorluk içinde serbest dolaşıma kavuşurken; yerli ürünler, Müslümanlarca nakledildiğinde çok çeşitli vergi yükümlülükleri altında kalıyorlardı.(6) Son olarak 1830'lann antlaşmalan, bürokratik düzenin içerdeki meşruluğunu zayıflatmakta da dolaylı bir rol oynadı. Antlaşmalann uygulanması ve onlan izleyen reform önlemleri, Osmanlı Hükümetinin yabancı devletlerle birlikte gayrimüslim tebaayı haksız yere koruyormuş izlenimini doğurdu.

Ponsonby'ye, Palmerston'a gönderdiği yazıda:"... daha fazlasını istemeye hakkımız olmayacak kadar mükemmel ve önceden ümit ettiklerimizin çok fevkinde..." dedirtebilecek bir antlaşma!

Antlaşma maddelerinin başlıcalan, pek çoğu el emeğine, pek azı fabrikasyona dayalı Osmanlı ekonomisini orta ve uzun vadede çökertecek ve yok edecekti. Örneğin:

"**Madde 2**: Majeste İngiltere Kraliçesinin uyruklan veya onlann adamlan Osman-

(3) Bkz. Poroy, 1981.

(4) 1838 Antlaşması'nın bu yorumu geleneksel yaklaşımlardan farklıdır. Örnek olarak karşılaştırınız: Köymen, 1971. Buradakl yoruma yakın bir yorum için: Kurmuş, 1981; Keyder, 1981.

(5) Senior, 1859, 132. Osmanlı eğitim bakanı Ahmed Vefik Paşa, Senior'a hükümetinin görüşünü şöyle anlatmıştır:"Size tam ticaret hakkı verdiğimizde, biz perakende ticaret değil, toplum ticareti kast etmiştik. Deri veya kumaş getirebileceğinizi anlatmak istemiştik, terzi veya ayakkabıcı olabileceğinizi değil. Fıçılarla şarap veya cin getirmenizi demek istemiştik, dinimize aykın olarak içki dükkanlan açmanızı ve halkımızı yozlaştırıp zehirlemenizi değil." (1859, 135-136.)

(6) Bkz. Sarç, 1966, 54; İssawi, 1966, 46.

lı ülkesinin her yerinde (iç ticaret veya ihraç amacıyla olsun) ülkenin ürünlerinden veya mamulatından olan bütün maddeleri, hiçbir istisnası olmaksızın satın alabilecektir. Saltanat makamı, tanm ürünleri veya herhangi bir diğer madde üzerindeki tekelleri, aynca herhangi bir maddenin satın alınması veya satın alındığında bir yerden diğer bir yere nakli için mahalli yöneticilerden alınması gereken ruhsatlan kaldırmayı resmen yükümlenir. İngiltere Kraliçesinin uyruklarından herhangi birinin mahalli yöneticilerden ruhsat almaya zorlanması, bu sözleşmenin ihlali sayılacaktır. Saltanat makamı böyle bir davranıştan suçlu olan herhangi bir vezir veya memuru derhal cezalandıracak ve İngiltere uyruklarının uğradıklan her türlü zarar ve kaybı tazmin edecektir."(7)

Bu, her türlü tekelin ve her türlü ihracat yasağının yürürlükten kalkması demek oluyordu. Bu maddenin uygulanmasıyla Osmanlı Hükümeti, artık rayiç fiyatı üzerinden bedelini ödeyebilen yabancı bir tüccar talepte bulunduğu takdirde, kendi memleketinde yetişen tahılı bile, önce kendi almak hakkına sahip olamayacaktı.(8)

"**Ek madde 1:** Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığında ve ona bağlı ülkelerde elde edilen her türlü ürün veya mamulat ve İngiliz gemilerine yüklü, İngilizlere ait veya onlar tarafından başka bir ülkeden kara veya deniz tarikiyle getirtilen her türlü mal, adı geçen emtianın bedeli üzerinden % 3'lük bir ithalat vergisi ve buna ek olarak % 2'lik bir ek vergi ödenmek suretiyle, Osmanlı İmparatorluğu topraklannın her yerine, hiçbir istisnası olmaksızın sokulabilecektir."(9)

O güne kadar, yabancı tüccarlar ithal ettikleri malı İmparatorluğun büyük limanlanna kadar getiriyorlar ve % 3'lük bir vergi ödüyorlardı. Malları bu limanlardan ülke içinde satmak üzere Osmanlı uyruklu kişiler alıyorlardı. Bunlar bir vilayetten diğerine geçtiklerinde resim ödüyordu. Bundan sonra lse % 2'lik ek bir vergi ödemek şartıyla, ulaşımı Avrupalılar ya da onlann adamlan tarafından yapılan bu mallar, bütün İmparatorluk topraklannda dolanabilecekti. Üstelik transit mallarla gemiler arasında aktarma yapılan mallar için ek vergi ödenmeyecektir.

"**Madde 3:** Herhangi bir Türk ürünü veya mamulatı bir İngiliz tüccar veya onun adamı tarafından yine Türkiye'de satılmak üzere satın alınacak olursa, İngiliz tüccar veya onun adamı bu mallann alınması, satılması veya herhangi bir ticari işleme tabi tutulması halinde, aynı hallerde Müslüman veya reâyâ olsun, ticaretle uğraşan Türk uyruğundan en fazla müsaadeye mazhar sınıfın tabi olduğu resimleri ödeyecektir.

"**Madde 4:** Türk ürünlerinden veya mamullerinden herhangi bir madde ihraç edilmek üzere satın alınacak olursa, bu mal İngiliz tüccar veya adamı tarafından ihraç edilmek üzere yol üzerinde herhangi bir vergi veya resme tabi tutulmaksızın, bir limana götürüldüğünde bütün diğer iç vergiler yerine değer üzerinden % 9 ora-

(7) Noradounghian "Recueil des actes..."
(8) V.J.Puryear, "International economics and diplomacy..."
(9) V.J.Puryear, "International economics and diplomacy..."

nında sabit bir vergi alınabilecektir. Bundan böyle ihracat sırasında, tesis edildiği ve şimdi de mevcut olduğu gibi % 3 oranında bir vergi ödenecektir. Ama gemilerin yüklendiğ limanlarda ihracat amacıyla satın alınmış ve işbu limanlara getirilişi sırasında iç vergisi önceden ödenmiş her madde için % 3'lük ihracat vergisinin dışında ödeme yapılmayacaktır."(10)

Aynı şekilde % 9'luk toptan bir vergi ödenmesi şartıyla, ihraç maddelerinden alınan iç vergi de kaldırılmıştır; bu % 9'u ise uygulamada daima üretici ödemektedir. Nihayet antlaşma, gerçek mahiyeti hakkında şüpheye yer bırakmayan bir paragrafla son bulur:

"Majeste İngiltere Kraliçesinin Hükümetlerinin, bu madde ve işbu antlaşmanın herhangi bir başka maddesinde kullanılan terimlerin basit ve hukuki anlamlarıyla belirtilenler dışında, fazladan bir şart ileri sürmek; ve de eski antlaşmalar ve bu antlaşmayla İngiliz mallarına ve İngiliz uyruklarına sağlanan imtiyazlara el uzatılmadıkça, Osmanlı Hükümetinin kendi iç işlerlyle ilgili haklarını kullanmasını şu veya bu yolla engellemek gibi bir niyeti bulunmadığı her zaman için bilinmektedir."(11)

Türkiye'de sömürgeciliğin resmi metinlerle başlamasının işareti olan bu antlaşma, yabancılar karşısında yalnız yerli ürünleri değil, **Türk tüccarlarını da açıkça kötü bir duruma sokar**. Avusturya konsolosu Odesa'ya yolladığı bir mektupta, "Şimdi bir Belçikalı tüccar Türkiye'de satılan mallar için % 5 ödemektedir; oysa bir Türk tüccarı ihracat ve hatta İmparatorluk içinde bir bölgeden diğerine yaptığı nakliye üzerinden % 12 vergi öder."(12) diye yazar. Fransız Büyükelçisi Roussin de gözlemlerini, **"Osmanlı Sarayı şimdi kendisine kabul ettirilen bunca fedakarlığa eskiden dünyada razı olmazdı. Bazı mallar üzerinden alınan vergiler on misli azalmış durumdadır. Bu ticarette dört başı mamur bir devrimdir.**(13) 19. yüzyılda Avrupa'da yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğunun dünya ekonomisine katılma eğilimleri sonucunda, eski gelenekler kırılmaya ve her alanda yeni oluşumlar ortaya çıkmaya başladı. Yönetimin ilgisi Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'ya kaydı.

Dış Borçlarla Bir Yandan Boğaz'da Saraylar İnşa Ediliyor

Batı Avrupa'da hızla gelişen fabrikasyon sanayi üretimi ile birlikte, 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğunun ithalatı ihracatından çok daha hızlı büyüdü ve bu nedenle Osmanlı dış ticaretinde büyük açıklar görülmeye başlandı. Örneğin, 1825 yılında İngiltere'den 3.5 milyon metre pamuklu kumaş ithal edilmişken, bu miktar 1835'te

(10) (11) Noradounghian "Recueil des actes..."
(12) (13) V.J.Puryear, "International economics and diplomacy..."

16, 1850'de 28, 1880'de 318 milyon metre oldu. Osmanlı yönetimi Batı'da giderek yayılmakta olan makineleşmiş sanayi ve yüksek teknolojiye uyum sağlama, gerekli yatırımları yapma konusunda yetersiz kaldı. Oysa Batı'dan sağlanan borçlarla, 1809 ve 1880 yılları arasında Boğaz kıyılarında altı büyük saray inşa ettirildi. **Bunların en büyüğü olan Dolmabahçe'nin maliyeti 3 milyon sterlini aşmıştı. Saray ve çevresi "Tatlı hayat" ve "Batı tipi" debdebe yarışına girmişti.**(14)

Ancak 1819-1821 ile 1849-1851 yıllarında İngiltere'nin ihraç ettiği pamuklu kumaşlar, ortalama birim fiyat açısından % 70 oranında ucuzlamıştı. Üretime vurulan bu damping ve dış ticaret hadlerindeki değişmenin Osmanlı ekonomisi üzerinde iki ters yönlü etkisi olmuştu. Mamul mallann (özellikle pamuklulann) tanm mallan satın alma gücünün düşmesi, çok düşük işgücü verimlilikleriyle çalışan geleneksel Osmanlı el tezgahı endüstrilerini çökertirken; tanm mallannın mamul malları satın alma gücünün yükselmesi, Osmanlı tarımının genişlemesini teşvik etmiş, pazara yönelik üretimin daha önemli olduğu bölgelerde hem büyük arazi sahiplerinin hem de köylü ailelerinin gelirini artırmıştı. Bunun sonucunda ham maddenin ucuz olarak dışarı akması, mamul olarak ucuz fiyatla geri dönmesi, mevcut iç üretimini tamamen korumasız bırakmaktaydı.

Osmanlı yönetiminin Batı Avrupalı ülkelerle yaptığı 1838 Serbest Ticaret Antlaşması ise kötü sonun başlangıcı oldu. Bu anlaşma bağımsız gümrük politikası izlenmesi konusunda son şansı da ortadan kaldırmıştı. 160 kadar imalat sanayi iş yeri açılmışsa da, kamu fonlarına ve yönetimine dayanan bu işletmeler ithalatın yarattığı rekabet karşısında dayanamadı ve çoğu kapandı. **Gümrük korumasının** yokluğundan başka, **Osmanlı uyruklarının yabancılara göre çok daha ağır vergi koşullarıyla karşı karşıya bulunması gibi engeller, yerli varlıklı çevrelerin sanayi hatta ticaret alanlarına yönelmesini zorlaştırmaktaydı**. 1838'de her türlü iç gümrüklerden bağışlanan yabancılann aksine, Osmanlı uyruklannın, 1874'e kadar kara taşımacılığında, 1890'a kadar da deniz taşımacılığında iç gümrük ödemek zorunda bırakılmalan, Osmanlı uyrukları aleyhine olan eşitsizliklere örnek gösterilebilir. 1838 Antlaşmasından sonra, ithalattaki gümrük vergileri % 5 gibi çok düşük olarak belirlenirken, ihracat ise içinde ithal malı iplikle dokunmuş pamuklu kumaş ihracatında rayiç bedel üzerinden % 12'lik gümrük resmi uygulanmıştı. Bu miktar uzun bir zaman içinde % 1'e kadar düşürüldüyse de iş işten geçmişti. Öte yandan

(14) Yahya S.Tezel, "Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi", İstanbul, 1994.

bu anlaşma ile İmparatorluk, yerli mallann bir bölgeden diğerine nakledilmesi sırasında % 12 gibi çok yüksek oranda iç gümrük ödemesi koşulu getirmekteydi. Kısacası anlaşma denilen bu yıkım metni sonucu ortaya çıkan büyük ticaret açığı, zaten bunalım içinde olan maliyeyi sarstı. **İslah-ı sanayi komisyonlarına sürekli kötü haberler gelmekteydi. Kısacası, makineleşmemiş de olsa tekstilden, dericilik ve metale kadar mevcut yerli sanayinin yok olması için gereken her şey mevcuttu.**(15)

Osmanlı Devletinde, Avrupa'dan gelen tehlikeyi yeni sanayiler kurarak bertaraf etme yönünde başka ciddi bir çalışma olmadı ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra sanayi ciddi bir krizle yüzyüze geldi. Daha aynı yüzyılın ortalanna gelindiğinde durum kötüleşmeye, Musul ve Halep'teki dokuma tezgahlan küçülmeye ve üretimleri, artık mahalli piyasaya bile yeterli olmamaya başladı. Ev sanayiieri geriliyor, hatta 19. yüzyılın ikinci yansında bütünüyle çökmelerinden korkuluyordu. Avrupa'daki sanayi devrimi pazarlan istila etmiş ve bölgede geleneksel sanayiierin ancak bazı izleri kalmıştı. Osmanlı Devletinin sanayii teşvik hususunda ciddi bir gayret sarf etmediği ve sadece bazı basit tedbirler almakla yetindiği anlaşılıyor. Nitekim, 1862 yılında ithal edilen mallar üzerindeki gümrük resmini % 5'ten % 8'e (ve nihayet 1907 yılında % 11'e) yükseltmiş; fakat ihraç mallan üzerindeki verginin % 12 olmasının da gösterilebiieceği gibi, bunun pek faydası olmamıştı. Aynca Osmanlılar, bazı üretici birlikleri oluşturmaya çalışmış ve vergi muafiyetleri, ithal ediien aletlere gümrük muafiyetleri ve yerli sanayileri kayırmak gibi yollarla sanayii teşvik etmek üzere bir komisyon kurmuştu. Fakat, 1874 yılında dönüp bu komisyonu fesh etmiş ve söz konusu teşebbüs başanlı olamamıştı. Tabii, sermaye ve uzman azlığının da bu durumda payları vardı. Sanayi Devrimi ve yeni kapitalizm, Osmanlı Devletindeki sanayileri vurmuştu; ama bunda yabancılara verilen imtiyazlann ve Batı nüfuzunun da büyük payı vardı.(16)

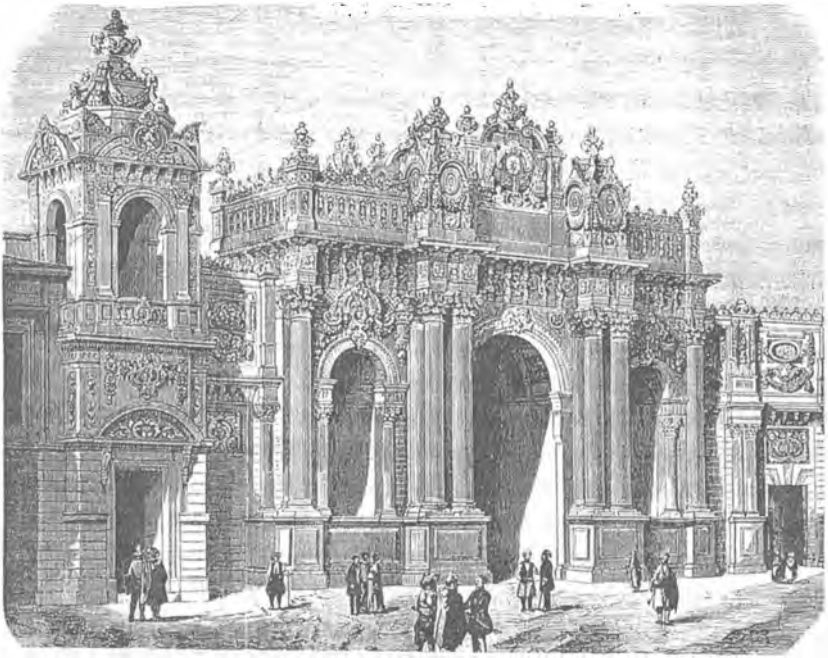
Osmanlı üreticilerinin 16. yüzyıldan başlayarak gittikçe artan bir hızla, gelişmekte olan Avrupa sanayilerinin ezici rekabeti karşısında kaldıklannı tesbit edebilmekteyiz. Özellikle 1938'de imzalanan Ticaret Sözleşmelerinden sonra, aynı yüzyılın ikinci yansında, Osmanlı ülkesinin Batı'ya açılan kısımlannda Osmanlı zanaatkârlan "destgâhlannı" kapatmak zorunda kalmışlardır. Örneğin "İstanbul'da ve Üsküdar'da eskiden bu yana 2750 adet kumaşçı destgahı bulunmakta ve bu sanatla İslâm ve Hırista-

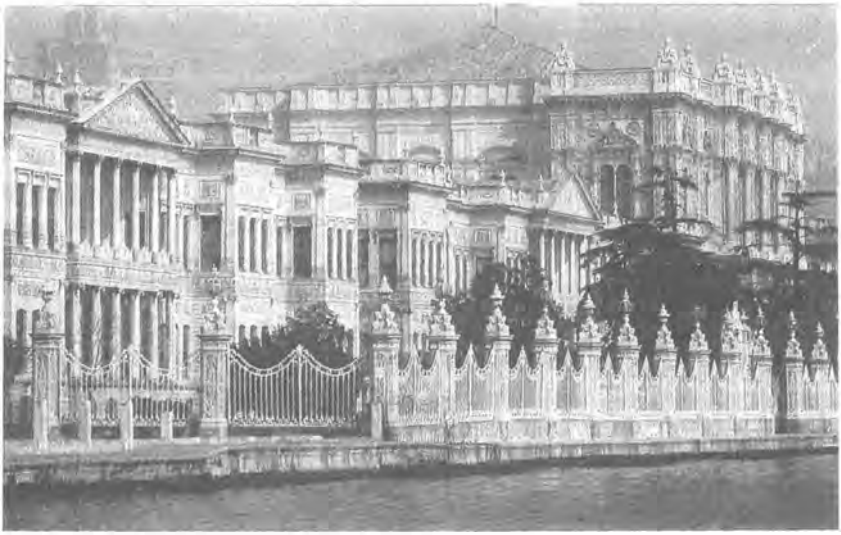
(15) (16) Abdulaziz Duri, "İslam İktisat Tarihine Giriş", Endülüs Yayınlan, 1991, s.180.

yan Osmanlı tebaasından 3500 kadar nüfus geçinmekteyken", ilk Ticaret Sözleşmesinin imzalandığı 1838 yılından kırk yıl sonra, "bu destgâhlar yirmi beşe ve kumaşçı esnafı da usta ve kalfa olarak kırk kişiye inmiştir." Sırmakeş senafında, debbağlarda, kemhacı esnafında ve çatma yastıkçılarda da benzer bir gerileme olduğunu görmekteyiz. 19. yüzyıl Ticaret Sözleşmeleri, dış borçlar ve yabancı sermaye yatırımlan ile Osmanlı ekonomisinin gelişmiş Avrupa ekonomilerine ham madde ve yiyecek maddeleri satma ve mamul madde satın alma şeklinde belirlenen bu bağımlılığı, Osmanlı zanaatkârlarının yanlarında iş gücü kullanmak suretiyle kapitalistleşme olasılığını kaldırmış, toprak sahipleri ile tüccarın iktisaden daha güçlenmesini sağlamıştır. Bu sürecin Osmanlı ekonomisinin bir bütün halinde gelişme imkanını da ortadan kaldırdığı açıktır. Öte yandan, tarım dışında kalan alanlarda Osmanlı üretiminin, Avrupa sanayilerinin çetin rekabeti karşısında, ancak bu rekabetin müsaade ettiği alanlarda ve müsaade ettiği ölçüde hayat hakkına sahip olduğu görülür.

İmparatorluğun son yıllarında, tarım dışında kalan alanlarda Osmanlı üretim biçiminin, aynı anda dört farklı aşamada bulunduğunu tesbit edebilmekteyiz. Üretimin büyük bir çoğunluğu, hâlâ küçük üretim adı verilen zanaatkârlık aşamasındadır. Bir başka deyimle, Osmanlı üreticileri sahip oldukları aletler ve el tezgâhları ile ve bizzat kendileri çalışmak suretiyle, genellikle yakın pazar için üretim yapmaktadırlar. Dokumacılık, halıcılık, dikiş işleri ve turşuculuk gibi alanlarda kendisini gösteren ev sanayii de aynı şekilde küçük üretim aşamasındadır. Bu üreticiler, genellikle yanlarında iş gücü kullanmamaktadırlar.

Bağımsız küçük üretimin yanı sıra, ticaret sermayesinin küçük üreticilerini de yavaş yavaş egemenliği altına aldığını da müşahede etmektedir. Batı'da putting-out system veya verlag system olarak adlandınlan ve ticaret sermayesinin üretimi kontrolü altına almak suretiyle yavaş yavaş sanayi sermayesi haline dönüşmesinde ilk aşama olarak nitelendirilen bu üretim sistemi, Osmanlı ülkesinde belirli alanlarda oldukça yaygındır. Osmanlı uygulamasına göre, bu sistemde tüccar bir müteahhide ham maddeleri ve parça başına hesaplanan imalat ücreti verir; müteahhit de genellikle evlerinde çalışan "işçilere" bu malzemeyi dağıtır ve imalatı gerçekleştirdikten sonra mamul eşyayı toplayarak tüccara teslim eder. Osmanlı ülkesinde, özellikle büyük şehirlerde, halıcılık, kunduracılık, elbise, kıravat, gömlek, şapka ve şemsiye imalatı gibi alanlarda parça başına iş gördürme sistemi oldukça yaygındır.

Alınan dış borçlarla Boğaz'da sarayıar, yalılar inşa edilmişti. Bunların en büyüğü olan Dolmabahçe'nin maliyeti 3 milyon sterlini aşmıştı. Saray ve çevresi "Tatlı hayat" ve "Batı tipi" debdebe yarışına girmişti. Fransız yazar Théophile Gautier, Dolmabahçe Sarayı'nın mimarı Nigoğos Balyan ile tanışmış ve yapıyı gezerek, izlenimini yazmıştır. Yüzyılın yaygın üslubunu yansıtan sarayın mimarisi ve dekorasyonu konusunda ilginç yorumlar yapan yazar: "Bu saray, tümüyle mermerden ve sonsuzadek yaşamaya adaydır." diye belirtmiştir. Daha önce Beşiktaş Sahil Saray-ı Hümâyun'unun bulunduğu yerde, Sultan Abdülmecid tarafından inşa ettirilen Dolmabahçe Sarayı, üç katlı, İstanbul Boğazı'na uzun cephesiyle, 19. yüzyıl dünya saray mimarisinin en görkemli örneklerinden birisidir. *Üstte*: Sarayın genel görüntüsü. *Altta*: Hazine-i Hassa kapısına ait geçen yüzyılda çizilmiş gravür.

1938 Balta Limanı Antlaşması'yla Osmanlı Toplumu Sadece Tarımsal Üretime Yönlendirilerek Köylülüğe Nasıl Mahkum Edildi?

Kuzeybatı Avupalılar, antlaşmaya dayalı olarak gelişmiş sanayi ürünleri ve organize olmuş uluslararası ticaret ağlanyla, geniş topraklara, çok sayıda ülkelere sahip Osmanlı pazarlarını, düşük gümrük ve transit vergileriyle istila ederlerken; hiçbir katma değer yaratılmasına imkan vermedikleri Osmanlı toplumunun, tanma dayalı sanayi ham maddeleri ve gıda ürünleri ithal eden köylü, çiftçi bir toplum olarak kalmasına neden olacaktır.

Bu amaçla çorak Akdeniz'in en verimli ovalarından Nil'in delta ve vadisini; Batı Anadolu'nun Gediz, Büyük Menderes ve Bakırçay ovalan ile Çukurova'yı, pamuktan tütüne, zeytin ve incirden tahıla kadar, Batı'nın gıda ambarı ve kazanç kapısı haline getirdiler.

Günümüzdeki gümrük birliği ve ithalat rejimini anımsatan bu antlaşmayla ortaya çıkan tablo, ana hatlanyla şöyle:

- **Bu antlaşmayla Osmanlı ülkeleri ucuz ithal malları cenneti yapıldı.**
- **Üretmediğini tüketen bir toplum yaratıldı.**
- **Öncü fabrikasyona geçişler ithal rekatebe dayanamayarak kapatıldı.**
- **El emeğine dayalı on binlerce küçük işletme iflas etti.**
- **Yabancılar en verimli alanlarda yatırımlar yaptılar.**
- **İlk demir yolları buralara döşendi.**
- **Yabancı iş adamları için ithalat ve transit vergileri düşürülürken, Osmanlı iş adamlarının elini kolunu bağlayan ağır vergiler konuldu.**
- **Tarımsal ürünlerin ihracatından gelen kısa vadeli kaynaklara rağmen, devletin orta ve uzun vadedeki ulusal vergi kayıpları ve potansiyeli yok edildi.**

Sürekli Dış Ticaret ve Bütçe Açığı Veren Bir Ekonomi Yönetimi(!)

Yetiştirdikleri ham maddelerle İngiliz pazarını kazanmak isteyen sanayileşmemiş ülkelerin giriştikleri rekabet, genellikle tarım alanında kapitalist büyük üretimin gelişmediği Osmanlı İmparatorluğunun aleyhine işledi. Bunların İngiltere'nin yaptığı toplam ithalat içindeki yerleri hem mutlak değer olarak, hem yüzde olarak düştü. Mesela Türk kuru üzümü 1825 yılında İngiltere'nin yaptığı ithalatta birinci sırayı tutarken, özellikle İspanyol üzümünün rekabeti yüzünden geriler ve 1855'te onuncu sıraya düşer.

Buna karşılık bazı başka ürünler ithal alanlarına girer. 1846 yılında kabul edilen ve tahılın İngiltere'ye serbest olarak ithaline imkan veren "Com Laws"dan sonra tahıl ve tütün ihracatı, Osmanlı İmparatorluğunun İngiltere'ye yaptığı toplam ihracatın hiç olmazsa aynı seviyede kalmasını sağlar. Ama bu ürünler de İngiltere'nin toplam ithalatında önemli bir yer tutmaktan uzaktır. İngiltere'nin 4.326.753 İngiliz liralık toplam buğday ithalatının 147.498 İngiliz liralığı, 201.514 İngiliz liralık toplam bütün ithalatının ise 5.528 İngiliz liralığı Türkiye'den yapılır. Böylece Osmanlı İmparatorluğunun dış ticareti kendi mahalli sanayisini yıkıp atarken ham madde alanında yeterli bir ihracat düzeyini de gerçekleştiremez.

Olayların bu akışına karşı alınan tek tedbir, sanayileşme teşebbüsleri oldu. Bu teşebbüslerin de, sürekli açıkla kapanan Osmanlı ticaret bilançosunun düzeltilmesi programının bir parçası olarak mı (bu durumda bunlar 1838 Ticaret Antlaşmasında imzalanıp kabul edilen eğilimle açıktan açığa çelişkide olurdu) yoksa Tanzimat'ın içerdiği batılılaşmanın dış belirtileri olarak mı görülmesi gerektiği sorulabilir.

Hakim düşünce galiba şuydu: Madem ki genel olarak sanayi, özel olarak da fabrika Batı refahının en başta gelen sembolüydü, öyleyse Avrupa'yla aynı seviyeye gelebilmek için, batılılaşmayı doğuracak olan reformları kabul etmek ve fabrikalar kurmakla işe başlamak yetecekti. Kendini yenilenmiş ve Avrupalılaşmış bir imparatorluğun gelecekteki dört başı mamur burjuvazisi olarak gören bürokrasi, bu sanayileşme hamlelerine kendi hesabına değil de (böylesi daha tehlikeli olurdu) Devlet hesabına girişti. Avrupa'dan uzmanlar ve makineler istendi. İstanbul'daki bankerlerin bir kısmı gibi, bir sürü yabancı maceracı da bu faaliyetlerle Devlet Hazinesi zararına kolayca zenginleşmenin yollarını buldular. Böylece ekonomik sebepler yüzünden olduğu kadar, ekonomiye aykırı se-

bepler yüzünden de bu sanayiler yabancı rekabeti önünde tutunamadılar ve hazineye milyonlarca liraya mal olduktan sonra yok olup gittiler. Zaman zaman bu teşebbüsten korkuya kapılan ve onu başansızlığa uğratmak için elinden geleni ardına koymayan o çağın Avrupalılan, bu yoldaki gayretlerin uğradığı hayal kınklığını büyük bir sevinçle anlatırlar. İnşaat uzmanlan olarak tanıtılan maceracılann marifeti olan fabrika bacalan, daha yapılır yapılmaz çökmekte ve su fabrikalannın Avrupalı müdürleri, ithal ettikleri emtlayı o sıra kapalı bulunan bu mahalli fabrikalann imalatı olarak piyasaya yutturmakta ve satmaktaydılar. Bu fabrikalardan birçoğu Avrupa sanayii ile rekabet edemedi ve kapanmak zorunda kaldı. Sadece orduya iş yapan birkaç tesis ile Bursa'da Avrupalıların yönettiği birkaç ipek Iplik fabrikası ayakta kalabiidi. Böylece sanayileşme teşebbüslerinin başarısızlığa uğraması ve tanm ürünlerinin ihracatıyla ticari bilançoyu dengelemenin imkansızlığı, giderek mali bir açmazı getirir.

Dışa Bağımlı Öncü Sanayileşme Girişimlerinin İflası

Osmanlı maliyesinin güçsüzlüğü müzmin bir olguydu ve devlet buna tedavüldeki paranın değerini düşürmekle çare bulmaya çalışıyordu. Bu altın liranın (florinin) 35 akçeden nasıl 400 akçeye kadar yükseldiğini daha önce gürmüştü. Önceleri 80 akçe olan kuruşun, 17. yüzyıl ortalarından sonra 120 akçeye yükseldiğine tanık oluruz. Ondan sonraki yüzyılda bir dizi devalüasyona uğrama sırası bu para birimindedir. 1774 yılında, yani Osmanlı-Rus Savaşı'na son veren Kaynarca Antlaşması'ndan hemen sonra kuruşun ilk değerinin yarısına indiğini ve 1812 yılında, yani birbaşka Osmanlı-Rus Savaşı'na son veren Bükreş Antlaşması'ndan sonra, 1 düka altının 12 kuruşa yükseldlğlni görürüz. Bu aynı zamanda, âyânlann gücünün doruğuna ulaştığı ve hazinenin maddi kaynaklannın gitgide azaldığı çağdır. II.Mahmud'un mali siyaseti, bu sürekli devalüasyonlarla Fatih Sultan Mehmed'in 17. yüzyıldaki mali siyasetini andırır. 1810 yılından itibaren paranın içindeki değerli maden oranı sürekil azaltılır. Çünkü devlet hazinesi için çıkış yolu budur.

Ekonomik Arayışlar Yerine, Kısır Siyaset, Askeri ve Mali Sorunlarda İdare-I Maslahatçılık

19. yüzyıl öncesinde olduğu gibi, Tanzimat Fermanı ve sonrasında da, merkezi devletin ekonomiye ilişkin politikalarını siyasal, askeri ve mali öncelikleri yönlendiriyordu. Vergi gelirlerinin artırılmasının yanı sıra,

güçlü bir ordunun kurulması, sarayın ve kentlerin iaşesinin sağlanması merkezi devlet açısından en önemli amaçlan oluşturuyordu. Nitekim 19. yüzyılın ilk yansında devletin başlattığı sanayileşme girişimlerinin hedefi de ordunun ve devletin gereksinimlerini karşılamaktı.

Mısır'da Mehmet Ali Paşanın başlattığı sanayileşme girişimleri ve bu çabalar sonucunda Osmanlı Devletine karşı kazandığı askeri başanlar, Osmanlı yöneticilerini etkilemişti.

Ancak, ürettikleri mallar devlet tarafından satın alındığı ve böylece ithal mallannın rekabetinden korunduklan halde, bu fabrikalann büyük bir bölümü işletilemedi; bunlar, kısa bir süre sonra üretimi durdurmak zorunda kaldılar. 1850'lere gelindiğinde, Avrupalı bir gözlemcinin deyişiyle, Türkiye'de Avrupa makineleriyle, Avrupa ham maddeleriyle ve usta Avrupa ellerle kumaş üreten bu sanayiden geriye fazla bir şey kalmamıştı.

Tanzimat dönemi reformlanyla devletin loncalar üzerindeki denetimini sağlayan narh düzeni ve gedik uygulamalarına son verilince, loncalann tekelci konumları da ortadan kaldınlmış oldu. 19. yüzyıl boyunca, loncalar çevresinde örgütlenen zanaatlar, özellikle tekstil gibi ithal maliarının rekabetiyle karşı karşıya bulunan dallarda, sürekli olarak geriledi. Ancak, özellikle başkentte merkezi devlet loncalan siyasal olarak desteklemeyi sürdürdü. Böylece hemen her dalda loncalar, varlıklannı 20. yüzyıla kadar sürdürebildiler. 20. yüzyıl başlannda ortadan kaldınldılar.

Öte yandan, mamul mallar üretiminin dış rekabete karşı korunması için, toplumun diğer kesimlerinden de önemli bir talep gelmiyordu. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Sanayi Devrimi'nin teknolojisini kullanarak yatınm yapmaya hazırlanan bir sermayedarlar sınıfından söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle yerli sanayiin korunması düşüncesi, ancak yüzyıl sonlanna doğru gündeme gelmeye başladı.

19. yüzyılda yerli üretime ve iç ticarete destek olabilecek bir gelişme, iç gümrüklerin kaldınlması olmuştur. İç gümrükler, İmparatorluk içindeki ticarete uygulanıyor, kent kapılannda ve limanlarda toplanıyordu. 18. yüzyılın ikinci yansında merkezi devletin mali bunalımı derinleştikçe, bu vergiler de artınlmış ve 1830'lann sonlannda en yüksek düzeylerine ulaşmışlardı. Ancak, 1840'lardan itibaren merkezi devletin dış borçlanma gibi yeni bir kaynak bulmasının da etkisiyle, kara yollan üzerindeki iç ticarete uygulanan vergilerde indirim yapıldı. 1874 yılında kara ticaretindeki iç gümrükler tümüyle kaldırıldı. İmparatorluk içinde deniz yoluyla yapılan ticarete uygulanan gümrükler ise ancak 20. yüzyılın başlannda kaldırılmıştır.

"Babıâli bu babda ittihaz olunan tedbirleri, muayyen zamanlarda devletlere bildirecek ve devletler bu tedbirlerin icrasına nezaret eyleyeceklerdir."

Tanzimat reformlarının "denetlenmesi", yabancı devletlere bırakılmıştır. 1839'un ilk reform fermanı, şu sözlerle son bulmaktaydı: "Düvel-i mütehabbe (dost devletler) dahi bu usulün inşallahü taalâ ilelebet bekasına şahit olmak üzere Dersaadetimizde mukim bilcümle süferaya dahi resmen bildirilsin." **Devletler, Tanzimat reformlarının ilelebet yaşayacağına tanık olmak üzere, "onlara resmen bildirilmesi"** keyfiyetini reformlar konusunda müdahale hakları bulunduğu biçimde yorumlamakta gecikmeyeceklerdir. 1856 Paris Antlaşması ile reformlar, antlaşma metnine alınarak yabancıların iç işlerimize müdahalesi daha sağlam bir teminata bağlanacaktır. 1878 Berlin Antlaşması'yla ise müdahale hakkı hiç de diplomatik olmayan en haysiyet kırıcı biçimde ifade edilecektir: **"Babıâli bu babda ittihaz olunan tedbirleri, muayyen zamanlarda devletlere bildirecek ve devletler bu tedbirlerin icrasına nezaret eyleyeceklerdir."** Artık müdahale hakkı perçinleşmiştir. Fakat reformlar konusunda öyle bir fikir karışıklığı vardır ki, **Namık Kemal gibi bir vatansever dahi, yabancıların müdahale hakkını savunacaktır:"Tanzimatı o zaman efkâr-ı umumiye himayesine vermek, cellat eline teslim etmek kabilinden olmaz mıydı?"**

Tanzimatla, yan-sömürge ekonomiye yönelişin ve uydu Batılılığın yolu açılırken, "düvel-i muazzama", Türkiye'ye iki "horoz şekeri" sunmuştur: **İmparatorluğun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün devletlerce garanti edilmesi** ve Avrupa amme hukukundan Osmanlı Devletinin yararlanması. Fakat Lord John Russel, 1853'te bağımsızlık ve toprak bütünlüğü garantisinin ne anlama geldiğini şöyle açıklamaktadır:"Osmanlı Devletinin istiklaline dokunmak, Devlet-i Aliye'nin son mutedil tarifeleri sayesinde iyi bir hale gelmiş olan Büyük Britanya ticaretinin mutlaka büyük miktarda tenzilini mucip olur." Tabii ki, toprak bütünlüğü garantisi bir süre sonra işlememiş, İmparatorluk paylaşılmıştır. Avrupa amme hukukundan yararlanmaya gelince, bunun anlamı, eşitsizlik yaratan her türlü imtiyazın ve siyasi müdahalelerin son bulması olmak gerekirdi. Nitekim Paris Konferansı'nda Ali Paşa, kapitülasyonların kaldırılabileceğini ümit etmiştir. İstanbul'da Vükela Meclisi, dereyi görmeden paçaları sı-

vamış ve kapitülasyonlar kalkmış gibi bayram etmiştir. Vezirler, Padişaha sunduklan bir muhtırada, "Bu imtiyazlar varken, devlet yönetilemez. Bir devlet içinde 15-20 devlet var." demişlerdir. Kapitülasyonlan kaldırma talebimiz, tabii ki geçiştirilmiştir. Türkiye, Avrupa amme hukukundan yararlanmaktadır; ama kapitülasyonlarla eli kolu bağlı olmak şartıyla!

Görüldüğü gibi Tanzimat hareketi, hukuk planında dahi, Batılılaşma değil, Batı'nın sömürgesi olma hareketidir. Atatürk, bunu çok iyi değerlendirmektedir.

1838 Antlaşması gibi, Tanzimat reformları da, İngiltere tarafından empoze edilmiştir. Şüphesiz, can ve mal güvenliğinin sağlanması, idarede ve vergi sisteminde reformlara girişilmesi, ticaret, ceza vb. alanlannda yeni kanunlar hazırlanması, toprak sisteminin ıslahı vb. bağımsız kapitalist gelişme yoluna girebilseydi; pazar şartlarında bu reformlar, esas bakımından, Batı kapitalizminin çıkarlanna hizmet etmekten ve Türkiye'yi sömürgeleştirmekten başka sonuç vermemiştir. Tanzimat, vitrindeki Batılı görünüşe bakılarak, Batılılaşma hareketi diye hâlâ övülür. Hareketin baş miman Mustafa Reşit Paşa, "büyük" sıfatıyla anılır. Yalnız bu Batılılaşma, sömürge ve yan-sömürge haline getirilen bütün Avrupa dışı ülkelerde görülen cinsten bir Batılılaşma, bir uydulaşmadır.

Tanzimatın Baş Mimarı "Büyük" Sıfatlı Reşit Paşanın İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford Canning'in Elini Öpmesine Neden Olan Çaresizliği

Reşit Paşa, Tanzimat'tan sonra çok sayıda örnekleri görülecek olan yeni tip bir devlet adamıdır. Eskiden nüfuzlu paşalann himayesine girerek idarede kariyer yapılırken, Reşit Paşa, yabancı bir devlete dayanarak kariyer yapma çığrını açmıştır. Reşit Paşanın koruyucusu, Türkiye'de uzun yıllar kalan ve kendisine "Sultanlann Sultanı" denilen İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford Canning'dir. Tanzimat reformlannın gerçek miman Lord Stratford'tur. Lord Stratford'un *Türkiye Hatıraları* adlı kitapta, "Canning'in yardımıyla kabul edilmiş yasalan uygulamayan paşalar, tepe taklak olurlardı." denilmektedir.

Yine aynı kitapta, Canning'in Babıâli'deki nüfuzu şöyle anlatılmaktadır:"Büyükelçinin kendilerini ziyaret edeceğini öğrenen nazırlar, girecek delik anyorlardı. Reşit Paşa hariç, Büyükelçinin karşısında yılgınlığa kapılmayan kimse yoktu. Öbür devlet elçileriyle görüşme yapıldığı zaman, oyalama, kaytarma çareleri pekala yürüyordu; ama Canning Babıâli'de

boy gösterdiği zaman, memurları bir korkudur alıyordu. Veziriazam bile acele toparlanıp, arzularını öğrenmek üzere telaş ve tereddütle bu azılı İngiliz'in yanına koşuyordu."

Bir İngiliz generalinin "Sultan demek, Lord Stratford demektir" diye övdüğü Büyükelçi, gerçekten Türkiye'de devlet ricalinin kariyerini elinde tutmuştur. **Canning, 1853'te karısına yazdığı bir mektupta:"*Osmanlı Hükümeti apansız değişiverdi. Reşit'le Sadrazam azledildi. O saat Padişah'a çıktım, yeniden vazifeleri başına getirildiler.*" buyurmaktadır. Yine aynı kitapta, Hariciye Nazırı Reşit Paşanın gözlerinden yaşlar akarak Büyükelçinin elini öptüğü yazılıdır.(*)**

Vezirlik yolu sefarethanelerden geçince, buralara kapılanan devlet adamı türü çoğaimıştır. Reşit Paşa İngiltere'ye yaslanırken, Ali ve Fuat Paşalar Fransa'ya, Mahmud Nedim Paşa Rusya'ya yönelmiştir. Bir İngiliz yazan, Sultan Murad'ın hastalığı üzerine yeni bir Padişah arandığı sıralarda Abdülhamid'in, İngiliz Elçisine nakiedeceğini bilerek, iş adamı dostu Mr.Thomson'a "Mümkün olduğu kadar her hususta İngiltere Hükümetinin fikir ve telkinleriyle hareket etmek" niyetini açıkladığını yazmaktadır. O tarihlerdeki İngiliz Büyükelçisi Elliot ile Disraeli, "genç sultanın güzel ümitler verdiği" konusunda hemfikirdirler.

Nüktedan Fuat Paşa, bu sefarethanelere kapılanma politikasının gerekçesini şöyle açıklamaktadır:"***Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye imkan yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir.***"

Bu siyaset felsefesi pek yabana atılabilecek cinsten değildir. "Aşağıdan bir kuvvet hasıl etmeye imkan yoktur." Halk, tamamen kendi içine kapanmıştır, pasiftir. Köylüler, Yusuf Akçura'nın deyimiyle, protestolarını ancak "askerden kaçıp, dağda saklanmakla" belli etmektedir. Tanzimat paşaları, halk kesiminde ümit görmemektedirler. Saray ise keyfi davranışlarıyla, güvenli bir kariyere imkan vermemektedir. Halbuki uydu Batıcılık, padişahın iktidarını kısıtlamakta, paşaları padişahın iktidarına ortak yapmaktadır. Paşaların mal ve can güvenliği sağlanmaktadır. Yüksek memurların mirasını Hazine'ye devretme usulü kalkmaktadır. Tanzimat reformları, bu anlamda paşaların çıkarlarına uygundur.

(*) "Lord S.Canning'in Türkiye Hatıraları", İş Bankası yay. 1959, s.196.

Taşradaki Unsurlar Karşısında Merkezi Devletin Gücünü Artırmak, Orduyu veya Maliyeyi Güçlendirmek İçin Başlatılan Girişimlerin Pek Çoğunda, Osmanlı Yöneticileri Avrupalı Devletlerin Desteğine Başvurmak Zorunda Kalmışlardır

Merkezi devletin reformlar yoluyla güçlenme ve İmparatorluğun toprak bütünlüğünü koruma çabalannın çok önemli ve kendi çelişkilerini beraberinde getiren bir diğer boyutu daha vardı. Gerçi Avrupa devletleri reform girişimlerini destekliyordu. Özellikle İngiltere, reformlan ve Osmanlı Devletinin güçlenmesini Doğu Akdeniz bölgesine ilişkin politikasının çok önemli bir parçası olarak görüyor ve bu sayede Rusya'nın sıcak denizlere inmesini engelleyebileceğini düşünüyordu. Ancak, Avrupa devletleri reform girişimlerine sağladıklan askeri, siyasal veya mali destek karşılığında, Osmanlı ekonomisinin dışa daha fazla açılması doğrultusunda taleplerde bulundular, baskı yaptılar.

Böylece reform girişimleri, ilk aşamalanndan itibaren Avrupa devletlerine ve özellikle dönemin en güçlü devleti İngiltere'ye ekonominin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması doğrultusunda verilen ödünlerle el ele yürümüştür.

1856 yılında Islahat Fermanı'yla yabancı sermaye yatırımlarına, 1867 yılında da yabancıların İmparatorlukta toprak satın almalarına izin verilmekteydi. Bu ödünleri dağıtırken Osmanlı yöneticileri, atılan adımların uzun dönemli ekonomik sonuçlarından çok, Avrupa devletlerinden kısa vadede sağladıkları siyasal ve mali desteği düşünüyorlardı.

Ekonomi dışa açıldıkça, Avrupa sermayesinin İmparatorluk içindeki gücü artıyordu. Bu süreç, Birinci Dünya Savaşı öncesinde İmparatorluğun birbirleriyle rekabet halindeki Avrupa devletleri arasında nüfuz bölgelerine ayrılmasına kadar uzanacaktır. Böylece merkezi devletin gücünü artırmak amacıyla başlatılan reform girişimleri, merkezi devletin ekonomi üzerindeki denetiminin azalmasına yol açacaktır.

Tanzimat ve sonrasındaki reformlann bu çelişkili niteliğini merkezi devletin Avrupa devletlerinin desteğini sağlamak için attığı hemen her adımda görmek mümkündür. Ekonominin dışa açılması ve Osmanlı maliyesinin Avrupa sermayesinin denetimi altına girmesi sürecindeki en

önemli dönüm noktalan, 1838 yılında imzalanan dış ticaret antlaşması, 1854 yılında başlatılan dış borçlanma süreci ve 1850'lerden itibaren demiryollan yapımı konusunda yabancı sermayeye verilen imtiyazlardır. Bu dönüm noktalannın her birinde merkezi devlet, askeri, siyasal veya mali güçlüklerle karşı karşıyaydı. Her dönüm noktasında, ekonominin dışa açılması doğrultusunda atılan her adımda, Osmanlı yöneticileri uzun vadeli iktisadi sonuçlardan çok, kısa vadede Avrupalı devletlerden sağlanacak siyasal veya mali desteği düşünüyorlardı.

Akçenin Yüzü Kararınca Yabancı Paraya Kaçış ve Paranın Değer Kaybetmesi

Bozulan mali durum, dışandan alınan mallan sağlam parayla yani yabancı dövizle ödeme zorunluluğuyla da birleşince sadece sarraflann işine yarayan ekonomik bir kaos doğdu. Küçüklü büyüklü bütün tüccarlar, Osmanlı parasını yabancı paralara çevirmek veya yurtdışına ödeme yapmak gerektiğinde, bu paralann değeriyle istedikleri gibi oynayan sarraflann ağına düşüyorlardı. Üstelik, özlerinde sahip olduklan değerin üstünde bir değerle basılıp tedavüle sürülen bu paralann alım gücü az zaman sonra düştüğüne göre, bu durum ülkeye kabul ettiriimiş gerçek bir vergi mahiyetindeydi.(17)

Osmanlı Devleti sürekli mali kaynak arayışı içindeydi. 19. yüzyıl başlannda esas olarak, Avrupa devletlerinin özendirmeleri ve katkılanyla devlet, yönetimi merkezileştirmek ve hem vergi gelirlerini, hem harcamaian denetim altına almak üzere bir dizi reform gerçekleştirmeye karar vermişti. Harcamalann merkezileştirilmesinin gelirlerin merkezileştirilmesinden çok daha kolay olduğu anlaşılmıştı ve sürekli bütçe açıklanyla karşı karşıya kalınıyordu. Bu durumda başvurulan olağan yöntemse, tedavüldekl sikkelerin tağşişi ve Galata bankerlerinden % 12 faizle borç almaktı. 1808 lle 1830 arasında tağşiş nedeniyle altın sikkelerin biçim ve adı 35 kez, gümüş sikkelerin biçim ve adıysa 37 kez değiştirilmişti. Bunun sonucunda fiyatlar yükselmiş ve İngiliz lirasının değeri 23 Osmanlı kuruşundan 104 kuruşa fırlamıştı. Aynca İngiliz lirasındaki bu değer artışlan kısa süreler içinde gerçekleşiyordu. Tedavüldekl sikkelerin değerindeki bu istikrarsızlık, çoğu zaman herkes "lyl parayla" ödemede ısrar ettiğinden, ticaretin tümüyle durmasına ve yaygın hoşnutsuzluğa neden oluyordu (Issawi, 1980, s.326-31).

(17) Du Velay A. "Essai sur l'histoire..."

"Ah Parasızlık Vah Parasızlık" Diye Diye... Her Yolu Deneyen Osmanlı'nın Akıl Almaz İcadı "KAİME" Denilen Devekuşu Misali(!) Hem Kağıt Para Hem Hazine Bonosu

Ama beterin beteri vardı ve bu en beter durum, para reformunun yapıldığı 1839 yılında "**kaime**"(*) adıyla ortaya çıktı. Hem mecburi tedavül değerine sahip olduğu hem de sekiz yıllık vade sonunda % 8 faizle ödenme teminatı bulunduğuna göre, bu kağıt parayla hazine bonosu arası birşeydi. Şu da açık ki devlet kasasında bu kaimelerin altın rezervi olarak bir karşılığı yoktu.

Bu kağıt paralar ilk defa 32 bin kise değerinde (1 kese=500 kuruş) olarak tedavüle sokuldu. Bunların en büyük birimi beş yüz kuruşluktan başlıyor, yirmi ve on kuruşluğa kadar iniyordu. Üstelik elle doldurulan bu paralar, İstanbul'da ve taşrada tedavüle girmekteydi. Kelimelerin şekillerinin basitliği ve elle doldurulmalan gibi, numaralandınlmamış olmalan, kalpazanlann dikkatini çekmekte gecikmedi ve bir süre sonra sahicilerinin yanı sıra çok sayıda sahte kaime de piyasayı doldurdu.

Osmanlı hükümeti o zaman bunlan tedavülden çekmeye ve onlann yerine matbaada basılmış kağıt paralan tedavüle sokmaya karar verdi. Ama bu paralar da numaralandınlmamıştı ve bu durum sahte paralann çoğalıp kanşıklığı daha fazla artırmasına engel olamadı. Kalp paralar piyasayı doldururken, devlet kasalarındakl bütün altın ve gümüş de yurtdışına akmaktaydı. Emisyon miktan arttıkça hükümet bu bono paralann faizini düşürmekteydi. Önce % 8'den, % 6'ya düşürülen bu faiz, daha sonralan % 3 olarak tespit edildl. Üstelik tedavülde bulunan kalmelerln mlktannı bilmek de lmkansızdı. Sonunda devlet kalme faizlerini ödemeyi reddettl.

Beşliklerle altılıklann tedavüle girmesi yetmiyormuş gibl, aynı anda kağıt paranın da kullanılmaya başlanılması, o çağda tlcaretin lçine düştüğü düzensizliği daha da güçleştlrecek bir mahlyet taşıyordu. 1843 yılında sterlin (İngiliz lirası) beşlik olarak 220 kuruş üzerinden lşlem görüyor-

(*) Halk arasında "kayme" olarak bilinen "kaimel muteberel nakdiye" adıyla Sultan Abdülmecld zamanında tedavüle sürülen kaimeler, hazinenin başına öyle belalar açmıştır ki, bunlann geri toplanması bile, başlı başına bir uğraş ve dert olmuştur. *(E. Yavl)*

du. Oysa normal kurda 110 kuruş üzerinden işlem görmesi gerekmekteydi. Yurt dışında ödemeler, tüccarların sırtına paranın değer kaybıyla oranlı fedakârlıklar yükleyen senetler yoluyla yapılıyordu.

Ancak 1840'lara gelindiğinde, tağşiş maliyeti hayli yüksek bir ek gelir sağlama aracı olmuştu. Bu durum, sadece tağşişler ve onlan izleyen enflasyonlann toplumsal ve siyasi üst sınırlan olmasından ileri gelmiyordu. Sık sık başvurulan tağşişlerin yarattığı belirsizlikler ekonomiyi olumsuz etkiliyor, bu da zaten yetersiz olan vergi gelirlerinin düşmesine yol açıyordu. Öte yandan, merkezi bürokrasinin harcamalan hızla artmaktaydı. Bütçe açıkları, özellikle savaş dönemlerinde öyle boyutlara ulaşıyordu ki, ne tağşişle sağlanan ek gelir ne de Galata bankerlerinin sağlayabilecekleri krediler, aradaki farkı kapatmaya yetmiyordu.(18)

Osmanlı İmparatorluğundaki ticareti felakete sürüklemekte olan bu hadsiz hesapsız sakıncalara çare bulmak üzere hükümet, genel bir para reformu yapmaya karar verir. 1844 Şubatından itibaren darphane yazılı değerleri ve ağırlıklan beliren altın, gümüş ve bakır sikkeleri basar.

Avrupa Kendi Ürettiği Malların Satın Alınması Koşuluyla Kredi Veriyor

1840'lardan itibaren Avrupalı sermayedarlar ve Avrupa devletlerinin temsilciieri, mali sorunlara çözüm olarak dış borçlanmaya girişiimesi konusunda merkezi bürokrasiye baskı yapmaya başlamışlardı. Osmanlı Devletinin Avrupa para sermayesinin çeşitli kesimlerine yararlar sağlayacaktı. Tahvilierin Avrupa'nın belli başlı finans merkezlerinde satışını düzenleyecek olan bankerler büyük komisyonlar elde edeceklerdI.(19)

Osmanlı tahvillerini satın alan küçük ölçekli tasarruf sahipleri faiz geliri sağlayacaktı. Öte yandan merkezi devlet, eline geçen fonların bir bölümünü çeşitli sanayi malları ve özellikle askeri araç ve gereç ithalinde kullanacağı için, Avrupa sanayisine ek talep yaratılmış olacaktı.

(18) Dış borçlanmalann başlamasından önceki dönemin mali güçlükleri, krizleri ve bunlann ekonomiye yansımalan için bkz. Cezar (1986).
(19) "Osmanlı borçlanndan asıl çıkar sağlayanlar tahvilleri alıp satan, sattıkça da kazanan bankalarla, yeni borç sözleşmeleri aracılığıyla Osmanlılar üzerindeki siyasal ve ekonomik etkinliklerini artıran Avrupa devletleridir." Bkz. Parvus Efendi (1977, s.255.

"Para Kaynağı Yaratamıyorsan Borçlanırsın"

Osmanlı da Pahalı, Ancak Kolaycı Bu Yolu Seçerek Dış Borç Çıkmazına Giriyor

Varsıllaşan Avrupa Orta Sınıfı Tasarrufları İçin Londra'da % 3-4 Gibi Düşük Faiz Gelirini Pas Geçip % 11-20 Oranında Yüksek Faiz Geliri Elde Edeceği İstanbul'a Yönelince Avrupa Ticaret Sermayesinden Sonra Avrupa Finans Kuruluşları da Osmanlı'ya Borç Verme Yarışında

19. yüzyıldaki olaylann akışını temelden etkileyen değişimler, aslında 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başında ortaya çıktı. Bu dönemde ticaret yollannın Afrika'yı dolanan yeni bir yola kayması sonucunda Osmanlı İmparatorluğu Doğu ile Avrupa arasındaki lüks madde ticaretindeki rolünü yitirmekle kalmadı, aynı zamanda temel mallar ticaretine de başladı. Avrupa'nın gıda maddeleri (esas olarak tahıl) ve ham madde (pamuk, yün, ham ipek, boya maddeleri, daha sonra da madenler, vb.) talebindeki artışın yanı sıra, Avrupa'nın ucuz imalat mallan arzındaki artış, diğer iç ve uluslararası olaylarla birlikte İmparatorluğun toplumsal ve ekonomik yapısını büyük ölçüde sarstı.

Gitgide Avrupa ticaret sermayesinin denetimine giren Avrupa'yla ticaret, yerel zanaatlan yok etmeye ve temel mallar ihracatını hızlandırmaya başladı. Pazar için üretimle birlikte katı kurallara dayalı Osmanlı ekonomisi, sistemi bütünüyle sarsan bir bunalıma girdi. 18. yüzyıl sonlannda, bu gelişmenin sonucunda merkezi otorite zayıfladı, buna bağlı olarak da vergi gelirleri azaldı.(20) Merkezi bürokrasi açısından 19. yüzyıl bir reform ve yeni dünya ekonomisine uyum sağlama dönemiydi. Reformlar, değişimin yönünü denetleme, ekonomik fazlanın denetimini yeniden merkezileştirme ve İmparatorluğun Avrupa'yla ilişkilerini daha eşit koşullarda sürdürmesini sağlayacak yeni bir siyasal ve ekonomik mekanizma oluşturma çabasını yansıtıyordu. Ancak sorun, yeterli vergi geliri olmaksızın bu merkezileştirme reformlannın nasıl gerçekleştirileceğiydi.

Bu sorunun, kısmen Avrupalılar tarafından verilen yanıtı, yeni oluşmakta olan Avrupa borsalanna borçlanmaktı. Böylece Avrupa ticaret

(20) Emine Kıray, "Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar", İstanbul, 1993.

sermayesinden sonra, İmparatorluğa Avrupa finans sermayesi de giriyordu.(21) 19. yüzyıl Avrupa'da bir uluslararası borç verme dönemiydi. Ticaret bankaları ve yatırım bürolan gibi uzmanlaşmış mali kurumların kurulması ve büyümesi dış yatırımlan eskisinden daha kolay ve daha az riskli hale getirirken, dışanda yatırım yapmaya hevesli bir orta sınıfın birikmiş tasarruflan da yabancı ülkelere yönelik kredilerin genişlemesi için gerekli fonlan sağlıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu İstikrazlarından Satın Almak Çok Çekiciydi Devlet En Verimli Gelir Kaynaklarını Yüksek Faiz Karşılığında Teminat Olarak Hovardaca Elden Çıkarmaya Hazırdı

Örneğin, **İngiltere'de, yıllık ortalama faiz oranı % 3.5-4.5 dolayında ve Fransa'da bu oran daha düşükken, Orta Doğu kentlerinde en kıymetli kağıtların yıllık faiz oranları % 11-20 arasındaydı.** Elde edecekleri ürüne karşılık borçlanan köylülerin aylık % 5-6 oranında faiz ödemesiyse sık rastlanan bir durumdu (Landes, s.57, Issawi, 1980, s.341-3). Osmanlı borçlanmalan başka bakımlardan da çekiciydi. Uluslararası ticaretin büyümesi, iletişim bağları ve kanallarının oluşmasına yol açmıştı. Osmanlı Galata bankerleri hükümete borç vermek üzere, Avrupa mali piyasalarından çoktandır borç almaktaydılar. Bu işlemde aracının ortadan kaldırılması kârı artıracaktı. Devlet yetersiz vergi gelirlerine dayanarak, maliyeti yüksek bir reform programını başlatmıştı. Sürekli mali kaynaklara gereksinim duyuyordu. Dahası Avrupa hükümetleri bu reformları destekliyordu ve bu da güven yaratıyordu.

Osmanlı Devletine borç vermek, yüksek kâr elde etmenin en az riskli yöntemiydi. Tahvil satışını taahhüt edenler açısından, devlet borçlarının reklamını yapmak kolaydı; tahvillerin satışı pek az risk taşıyordu ve alınan komisyonlarla ve fiyatlarda oynamak suretiyle kolay kazanç sağlanabiliyordu (Owen,s.101, s.263-80).

Reform çabalarını çok yakından gözleyen diplomatlar açısından ise dış borçlanma işleri, rakipleriyle yarışabilecekleri ve Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzlarını artırabilecekleri bir başka alandı. Ancak Osmanlı yönetimi, dışarıdan borç alma kararında hem isteksiz hem de deneyimsizdi.

(21) Emine Kıray, a.g.e.

Hasta Osmanlı Maliyesinin Pahalı Serum Şişeleri Galata Bankerleri

1845 yılında hükümetle, İstanbul'da o zamanki en önemli iki ticaret kurumunun başları olan J.Alleon ve Teodor Baltacı (Baltazzi) arasında götürü bir anlaşma yapılır. Bu anlaşmaya göre Alleon'la Baltacı yılda iki milyon kuruşluk bir komisyon karşılığı, bir yıllık süreyle ticari işlemler için bir İngiliz lirası 110 kuruştan olmak üzere, Fransa ve Londra'dan poliçe sağlamayı taahhüt ederler.

Ertesi yıl Baltacı ile yapılan mukavele, 1847 yılında gene öncekilerle yenilenir. 1848 yılında ise Alleon ve Baltacı Osmanlı Hükümetinin himayesinde Dersaadet (İstanbul) Bankası (**Banque de Constantinople**) adıyla şirket kurarlar. Şirketin başlıca amacı tahvil kurlarını istikrarda tutmaktır. Bu banka hiçbir sermaye olmaksızın kurulmuştu. Buna rağmen, o güne kadar kazandığı manevi itibar ve kuruluşun başında bulunan iki yöneticiye duyulan güven sayesinde, ticari alanda giriştiği muameleler hiçbir güçlükle karşılaşmadan kabul görüyordu.

Galata Bankerlerinden Yüksek Faiz Oranlarıyla Borç Alan Osmanlı Yönetimi, Avrupa'da Birikmiş Tasarruflar İçin İlgi Çekici Bir Pazar Teşkil Ediyor

Aynı yıl Osmanlı maliye nazın, sermayesi olmayan ve varlığını devletin yardımlan sayesinde sürdüren bu bankadan 130 milyon kuruş borç para Ister. Ödeme kısa vadede yapılacaktır ve faiz oranı çok yüksektir. Banka bu fırsatı kaçırmak istemez. Bu talebi karşılamaya yetecek meblağı sağlamanın tek çözüm yolu, yabancı ülkelerdeki tahvilat borsasına dayanmaktı; bankanın itibari ve ünü bu konuda kendine yardımcı olabilirdl. Bu senet işlerindeki teminatı da, Osmanlı Hükümetine borç olarak verilen para olacaktı. Hükümetin borcunu nasıl olsa ödeyeceği var sayılıyordu; ama durum öyle olmadı. 1849 yılı boyunca poliçeler birçok kere yenilendi ama bir süre sonra bunlann kesin olarak geri çekilmesi gerekiyordu ve bu, hazine borcunu ödemedikçe mümkün değildi. Hazinenin başı öylesine dara girmişti kl borcunu ödeyemeyecek durumdaydı. Türkçe'de "buhran" kelimesi ilk olarak işte bu dönemde içine düşülen ilk ekonomik kriz yüzünden bulundu. İmparatorluğun karşılaştığı mali güçlükler uluslararası bir mahiyet kazanmıştı.

Avrupa artık Osmanlı İmparatorluğuna sadece mal satmakla yetinmeyecek, bu ülkede sermaye yatınm yollannı arayacaktı. O çağda, en kârlı yatınm yolu Osmanlı Hükümetine borç vermekti. 19. yüzyıl ortalannda, çoğu küçük ve orta sermayelerin yatınm alanı aradığı Avrupa'da, bir sermaye fazlası mevcuttu. Bu küçük ve orta sermayelerin yığın halinde Avrupa sanayi alanına akını, üretim fazlası buhranlarına yol açabilirdi. Büyük bankalann çıkardığı ve küçük tasarruf sahipleri tarafından satın alınan tahviller aracılığıyla hükümetlere borç verme, bu hükümetlerin yüksek faizle borçlanmayı kabul etmeleri ve asgari bir ödeme garantisiyle en mükemmel çözüm yoluydu. Mali felaketler heyulâsıyla korkutulup bir köşeye sıkıştırılan ve Galata sarraflannın tefecilik anlayışı içindeki yüksek faiz oranlarına alışık olan Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'daki sermaye tasarrufu için ilgi çekici bir pazar teşkil edebilirdi.

Paris'te yayınlanan broşürler, bir yandan Osmanlı İmparatorluğunda gerçekleştirilen ıslahat hareketlerinin övgüsünü yaparak küçük tasarruf sahiplerinin güvenini artırmayı, öte yandan da Avrupa'dan alınacak yardım ve yöntemler sayesinde Osmanlı maliyesinin ıslah imkanlarını anlatarak, borç alma konusunda Osmanlı Devletini ikna etmeye çalışıyorlardı.(22) O sırada sadrazamlık mevkiinde bulunan ve S.Canning'in etkisi altında bir dış borçlanmadan yana olan Mustafa Reşit Paşa, 1850 yılında daha çok dış güçlere cazlp gelecek bir bütçe yayınlıyordu. Bu bütçede 731 milyon kuruşluk gelire karşılık sadece 2 milyon kuruşluk bir açık görünmekteydi.(23)

Aynı sırada Dersaadet Bankasına ödenmek üzere 55 milyon franklık ilk borçlanma için, Paris'ten Becket Dethomas ve Ort. Şirketi ve Londra'dan Devoux ve Ort. Şirketiyle görüşmelere girişiliyordu. Mukavele 1850 yılı sonlannda imzalandı. Bu mukavele 27 yıl vadeyle ödenmek üzere 55 bin tahvilin çıkanlması hükmünü taşıyordu.

Sözleşmeyi yapanlar Padişahın onayını beklemeden, Paris'te hemen tahvilleri çıkardılar ve hatta Dersaadet Bankasının vadesi gelmiş ödemelerini karşılamak üzere, 20 milyon franklık bir meblağ Baltacı'nın Londra şubesine yatınldı. Oysa İstanbul'da muhalif taraf ağır basmış, Mustafa Reşit Paşa görevinden alınmış ve Padişah sözleşmeyi onaylamayı reddetmişti. Bu red kararının Londra ve Paris'te ne gibi bir etki uyandırdığını

(22) "La reforme en Turquie, au point de vue fiancier et administratif" (Mali ve İdari Açıdan Türkiye'de Reform), Paris 1850.
(23) Testa L. "Recueil des traités..."

tahmin etmek güç olmasa gerek. Osmanlı Hükümeti bu etkinin şiddetini azaltabiimek için sözleşme sahiplerine ödenmiş meblağı geri vermeyi ve hazineye o günün parasıyla 2.200.000 franka mal olan bir tazminat ödemeyi teklif etmek zorunda kaldı. O arada Dersaadet Bankası da iflas etti.

İngilizler Aşırı Para Sıkıntısı Çeken Osmanlı Maliyesine Sağlam Teminatlar Karşılığında Borç Vermekte Israr Ediyor

Mali kaynak ihtiyacı çok şiddetli olmakla birlikte, Osmanlı Devleti sonuçta bir kısır döngüye dönüşecek olan borçlanmaya hemen yanaşmadı. Aslında, Sultan Abdülmecid, İngiliz Büyükelçisi Stratford Canning'In, kurnazca öne sürdüğü dış borç fikrine bir süre için karşı çıktı. Ağustos 1850'de Büyükelçi, Sultan'a bir muhtıra sundu. Bu muhtırada kapsamlı bir reform planı özetleniyor ve dış borç alma fikri kuvvetle destekleniyordu. Canning, belirli maden ürünleriyle, gümrük gelirlerinin ya da İmparatorluğun bazı büyük eyaletlerinden alınan vergilerin bir bölümü karşılık gösterilerek, 25 yılda ödemeli % 4 faizle 5-6 milyon sterlin borç alınabileceğini öne sürüyordu. Alınan bu parayla Sultan, karşılıksız kağıt parayı ve tağşişli sikkeleri piyasadan çekebilir ve satın alma işlemlerinde nakit ödeme yapabilirdi. Canning, bu borç parayla reformlann önündeki engellerin temizlenebileceğinden ve 10 milyon sterline kadar da tasarruf sağlanabileceğinden kuşku duymuyordu. Sultan'ın endişelenmesi gereksizdi: Yabancı kapitalistlerin talepleri karşılığında bağımsızlığını feda etmesi beklenen bir ülke örneği gösterilebilir miydi? (Rodkey, s.348-53).

Yönetimde büyük ölçüde anlaşmazlık bulunmakla birlikte, Sultan'ın kendisi Batılıların nüfuz edişinden bezmişti. Kasım ayında, bütçe açıklannı azaltmanın tek güvenli yolunun sıkı bir ekonomi olduğunu bakanlanna alenen bildirdi. Bunun üzerine yerinde bir tesbitle, Canning işi zamana bırakarak baskı yapmaktan vazgeçti. 1851'de önceki yılın bütçe açığının 1 milyon sterline yakın olduğu açıklandı.

Osmanlı devlet adamlan, yabancı sermayeyi ülkeye çekerek, devletin mali sorunlannın çözümünü kolaylaştıracak ulusal bir banka kurma fikrini yenlden ortaya attılar. Ancak, bu da çözümsüz kaldı: Gelmesi beklenen yabancı yatırımcılar, Osmanlı Hükümetinin vermeye yanaşmadığı teminatlar ve muafiyetler istiyorlardı. Ağustosta yeni bir bunalım baş gösterdi.

Sultan Abdülmecid İngiliz Büyükelçisi S.Canning'in Tehdit ve Şantajıyla Borç Verme Teklifine Nasıl Direndi? Sonuçta Ağır Şartları Nasıl Kabul Etti?

Hükümetin iki ay içinde Londra'ya nakit olarak 600.000 sterlin transfer etmesi gerekti. Kuşkusuz, Canning zaman yitirmeksizin Sultan'a İngiliz ve Fransız çıkarlarının "hafife alınamayacağını", nakit transferin gerçekleşmemesi halinde (Osmanlı) yönetimini bizzat varlığının tehlikeye girebileceğini hatırlattı (nakleden Rodkey, s.355). Osmanlı Devleti, bu nakit parayı bulmayı başardı. Ancak, Ocak 1852'de, Bank of England, İngiltere'ye yapılan ödemelerde aracılık eden kendi kurumlarının poliçelerini iskonto etmeyi durdurunca imparatorluğun direnişi kırıldı. Sultan, Mısır, Sırbistan, Eflak ve Boğdan vergi gelirlerinin dış borç için teminat gösterilmesine razı oldu. Ama borcun vadesinin en fazla 10 yıl olmasını istedi. Ancak, Paris'e gönderdiği temsilciler, % 6 faizli ve % 2 komisyon ödemeli, 23 yıl vadeli 50 milyon franklık (yaklaşık 2 milyon sterlin) bir borç sözleşmesi imzaladılar. Teminat gösterilmemişti ve borç verenler 11 milyon frankı hemen vermişlerdi. Yönetimdekilerden bazılan Sultan'ı bir oldu bittiye getirmek istediler, ama Sultan borcun koşullarını öğrenince onaylamayı reddetti. Sözleşmenin feshedileceğini alenen ilan etti. Mısır'dan, istedikleri faiz oranıyla, bir yıllık vergilerini önceden ödemelerini istedi ve 2.2 milyon franklık zararın yanısıra, 11 milyon frankı geri ödemek için bir kamu fonu oluşturdu.

Friedrich Engels'e göre:" İstanbul ve özellikle Asya Türkiyesi'nde Trabzon, Asya içlerine, Fırat ve Dicle vadisine, İran ve Türkistan'a yapılan kervan ticaretinin başlıca pazarıdırlar. Bu ticaret de çok hızlı artıyor. Adını andığımız iki kentin Rum ve Ermeni tacirleri, büyük ölçüde mamul İngiliz malı ithal ediyorlar. Bu mallar, düşük fiyatları nedeniyle, hızla Asya haremlerinin yerli sanayiinin yerini alıyorlar. İngiltere ile Rusya arasındaki ticari savaş alanı, Endülüs'ten Trabzon'a kaymıştır. Eskiden İngiltere'nin Doğu İmparatorluğunun sınırlarına kadar ulaşan Rus ticareti, şimdi kendi gümrük kapılarının tam sınırında savunma durumuna gerilemiştir. Doğu sorununun gelecekte herhangi bir biçimde çözümlenmesini ve bu çözüme İngiltere ve Rusya'nın katılması açısından bu gerçeğin önemi açıktır. İngiltere ile Rusya, Doğu'da hasımdırlar ve her zaman hasım olmak zorundadırlar." (New York Daily Tribune No, 3740, 12 Nisan 1853)

Akla, Mantığa ve Ahlaka Sığmayan İbret Verici Bir Dış Borçlanma Dolandırıcılığı Osmanlı'nın Kırım Savaşı'ndaki Yandaşları(!) İngiltere ve Fransa'dan Aldığı İlk Dış Borç Günahı ve İlk Büyük Vurgunu Yemesiyle Bir Daha Kendisine Gelemeyecek ve Avrupa Sermayesinin Tutsağı Olacaktı

İngiltere, onunla birlikte Fransa, hayati çıkarlan böyle bir çözüm yolunu kaçınılmaz kılınca, Rusya'ya karşı savaşa girmeye karar verdiler. Ama bunu sanki Osmanlı İmparatorluğuna bir yardımmış gibi gösterip, karşılığında bazı isteklerde bulunabilirler ve her şeyden önce de Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerini, savaşın kaçınılmaz kılacağı bir borçlanmaya razı edebilirlerdi.

1854 yılı başlarında mali durum en berbat noktasındaydı. Tedavüle sokulmaya devam edilen kaimeler, beşlikler ve altılıklar, sarraflann spekülasyonlarıyla bir kat daha pekişen bir kanşıklık yaratıyordu. Hükümdarlık hazinesinin yeni savaşın masraflarını kaldırabileceği çok su götürürdü. Bir borçlanmaya çok elverişli olan bu durum Avrupa'nın güttüğü politikayla da pekiştl. 12 Mart 1854 günü İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında imzalanan **Kırım Savaşı ittifakının bir maddesi** de, Osmanlı İmparatorluğunda **gayrimüslimlerden alınan haraç vergisinin kaldırılmasıyla** ilgiliydi.(24) Bu tedbir, Avrupa kamuoyunda Türkiye lehine bir havanın yaratılması ve böylece, hükümetlerin Osmanlı İmparatorluğuna yardım kararı almalannın kolaylaştırılması için gerekli görülmüştü. Bu madde, Osmanlı İmparatorluğu hazinesine, yeri doldurulması gereken **40 milyon kuruşluk bir açığa mal olmuştu.**(25)

Bunun yanı sıra Osmanlı bürokrasisinin ilerici takımı, kişisel sebepler yüzünden olduğu kadar, yüksek siyasal düşüncelerle de borçlanmadan yanaydı. Rusya gibi bir düşman karşısında Batıyla İlişkileri sıkılaştırmak gerektiğini ve Avrupa'nın kaderini Türkiye'nin kaderiyle düğümlemek için, Avrupa'nın bu ülkeye sermaye bağlamasının kaçınılmaz olduğunu düşünmekteydiler.(26) Böylece Londra'da Dent-Palmer ve Ort. ve Parls'te Goldschimd ve Ort. ile Osmanlı Hükümeti arasında 3 milyon İngi-

(24) Du Velay A. "Essai sur l'histoire..." .
(25) Morawitz C. "Les finances de la Turquie" (Türkiye'nin Maliyesi) Paris, 1902.
(26) Poulgy "Les emprunts de l'Empire Ottoman" (Osmanlı İmparatorluğunun Borçlan) Paris, 1915.

liz liralık bir istikraz (borçlanma) için görüşme yapıldı.(27) İstikrazın ihraç fiyatı % 80, faizi % 6 ve yıllık itfa bedeli % 1'di. **Bu da yılda %9 kârla fiili bir yatırım demekti**(28) ve devlet hazinesine giren net meblağ 2.286.285 İngiliz lirasına düşmüş oluyordu.(29) Bu istikraza karşı **teminat olarak Mısır'dan alınan yıllık vergi gösterilmişti.** 4 Ağustos 1854 tarihli fermanla Mısır'dan alınan verginin borçlanmalara tahsisine karar verildi. Bu verginin yıllık tutanyla (276 bin İngiliz lirası) istikrazın 300 bin liralık yıllık taksidi arasındaki farkı kapatmak için, Osmanlı Hükümeti İmparatorluğun genel gelirleri üzerinden 30 bin İngiliz liralık bir miktarı rehin olarak sağlamak zorundaydı. **Mısır Hidivinin vergiyi doğrudan doğruya İngiltere bankasına yatırması gerekiyordu**; bu meblağı alacaklılar arasında bölüştürmek görevi bu bankaya verilmişti.(30) Üstelik Osmanlı Devletinin bu konuda çıkardığı ferman da, metnin bozulması veya bazı **değişiklikler eklenmesi tehlikesini bertaraf etmek üzere bankanın kasasında saklanacaktı.**(31) Bu çok sert tedbirler, Osmanlı maliyesine duyulan güven eksikliğini gidermek ve böylece istikrazın yapılmasını kolaylaştırabilmek amacını güdüyordu.

Bu borçlanma savaş giderlerini kapatmaya tahsis edilmişti. 700 bin İngiliz lirası, % 80'lik ihraç fiyatı ve çeşitli komisyonlar dolayısıyla alıkonmuştu. 200 bin İngiliz lirasından fazlası eski borçlann ödenmesinde kullanılmış, 20 bin lirasıyla da boğazda bir saray satın alınmıştı. Hasılı savaş giderlerine ayrılan miktar 2.061.000 İngiliz lirasıydı ve bunun 175 bin lirası yabancılardan alınan silahlara gitmişti.(32) Durum böyleyken, 27 Mayıs 1853'ten, 27 Eylül 1855'e kadar toplam **savaş giderleri 11.200.000 İngiliz lirasını buluyordu.** 1853 yılından 1855 yılına kadar **bütçe açığı 5.800.000 İngiliz lirasına yükselmişti** ve 1855-1856 yılı bütçesinde de bu açığın 2.850.000 İngiliz lirasına varacağı tahmin ediliyordu. **O zaman da ikinci bir istikraz için yeniden anlaşmaya varmak gerekiyordu.** Ama birinci istikrazın üzerinden daha on ay geçmeden ve Osmanlı İmparatorluğunun böyle bir borcu ödeyebilirliği üzerinde tam bir güven tesis edilmeden bu istikrazın sağlanması güç olurdu. O zaman İngiltere ve Fransa hükümetleri bu borçlanmaya kefil olmayı kabul ettiler. 27 Haziran

(27) Yeniay, İ.H. "Yeni Osmanlı Borçlan Tarihi" İstanbul, 1964.
(28) Delaygue L. "Essal sur les finances Ottomanes" (Osmanlı Maliyesi Üzerine Deneme) Paris, 1911.
(29) Poulgy "Les emprunts de..."
(30) Delaygue L. "Essal sur les finances..."
(31) Du Velay "Essai sur l'hlstoire..."
(32) Karamursal Z., "Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler" İstanbul, 1940.

1855'te taraflardan birinin Osmanlı Sarayı, diğerinin de Fransa ve Büyük Britanya İmparatorluğunun olduğu **bir konvansiyon imzalandı.**

Verilen teminat Osmanlı İmparatorluğunun şu gelirlerinden meydana geliyordu:

Mısır vergisinden serbest kalan	**1.800.000 Fr.**
İzmir Gümrük Hasılatı	**2.500.000 Fr.**
Suriye Gümrük Hasılatı	**2.000.000 Fr.**
Toplam	**6.300.000 Fr.**(33)

Londra ve Paris hükümetleri bu borca kefil olmayı kabul ederken, bu yolla sağlanacak **meblağın tamamiyle savaş giderlerine tahsis edilmesini istediklerini de özellikle belirtiyorlardı.**

Bu kefaletler en temkinli bankerlere bile çekici gelecek türdendi. Bu istikrazı % 2 5/8 komisyonla(34) Londra Rotchild müessesesi sağladı. Ama borç antlaşmasının İngiliz parlamentosunca onaylanması sırasında sert tartışmalar çıktı ve anlaşma ancak 132'ye karşı 135 oyla kabul edildi. Antlaşmaya muhalefet eden hatipler arasında başlıcalan olarak Ricardo, Gladstone ve Disraeli vardı(35)

Ne var ki Osmanlı İmparatorluğunun bütçe açığını **bu 5 milyon İngiliz lirası da kapamaya yetmiyordu.** O zaman hükümet aynı yıl içinde bir dizi tahvil ve hazine senedi basarak iç borçlanma yoluna girdi. "Esham-ı cedide" adlı % 6 faiz ve % 2 itfa bedelli tahviller, "Tahvilat-ı mümtaze" adlı on yıl vadeli % 6 faizli hazine bonolan ve özellikle de % 6 faizli ve değişik vadeli "Sergi" adlı tahviller aynı yıl içinde ortaya çıktı.(36)

1838 Ticaret Antlaşması, Osmanlı Sanayi ve Ticaretini Avrupa'nın Vesayeti Altına Sokmuştu 1855 Yılı Dış Borçlanma Kefaleti Ise Aynı Olumsuzluğu Maliye Alanında Yapmış Oluyordu

Bütün saçmalığıyla sürüp giden savaşın yanı sıra, bir de ondan daha da önemli diplomasi savaşı vardı. Rusya sonunda, İngiliz üstünlüğü karşısında boyun eğmek zorundaydı ve Britanya İmparatorluğu mallan Karadeniz'de hep dolanabilecekti. Şimdi ise söz konusu olan Osmanlı İm-

(33) Yeniay İ.H., a.g.e.
(34) D.Blaisdell "European financial control in the Ottoman Empire" (Osmanlı İmparatorluğu Üzerinde Avrupa'nın Mali Denetimi) New York, 1929.
(35) D.Blaisdell "European financial..."
(36) C.Morawitz "Les finances de la..."

paratorluğunun kaderine bir çeki düzen vermekti. İngiltere ve Fransa Osmanlı İmparatorluğunun yanında savaşa katılmakla, bu ülkenin fiilen hamileri durumuna giriyorlardı. Şimdi de bu himayeyi hukuki temeller üzerine oturtmak gerekiyordu. Stratford Canning'in Türkiye'de uzun süre devam eden elçilik görevi ve Mençikof'un olağanüstü elçiliği reformlar sorununun, Avrupa kapitalizminin hizmetinde "komprador" bir sınıf yaratmada sahip olduğu elverişli imkanlar bir yana, hukuken veya fiilen kefil olarak beliren büyük devletlerin sürekli müdahalesine en uygun araç olduğunu göstermiştir.

Islahat Fermanı 1856 tarihinde ilan edildi. Bu ferman 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan (Tanzimat Fermanı) çok daha fazla dış hedeflere yönelmişti. Mübalağasız söyleyebiliriz ki, 1839 fermanından hayli uzun olan bu hatt-ı hümayunun **üçte ikisi azınlıkların imtiyazlarına, geri kalan kısmı da Osmanlı İmparatorluğundaki yabancıların imtiyazlarına ayrılmıştı.** Bu hatt-ı hümayunun gözönüne serdiği izlenim, "Osmanlılar" denen Müslüman egemen bir sınıfın yönetiminde bir Hıristiyan azınlıklar topluluğundan meydana gelen ve **"Osmanlılık" denen muğlak bir ortak milliyet duygusu** etrafında birleşmiş bir imparatorluğun izlenimidir. Fermana göre bu milliyet duygusu, büyük çapta yaygınlaşan reformlar ve imtiyazlar, bu azınlıklar topluluğu arasında eşitliği ve refahı yarattıkça daha çok pekişip güçlenecektir. Osmanlı İmparatorluğu son buluncaya kadar Avrupa'da itibarda kalan bu görüntü içinde, ülkede yönetici gücün çok büyük bir kısmını teşkil eden ve imparatorluk topraklan daraldıkça nüfuz bileşimi içindeki oranı daha da artan Türk-Müslüman unsura bir yer aramak boşunadır. Islahat Fermanı'nın içeriği 1839 Tanzimat Fermanı'na oranla çok daha "modern" ve çok daha az çelişkilidir. Artık "Ahkâm-ı Cedideyi Kuraniye"den ve "saltanat-ı seniyyenin" eski "kuvvet ve mekinet ve bilcümle tebasının refah ve mamuriyeti"nden söz edilmez. Avrupa'nın çıkarlarına karşılık verirken, ülkedeki çeşitli sınıflar arasında bir denge bulma çabası da söz konusu değildir.

Bu belge (Islahat Fermanı) Osmanlı İmparatorluğunda kurulacak sömürü düzeninin üstüne oturacağı temeli teşkil ediyordu. Bu yüzden ve kimlerin eseri olduğu da bilindiğinden Müslüman-Türk ahali bu yeni fermana daha başından, 1839 Tanzimat Fermanı'na olduğundan daha fazla muhalefet gösterdi. Ama hemen yayınlanan ferman metni, büyük devletlerin Paris'teki yetkili temsilcilerine gönderilmiş ve 30 Mart 1856'da barış antlaşması (Paris Antlaşması) imzalanmıştı. Böylece diplomatik harekat hedefine ulaşmıştı.

1856 Islahat Fermanı'nın ve Paris Antlaşması'nın sağladığı teminatlar Osmanlı İmparatorluğuna yatınlmak istenen sermayeler konusundakl her türlü tereddüdü yok ediyordu. **Times gazetesinin** 12 Şubat 1856 günü nüshası şunlan yazıyordu: "Yabancılann toprak almasında her türlü engelin ortadan kalkması, sağlıklı bir mali sistemin kurulması ve yol veya köprülere yatınlan sermayenln güven altına alınabilmesi için verilen teminatlar, ardından büyük sonuçlar getlrecek olan diplomatik başanlardır. **Önümüzde işlenmemiş ve zengin bir toprak bulunmaktadır; Batı sanayl bu toprağa nüfuz etmell ve ona sahip olmalıdır."**(37) Bu cazlp görüş açısına olan güvenle, Kınm Savaşı'nın, uygarlaşmış dünyaya açtığı ve bir bakıma bu dünya tarafından keşfine imkan verdiği İstanbul şehri, her türden Avrupalı düzenbazın buluşma yeri haline gelir. Bütün tasavvurlar, tasanlar burada mantarlar gibi boy verir(38) Kınm Savaşı boyunca İngiliz, Fransız ve Sardunya ordulannın İstanbul'da bulunmalarının, şehirdeki tüccarların zenginleşmesi kadar, fiyatlann ateş pahasına yükselmesinde de payı olmuştu. **Tütünün okkası savaştan önce 60 kuruşken, 300 kuruşa fırlamış**(39) ve genel olarak 1856 yılında fiyatlar savaş öncesine oranla üç kat artmıştı.(40)

Durmadan birbirini kovalayan dış borçlar sadece İstanbul pazarını beslemekte ve Sarayla bürokrasiyl zenginleştirmekteydl. Her tarafta saraylar inşa edilıyor ve her çeşit ithal malı, lüks tüketim maddeleri şehri dolduruyordu.

Akla gelebilecek her türden maceracı Osmanlı'nın bu yeni Californiası'na akın ederken, İstanbul bir Avrupa kenti gibi yaşamaktadır. İki savaş arası, yani Kırım Savaşı'yla 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı arası dönemde, her biri diğerini etkileyip şartlandıran siyasal buhranlarla mali felaketler birbirini kovalar. Olayların tam olarak kavranabilmesi için bu siyasal buhranlar ve mali felaketler zincirinin hesaba katılması gerekir. 1856 Islahat Fermanı ile başlayan ikinci ıslahat dalgası, değişimler kendilerini siyasal buhranların ardından kabul ettirdiği ölçüde, bu çerçeve içinde şekillenir. Sadece uzun süreden beri olgunlaşan ve Osmanlı İmparatorluğunun sosyal sınıfları arasındaki zıtlıklan yansıtan bazı reformlar, kısmen de olsa uluslararası siyasetin zorlamalan dışında kalır. Bu dönemin tarihçesine geçmeden önce, biz işte bu reformları gözden geçireceğiz.

(37) Zik. N.Erim "Devletlerarası Hukuku ve..."
(38) C.Morawitz "Les finances de la..."
(39) E.Z. Karal "Osmanlı Tarihi" cilt VI.
(40) R. Davison "Reform in the Ottoman..."

Aymazlığın Kaçınılmaz Sonu Ufukta Osmanlı'nın Mali İflası Görülüyor

Islahat Fermanı'nın yayınlandığı 1856 yılında, Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir çağın açıldığını açıkça görmekteyiz. İmparatorluğun gedikli düşmanı Rusya, Avrupa'nın en güçlü iki devletinin, yani İngiltere'yle Fransa'nın yardımı sayesinde yenilgiye uğratılmış ve Paris'te imzalanan barış antlaşmasıyla Osmanlı Devleti, Avrupalı uluslarla her alanda uyum içinde olmayı kabul etmişti. Padişah tarafından ilan edilen Islahat Fermanı, Müslüman uyruklanyla Hıristiyan uyruklan arasındaki ilişkileri düzenleyerek, çeşitli "milletler" arasında bir ahenk yaratmayı beceririken, Avrupa sermayelerinin teşvik edilmesi de imparatorlukta bir refah yaratacaktı. 1854 ve İngiltere'yle Fransa'nın birlikte kefil olduklan 1855 istikrazlarından sonra, Majeste İngiltere Kraliçelerinin bir krallık buyrultusuyla Ottoman Bank kuruldu. Bu bankanın şirket merkezi Londra'da, başlıca tesisi ise İstanbul'da bulunmaktaydı. Sermayesi 500 bin İngiliz lirasıydı, ama bunu iki milyon İngiliz lirasına çıkarabilme imkanlanna sahipti.(41)

Osmanlı Hükümetinin bütün üyeleri temelde reformlan desteklemekteydi. Hem o sırada sadrazam bulunan Ali Paşa hem de hariciye nazın Keçecizade Fuat Paşa, Mustafa Reşit Paşanın yetiştirmeleri ve bürokrasinin öncü kanadının sırabaşlanydı. Yalnız çömezler ustayla fikir birliğinde değildi. Reşit Paşa körü körüne Stratford Canning'in öğütlerine uyarken, yeni yönetim büyükelçi Thouvenel'in şahsında Fransa'ya daha çok itibar etmekteydi. Fransa bu itibardan aynı yıl içinde, Doğu dünyasındaki yerini sağlama alma konusunda yararlanmayı bildi. 5 Ocak günü Mısır Paşası (Hidiv) "Süveyş kanalı ve eklentilerinin inşaası ve işletilmesi amacıyla gerekli imtiyaz belgesini ve vergi kütüklerini" Ferdinand de Lesseps'e tevdi ediyordu. Bu belge, sağladığı stratejik ve siyasal imkanlan hesaba katmasak bile, yabancı sermayenin Osmanlı İmparatorluğu topraklanna yatınm yapması halinde gerekli olan şartlann klasik bir örneğini teşkil eder.

Fransız diplomasisi, yüz yıldır süregelen bir hayalin, yani Mısır'ı ele geçirerek Hint ticaret yolunu denetim altına alma hayalinin gerçekleşmesi imkanını kendine sağlayan bu ilk başandan sonra, Tuna Beylikleri aracılığıyla Balkanlara yerleşme yollannı aradı. Osmanlı İmparatorluğunun

(41) Billiotti A. "La Banque Impériale Ottomane" (Bank-ı Osmanî-i Şahane) Paris, 1909.

dilleri Latin köklü bu iki vasali (Eflâk ile Boğdan), Fransa'nın "uygarlaştırıcı etkisi" için çok isabetli bir seçimdi. İkinci İmparatorluk (III.Napoléon'un imparatorluk yönetimi), onlara Fransız Devrimi'nin ülkülerini aşılamaya ve coğrafi konumlan itibariyle Tuna nehri üzerindeki seyrüseferin denetimini ellerinde tutabilecek olan bu ülkelerin bağımsızlığı için mücadele etmeye dünden hazırdı. Ne var ki Tuna Beylikleri İngiltere için de önemli tahıl ambarlanydı ve Statford Canning, Fransız diplomasisinin bu konuda üstünlüğü ele almasına razı olamazdı. İngiliz Büyükelçi Padişah üzerindeki şahsi nüfuzunu kullanmaya karar verdi. Büyükelçinin Padişah Abdülmecid'e III.Edward nişanını sunduğu 1 Kasım 1856 günü, Ali Paşa sadrazamlık görevinden alınarak yerine Mustafa Reşit Paşa getirildi. Tabii İngiliz savaş gemilerinin boğazlara demirleyip hazır beklediğini de sözlerimize eklememiz gerekir.(42)

Avrupa Reform Dayatmalarının İlginç Bir Örneği 1859 Mali Buhranı İçin Fuad Paşanın Kurduğu "İtfa Sandığı"nın 12 Üyesinden Sadece Birisi Müslüman

1858 dış borçlanması, üzerinde yapılan değişikliklerle Osmanlı maliyesinin kötü durumunu gidermekten uzaktı. Osmanlı Hükümeti 5 milyon mecidiye tutannda % 6 faizli devlet tahvillerini çıkararak, Fuad Paşanın konsolidasyon planını gerçekleştirmeyi dener. Aynı zamanda bir "Düyun-u Umumiye Defter-i Kebir" ihdas edilir. Yapılan dış borçlanmalar buraya kaydedilir. Bir "itfa (amortisman) sandığı" bu konsolidasyon sürecini gözetim altında bulundurmakla görevlendirilir. Sandığın yetkili kurullan aşağıdaki kişilerden kuruludur.

Yönetim Kurulu (İdare Heyeti): Mihran Düz Bey (Müdür), Durand Pierre Bey (İdare Müdürü), Raşid Bey (Genel Sekreter) , Revelaki Bey. **Denetim Kurulu (Murakabe Heyeti):** Allahverdi Abraham Bey, Baltacı Teodor Bey, Camondo Abraham Bey, Court Georges Bey, Falconnet François Bey, Jani (?) Bey, Zariffi Georges Bey.(43)

Kurullardaki on iki kişinin sadece birinin adının Müslüman adı olduğuna bakılırsa, 1856 Islahat Fermanı meyvelerini devşirmeye başlamış gibidir. Ama batılı büyük güçler aynı fiklrde değildir. **Hazinenin girdiği müzmin yıkım hali devleti gitgide daha fazla vergi koymaya götürür.**

(42) R.Davison "Reform in the Ottoman..."
(43) 30 Temmuz 1859 Tarihli Esham-ı Cedide Nizamnamesi. Zikreden Testa, L. "Recueil des traltés..."

Bu ise son noktada üretici köylünün sırtına binen bir yük olup çıkar. Hıristiyanlar kendi ruhban sınıflarının hiyerarşisi arasından seslerini duyurur hale gelirken, Müslüman Türk köylüsü sessiz sedasız ezilir. 5 Ekim 1859 tarihinde, kefil devletler saraya, aslında, 1856 Islahat Fermanı'nda yapılan vaatlerin yürütmeye konması için bir son ihtar(44) teşkil eden ve azınlıkların vergilendirilme ve hayat şartlarıyla, Osmanlı maliyesinin doğrudan doğruya denetim altına alınmasına yönelen ortak bir nota gönderirler.

Maliyenin Acıklı Durumu İçin Gelen Yabancı Danışmanlar

Artık Osmanlı Sarayı için, her şeyden önce doğrudan doğruya bir müdahaleyi bertaraf etmek söz konusudur. Hükümet eyaletlere, ahalinin hayat şartlarını araştırıp soruşturmak üzere olağanüstü müfettişler göndererek, bu eyaletler için bir "missi dominici" sistemi ihdas eder. İstanbul'da ise **Avusturyalı Lackenbacher'den sonra İngiltere'den ve Fransa'dan da getirilmiş bilgili kişilerden meydana gelen bir kurul** (Hazine Meclis-i Alisl) Osmanlı maliyesi ile ilgili meseleleri incelerken, 19 Ekim tarihli bir hatt-ı hümayun, İmparatorluk maliyesinin acıklı durumunun sebeplerinin incelenmesini emreder.(45)

1859 yılı sonlarında dış borçlar 13 milyon İngiliz lirasına yükselirken hazinenin kısa vadeli istikrazları 20 milyon İngiliz lirasına yaklaşmaktaydı. Bu yetmiyormuş gibi, tedavülden kaldırılacak kaimeler meselesi vardı. Yurt dışında basılan kalp kaime ticaretinin her bir yana dalbudak salması yüzünden bu iş Osmanlı maliyesinin başına bela kesilmişti. Sadece 1858 yılında Amerika Birleşik Devletlerinden yurda sokulan kalp kaimelerin 12 milyon kuruş tuttuğu hesaplanmıştır.(46) 1858 yılı borçlarıyla elde edilen fedakarlıkların her türlü sonucu silmek tehlikesiyle karşı karşıyaydı.(47) 1860 yılı başında kaimenin ve **para sisteminin sebep olduğu kargaşalıklar İstanbul ticaret borsasını alabora edecek dereceye gelmişti. Altın ortadan kalkmış, kaimenin yanı sıra mübadele aracı olarak sadece gümüş ve bakır para kalmıştı; kurlar bir günden ötekine hatta saatten saate değişiklikler göstermekteydi.**(48) **O zaman üç Avrupalı danışmandan kurulu Hazine Meclis-i Alisl'nin teklifi üzerine ve yabancı elçiliklerdeki sorumlulardan da izin iste-**

(44) R.Davison, "Reform in the Ottoman..."
(45) C.Morawitz, "Les finances..."
(46) Du Velay, "Essai sur l'histoire financiére..."
(47) C.Morawitz, "Les finances..."
(48) C.Du Velay, "Les finances..."

ndikten sonra, ticaret ve sanayiye olağanüstü bir vergi koyma karan alınır. 1860 yılında Osmanlı Devleti malı bakımdan en berbat duruma girmişti. Haziran ayında hazinenin geliri 1.290.400.000 kuruşa varırken harcamalan 1.945.600.000 kuruşa yükselmişti. Yani 736.200.000 kuruşluk bir açık vardı ve bunun 500 milyonu, o yıl içinde talebi muhtemel **dalgalı borçlardan meydana geliyordu**.(49) Osmanlı Hükümeti yeni bir borçlanmayı mümkün kılmak amacıyla, İmparatorluğa güven verici bir görüntü kazandırmanın yolarını aramaktaydı. Ama böyle bir borçlanmanın sağlanması gitgide zorlaşıyor gibiydi.

İthal Malı Diğer Bir Mali Kurtuluş Reçetesi Daha

"İdarenin Bütün Dallarında İnceleme Hakkını, Bütün Dallarındaki Yöneticileri Davet Etme ve Hesap Sorma Hakkını Kullanmalıyız" (Rapordan bir kısım)

Yabancı sermayenin taahhüt altına girmekte gösterdiği bu tereddüt, Osmanlı Devletini İç borçlanmaya sürüklüyordu. Bundan hoşnut olan ve refah imkanlan sağlayan Galata bankerleriydi. Böylece 1860 yılında yabancı bankalar Osmanlı İmparatorluğuna borç vermeyi reddederken, İstanbul'da yeni bir banka kuruluyordu. Nisan ayında Mali İttihat adıyla teşkil edilen bu şirketin, her biri 5 bin İngiliz liralık 64 hisse senedinden meydana gelen 320 bin İngiliz liralık bir sermayesi vardı. Ama 1856 yılından sonraki bu ilk deneme uzun süre yaşayamadı.(50) **27 Ekim günü Islahat-ı Maliye Meclis-i Alisi'nin İngiliz ve Fransız üyeleri olan Marki de Ploeuc ve M.Falconnet hazırladıkları raporu sunuyorlardı:**

"İdarenin bütün dallarında inceleme hakkını, idari kesim yöneticilerini davet etme hakkını, vs. kendimizde saklı tutmamız iktiza eder. Öte yandan idareden, kanun olsun nizamname vs. olsun şu andaki durumu değiştirebilecek herhangi bir şeyi Meclisin fikrini almadan yapmamasını isterdik. Bütçeler teşkil edip kullanılmasını düzenlemek; bunların işleyişinden hesap sormak; üstlerinde idari bir denetim kurmak; ister imparatorluktaki Ali meclislerden birinde, ister mümkün olduğunca bağımsız unsurlardan meydana gelen bir başka teşekkülde olsun, bir çeşit yasal denetim imkanı aramak istedik. Nihayet herşeyin denetim altına alınması yoluyla, idarenin fiillerini mümkün olan en açık şekilde gözleyerek bunlan dizginleyici bir rol de oynanabilirdi.

(49) C.Morawitz, "Les finances..."
(50) C.Morawitz, "Les finances..."

Faaliyet alanı her gün biraz daha genişletilerek Islahat-ı Maliye Meclis-i Alisi maliye nezaretinin görevlerini kendinde massedebilir ve onun yerine geçebilirdi."(51)

Böylece Meclis, maliye alanında neredeyse mutlak yetkiler istemekteydi. Daha sonra Ise o günkü durum ve muhtemel çareler gözönüne serillyordu: "Yine de buhran ciddileşmektedir; devlet görevlilerinin, daha çok da ordunun ve bahriyenin maaşlan ödenememektedir. Devlet her gün gelecekteki gelirlerini şimdiden başkalanna devretmekte ve Meciis bu son gelirlerin hangi derecede taahhüt edildiği hakkında kesin bir bilgi sağlayamadığı halde, yine de gelecek yılki gelirlerden büyük bir kısmının hazinenin hizmetinde olmadığını varsayabiliriz.

Türkiye'nin dalgalı borcu 462 milyon frangı, genel borcu ise 846 milyon frangı geçmiyor olmalıdır. Fakat buhranın bütün sebebi, idari mekanizmanın sırlan içinde tefecilik yoluyla sağlanan ödünç paralann sonucu olan, kısa vadeli dalgalı borçlardır..."

Yönetimin dış borç arayışlan sonunda "Mires" borçlanması olarak bilinen borçlanma girişimi hayli olaylı ve başansız oldu.

İstanbul'da ortalık daha da fazla kanşmıştı. Galata banker ve tüccarlan sahici bir paniğe kapılmıştı. Ocak ayında 129 kuruş olan sterlin, Şubat ayı başlannda 143 kuruşa, sonlannda 155 kuruşa, 12 Martta 161 ve 9 Mayısta 200 kuruşa yükseliyordu. Yani bir İngiliz lirası, gerçek değeri olan 110 kuruşa oranla % 85'lik bir artma gösteriyordu.(52)

Bu sıkıntıyı fırsat bilen Fransa, devreye girerek 1861 yılında Osmanlı gümrük vergilerini tamamen kendi lehine çevirecek bir dizi madde içeren anlaşmayı imzalattı. Bu süreçte Lübnan, Karadağ, Sırbistan'da yaşanan siyasi olaylar da Osmanlı Yönetimi aleyhine kararlara bağlanır; ardından kuruculan ve yöneticileri İngiliz ve Fransız ortaklardan oluşan Osmanlı Bankasının kuruluşuna geçllir.

---

(51) Zikreden L.Testa, "Recuell des traltés..."
(52) Du Velay, "Essal sur l'hlstolre financlére..."

IMF ve Dünya Bankası Raporlarının 140 Yıl Önceleri Sunulan Bir Benzeri

Hobart-Foster Raporu ve Avrupa'nın Önerdiği Mali Çözümler

Aldığı üç dış borçtan sonra, Osmanlı İmparatorluğunun 1860'ta yeni bir borç alma girişiminin başansız kalması ve dış yükümlülüklerini yerine getirememesi üzerine Hobart ve Foster, Dışişleri Bakanı Lord Russell tarafından gönderilmişti. Raporda, yazarlann Osmanlı İmparatorluğunun kısa vadede dış borçlarını tümüyle ödeyebilmesi, uzun vadede ise büyüme sağlayabilmesi için yapması gerektiğine inandıklan mali ve idari reformlar aynntılı biçimde ele alınmaktadır. Bu özelliğiyle bu misyon, bugünlerde hem kısa dönemde istikrarla ilgilenen IMF'nin (Uluslararası Para Fonu) hem de uzun dönem yatırımlarıyla ilgilenen Dünya Bankası misyonlannın 19. yüzyıldaki analogu niteliğindeydi. İngiliz Ticaret Heyeti'nden Mr.Foster ve Lord Hobart'ın hazırlayıp 1862'de İngiltere Parlamentosuna sunduklan Türkiye'nin Mali Durumu Üzerine Rapor".

42 sayfa uzunluğundaki rapor altı ana bölümden oluşmaktadır: Gelirler, giderler, idari yapılar, muhasebe uygulamalan, gelir ve gider bilançosu ve kamu borçlan. İlk iki bölümde, uzun dönemli kalkınma ve büyümeyi destekleme açısından vergilendirme ve harcama kalıplan değerlendirilmektedir. İdare ve muhasebe konulu sonraki iki bölümde, aynı bakış açısıyla kurumsal değişiklikler önerilmektedir. 20. yüzyıldaki benzerleri bakımından, bu bölümleri Dünya Bankasının etkinlik alanına denk düşmektedir. Son iki bölümdeyse, mevcut borçların ödenmesi için bütçede fazla sağlanması gereğine ağırlık verilmekte ve kısa dönemde istikrar için hemen benimsenmesi gerekli bir dizi önlem sıralanmaktadır. Bu da günümüzde IMF'nin alanına girmektedir.

Raporun gelirlere ilişkin olarak yönelttiği suçlama, vergilendirmenin "kötü düzenlendiği ölçüde sıkıntı verici" olduğu ve devletin ekonomide fazla rolü bulunduğu şeklindeydi. Vergi yapısında önerilen değişikliklerin çoğu, hazinenin gelirlerini azaltmaksızın tanm üreticilerinin vergi yükünü azaitmayı hedefliyordu. Amaç, tanmsal üretimin teşvikinin önündeki engelleri kaldırmak, kâr oranını yükseltmek, böylece tarımsal verimin artmasını sağlamaktı.

Önerilen reforma göre bu vergi dolaysız biçimde toplanacak ve son

beş yılda toplanan yıllık vergilerin ortalama değerine dayanarak itibari bir aşar vergisi değeri hesaplanacaktı. Hobart ve Foster, böylece hazinenin gelirlerinin % 8 artacağını tahmin ediyorlardı; ama bundan asıl yarar sağlayan köylüler olacaktı. Çünkü hem mültezimlerin istismarı ortadan kalkacaktı hem de tarımsal verim artacak ve uzun vadede daha fazla gelir sağlanacaktı:"Öyleyse bütün olarak bakıldığında, vergi gelirinde dolaysız biçimde önemli bir artış sağlarken, yeni önlemler (haklı olarak beklenebileceği gibi) toprağı işleyenlere sağladığı rahatlamayla ve sonuçta tüm İmparatorlukta üretimi ve ticareti teşvik ederek gelirleri de dolaylı biçimde artıracaktır". Diğer bir deyişle, dışişleri bakanının soruşturmasına yanıt olarak, mültezimlerin tasfiyesi süresinde, Hobart ve Foster hazinenin gelirlerini büyük ölçüde artırmaktan çok, köylülerin sırtındaki vergi yükünü azaltmayı tercih etmektedirler. Aslında, genel olarak bakıldığında, iltizam sisteminin (aşarda, hayvan vergilerinde, gümrük resimlerinde, vb.) yerine verginin dolaysız biçimde toplanışının geçirilmesi, raporun en çok önem verdiği önerisidir. Rapor, şunu belirtmektedir:"İltizamlar satılmakta ve yeniden satılmaktadır... böylece, üreticinin hükümete ödemesi gerekli miktarla mültezimin hükümete ödediği miktar arasında birkaç önemli ticari kârı karşılayacak kadar geniş bir sınır bulunmaktadır." Raporda ayrıca, üründen aldığı payın değerini artırmak amacıyla mültezimin yetkisini kötüye kullandığı belirtilmektedir.

Rapordaki bir başka ilginç konu gümrük vergileri bölümüdür.

Ancak raporun hazırlandığı sırada Osmanlı Hükümetinin Avrupa devletleriyle yeni imzalamış olduğu bir ticaret antlaşması gümrük gelirlerini azaltıyordu. Raporda, mevcut koşullarda gümrük gelirlerinin azalacağı tahmin ediliyor, ama vergilerin doğrudan toplanması kurumsallaşır ve kaçakçılık önlenirse artabileceği savunuluyordu. Bununla birlikte, Hobart ve Foster, "Antlaşmanın tanıma ve ticarete getireceği rahatlama ve teşvik"ten umutluydular; böylece, aşar vergisinin toplanmasında artış bekliyorlardı. Bir kere daha görüldüğü gibi; ikisi de, tarımsal üretimin fiyat elastikliği konusunda çok iyimserdiler.

Diğer gelir kaynaklarıyla (devlet mülkleri) ilişkili olarak, misyon, devletin ekonomide aşırı bir rolü olduğuna işaret etmektedir. Raporda uzun vadede, gelirlerdeki artışın devlete ait mülklerin (emlak, dalyan, orman, maden ve arazi) satışından gelmesi gerektiği savunulur. Devlet mülklerinin satışı siyasal bakımdan makbul değilse, bunlar uzun dönemli olarak kişilere kiralanmalıdır. Raporun sık sık yinelenen yabancı sermaye ve ya-

bancıların mülk hakkı konusunu ilk kez ortaya atışı bu bağlamdadır. Yinelenen öneri, hükümetin, "yerli ya da yabancı özel girişime karşı kıskanç tutumunu bir kenara bırakması ve kapılarını serbest rekabete ardına kadar açması" ve "toprağın hem mülkü için daha yüksek bir gelir elde edecek devlet, hem de üretici gücünün gelişmesinden yararlanacak toplum için en yüksek değeri yabancı sermaye aracılığıyla sağlayacağı" şeklindeydi.

Rapora Göre Harcamalar

Raporun harcamalara ilişkin genel bakışı şudur: "Ülkenin toplam harcamasında maddi kesinti, başka bir yol bulunmadığında benimsenmesini önerebileceğimiz tek çıkış yoludur."

Rapora Göre Kısa vadede altına çevrilemeyen kağıt para

Kısa vadede istikrar sağlamak üzere ilk ve en önemli öneri altına çevrilemeyen kağıt paranın piyasadan derhal çekilmesidir. Raporda İngiliz lirasının resmi (itibari) kambiyo değerinin 110 kuruş, piyasa değerinin ise 120 altın kuruş ve 240 kuruş olduğuna işaret edilmektedir. Kağıt paranın değeri altına göre % 100 aşağıdadır. Rapordaki temel görüşe göre, altına çevrilmeyen kağıt para malların fiyatını artırmakla, kağıt paraya göre saptanmış borç ve ödemelerin değerini azaltmakla, her türlü ticari işlemde belirsizlik ve risk yaratmakla ve yaygın hoşnutsuzluğa yol açmakla kalmıyor, hazinenin de önemli ölçüde gelir kaybetmesine neden oluyordu.

Rapora Göre Yeni Vergiler

Altına çevrilmeyen kağıt paranın piyasadan çekilmesi sonucunda, 2.9 milyon sterlinlik bütçe açığının 1.2 milyon sterlinin kapatılmasıyla birlikte, rapor, gerekli mali reformların gerçekleştirilebilmesi için aynca yıllık olarak 0.5 milyon sterlin gerektiğini, böylece hazinenin kısa dönemde yıllık gelir ihtiyacının 2.2 milyon sterlin olduğunu tahmin etmektedir.

Son olarak, raporda belli vakıf mülklerinin özel mülklere dönüştürülmesinin de en azından 1.2 milyon sterlinlik bir gelir getireceği tahmin ediliyordu. Bütün bunlara göre raporun yazarları, hazinenin kısa vadeli gereksinmelerini karşılamak üzere, önerdiği yeni vergilerden 2.37 milyon sterlin elde edilmesini bekliyordu. Özetle:

1) Tütün vergisi artırımı	**\50.000 sterlin**
2) Damga vergisi artırımı	**50.000 sterlin**
3) Aşarın doğrudan toplanması	**120.000 sterlin**

Selanik, Osmanlı İmparatorluğunun Batı Avrupa, Balkanlar ve Doğu Akdeniz bağlantılı ticaret ve sanayiinin en önemli liman ve ticaret kentiydi. Burada yaşayan Yahudi cemaati, ticaretin ve finans sektörünün önderliğini yapmaktaydılar. Fotoğrafta, Yahudi bir iş adamının portföyünden seçilmiş bazı dökümanlar bu gerçeği ve uğraş alanını yansıtmaktadır.

Osmanlı Bankasının (Bank-ı Osmani-I Şahane) Kuruluşu

Banka İstanbul'da bir genel müdür, bir veya iki müdür ve üç üyeli bir yürütme kurulu tarafından yönetilecekti. Biri onar kişilik iki yönetim kurulunun merkezleri Londra'da ve Paris'te bulunacaktı. Bir de kararları yürütmekle görevli, dördü İngilizlerden, dördü de Fransızlardan meydana gelme bir alt komite vardı.(53)

Bank-ı Osmani-i Şahane ile ilgili bütün meselelerde son karar mercii, Avrupa'da bulunan genel kurullardan yetki alan ve mutlak bir bağımsızlığa sahip, İngiliz ve Fransızlardan oluşmuş bu iki kuruldu.(54)

İmtiyaz akdinin 13. maddesine göre İstanbul'da, hükümetin mali alandaki bütün işleriyle, yani hem Osmanlı İmparatorluğunun dört bir yanından hükümdarlık hazinesine gelen gelirlerin muhasebesini yapmakla hem de maliye nazırının emriyle hazineden yapılacak ödemeleri yerine getirmekle bu banka yükümlüydü. Özellikle de dış borçların faiz ve itfa bedellerini ödemekle görevliydi. Nihayet 15. madde bankayı "ülke içinde olduğu kadar ülke dışında da Osmanlı Hükümetinin mali acentası" haline getiriyordu. Bu maddenin amaçladığını sandığımız özel işlev, dış borçların çözüme ulaşması için bankaya verilen aracılık rolüdür.(55)

Böylece Osmanlı Bankası padişahlık maliyesini kendi eline geçiriyor ve dışarıda, görünüşte büyük devletlerin itibarını zedelemeksizin, Avrupa'nın Osmanlı ülkesinde yapacağı yatırımların teminatı olarak beliriyordu. Böylece Osmanlı Bankası, Avrupa diplomasisi için olduğu kadar, Osmanlı bürokrasisi için de en uygun çözüm yolu olarak görünüyordu.

Kuzey Amerika ve Avrupa'da patlak veren 1873 büyük mali krizin, zaten borç içinde olan Osmanlı maliyesine yansıması, giderek daha büyük krizlere yol açacaktır.

22 Ocak günü, 1872 yılına ait ikramiyeli demiryolları tahvillerinin taksit ödemesi vadesi gelir ve **Socléte Financlere de Paris** ödemenin yapılmamasını protesto eder. Şubat ayı başında, ikramiyeli tahvillerin durumunda bir değişiklik olmaz ve Osmanlı Hükümeti hesabına Bank-ı Osmani-i Şahane'de bulunan bütün meblağlara haciz konur.

Maliye nazırı Sadık Paşanın bu durumu düzeltmesi mümkün olama-

(53) Du Vela, "Essal sur l'histoire financiére..."
(54) Du Velay, "Essal sur l'histoire financiére..."
(55) A.Billlotti "La Banque Impériale..."

yınca Paris'e gider ve orada **Bank-ı Osmanî-i Şahane**'nin ve **Comptoir d'Escompte**'un muvafakat göstermesiyle, 1.600 bin İngiliz liralık yeni bir avans sözleşmesi imzalamayı başarır. Ama buhran sırasında batmamayı başarmış, üstelik hasımlarının kaybolup gitmesi veya kendisiyle birleşmesi sonunda gücü bir kat daha artmış, sermayesi 250 milyon franga yükselmiş olan Devlet-i Aliyye Bankası (Bank-ı Osmani-i Şahane) devlet hazinesine giren bütün meblağlar gibi, sadece bütçede aynlan tahsisata göre yapılacak harcamaların denetimini de bir merkezde toplamak istiyordu. Üstelik bütçenin esasını da uluslararası bir büyük banka sendikası yapacaktı. Sadık Paşa sözleşmeyi imzaladı; ama Babıâli onaylamadı. Ancak daha önce Comptoir d'Escompte alınan 40 milyon franklık avansın geri istenmesi karşısında, Babıâli her zamanki gibi bir süre işi oyaladıktan sonra sözleşmeyi imzalayacaktır.

Kamu maliyesinin Osmanlı Bankasına teslim edilmesi ardından, Banka Başkanı Thomas Bruce'un, üstü kapalı bir şekilde alaycı ve küçültücü açıklaması:

"Dünyadaki Şirketlerin ve Mali Kurumların Tarihinde Böyle Bir Sözleşmenin Bir Eşi Daha Yoktur"

Önceden yapılan sözleşme gereğince bundan böyle Bank-ı Osmani-i Şahane artık, Osmanlı Hükümetinin maliye işlerini yürütmeyi üstlenmiş bir acenteden başka şey değildir. Banka artık, ödemelerle ilgili haznedarlık görevini kendi tekelinde bulunduracak ve bütçe komisyonununda temsil edecektir. İlk sözleşmeyle Bankanın "Dersaadet" de (başkent İstanbul'da) devlet hazinesine giren bütün İmparatorluk gelirlerini kendi kasasında toplayacağı hükme bağlanırken, Osmanlı Hükümeti yeni bir imtiyaz sözleşmesiyle "hangi yolla, hangi sıfatla ve hangi şekil altında alınmış olursa olsun, İmparatorluğun bütün gelirlerinin Devlet-i Aliyye Bankasının kasalarında toplanacağını" ve "bütçedeki gelir kaynaklan ve tahsislerin sınırları içinde, hangi sıfatla ve hangi şekil altında olursa olsun yapılacak bütün kamu harcamalarının" ödeme yükümlülüğünün bu bankaya bırakılacağını taahhüt eder. Benzeri herhangi bir kuruluştan farklı olarak, Bank-ı Osmani-i Şahane hazine tahvilleriyle ilgili işlemlerin, bu bankanın tekeline bırakılması anlaşma hükmündedir. Banka ister nakit, ister gider akçesi olsun devlet kasasına giren bütün gelirler gibi, devlet hesabına yapacağı bütün ödemeler üzerinden de % 0.5'lik bir komisyon alacaktır. Eğer bu komisyon tutarı, bir yıl içinde 50 milyon Osmanlı lirasını aşmazsa, kuracağı ilk on şubenin her biri için, bankaya 5 bin Osman-

lı liralık bir ödenek çıkanlacaktı. Saygı değer Thomas Bruce, başkanı olduğu ve adı geçen sözleşmeyl onaylamak üzere toplantıya çağırdığı hissedarlar genel kurulunda:"Dünyadaki şirketlerin ve mali kurumlann tarihinde, öyle bir sözleşmenin bir eşinin daha bulunmadığını"(56) söylerken hiç de abartmıyordu. Banka buhrandan yararlanarak duruma iyiden iyiye el koyarken, biraz daha yabancı sermayenin eline düşüyordu.

Bu sözleşme uyannca kurulacak bir bütçe komlsyonu tarafından incelenecek olan yıllık bütçelerin yapılmasıyla ilgili bir kanun çıkanldı. Bu kanun idari kesimlere, ne durumda olursa olsun kendilerine aynlan ödeneklerin üzerinde harcamada bulunmayı kesinlikle yasaklıyordu.

Bu sırada Anadolu'yu kasıp kavuran kıtlık ve açlık çok büyük boyutlara ulaşmıştı. Bu artışlar içinde olağanüstü bir komisyon 1874-1875 mali yılı bütçesini yayınlar. Bütçede, öşürlerin 1863-1864 mall yılına oranla iki katına çıkanlması ve 1872-1873 mall yılına oranla da 150 milyon kuruşluk bir artış öngörülmüştür.

Niyet ve tahminlere dayanan, ama aslında vergi yükümlülerinin sırtına sahici ve ağır yükler bindireceği açık olan, hem içtekl hem dıştaki kapitalistleri hoşnut etmeye yönelmiş bu bütçe, 7.500.000 franklık blr açık göstermektedir. Bu da alışılagelene oranla çok küçük bir açık miktarıdır. Daha önce sözünü ettiğimiz öşürlerin artması bir yana, bütçede öngörülen tapu harcı 17 milyon frangı aşmakta, tütün resmi neredeyse üç katına yükselmekte, ipek üzerinden alınan vergi ise 5 milyon franga ulaşmaktadır. Buna karşılık öngörülen gümrük vergisi, on bir yıl öncesine oranla 10 milyon frank daha azdır.

Ama istenilen amaca ulaşılmıştır. Bank-ı Osmani-i Şahane güvenini belirtir ve hükümete ödemek zorunda olduğu, tüzükle saptanmış 500 bin Osmanlı liralık avansı 2.700.000 Osmanlı lirasına çıkarmayı taahhüt eder. Bu arada Bank-ı Osmani-i Şahane, yetkilerinden yararlanarak, yeni bir Umumi Borçlar Tahvilatı çıkartır. Bunlara Üçüncü Tertip Umumi Borçlar Tahvilleri denir. Bu yeni borcun itibari tutarı, İngiliz parası olarak 40 milyon sterlin ya da Fransız parası olarak 1 milyar franktır.

(56) Morawltz, C. "Les finances de la Turquie" (Türkiye'nin Maliyesi) Paris, 1902.

Düyun-u Umumiye'ye (Genel Borçlar) Davetiye Çıkartan Mali Sorumsuzluk ve Çaresizliğin Acı Sonu Devlet, Bütçe Açığının Büyüklüğü Nedeniyle Vadesi Gelmiş İç ve Dış Borçlarına Ait Hazine Bonolarını Ödeyemeyeceğini İlan Ediyor

Osmanlı'nın Mali İflası
"Tatili Tediyat"

1875 yılı başında konsolide iç ve dış borçlann bilançosu şöyleydi: İtibari borç tutarı 5.297.679.500 frank, ödenecek olan senelik faiz ve itfa bedelleri tutan 299.068.487 frank, borçların safi hasılası 3.018.884.714 frank. Demek oluyor ki devlet hazinesi 21 yılda 3 milyar frank borç almıştı ve bir yılda bu borcun 1/10'u kadar ödemede bulunmak zorundaydı.

Aynı şekilde bütçede sağlanacağı umulan 570.566.560 franklık gelirin 190 milyonunu düşmek gerektiği, çünkü bunun hiçbir yolla toplanamayacağı hemen anlaşılmıştı. O zaman faiz ve itfa bedeli olarak ödenecek 300 milyon franktan sonra, bir yıl boyunca koca bir İmparatorluğu yönetmek için, Osmanlı hazinesinin elinde topu topu 80 milyon frank kalmış oluyordu. Aslına bakarsanız bu bile kalmıyordu, çünkü yapılan hesaba, 1874'te kurulmuş olan olağanüstü komisyonun 340 milyon frank olarak saptadığı, dalgalı borçlar katılmamıştı. Demek ki devlet 1875 yılında bunlara ait faizleri ödemeyi bir yana bırakmıştı. 1875 yılı yazında, Hersek'te patlak veren ayaklanma Bosna'ya yayılırken, Osmanlı hazinesi birbirini kovalayan felaketlerin büsbütün etkisi altında kalır. Gene de Osmanlı borçlanna ait alacak senetlerinin hamilleri umutlarını kaybetmezler. Haziran ayında Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani-i Şahane), Temmuz borç kuponlan için 800 bin İngiliz liralık bir avans-vermeye razı olur ve Ekim ayında ödenecek taksitlerin borç vadesinin dolmasından beş gün önce, Galata bankerleri Osmanlı hükümetine ayda %1.5 faizle 2.784.000 Osmanlı liralık kısa vadeli borç verirler.

6 Ekim günlü gazeteler, Osmanlı Hükümetine ait tarihsiz bir "resmi ilan"ı yayınladıklarında durum yukarıda anlattığımız gibidir.

İlan şunları yazar:

Bu sene neşr olunan Devlet-i Osmaniye, bütçesi açığı, herkesçe malum olmuştur. İşbu açık, 5.000.000 lirayı geçiyor. Yeni bir tet-

kik yapılsa işbu açığın mezkur rakamı da aşacağını gizlemeye lüzum yoktur. Bu vaziyet karşısında, borç kuponlarını zamanında ödeyebilmek için bankadan yeni bir borçlanmada bulunmak ve bu suretle bir borcu tediye için başka bir borç yapmak usulüne müracaat, bütçe açığını günden güne fazlalaştırmak ve itimadı sarsmaktan başka bir şeye yaramaz.

"Takip olunan bu usul dolayısıyla itimat ortadan kalkmış ve Borsada eshamın hareketleri, tahvilatımız hamillerinin sermayelerinden zarar ettiklerini tamamiyle göstermekte bulunmuştur.

Babıâli bu hususta bugün hakiki ve sağlama teminat bulamadığı takdirde, hamillerin bütün sermayelerini kaybedecekleri aşikardır.

Hükümeti Şahane, tekrar tam bir samimiyetle beyan eder ki, kendisinin âlicenabâne ve dürüst hissiyatı, sermaye sahiplerine ve sermayeleri Devlete hizmetler gören hamillere vahim zarar gelmesine hiçbir zaman müsaade edemez.

Teminata gelince, Babıâli beyan eder ki, Bankanın hakları ve imtiyazları mahfuz kalmak şartıyla, Gümrük umumi hasılatını, tuz, tütün varidatını, Mısır vergisini ve bunlar yetmediği takdirde, ağnam resmi gelirini, tayin edilecek sendikaların emrine amâde bulunduracaktır. Bu kadar ciddi teminatın derhal tahsisinden husule gelecek emniyet, umumi itimatsızlığı bertaraf etmek icabettiğinden, Hükümet-i Şahane, bütçenin tam bir muvazenesi zımmında itimadı iade maksadı ile beş sene zarfında faizlerin yarısını nakden ve yarısını % 5 faizli tahviller ile ödemek tasavvurunda bulunduğu cihetle kuponları yarıya indirmek zarureti hakkında iyice düşündükten sonra, bugünden itibaren, her kuponun yalnız yarısını nakden tediyeye karar verdiğini beyan eder."(57)

İşte gene çelişkilerle dolu bir metin. Ama Babıâli'nin çelişkiye filan aldırdığı yoktur. Osmanlı Hükümeti bir yandan bütün iç ve dış borçlarının faiz ve itfa bedellerini, tek taraflı olarak, beş yıl için yarı yarıya indirip bütçesini denkleştirirken, öte yandan gelirlerinin büyük bir kısmını, Osmanlı borçlarına ait alacak senetlerinin hamilleri olan banka sendikalarına bırakmaya hazır olduğunu açıklar. Böylece de gelecekteki Düyun-u Umumiye İdaresinin temellerini hazırlar. Ekonomik sömürgeleşmenin bu yeni aşamasında, Avrupa'nın yapması gerekli hiçbir şey olmayacak, Babıâli'nin çizdiği şemayı izleyip geliştirmesi yetecektir.

(57) Zikreden İ.H.Yeniay, "Yeni Osmanlı Borçlan..."

Osmanlı Bankasının müdürleri M.Foster ve Devaux bu ilana verdikleri cevapta:

"Devlet-i Aliyye'nin bankası sıfatıyla, banka (Osmanlı Bankası) haberdar edilmeden, böyle bir tedbirin alınmış olmasından şaşkınlık duymalarının"doğal olduğunu bildirirler. 10 Ekim günü durumu aydınlatmak üzere gazetelerde resmi bir demeç yayınlanır:
1- Bugünden itibaren, Devlet-i Osmaniye, dahili ve harici borçlarının faiz ve itfaları beş sene için yarıya indirilmiştir.
2- Bu kuponların tediyesi şöyle olacaktır:

"Birinci yarım, tamamen nakit ile ve ikinci yarım % 5 faiz getiren yeni esham ile işbu faizler birinci yarımın vadesinde keza nakten ödenecektir."(58)

14 Ekim günü, hariciye nazırı, Osmanlı Devletinin dış ülkelerdeki temsilcilerine şu telgrafı gönderir:

"Maliye nazırı, sadrazamın emriyle Bank-ı Osmanî-i Şahane'ye bir mektup göndererek, Devlet-i Aliyye Bankası sıfatıyla onu, Londra ve Paris'teki yönetim kurulları vasıtasıyla kendi elbirliği ve gözetimi altında, Dersaadet'teki (İstanbul) sendikalarla ortak çalışmaya girecek olana ve tamamı nakit olarak ödenmesi gerekli faiz ve itfaların ilk yarısıyla, gene Babıâli tarafından alınmış ve bu ayın dokuzunda yayınlanmış olan karar uyarınca, aynı şekilde nakdi olarak ödenecek olan % 50'lere tahsis edilmiş gelirlerin kendilerine emanet edileceği sendikaların birlikte tesbit ve tayini için Devlet-i Ali Osmaniye'nin dış istikraz mukavelesi yaptığı taraflarla görüşüp anlaşmaya varmak üzere görevlendirmiştir.

"Bu malumatın basın vasıtasıyla kamuoyuna duyurulması için gereği emr olunur."(59)

Bu İflas, Osmanlı Tahvillerini Alan İngiliz ve Fransız Kamuoyunu Osmanlı'ya Karşı Düşman Etmekten ve Osmanlı'yı Kredisiz Bırakmaktan Başka Bir Sonuç Yaratmadı; Rus Elçisi Ignatiev Önceden Bildiği Bu Durumu Değerlendirerek, Parasızlıktan Modernleştirilemeyen Osmanlı Ordusu'nun Plevne'de ve Diğer Cephelerde Yenilmesine Neden Olmuştu

İşte, Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa ve şehitlerin kemiklerini sızlatacak kirli para, borsa, kötü siyasetin belgesi.

(58) Zikreden İ.H.Yeniay, "Yeni Osmanlı Borçları..."
(59) Du Velay, "Essai sur l'histoire financiére..."

Babıâli yeni bir borç talebinde bulunmak veya yardım istemek amacıyla, Galata bankerlerine ya da Bank-ı Osmani-i Şahane'ye başvuracağı yerde, devlet hazinesinin vasi kuruluşuna (Osmanlı Bankası) haber bile vermeksizin iflasını ilan eder. Şark meselesiyle ilgili uluslararası durumun öylesine nazik bir anına rastlayan bu karar, büyük çapta Osmanlı tahvilleri hamillerinden oluşan İngiliz ve Fransız kamuoyunu kesinlikle bulandırmaktan ve her küçük tasarruf sahibini Osmanlı İmparatorluğuna düşman etmekten başka bir sonuç yaratamazdı. Ne olup bittiği besbellidir. Rus elçisi Ignatiev için bundan büyük nimet olamazdı; kurduğu plan tamamiyle gerçekleşmekteydi. Bu durumda onun, böyle bir kararın alınmasından kesinlikle habersiz olduğunu düşünmek mümkün değildir. Zaten hem 6 Ekim hem de 10 Ekim tarihli ilanlardaki hava, karşısında boyun eğilen bir felaketten çok batılı kapitalistlere ve burdan da onlan temsil eden hükümetlere karşı meydan okuyarak, hazineyi kurtarma konusunda yeni bir isteği yani iradeyi göstermektedir. Böyle bir meydan okuma ise karşılığında bir teminatı, baştan var sayılan bir teminatı gerektirir. İşin aslı ne olursa olsun, yapabileceğimiz iki gözlem var. Birincisi iflas ilanı en az ekonomik olduğu ölçüde siyasal bir içeriğe sahiptir diyebiliriz. İkincisi de bu karar Avrupa kamuoyunun Osmanlı İmparatorluğuna yüz çevirmesine imkan vermiştir.

Bu yüz çevirmenin, Majeste Kraliçelerinin hükümetine sirayet etmesi ve İngiltere'nin Osmanlı-Rus Savaşı karşısında seyirci kalması için bir bahane yetecektir. Bu bahaneyi sağlayacak olan da Bulgaristan meselesidir. Ignatiev'in bu meseledeki sorumluluklarını ayrıca göstermeye gerek yok.

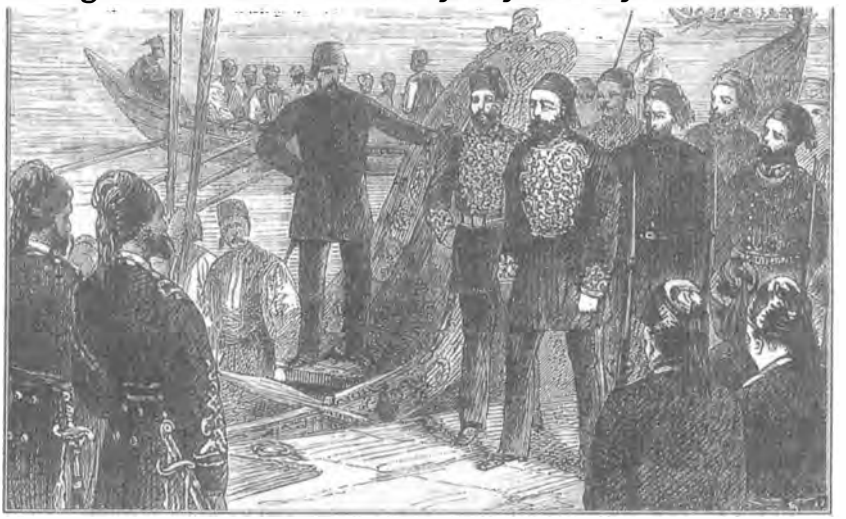
Osmanlı İmparatorluğunun kaderi her zamankinden fazla batı kapitalizminin eline geçmişti. Siyasi işleri bir kere yoluna koyunca, ekonomik sorunları da düzene sokmak; sonra da Osmanlı İmparatorluğu üzerinde siyasal bir himaye sistemini oturtup, malını mülkünü rehin altına almak söz konusuydu.

1878 yılından sonra bu işleri düzenlemek üzere İstanbul'a gelecek olan maliye uzmanlan, Saray ve Saray adamları çevresinde dönen dolaplarla kişisel çıkarlann malum havası içinde bulunacaklardır. Meşrutiyetçiliğin getirdiği soluk, arkasında bir kuşak boyu sürecek uzun, kişisel bir rejim bırakarak silinip gitmişti. İlk Türk anayasası ve millet meclisi ancak siyasal buhran devam ettiği sürece yaşayabiimişti. Daha 1876 Eylül ayında

II.Abdülhamid'in tahta çıkışı Saray adamlarının iş başına dönüşünü ifade ediyordu ve meşrutiyetin ilan edilişi dışa karşı kullanılan bir göstermelik mahiyetini taşıyordu. Zaten meşrutiyet İstanbul Konferansı'nın açılışı sırasında, konferansa katılan büyük devlet temsilcilerini müdahale tasarılarından caydırmak umuduyla ilan edilmişti.

Meşrutiyetin ilanıyla, millet meclisinin açılışı arasında Mithat Paşa görevinden alınarak sürgün edildi. Kurulan meclisin üyeleri, kendilerini daha çok da onlara düşman bir heyet-i vükela'nın karşısında ve Osmanlı -Rus Savaşı'nın hazırlıkları içinde buldular. Genellikle vilayet meclisierine girmiş olan taşra eşrafı arasından seçilen mebuslar, önce Saray'ı ve paşaları çevreleyen debdebeyi görüp de, onların hayatlarını kendilerinin çok daha mütevazi görünüşlü durumlarıyla oranlayınca, büyük şaşkınlığa uğradılar.(60) Kendi vilayetlerinden toplanan ağır vergilere rağmen, hazinenin niçin tam takır kaldığını kendi gözleriyle görünce, yaptıkları tek şey, daha kolaylıkla meclisteki muhalefetin yanında yer almak oluyordu. Zaten gerçek anlamda bir muhalefet grubu yoktu; mecliste hükümet (heyet-i vükela) arasında bir sürtüşme vardı.

Sonuçta yönetim II.Abdülhamid'in kişisel rejimi şeklinde olacak, Berlin Antlaşması'nın hemen arkasından yürürlüğe girecek, Meclis-i Mebusan dağıtılacak ve Kanun-i Esasi otuz yıl boyunca askıya alınacaktır.

Mithat Paşanın sürgüne gönderilişi.

(60) Bkz. V.Berard "La révolution turque"

Düyun-u Umumiye'ye Yaklaşırken 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Osmanlı Mali Durumuna Genel Bakış

Osmanlı Devleti 1876'da borçlarını ödeyemez duruma gelinceye kadar, ödeme olanaklarını çok aşan miktarlarda ve son derece ağır koşullarla borçlanmış, elde edilen fonlar cari harcamalara yöneltilmiş ve böylece İmparatorluğun mali kaynaklarının Avrupa sermayesi tarafından denetim altına alınışına giden yol açılmıştır. Dış borçlanmanın bu ilk döneminde fon girişi borç ödemelerinin üzerinde kalmış, borçlanmanın faturası henüz ödenmeye başlanmamıştır. Sağlanan dış fonlarla devletin askeri harcamalarının ve genel olarak ithal tüketim mallarına yapılan harcamaların arttığı, dış ticaret açıklarının hızla büyüdüğü görülmektedir.(61)

Dış borçlar dışındaki yabancı yatırımlar da 1850'lerde başlamış, ancak hacim olarak sınırlı kalmışlardır. Bu yatırımlar esas olarak kıyı bölgelerine demiryolu yapımında yoğunlaşmıştır. Öte yandan, Avrupa devletlerinin baskısı altında ekonominin açılışına ilişkin kurumsal düzenlemeler sürdürülmüştür. Bunlar arasında en önemli olarak devletin kâğıt para basma yetkisinin 1863'te yabancı sermaye eliyle kurulan Osmanlı Bankasına devredilerek, İmparatorluğun fiili olarak altın standardına bağlanması ve 1866 yılında yabancılara tarım arazisi satın alma hakkının tanınması sayılabilir. Siyasal tarihçiler Tanzimat'ın ilan edildiği 1839 yılından I.Meşrutiyetin ilan edildiği 1876 yılına kadar ki süreyi, Tanzimat Dönemi olarak kabul ederler. Ekonomi açısından baktığımızda benzeri bir dönem ortaya çıkmaktadır. 1820'lerden 1870'lerin ortasına kadar ki yarım yüzyılın ekonominin dünya kapitalizmine açılışı sürecinde hızlı gelişen bir ilk dalga düzenlemeler ile ekonominin dış ticaret ve yabancı sermayeye açılışı birlikte yürümüş, Osmanlı maliyesinin Avrupa sermayesinin denetimi altına girişinin temelleri bu dönemde atılmıştır.

(61) Dış borçlanma sürecinin bir önemli sonucu daha olmuştur. Yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı-Avrupa ticareti Osmanlı parasının değerindeki şiddetli dalgalanmalardan olumsuz bir biçimde etkilenmişti. Bu nedenle Avrupa devletlerinin borç vermeye devam etmek için öne sürdükleri koşullardan birisi de, Osmanlı Devletinin kağıt para basmaktan vazgeçmesi, Osmanlı parasının istikrara kavuşturulması oldu. İmparatorlukta kâğıt para basma yetkisi, 1863 yılında yabancı sermaye tarafından kurulan Osmanlı Bankası'na devredildi. Böylece Osmanlı dış borç sağlayabilme uğruna, para basmak gibi çok önemli bir gelir kaynağından, iç finansman yolundan vazgeçmiş oluyordu. 1877-78 Savaşı sırasındaki istisnai durum dışlanırsa, Osmanlı Bankası kâğıt para basma tekelini elinde tutmuş, Birinci Dünya Savaşı'na kadar tedavüldeki kağıt para hacmi çok sınırlı düzeyde kalmıştır. Bkz. Elden (1970), s.227. 19. yy Osmanlı İmparatorluğunda para ve banka meseleleri için bkz. Tekeli ve İlkin (1982), Biliotti (1909).

Kamu Maliyesi ve Siyasi Yönetimdeki Basiretsizliğin İbret Verici Bir Örneği Daha

1878 Berlin Kongresi'nde Rusya'ya verilecek savaş tazminatının miktarı tartışılırken, Osmanlı delegesinin mali yetersizlikler dolayısıyla tazminatın düşük tutulması isteğine, Rus delegesi:" *Vergi gelirlerinizin ancak üçte biri hazineye giriyor. Gerisi çeşitli aracıların ve yerel unsurların eline geçiyor.*" iddiasıyla karşılık vermiştir.

1880'ler sonrasında, Osmanlı Devleti üzerindeki Avrupa mali denetiminin fiili sömürgecilik dışında emperyalizmin en çarpıcı örneklerinden biri olarak gelişmesi ve Avrupa denetimi sonucu bu konudaki birincil kaynakların göreli bolluğu, Osmanlı dış borçlarını Türkiye iktisat tarihinin en fazla incelenmiş konularından birisi durumuna getirmiştir.(62) **Osmanlı Devletinin dış borçlanmasının en temel nedeni, merkezi devletin güçsüzlüğü ve mali krizine uzun vadeli çözüm bulamaması, bütçe açıklarının önüne geçememesidir. Mali sorunlar, ekonominin güçsüzlüğünden değil, vergi gelirlerinin büyük bir kısmına, belki de yarıdan fazlasına, yerel unsurların ve aracıların el koymasından kaynaklanıyordu.**

Osmanlı Devleti 1760'lardan ve özellikle de 1780'lerden itibaren yoğun bir biçimde mali sorunlarla karşılaşıyordu. Bu durumda devlet, bir yandan iç piyasalarda, örneğin Galata bankerlerinden borç bulmaya çalışıyor, öte yandan da tedavüldeki sikkelerin değerli maden içeriklerini sık sık düşürerek mali gelir sağlamayı hedefliyordu. Örneğin sürekli savaşların bütçeye olağanüstü yükler getirdiği II.Mahmud (1808-1839) dönemindeki tağşişlerde (Paranın içindeki değerli maden oranının gramını düşürme), altın sikkelerin biçim ve ismi 35 kez, gümüş sikkelerin ki ise 37 kez değiştirilmişti. Bu işlemler sonucunda fiyatlar hızla artarken, Osmanlı parasının değeri de hızla gerilemiştir. 1814'te bir İngiliz sterlini 23 Osmanlı kuruşu ile eşit değerdeyken, 18.9'da bir sterlin 104 kuruş ediyordu.(63) Ancak 1840'lara gelindiğinde, tağşiş, maliyeti hayli yüksek bir ek gelir sağlama aracı olmuştu. Bu durum, sadece tağşişler ve onları izleyen enflasyonların toplumsal ve siyasi üst sınırları olmasından ileri gelmiyordu. Sık sık

(62) Örneğin, bkz. Blaisdell (1979), Yeniay (1964), Parvus Efendi (1977), Du Velay (1978), Suvla (1940), Roumani (1927), ducruet (1964), Owen (1981), Osmanlı dış borçları üzerine yeni yapılan bir çalışma için bkz. Kıray (1993).
(63) Lewis (1961), s.110-11; Issawı (1980), s.329-31.

başvurulan tağşişlerin yarattığı belirsizlikler ekonomiyi olumsuz etkiliyor, bu da zaten yetersiz olan vergi gelirlerinin düşmesine yol açıyordu. Öte yandan, merkezi bürokrasinin harcamaları hızla artmaktaydı. Bütçe açıkları, özellikle savaş dönemlerinde öyle boyutlara ulaşıyordu ki, ne tağşişle sağlanan ek gelir ne de Galata bankerlerinin sağlayabilcekleri krediler, aradaki farkı kapatmaya yetmiyordu.(64)

1840'lardan itibaren Avrupalı sermayedarlar ve Avrupa devletlerinin temsilcileri, mali sorunlara çözüm olarak dış borçlanmaya girişilmesi konusunda merkezi bürokrasiye baskı yapmaya başlamışlardı. Osmanlı Devletinin Avrupa para sermayesinin çeşitli kesimlerine yararlar sağlayacaktı. Tahvillerin Avrupa'nın belli başlı finans merkezlerinde satışını düzenleyecek olan bankerler büyük komisyonlar elde edeceklerdi.(65)

Osmanlı tahvillerini satın alan küçük ölçekli tasarruf sahipleri faiz geliri sağlayacaktı. Öte yandan merkezi devlet, eline geçen fonlann bir bölümünü çeşitli sanayi malları ve özellikle askeri araç ve gereç ithalinde kullanacağı için Avrupa sanayisine ek talep yaratılmış olacaktı.

Birinci Dünya Savaşı'na kadar ki 60 yıllık sürede Osmanlı dış borçlanmasını iki ayrı dönemde incelemek gerekiyor. 1854'teki ilk borçlanmadan, Osmanlı Devletinin borç ödemelerini sürdüremeyeceğini ilan ettiği 1875-76 yıllarına kadar süren birinci dönemin en belirgin özelliği, Osmanlı **Devletinin çok büyük miktarlarda ve çok ağır koşullarla borçlanmasıdır**. Ağır koşulların en önemli göstergesi, faiz oranlarının yüksekliğidir. Resmi borç anlaşmalarına bakıldığında, yıllık faiz oranlannın genellikle tahvillerin itibari değerinin % 4-5'i dolaylarında kaldığı görülüyor.(66) Ancak, yeni tahvillerin piyasa satış fiyatı, itibari değerlerinin çok altında kalmaktaydı.

Ayrıca, tahvillerin piyasada satışından elde edilen gayri safi gelirlerden, tahvilleri Avrupa piyasalarında satan bankalar, önemli miktarlarda komisyon almaktaydılar. Böylece, net olarak Osmanlı hazinesine giren fonlar için ödenen faiz oranı % 4-5'in çok üzerine çıkmaktaydı. (bkz. Tablo 1)

---

(64) Dış borçlanmalann başlamasından önceki dönemin mali güçlükleri, krizleri ve bunların ekonomiye yansımalan için bkz. Cezar (1986).
(65) "Osmanlı borçlarından asıl çıkar sağlayanlar tahvilleri alıp satan, sattıkça da kazanan bankalarla, yeni borç sözleşmeleri aracılığıyla Osmanlılar üzerindeki siyasal ve ekonomik etkinliklerini artıran Avrupa devletleridir." Bkz. Parvus Efendi (1977, s.255.
(66) Örneğin bkz. Yeniay (1964) ve Suvla (1940).

Tablo I: Osmanlı Dış Borçlarından Doğan Fon Akınları, 1854-1914

(Her Belirtilen Dönem İçin Yıllık Ortalamalar, Bin İngiliz Sterlini Olarak)

Dönemler		Yeni İstikrazların İtibari Değeri 1	Net Sermaye Girişi 2	Geri Ödenen Anapara 3	Net Sermaye Akımları 4=2-3	Faiz Ödemeleri 5	Toplam Ödemeler 6=3+5	Net Fon Akımları 7=2-6
I	1854-1875	8.300	4.660	676	3.984	2.432	333.108	1.552
IA	1854-1868	2.954	2.049	300	1.749	1.027	1.327	722
IB	1869-1875	19.755	10.256	1.482	8.774	5.442	6.924	3.332
II	1876-1881	433	433	61	372	608	669	-236
III	1882-1913	2.217	1.783	855	928	2.893	3.749	-1.966
IIIA	1882-1901	1.315	844	662	182	2.455	3.117	-2.273
IIIB	1902-1913	3.721	3.347	1.178	2.169	3.623	4.801	-1.454
1854-1914 (Toplam)		296.850	180.619	44.047	136.572	152.390	196.437	-15.818

Notlar: Bu tablo dış borçlanma sonucu Osmanlı ekonomisine giren ve çıkan fonları hesaplamak amacıyla hazırlandığından, Osmanlı sınırları içindeki yabancı mali kuruluşlar veya Galata bankerleri tarafından satın alınan istikrazlar, hazine tahvilleri ve avanslar hesaplama dışı bırakılmıştır. Söz konusu "iç borçlanmalar"ın en önemlileri 1881 öncesi Umumi Borçlanın Türkiye'de kalan bölümü, 1877 ve 1906 öncelikli tahvilleri ve 1910 sonrası tahvilleri ile avanslardır.

1 İngiliz Lirası= 1.10 Osmanlı Lirası

1 İngiliz Sterlini Kredi İçin 2 İngiliz Sterlini Borç Yaratılırsa

Osmanlı maliyesinin durumu bozuldukça, Osmanlı hazinesine giren miktarların **yeni tahvillerin itibari değerine oranı, % 50'nin de altına düşmüştür.** Bir başka deyişle, 1860'tan sonra hazineye giren bir İngiliz lirası için, iki İngiliz lirasından fazla borç yaratılıyordu. Bu nedenle, Avrupa devletlerinin garantisi altında piyasaya sürülen birkaç istikrazdan sonra, Osmanlı dış borçlanmasında gerçek faiz oranları, pek seyrek olarak % 10'un altına inmiştir. Bazı istikrazlarda ise bu oran % 12'yi aşmaktaydı. Dünya fiyat düzeylerinin genel olarak sabit kaldığı bir dönemde, bu kadar yüksek faiz oranlan çok olumsuz koşullara işaret etmektedir. Aynı dönemde, diğer devletlerin uluslararası mali piyasalardan hangi koşullar altında borç aldıklan incelendiğinde de, Osmanlı borçlanmasının son derece olumsuz koşullar altında gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.(67) Bu aslında şaşırtıcı bir durum değildir. 1875'e kadar ki dönemde, Osmanlı maliyesinin durumu herhangi bir düzelme göstermemiştir. Sağlanan fonların büyük bir bölümü cari harcamalar için kullanıldı. Avrupa'dan, daha sonra Haliç'te çürümeye terk edilecek büyük bir donanma satın alındı.(68) Diğer tüketim harcamalarının yanı sıra, Boğaziçi'nde saraylar yapıldı; yatırımlara hemen hiç kaynak aynlmadı.

Daha sonraki yıllarda ise alınan borçların büyük bir kısmı, eski borçların faiz ve anaparalarına harcanmıştır. Her yıl ödenmesi gereken anapara ve faiz miktarlan, kısa sürede Osmanlı maliyesi ve ekonomisinin olanakları ötesinde boyutlara ulaştı. Yapılan bazı basit hesaplamalar borç ödemelerinin, dış borçlanma dışındaki devlet gelirlerine oranının, 1860'lann başında % 10'dan, 1870'lerin başında % 30'lara, nihayet 1870'lerin ortasında % 50'lere tırmandığını göstermektedir.

Daha 1870'lerin ortasında Osmanlı Devletinin yeni borç almadan anapara ve faiz ödemelerini karşılayabilmesi için, tüm devlet gelirlerinin yarısından fazlasının bu alana ayrılması gerekecekti.

Yapılan diğer hesaplamalar, ekonominin borç ödeyebilirlik göstergesi olarak kabul edilebilecek borç ödemeleri/ihracat gelirleri oranının da,

(67) Wynne (1951), Cilt II ve Winkler (1993).
(68) Satın alınan gemiler Osmanlı donanmasının Avrupa'nın en büyük üçüncü donanması durumuna getirmişti. Bkz. Davison (1963), s.264-66.

1860'ların başında % 10'lardan, 1870'lerin ortasında % 50'lere yükseldiğini göstermektedir.

Osmanlı Devletinin borçlarını ödeyebilmesi günden güne olanaksızlaşırken, Avrupa borsalarında her geçen yıl daha ağır koşullarla daha fazla miktarlarda borç para bulunuyordu. Avrupa'da her kesim, bu süreçten kazanç sağlıyor gözüküyordu. Blaisdell'in işaret ettiği gibi, "Türkiye'nin borç almasına izin vermek, spekülasyoncular ve bankacılar için kolay ve çabuk kâr sağlamak, küçük yatırımcılar için de daha yüksek faiz oranları elde etmek fırsatı demekti.(69)

1869 yılından itibaren, deyim yerindeyse, işlerin çığrından çıktığını görüyoruz. 1869-1875 döneminde Avrupa piyasalarında satışa çıkarılan Osmanlı istikrazlarının itibari değeri, 1854-1868 yıllarına kıyasla beş kattan fazla artarak yılda ortalama 19,8 milyon sterline sıçramıştır. Aynı dönemde hazineye giren fonların miktarı yılda ortalama 10,3 milyon sterlin, anapara ve faiz ödemeleri ise yılda ortalama 6,9 milyon sterlin olmuştur.

Böylece Osmanlı Devleti, spekülasyoncular ve büyük bankalara, her yıl borç ödemeleri için gereken miktarlardan daha fazlasını Avrupa borsalarından sağlayarak, borçlanma furyasını birkaç yıl daha sürdürdüler. Yeni borç bulmanın zorlaşması durumunda iflas kaçınılmazdı. 1873 yılında, uzun dönemli bir dünya bunalımının başlangıcını haber veren borsa krizleri Avrupa ve Amerika'ya yayılınca, sanayileşmiş merkez ülkelerinden sermaye ihracı kesildi.(70) Piyasaya sürülmesi daha önceden kararlaştırılan 1874 istikrazından sonra, yeni borç bulunamaz oldu. Osmanlı Devleti 1875 yılı sonbaharında borç ödemelerini yarı yarıya indirdiğini, 1876 yılında da borç ödemelerini tümüyle durdurduğunu ilan etti. 1873 borsa krizleri sonrasında iflas eden tek çevre ülkesinin Osmanlı Devleti olmadığını da belirtelim. 1870'li yıllarda Mısır, Tunus ve bir dizi Latin Amerika ülkesi de aynı süreci yaşamıştır.(71) Bu ülkeler için de 1873-1896 Dünya Bunalımı'nın ilk olumsuz etkileri dış borçlanmadaki tıkanıklıklar yoluyla ortaya çıkmaktaydı.(72)

Osmanlı Devletinin dış borçlarını ödeyemez duruma gelmesiyle Av-

(69) Blaisdell (1979), Bölüm III.
(70) 1873'ten sonra merkez ülkelerinden sermaye ihracının kesilmesi, Bloomfield'in derlediği verilerde açıkça görülmektedir. Bkz. Bloomfield (1968), s.42-44.
(71) Wynne (1951), Cilt II ve Winker (1933).
(72) İktisadi konjonktürdeki bu çarpıcı değişiklik, Pamuk (1984)'te ele alınmaktadır.

rupa mali sermayesine borç ödemelerini güvence altına alacak yeni bir yöntem izleme olanağı verdi. Borç ödemeleri durdurulduktan sonra; Osmanlı Hükümeti ile Fransız, İngiliz, Avusturyalı, Alman ve diğer alacaklıların temsilcileri arasında başlayan ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle kesintiye uğrayan görüşmeler, 1881 yılının Aralık ya da Hicri takvime göre Muharrem ayında imzalanan bir anlaşmayla sonuçlandı.

"Nerede Bu Devlet?"

Mali İflasın Ardından Gelen Toplam Borçların Tasfiyesi İçin Düyun-u Umumiye İdaresi Kuruluyor

Yabancı Alacakların Oluşturduğu Düyun-u Umumiye, 5000'i Aşan Kadrosu, Silahlı Jandarmalara Sahip Tütün Rejisi, İmparatorluğun Elinde Kalan En Verimli İş ve Gelir Kaynaklarına Doğrudan El Koyuyor Mali, Ekonomik ve Siyasi Gücünü ve İtibarını Yitirmiş Olan Osmanlı İmparatorluğunun Saray İdaresi ve Bürokrasi Neredeyse Saf Dışı Ediliyor

Muharrem Kararnamesi olarak adlandırılan bu anlaşma ile dış borçların miktarlan indiriliyor, ödeme koşulları yeniden düzenleniyordu. Buna karşılık Osmanlı Devleti, İmparatorluk içinde yabancı alacaklıların temsilcisi olarak çalışacak, devletin vergi gelirlerinin bir bölümünü yabancı alacaklılar adına toplayarak Avrupa'ya aktaracak yeni bir örgütün kurulmasını kabul ediyordu. Osmanlı maliyesinin gelir kaynakları arasından tuz ve tütün tekelleri, damga resmi, balıkçılıktan ve alkollü içkilerden alınan vergiler, ham ipekten toplanan öşür ile Doğu Rumeli vilayetinin ödediği yıllık vergi, Düyun-u Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi adı verilen ve yabancı alacaklılar tarafından yönetilen bu yeni kuruluşa teslim ediliyordu. Aynca, Osmanlı Devleti, 1883 yılında yabancı sermayeyle kurulacak olan Tütün Rejisi Şirketine İmparatorluk içindeki tütün üretiminin denetlenmesinde, tütün alım ve satımında ve sigara üretiminde tekelci ayrıcalıklar tanımaktaydı. Reji Şirketinin yıllık kârlarının bir bölümü dış borç ödemelerinde kullanılmak üzere Düyun-u Umumiye İdaresine aktarılacaktı.(73)

(73) Örneğin bkz. Blaisdell (1979).

Osmanlı dış borçlanmasında ikinci dönemi oluşturan 1882-1914 yıllarının en önemli özelliği, kurulan güçlü denetim sayesinde net fon akımlarının yönünün değiştirilmesidir. Düyun-u Umumiye İdaresinin kurulmasından sonra da Osmanlı Devleti Avrupa para piyasalarında tahvil satarak borç almayı sürdürdü. Ancak bu dönemde, yeni dış borçlanma yoluyla giren miktarın iki katından fazlası dışanya aktarılmıştır. Yeni borçlanmalar yoluyla hazineye giren miktar yılda ortalama 1,8 milyon sterlinde kalırken, toplam borç ödemeleri yılda ortalama 3,7 milyon sterline ulaşmıştır. Öte yandan, İdare'nin kurduğu sıkı denetim nedeniyle, yeni Osmanlı istikrazlarının Avrupa borsalarındaki riski azalmış, 1881 sonrasında yeni borçlar için ödenen faiz oranlan daha düşük düzeylerde kalmıştır. Borçlanma koşullannın bir göstergesi olarak kabul edebileceğimiz gerçek faiz oranlan, 1910'a kadar % 5 ile % 7 arasında dalgalanmış, bu tarihten sonra % 8'e yükselmiştir.(74)

Dış borçlanmada 1882-1913 yıllannı iki alt-döneme ayırmak mümkündür. 1901 yılına kadar yeni alınan borçlar sınırlı kalırken, 1901 sonrasında hem yeni borçlanma hem de borç dönemleri hacminde hızlı bir artış görülmektedir. Ancak, her iki alt-dönemde de borç ödemeleri, yeni borçlanma yoluyla giren miktarları büyük ölçüde aşmıştır. Osmanlı Devletinin gelir kaynaklarının önemli bir bölümünü Düyun-u Umumiye İdaresine devredilmesinden sonra, merkezi bürokrasi yeni borç anlaşmalarını imzalamakta tereddüt ediyordu. Aynca söz konusu dönem Osmanlı İmparatorluğu için göreli olarak sakin bir dönemdi. Ek harcamalarla dolu savaş bütçelerinin ortaya çıkmaması, merkezi bürokrasiye bütçeyi daha az borçla dengeleme olanağı sağladı. 1882-1901, tüm 1854-1913 dönemi içinde yıllık ortalamalar itibariyle, Osmanlı dış borçlanmalannın en düşük düzeyde kaldığı bir alt-dönemdir. Bu alt-dönemde, Avrupa borsalannda satılan Osmanlı istikrazlarının itibari değeri, yılda ortalama 1,3 milyon İngiliz lirası düzeyinde kalmıştır. Bu miktar 1902-1913 dönemi yıllık ortalamalannın ancak üçte biri kadardır; 1869-75 dönemi yıllık ortalamalarının ise onda birinden azdır. Bütçe açıklan yüzyılın başından itibaren tekrar büyümeye başladı. İlk çözüm, Osmanlı Bankası ve İmparatorluk içindeki diğer mali kurumlardan alınan kısa vadeli borçlann artırılması oldu. Bu önlemler Avrupa borsalarından daha fazla borç alınması yolunda atılan ilk adımı oluşturdu. Askeri harcamalann artırılması, sorunun daha da ağırlaşmasına yol açtı. 1910'lann başında Osmanlı maliyesi, eski borçla-

(74) Gerçek faiz oranının hesaplanmasında yöntem için bkz, dipnot 8.

Tablo 2: 1888 Yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı
(Ödenmiş Sermaye ve Tahviller Toplamı, Bin İngiliz Sterlini Olarak)

	Fransız	%	İngiliz	%	Alman	%	Diğer Ülkeler	%	Toplam	%	Sektörün Toplamındaki Payı %
Demiryolları	648	12,3	3.349	63,3	166	3,1	1.120	21,2	5.283	100,0	33,4
Limanlar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Belediye Hiz. (su, gaz vb).	87	5.9	961	65,3	-	-	424	28,8	1.427	100,0	9,3
Bankacılık	2.500	50,0	2.500	50,0	-	-	-	-	5.000	100,0	31,6
Ticaret	700	54,7	580	45,3	-	-	-	-	1.280	100,0	8,6
Sanayi	900	47,5	795	42,0	-	-	200	10,6	1.895	100,0	12,0
Madencilik	185	20,7	710	79,3	-	-	-	-	895	100,0	5,6
Dış Borçlar dışındaki top.	5.020	31,7	8.895	56,2	166	1,1	1.744	11,0	15.825	100,0	100,0
1890 yılında dış borçlar (itibari değ.)	44.600	37,6	27.400	23,1	13.800	11,7	32.700	27,6	118.500	100,0	

Tablo 2 ve 3 için not: Her ne kadar yeni istikrazların itibari değeri hazineye giren fonların çok üstündeyse de, 1881 ve 1903 yılında ödenmemiş borçlar üzerinde yapılan iki ayarlama ile borçların miktarları yaklaşık olarak hazineye giren fonların miktarlarına indirildi. Bu bakımdan tablodaki ödenmemiş dış borçlar değerleri net sermaye girişini yaklaşık olarak yansıtmaktadır.

Dolaysız yabancı yatırımların hesaplanmasına ilişkin açıklamalar için metne bakınız.
Kaynaklar: Dolaysız yabancı yatırımların hesaplanmasında en çok Pech'den (1911) yararlanılmıştır.

Tablo 3: 1914 Yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı

(Ödenmiş Sermaye ve Tahviller Toplamı, Bin İngiliz Sterlini Olarak)

	Fransız		İngiliz		Alman		Diğer Ülkeler		Toplam		Sektörün Toplamındaki Payı
		%		%		%		%		%	%
Demiryolları	23.247	49,6	4.588	9.8	17.248	36,8	1.785	3,8	46.868	100,0	63,1
Limanlar	2.206	69,1	409	12,8	576	18,1	-	-	3.191	100,0	4,3
Belediye Hiz. (su, gaz vb).	1.701	44,6	363	9,5	304	8,0	1.449	38,0	3.816	100,0	5,1
Bankacılık	3.400	38,2	2.950	33,1	1.750	19,7	800	9,0	8.900	100,0	12,0
Sigorta	450	81,1	100	18,2	-	-	-	-	550	100,0	0,7
Ticaret	3.031	70.7	757	17,6	300	7,0	200	4,7	4.289	100,0	5,8
Sanayi	1.220	30,8	1.665	42,1	300	7,6	774	19,6	3.959	100,0	5,3
Madencilik	2.007	73,5	450	16,5	175	6,4	100	3,7	2.732	100,0	3,7
Dış Borçlar dışındaki top.	37.262	50,4	11.281	15,3	20.653	27,5	5.108	6,8	74.305	100,0	100,0
Dış borçlar (itibari değ.)	75.300	53,0	19.900	14,0	29.900	21,0	17.100	12,0	142.200	100,0	
Toplam	112.562	52.0	31.181	14,4	50.253	23,2	22.108	10,2	216.505	100,0	

Açıklamalar ve kaynaklar için bakınız Tablo 2.

nn faiz ve anapara ödemelerinin ancak artan miktarlarda alınan dış borçlarla karşılanabildiği bir aşamaya gelmişti. Mali durum, 1870'lerdekinden pek farklı değildi. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi belki de yeni bir iflasın ortaya çıkmasını engellemiştir.

Son olarak, uzun dönemli fiyat hareketlerinin Osmanlı borç yükü üzerindeki etkilerini kısaca inceleyelim. 1855-1873 döneminde birincil ürünler ve mamul mallann dünya fiyatlan ılımlı bir hızla düştü. Fiyatlardaki gerileme, 1873-1896 döneminde merkez ülkelerine yapılan Osmanlı ihracatında fiyatlann gerileme oranı % 58'e varmaktadır. Böylece 1855 yılında alınan bir borcun yıllık faiz ve anapara ödemeleri için Osmanlı hazinesinin gerçek yükümlülüğü, 1896 yılına varıldığında iki katına çıkmış oluyordu. Buna karşılık 1896-1913 döneminde, merkez ülkelerine yapılan Osmanlı ihracatı fiyatlarında % 27 oranında bir artış oldu. Mamul mallann dünya fiyatları da artış gösterdi. Bu gelişmeler sonucu 1896-1913, Osmanlı dış borç yükünün gerçek değerinin fiyat hareketleri nedeniyle azaldığı tek alt-dönem olmuştur.

Bir yandan dünya ekonomisinin uzun bir göreli durgunluk dönemine girmesi, öte yandan da bununla ilişkili olarak Osmanlı Devletinin dış borçlannı ödeyemez duruma gelişi ve Düyun-u Umumiye İdaresinin kurulması, yüzyılın üçüncü çeyreğine egemen olan iktisadi konjonktürü hızla tersyüz etmiştir. 1890'lann sonlanna kadar süren üçüncü alt-dönemin en önemli özellikleri, Osmanlı ekonomisinin dünya pazarlanna yönelişi sürecinin yavaşlaması ve Düyun-u Umumiye İdaresinin devletin mali kaynaklanna el koymasıyla birlikte, Avrupa'ya artı-değer aktanmının Osmanlı-merkez iktisadi ilişkilerinin egemen boyutu durumuna gelmesidir.

1873-96 Dünya Buhranı sırasında sanayileşmiş ekonomilerde üretim düzeylerinin artış hızı yavaşlarken, Osmanlı dış ticaretinin büyüme hızında da düşme görülmektedir. Bir başka deyişle, merkez ülkelerindeki talebin uzun dönemli dalgalanmalarına koşut olarak, özellikle 1880'lerde Osmanlı İmparatorluğunun dünya ekonomisiyle olan ticari bağlannda mutlak bir zayıflama olmasa da önceki döneme oranla bir gevşeme görülmektedir. Dış ticaret hadlerinin tanmsal mallar aleyhine seyretmesi, dünya konjonktürüne bir olumsuz boyut daha eklemiştir. Nihayet, Amerikan buğdayının dünya pazarlanna girmesi sonucunda, buğday fiyatlarının 1896'ya kadar hızla düşmesi, hem buğday üreticisi hem de Osmanlı maliyesini güç durumda bırakmış, ithal malı buğday iç pazarlarda yerli üretimle rekabet eder duruma gelmiştir.

Düyun-u Umumiye İdaresinin kurulmasından sonra, borç ödemelerinin yeni borçlanmalann önünde seyretmesi, Avrupa'ya artı-değer aktanmının düzene bağlanmış olmasıdır. Böylece yüzyılın üçüncü çeyreğinde ekilen tohumlar meyvelerini vermeye başlamış; mali bağımlılık, ekonominin açılma ve İmparatorluğun nüfuz bölgelerine parçalanması sürecinde, Avrupa devletlerinin elinde çok önemli bir koz durumuna gelmiştir.

Yüzyılın son çeyreğini üçüncü çeyreğinden ayıran bir dlğer özellik, dünya ölçeğinde emperyalistler arası güç dengelerinin değişmesi, İngiliz hegemonyasının, yerini İngiltere, Fransa ve Almanya arasında yoğun bir rekabete terk etmesidir. Osmanlı İmparatorluğu, bu rekabetin en yoğun yaşandığı alanlardan biri durumundaydı. 1860'ların sonunda ortaya çıkan eğilimlerin bu koşullarda güçlendiğini, İmparatorluktaki İngiliz yatınmlarının hemen hemen durduğunu görüyoruz. Ancak İngiltere, Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı dış ticaretinde en büyük payı almaya devam edecektir. Almanya'nın nüfuz yarışına girişinin bir diğer sonucu da, 1888-1896 yılları arasında Almanya ve Fransa'nın demiryolu yapımıyla İmparatorluğu nüfuz bölgelerine ayırmalan olmuştur. Osmanlı Devleti ise demiryolu imtiyazlannı dağıtırken, diğer nedenlerin yanı sıra, mali buhranına çözüm aramaktaydı. Yüzyılın Osmanlı topraklanndaki en büyük yabancı yatınm dalgası işte bu koşullarda ortaya çıkmıştır.

Osmanlı ekonomisi ve maliyesinin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki durumu ile 1860'lar ve 1870'lerin başındaki konjonktür arasındaki paralelliklere işaret etmek yararlı olacaktır. Her iki dönemde de dünya ekonomisi uzun vadeli bir genişleme süreci içindedir. Osmanlı dış ticareti hızla büyümektedir. Devlet yoğun biçimde dış borçlanmaya girişmiştir, dış ticaret açıklan büyük miktarlara ulaşmaktadır. Kısacası mali bağımlılık giderek derinleşmektedir ve borç ödemelerinin sürdürülmesi imkansız gözükmektedir. Ancak benzerliklerin bu boyutlarla sınırlı kaldığını da belirtelim. Birincisl, 1910'lara gelindiğinde Avrupa sermayesinin ekonomi ve maliye üzerindeki denetlml artmış, artı-değer aktarımı süreklilik kazanmıştır. Düyun-u Umumiye İdaresinin kurulmasından sonra dış borç ödemeleri, yeni borçlanma ile giren miktarlann üzerinde kalmıştır. Öte yandan 1896 sonrasında dolaysız yabancı yatınmlardan doğan kâr aktanmı da yeni sermaye girişinin önünde seyretmiş, yabancı sermaye getirdiğinden fazlasını geri görür olmuştur. İkinci olarak, yüzyılın üçüncü çeyreğindeki İngiliz hegemonyası 1910'larda yerini Almanya, İngiltere ve Fransa arasında amansız bir rekabete terk etmiştir. İktisadi, ticari ve mali boyutlanyla 1880'lerden itibaren her geçen yıl daha derinleşen bu rekabet Bi-

rinci Dünya Savaşı ile mantıksal sonucuna ulaşacaktır. Üçüncü olarak 1910'lara gelindiğinde Osmanlı ekonomisi çok daha açık ve tarıma dayalı bir yapı göstermektedir. Hatta anlamlı bir birim olarak Osmanlı ekonomisinden söz etmek giderek zorlaşmaktadır. Ekonominin kendi içindeki bağlantıları yüzyıl boyunca zayıflamış, İmparatorluğun çeşitli bölgeleri Manchester, Hamburg ve Marsilya'nın işbölümü ve nüfuz alanları içine çekilmişlerdir.

Bu koşullar altında Avrupa devletleri ve sermayesi, çevreleşme sürecini Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmine hızla açılmasından yana olan, ancak merkezi devlet karşısında güçleri sınırlı toplumsal sınıflarla, örneğin tüccarlarla ya da toprak sahipleriyle işbirliğine giderek değil, açılma yönünde atılan her adımda merkezi devletin rızasını alarak, uzlaşarak, gerektiğinde de baskılar uygulayarak, zorlayarak yürütmüşlerdir. Öte yandan ekonomi yabancı sermayeye açıldıkça, merkezi devletin toplumsal kuruluş üzerindeki denetimi zayıflayacak, dış güçler ile toprak sahipleri ve ticaret sermayesi ağır basmaya başlayacaktı. Merkezi bürokrasinin dünya ekonomisine açılma konusunda yüzyıl boyunca süren tereddütlü tavrının ardında, bu kaygılar yatmaktaydı.

Son Umut ve Son Savaş Çığlığı ile Girilen Birinci Dünya Savaşı Yenilgisiyle Osmanlı İmparatorluğu Hepten Yok Oluyor

Müflis ve Hasta Osmanlı
Dış Güçlerin Paylaşımına Direnirken
Ortaya Çıkan Genç Türkler, Ulusçu Politikalarla
Bu Süreci Ancak Geciktirebilirlerdi
Halkın Yönetime Katılma Desteğine Gerek Görmeyen
Genç Türk Hareketi ve İttihat ve Terakki Partisi
600 Yıllık Geleneksel İçsel Düzeni ve Yapısındaki
Mevcut Çelişkileri Aşamadı

Çöküş sürecinin sonlarına doğru, 1908 yılından itibaren yönetime ağırlığını koyan İttihat ve Terakki Partisinin ulusçu yaklaşımları sonucu, yeni düzenlemelere gidilmekteyken, hemen ardından Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. Bu savaşa kayıplarını telafi edeceğini sanarak giren İttihat ve Terakki, yenilgi sonucunda geride yıkılmış ve yok olmuş bir İmparatorluk bıraktı. Elde kalan son ekonomik kırıntılar da bu şekilde kaybedildi.

1

2

3

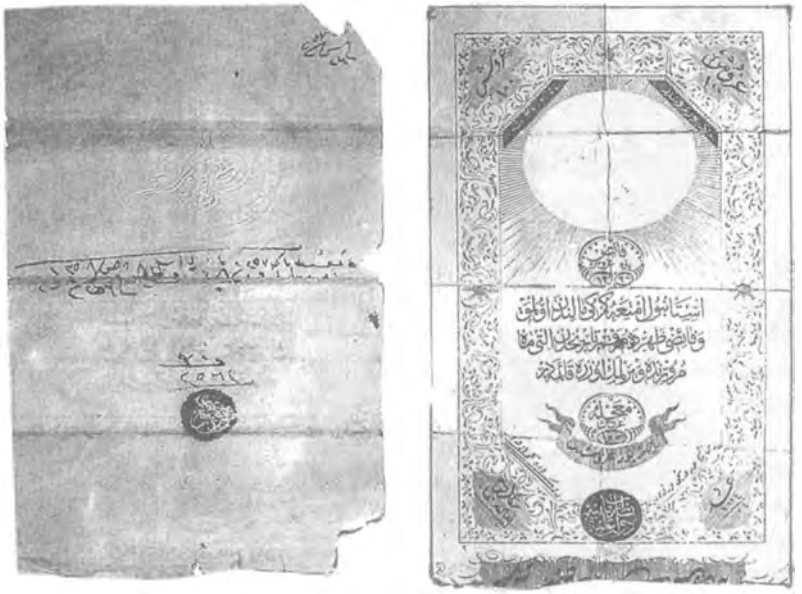
4

Osmanlı Devletinin Çeşitli Dönemlerine Ait Sikkeler

1-1640 yılında İstanbul'da darbedilen gümüş sikkenin ön ve arka yüzü.
2-1516, Sultan I.Selim'e ait gümüş sikkenin ön ve arka yüzü.
3-1566 yılında Tunus'ta darbedilen II.Selim'e ait altın sikkenin ön ve arka yüzü.
4-1918 yılında son padişah Vahideddin'e ait gümüş sikkenin ön ve arka yüzü.

Kaynak: "Saltanatın İki Yüzü", Yapı Kredi Kültür Merkezi Yayını.

Kolay Para Kaynağı Yaratan Sonradan Büyük Sorun Olan KAİME

(Kağıt para gibi kullanılmak üzere tedavüle sürülen hazine bonosu.)

Üstte: Sultan Abdülmecid dönemi ve Safveti Paşanın Maliye Nazırlığı zamanında, el yazması kaimelerin kalpazanlar tarafından taklid edilmesi üzerine çıkarılan, senelik % 12.5 faizli, 50 kuruşluk matbu kaimenin ön ve arka yüzü. Üstteki yuvarlak boşlukta padişahın kabartma tuğrası yer almaktadır. *Altta:* Kalpazanlar tarafından hazırlanmış, daha sonra yapılan baskında ele geçmiş olan 20 kuruşluk faizsiz kaime kalıbının sahtesi.

Kaynak:Ali Akyıldız, "Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri", Eren Yayıncılık, 1996, İstanbul.

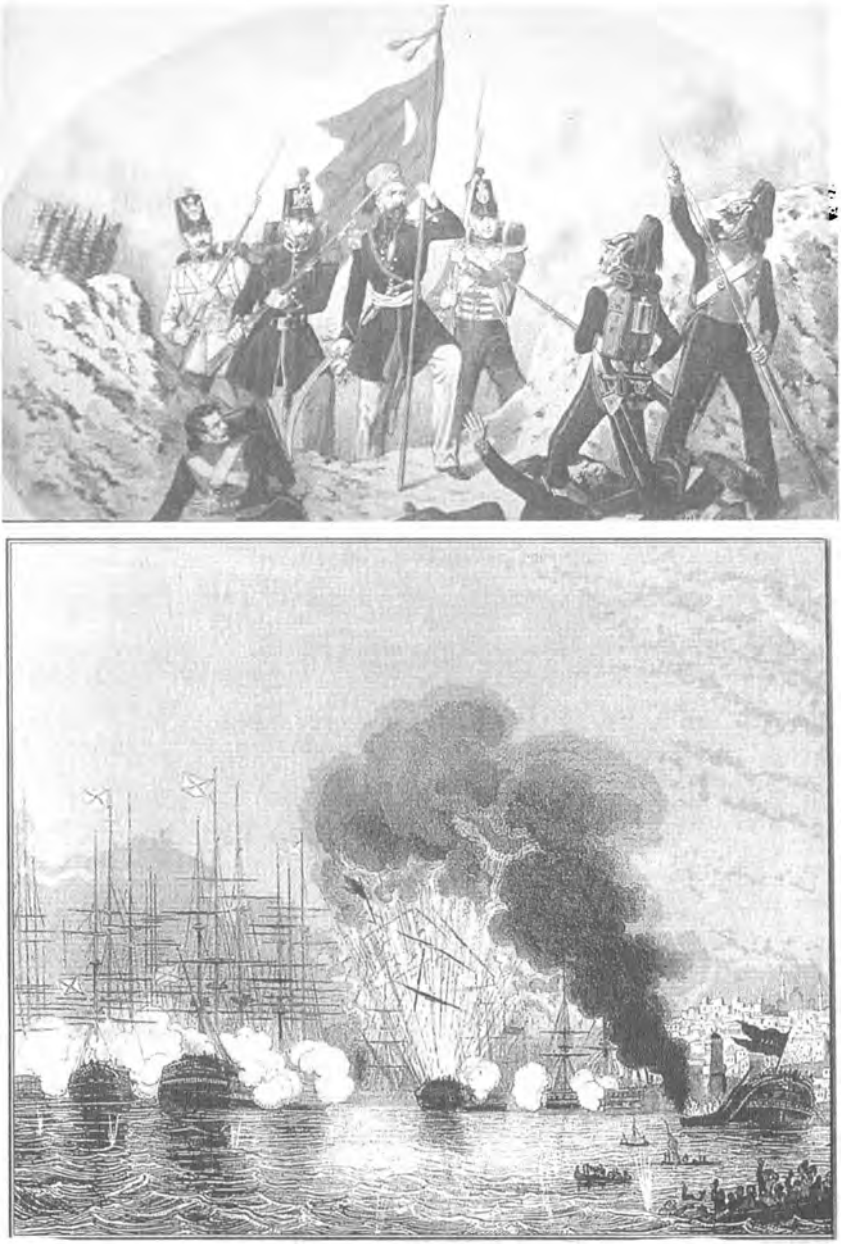
Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni ve Rum cemaatlere ait paralar. Sağda üstten ikinci İdarevay İdaresi tarafından çıkarılmış 10 para değerindeki para bilet.

Kaynak: Ali Akyıldız, "Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri", Eren Yayıncılık, 1996, İstanbul.

Üstte: 4 Şubat 1332 tarihli kanuna gore tedavüle sürülmüş olup, sonradan iptal edilen yarım liralık kalmenin iki yüzü. Altta: 4 Şubat 1332 tarihli kanuna göre tedavüle sürülmüş olan ve maliye nazırı Cavit imzalı 25 liralık örnek kalmenin ön ve arka yüzü.

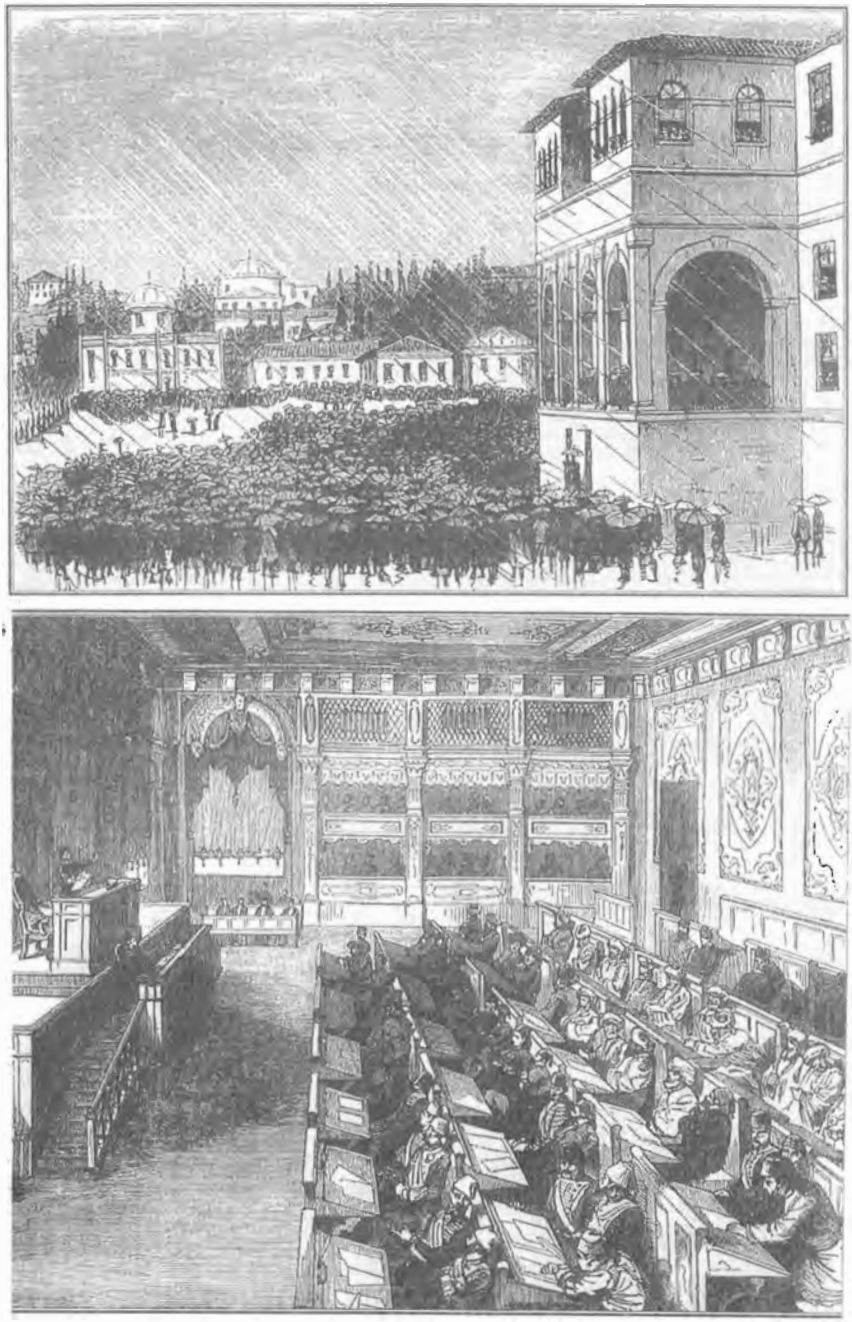
Kaynak: Ali Akyıldız, "Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri", Eren Yayıncılık, 1996, İstanbul.

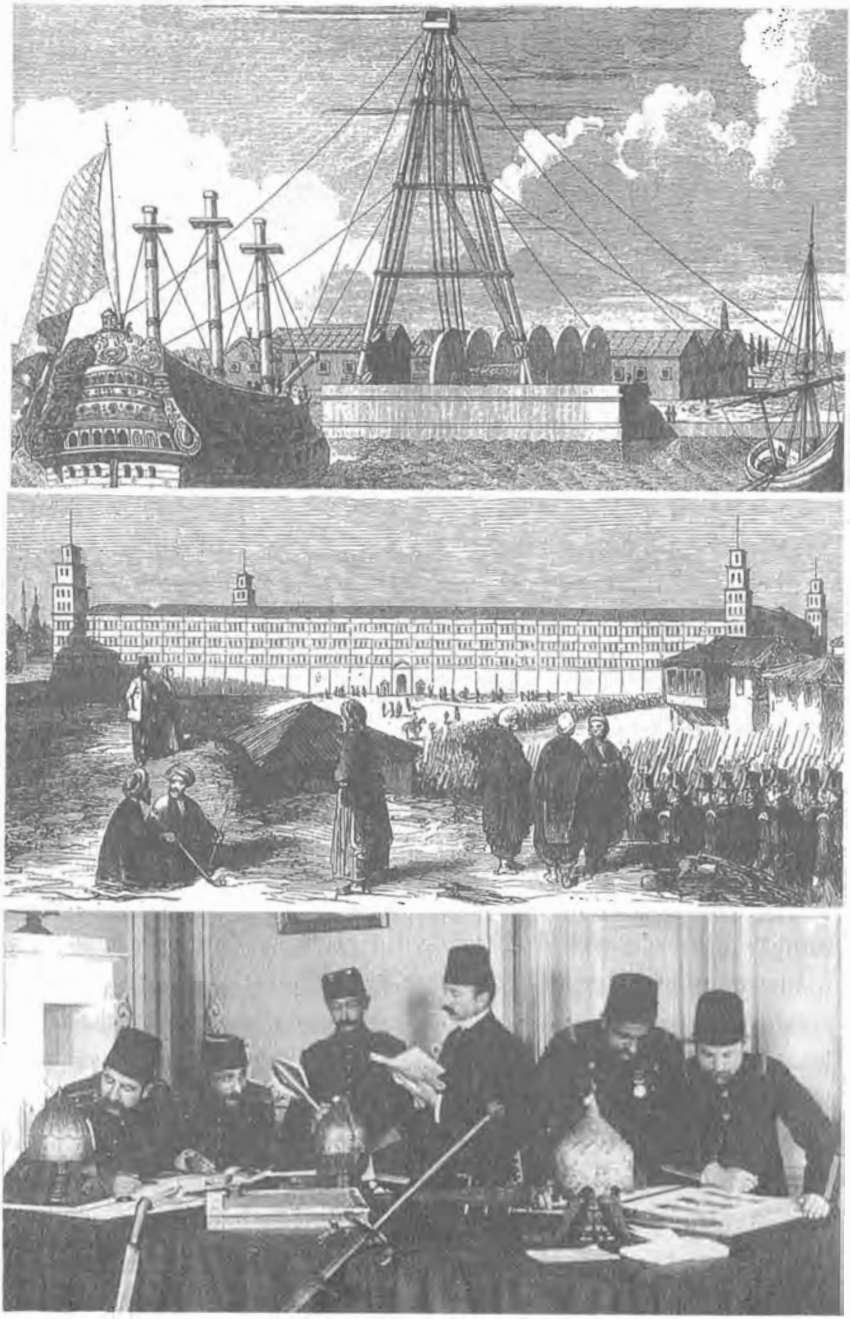
Üstte: Osmanlı maliyesinin ilk dış borçlanmasına neden olan Kırım Savaşı'nda Türk bayrakları. *Altta:* 20 Ekim 1827'de 57 geminin yakıldığı Navarin deniz faciasından sonra, Osmanlı Denizcilik Tarihi'nin ikinci büyük yenilgisi "Sinop Faciası"na ait gravür. 30 Kasım 1853'te Rus Donanması, Osmanlı Donanması'nı Sinop'ta büyük bir yenilgiye uğratmış; 2000 denizci ölmüş, 5 subay ve 160 denizci tutsak edilmişti.

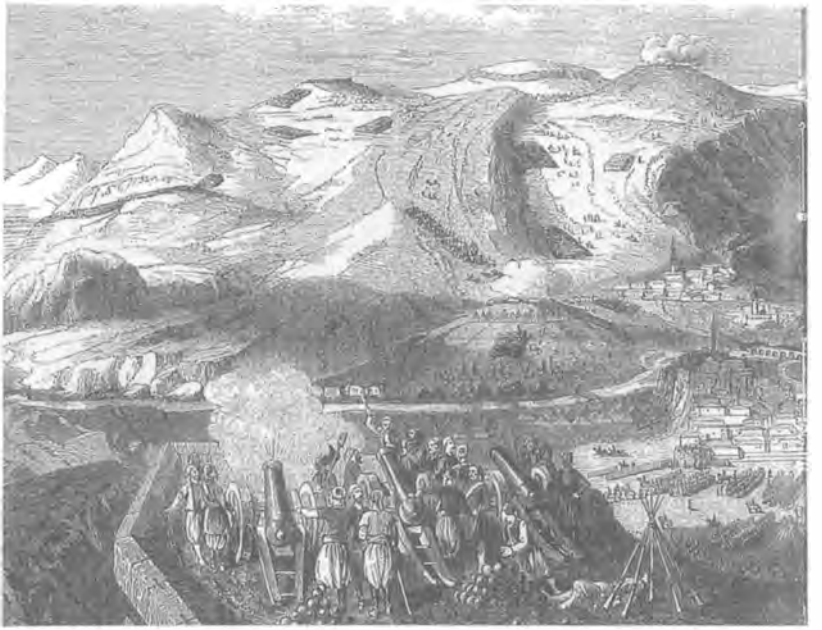
Galata bankerlerinden Zarifi ve Hristaki'nin finansmanı ile Mithad Paşa, Mütercim Paşa, Mahmud Nedim Paşa ve Prens Murad'ın oluşturduğu gizli cemiyet, Sultan Abdülaziz'i tahttan indirdi. *Yukarıdaki gravürde:* Sonradan padişah olan Sultan Murad'ın resepsiyonu. Sultan Murad şehzadeliğinde Kurbağalıdere sırtlarındaki köşkünde hovardaca ziyaretler verir, Beyoğlu'ndaki bütün lüks mağaza ve esnafa borçlanırdı.

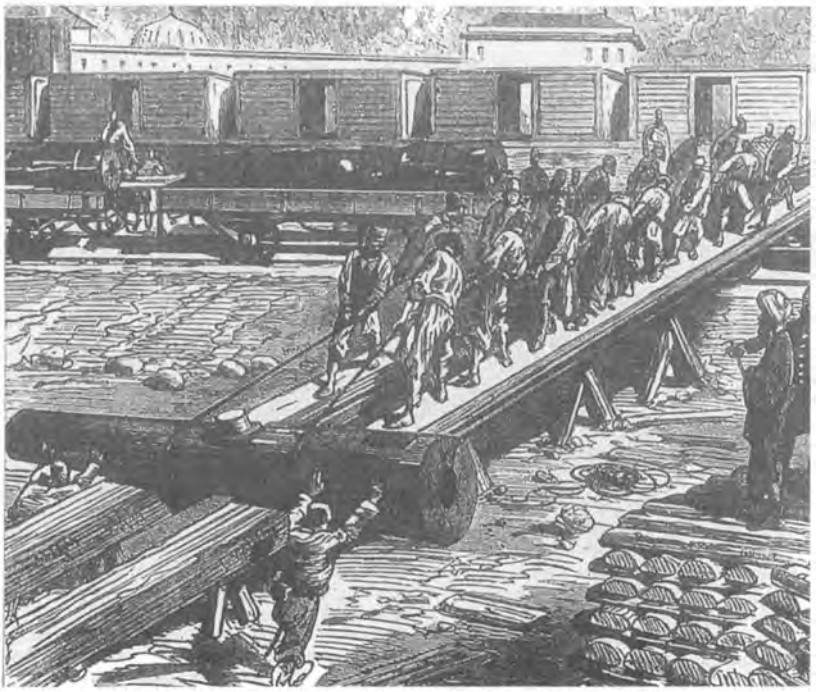

Üstte: Meşrutiyetin ilanı. *Altta:* Meclis-i Mebusan oturum halinde.

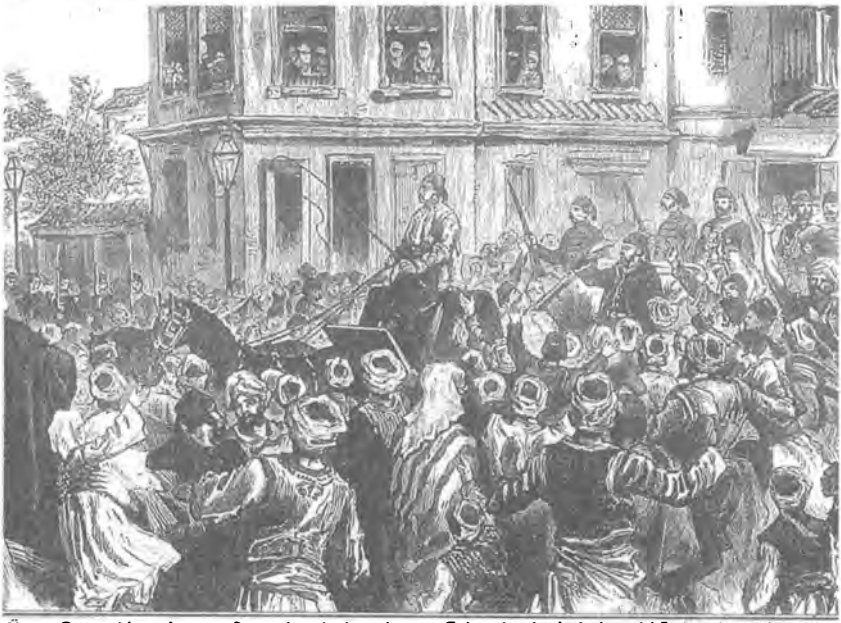
19. yüzyıldan itibaren modernleşme hareketi ordu ve donanmada başlatıldı.
Yukarıda: Tersane. Ortada: Selimiye Kışlası. Altta: Topçu sınıfı öğrencilerinin kurs odası, 1905.

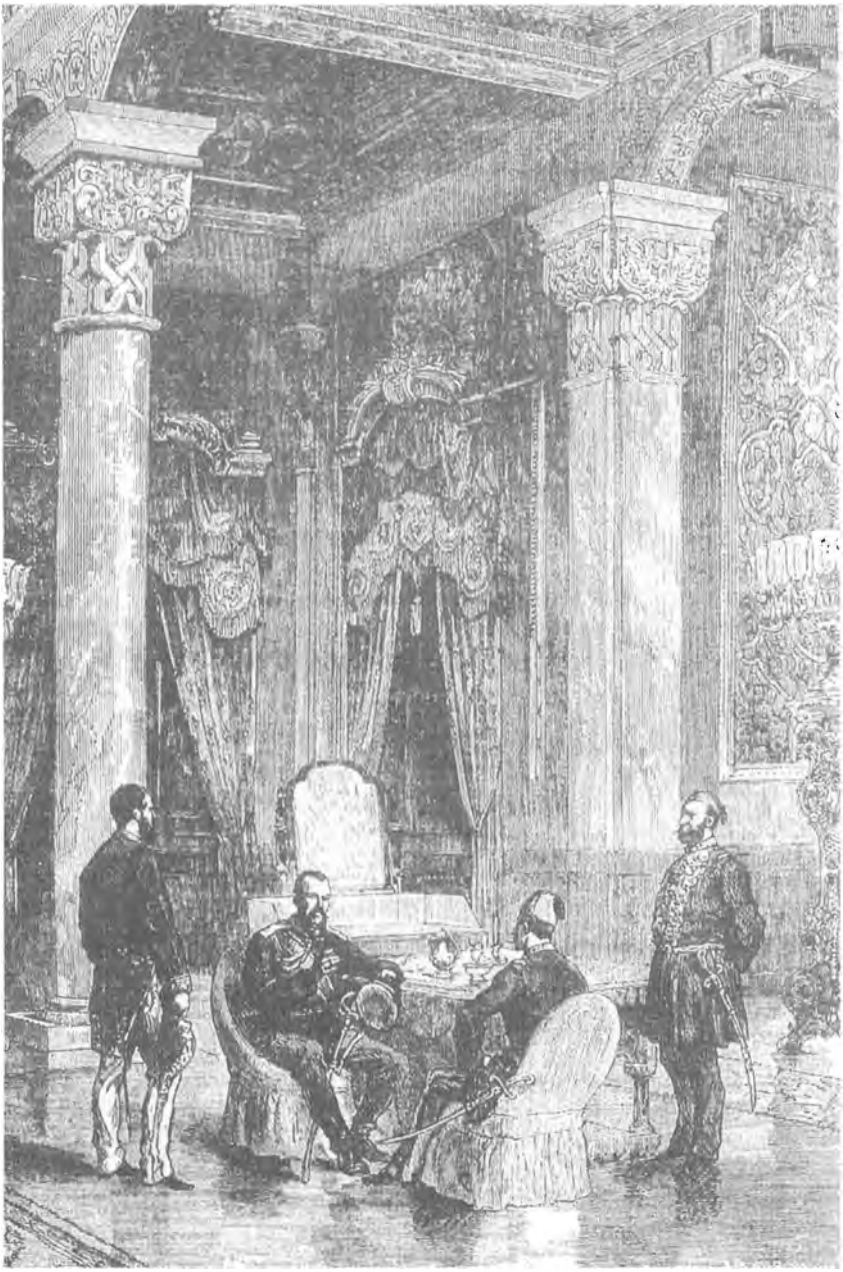

Üstte: Kars Savunması, 1855. Altta: Cepheye sevk edilen ağır toplar.

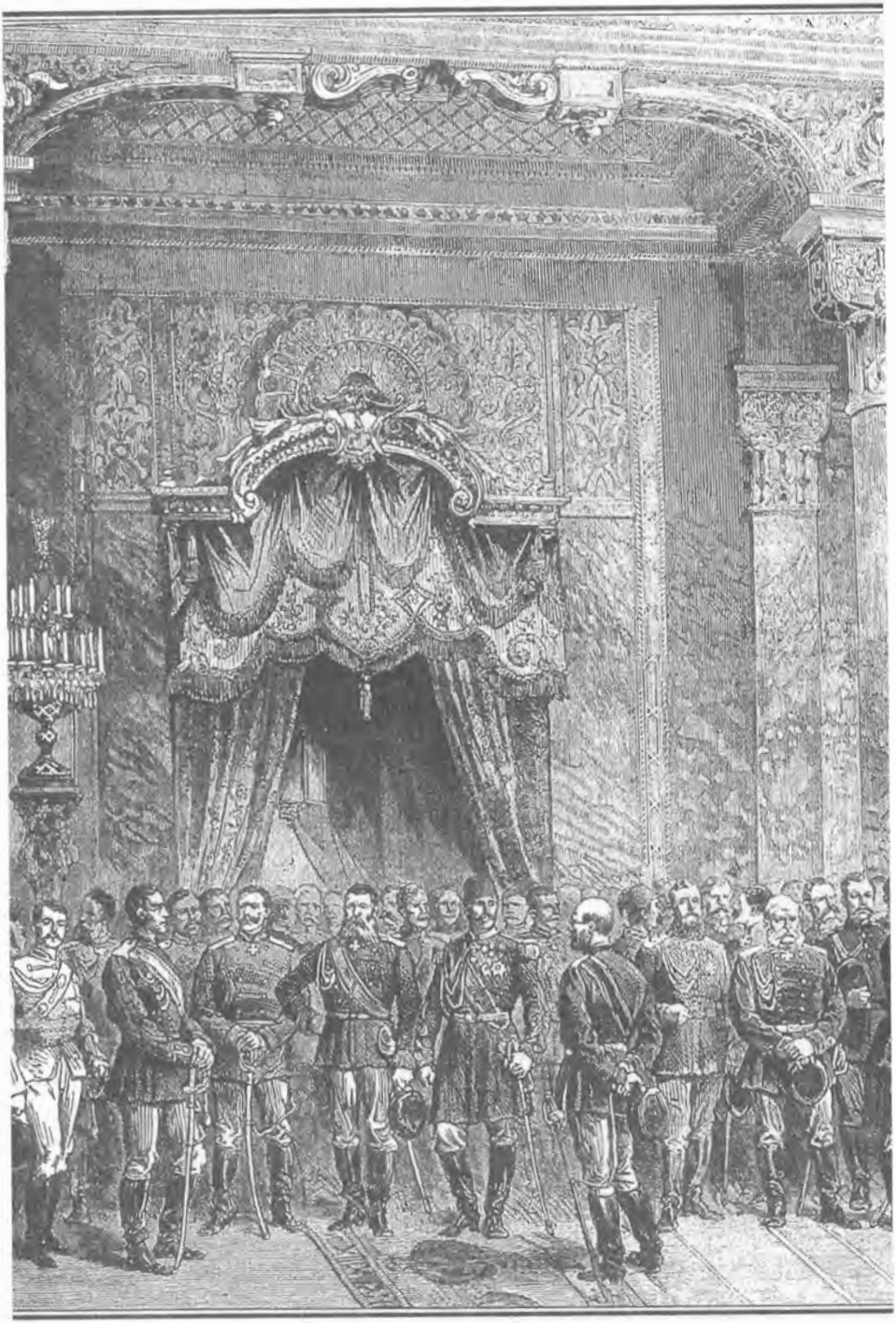

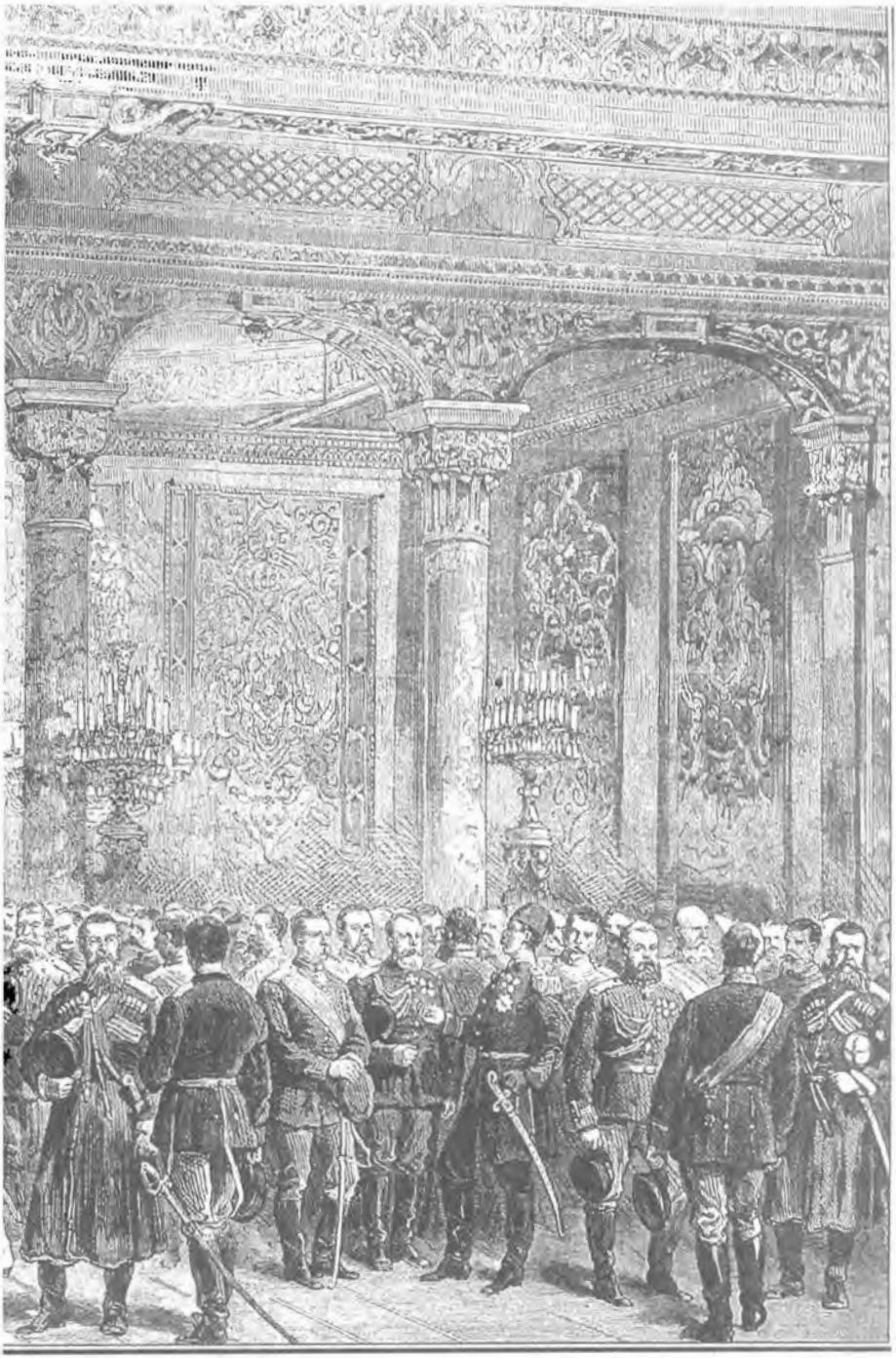
Üstte: Osmanlı'nın Avrupa finans kuruluşlarından ve Galata bankerlerinden aldığı borçları ödeyememesi ve ardından gelen iflas sonucunda, İmparatorluğun tüm sınırlarında yaşanan bağımsızlık hareketleri ve savunmaya dönen savaşlar için yeterli ödenekler ayrılamamış; Gazi Osman Paşa ve askerlerinin yiğitçe savunması parasızlığa yenik düşmüştür. Oysa aynı dönemde Ruslar, tüm ordularını en iyi şekilde donatmış olarak, bütün cephelerde başarı sağlamaktaydılar. Plevne'de yaptığı muhteşem savunmadan sonra, İstanbul halkı Gazi Osman Paşa'yı sevgi ve coşkuyla karşılıyor. *Altta:* Orgeneral Ignatiev, Savfet Paşaya imzalatmak üzere Ayastefanos Antlaşması'nın Fransızca metnini son defa okuyor.

Grand Dük Nikola'nın Sultan II.Abdülhamid'i ziyareti.

1877-78 Rus Savaşı'nın galipleri ve mağlupları, Beylerbeyi Sarayı'ndaki resepsiyonda. Milyonlarca İngiliz sterlini borçlanarak yapılan bu görkemli saraylar ve giderlerine (Abdülaziz zamanında Padişah ve ailesi için tüm imparatorluk memurlarına ödenen top.

lam maaşların yansı harcanıyordu.) ayrılan büyük ödenekler, ekonomiyi geliştirmeye ayrılsaydı; Rus çizmeleri ne İstanbul'u ne de diğer bölgeleri ezip geçebilirdi.

Rus Çarı'nın Askerleri
Edirne Kapalı Çarşısı'nda Osmanlı Fesiyle Alay Ediyorlar

Ruslar Ayastefanos'a kadar gelip de Rus subay ve askerleri sivil elbiseler giyip Yeşilköy-Sirkeci Banliyö treninin pasolu müşterisi olunca, İstanbul ve diğer hudut vilayetlerinin perişanlığı ve sefaleti bir tarafa bırakılmış, bütün gözler İstanbul'a çevrilmişti. Muhacirler, kaçak askerler bu kenti doldurmuş yağma ve hırsızlıklar almış yürümüştü. Asker uzun zamandan beri verilmeyen tayin bedellerini talep ediyor. Memurlar bir türlü tam olarak ödenmeyen maaşları yüzünden olacak rüşvet almadan hiçbir muameleyi sona erdirmiyorlardı. İstanbul başta olmak üzere memleket bir iç savaşın arifesindeydi. Hükümet kaime (kağıt para gibi kullanılan hazine bonosu) ihraç ederek, hiç olmazsa İstanbul'daki buhranı önlemek istemiş, bu para operasyonu memleketin başına Rus yenilgisinden beter dertler aşmıştı. Hazine tam takır olduğundan, dış borçlara yönelik girişimlere ümit bağlanmasını zorunlu kılmıştı. Oysa ne İngiltere ne de Fransa, İstanbul'a içinde bando müzıkasından başka hiçbir savaş gücü olmayan göstermelik gemilerden başka bir şey göndermeye niyetli görünmemişlerdi. İşte bu sıkıntılı ortam içinde, Galata Bankerleri ehveni şer olarak ortaya çıkıyorlardı. Bankerler İstanbul'u Ruslara teslim etmemek için ellerinden geleni yapmaya mecburdular. (Prof.Dr.Haydar Kazgan, "Galata Bankerleri" s.109)

1854-1914 Yılları Arasında Durmadan Dış Borç Alan Osmanlı'nın İflasa Nasıl Gittiği, Halkı Nasıl Vergi Tutsağı Ettiğinin Kronolojik Dış Borç Listesi

Mali problemleri dış borçlanmalar yoluyla çözümlemek, 1854 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğunun geleneksel ve başlıca mali politikası haline gelmişti. Osmanlı İmparatorluğunun gücünü gün geçtikçe azaltan dış borçlanmalara Kınm Savaşı ile başlanmış, daha sonra dış borç taksitlerini ödemek için yeni borçlanmalara gidilmişti.

Dış borç taksitlerini ödemek ve diğer giderleri karşılamak için, yeni gelir kaynakları bulmak veya mevcut vergi sisteminde gelir artırıcı değişiklikler yapmak yerine, daha kolay olan dış borçlanma yolu seçiliyordu. Her yeni dış borçlanmaya bir gelir kaynağı karşılık gösterildiğinden, iç gelir kaynakları üzerinde yabancı etkisi artmış, yabancı kökenli kuruluşlar kurularak "Düyun-u Umumiye" (Genel Borçlar) ve "Tütün Reji İdaresi" gibi, en verimli devlet gelirlerinin yönetimi yabancılara terk edilmişti.

Osmanlı dış borçları sırasıyla şöyledi:

1- **% 6 Faizli 1854 Borçlanması:** Osmanlı İmparatorluğu, müttefikleri İngiltere ve Fransa ile birlikte Rusya'ya karşı savaş açmıştı. Kırım Savaşı diye anılan bu savaşın gerektirdiği giderlerin normal devlet gelirleri ile karşılanması mümkün olamamıştı. İngiltere ve Fransa'nın desteği ile 24.8.1854 günü Londra'da "Palmer Ortakları" ve Paris'te "Goldschmid ve Ortakları" ile ilk dış istikraz mukavelesi yapılmıştı.

5.000.000 İngiliz lirası tutarındaki borçlanmanın faizi % 6'dır. Borçlanmaya karşılık olarak Mısır Valiliğinin 1841 yılında Mehmed Ali Paşaya verilmesine karşılık, Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğuna her yıl ödediği vergi gösterilmiştir. "Mısır Vergisi" diye anılan yıllık 60.000 kise altın (300.000 Osmanlı lirası) devlet geliri, borcun ödenmesi bitinceye kadar 33 yıl, iki yabancı ortaklığa devredilmiş oluyordu.

2- **% 4 Faizli 1855 Borçlanması:** On ay önce yapılan istikrazın Kırım Savaşı giderlerini karşılamaması üzerine, savaş müttefiklerimiz yeniden destek ve kefil olmuşlar, İngiltere'de bulunan özel "Rothchild" müessesesine 5.000.000 İngiliz lirası borçlanılmıştır. % 4 faizli bu borç için karşılık olarak Mısır vergisinden artakalan 1.800.000 frank, İzmir ve Suriye gümrük gelirlerinden de 5 milyon frank yıllık gelir gösterilmişti.

3- **% 6 Faizli 1858 Borçlanması:** Kırım Savaşı giderlerini karşılamak

için yeni vergiler yerine dış borçlanmaya başvurulması, zaten bozuk olan mali durumu iyice sarsmıştı. Öte yandan, tedavülde bulunan kağıt paraların değerlerini % 70 civarında kaybetmeleri, kağıt paraların bir kısmının tedavülden kaldırılmasını zorunlu kılıyordu.

Sonuçta, İngiltere'de bulunan "Dent" ve "Palmer" adlı müesseselerle % 6 faizli ve 33 yıl vadeli 5.000.000 İngiliz lirası tutarında dış borç mukavelesi imzalanmıştır. Borçlanmaya teminat olarak, İstanbul'un gümrük ve oktruva gelirleri gösterilmiştir. Bu gelirlerin tahsili için, devletin egemenliği ile bağdaşamayacak olan bir hüküm mukavelede yer almıştı. Alacaklı iki özel İngiliz müessesesinin temsilcilerinden kurulu bir komisyon bu gelirlerin tahsilini yönetecekti.

4- **% 6 Faizli Mires Borçlanması:** 1860 yılında dış borçların yıllık taksidi 900.000 Osmanlı lirasına ulaşmıştı. Hükümetin dalgalı borçları ve İstanbul'daki çeşitli bankalardan yaptığı kısa vadeli istikrazların toplamı 18 milyon lira tutuyor; böylece zorunlu yıllık ödemeler tutarı 10 milyon lirayı buluyordu. Ödenmesi imkansız olan bu borçların yükünü geçici olarak hafifletmek bir dış borçlanma ile mümkün olacaktı.

Bunun için İngiltere'nin desteği istendi. Fakat İngiliz Hükümetinin, yabancıların Osmanlı Devlet mallarını satın alma hakkına sahip olmaları ve Osmanlı maliyesinin uluslararası bir komisyonun kontrolü altına alınması gibi, bir devletin egemenlik hakları ile bağdaşmayan istekler ileri sürmesi üzerine, Fransa'ya başvuruldu. Bundan da olumlu bir sonuç alınamayınca, Avrupa piyasasında kötü tanınan Mires adındaki bir bankerle istikraz mukavelesi imzalandı. 400.000.000 frank tutarındaki borçlanma % 6 faizli ve 36 yıl vadeliydi. Mires, ortaklarının mahkemeye başvurması sonucu tutuklanınca; henüz 50.930.500 frank tutarında tahvil satılmışken, mukavele feshedildi.

5- **% 6 Faizli 1862 Borçlanması:** Yeniden tedavüle sürülen kağıt paralar, para değerinin hızla düşmesi sonucunu doğurmuştu. Kağıt paraların değerlerini korumak amacıyla bir kısmının madeni para ile değiştirilerek yok edilmesi kararlaştırıldı. Yok edilecek kağıt paraların % 40'ının para ile satın alınması, geri kalanın uzun vadeli borç senedi olan tahvillerle değiştirilmesi yolu seçildi. İngiliz "Devaux" şirketi ve kurulacak Osmanlı Bankasının imtiyazı kendilerine vadedilen "Ottoman Bank" ile tutarı 200.000.000 frank, faizi % 6, vadesi 23 yıl olan istikraz mukavelesi imzalandı. Borca karşılık olarak tütün, tuz, damga ve temettü (gelir) vergileri gösterilmişti.

6- **% 6 Faizli 1863 Borçlanması:** İstanbul bankerlerine olan dalgalı borçların ödenmesi ve gittikçe değerini kaybeden madeni bakır paraların tedavülden kaldırılmasını sağlamak amacıyla, 1863 yılında başka bir dış borçlanmaya girişiidi. Yabancılar tarafından yeni kurulmuş bulunan "Osmanlı Bankası" ile 200.000.000 frank tutarında istikraz mukavelesi imzalandı. % 6 faizli ve 23 yıl vadeli bu borçlanma için çeşitli illerin gümrük geliri, Bursa ve Edirne'nin ipek aşarı, Midilli, Karesi ve İzmir zeytinyağı aşarı, tuz resmi ve tütün aşarı karşılık gösterilmişti.

7- **% 6 Faizli 1865 Borçlanması:** Dış ve iç borçların 1866 yılı taksitlerinin ödeme zamanı yaklaşınca, yalnızca borçları ödemek amacıyla yeniden borçlanmalara gidilmesi tek çıkar yol olarak düşünülmüştü. 1865 yılının son günlerinde "Bank-ı Osman-i Şahane" (Osmanlı Bankası) Fransız "Crédit Mobilier" ve "Société Générale" ile 150.000.000 franklık bir istikraz mukavelesi imzalandı. % 6 faizli ve 21 sene vadeli bu borçlanmaya Ergani-Maden bakır madeni hasılatı ile Anadolu ağnam resmi karşılık olarak gösterilmişti.

8- **1865 Birinci Tertip Umumi Borçları**: Devletin iç ve dalgalı borçlarını uzun vadeli bir dış borçlanmaya çevirerek geçici bir rahatlık sağlamak amacıyla, İngiliz "General Credit and Finance" müessesesi ile 40.000.000 liralık bir istikraz mukavelesi imzalandı. 37 yıl vadeli ve % 5 faizli bu istikraz için şimdiye kadar olduğu gibi belirli bir devlet geliri yerine devletin genel geliri karşılık gösterilmişti.

9- **% 6 Faizli 1869 Borçlanması:** Beş yıla yakın bir süre dış borçlanmadan kaçınılmış, bu arada devlet memurlarının birer aylıklarını hazineye terk etmelerinin sağlanması ve memur aylıklarının yarısının % 10 faizli eshamlarla ödenmesi gibi yollar seçilerek, mali darlık hafifletilmek istenmişti. 1869 yılı geldiğinde, bütçe açığının kapanması, dalgalı borçların ve dış borçlar taksitlerinin ödenmesi son derece güçleşmiş, yeni bir dış borçlanma hazırlıklarına girişilmişti. Fransız "Comptoir d'Escompte Bankası" ile 555.555.500 franklık, % 6 faizli istikraz mukavelesi imzalandı. Bu dış borç için devlet gelirlerinden önemli bir kısmı karşılık gösterildi. Karşılık gösterilen gelirler şunlardı: Cezayir, Halep, Adana, Suriye, Yanya ve Trabzon vilayetleri aşarından 22.300.000 frank; Bursa vilayeti aşarından 8.100.000 frank; Bosna vilayeti aşarından 4.500.000 frank; Aydın ve Menteşe vilayetleri aşarından 2.700.000 frank; Konya aşarından 3.500.000 frank; Bağdat varidatından 5.700.000 frank, ağnam resmi fazlasından 13.600.000 frank.

10- **% 3 Faizli 1870 İkramiyeli Rumeli Demiryolları Borçlanması:** Rumeli demiryollarının yapımının Belçika bankerlerinden Baron Hirsch tarafından düzenlenecek ve hükümetce onaylanacak bir istikrazla sağlanması öngörülmüştü.

Daha sonra yapılacak olan demiryolu istikrazları hakkında ön fikir verebilmek için, bu istikrazın yürütülüş biçimi hakkında biraz ayrıntılı bilgi vermeyi yararlı bulmaktayız.

Baron Hirsch, ikramiyeli bir istikraz planı hazırladı. İstikraz 105 yıl sonra, yani 1974 yılında sona erecek, her yıl 6 defa çekiliş yapılmak suretiyle 104 yılda 98.000.000 frank ikramiye dağıtılacaktı. Baron Hirsch, 400 frank itibari değeri olan 1.980.000 adet tahvilin hepsini 128.50 frank üzerinden, yani her bir tahvili % 32 değeri ile satın aldı. Sonra bu tahvillerden 750.000 adedini bir Avrupa sendikasına, adedi 150 franktan sattı ve sendikaya bu tahvillerin satışından yapacağı kârdan % 30 pay almak şartını da kabul ettirdi. Sendika bu tahvilleri 180 franktan piyasaya sürdü ve kârının % 30'unu Baron Hirsch'e ödedi.

Baron Hirsch, geri kalan 1.230.000 adet tahvili de 170 franktan satışa çıkardı. Böylece sendikaya yaptığı satıştan 16.125.000, sendikanın halka tahvil satışından doğan kârın % 30'undan 6.750.000 ve daha sonra kendisinin yaptığı tahvil satışından 51.045.000 frank olmak üzere, yalnızca tahvil satışlarından 73.920.000 frank kâr sağlamıştı.

İtibari değeri 792.000.000 frank olan bu borçlanmanın gerçek hesabı, 254.430.000 frank gibi düşük bir miktardır. İşin daha da garip yönü, yıllık ödeme miktarı 27.965.700 frank ve borç 105 senede tamamen ödenmiş olacağından, devlet 254.430.000 franga karşılık 2.936.398.500 frank gibi son derece büyük bir melağ ödemek zorunda kalmıştı.

11- % 6 Faizli 1871 Borçlanması: 1870 Alman-Fransız Savaşı İstanbul mali piyasasını etkilemiş, hükümet kısa vadeli avans bile sağlayamaz olmuştu. Dış borçların yıllık taksitlerini ödemek amacıyla "Crédit Général Ottoman", "Louis Cohen Sons" ve "Dent Palmer" grubu ile yapılan anlaşma sonucu, % 6 faizle 5.700.000 sterlin tutarında istikraz yapıldı. 750.000 Osmanlı lirasına çıkarılan Mısır vergisinin 1854 ve 1855 istikrazları için gereken miktardan artakalanı karşılık gösterilmişti.

12- % 9 Faizli 1872 Hazine Tahvilleri: Avusturya sermayedarları, başlıca amacı Osmanlı Hükümetine avans vermekten ibaret olan "Avusturya-Osmanlı" ve "Avusturya-Türk" adlarında iki banka kurmuşlardı. Dış

borç kuponlannın 1872 Ocak taksidi, kuruluşlarını izleyen günlerde bu bankalardan alınan avanslarla ödenebilmişti. Bu kez, dış borçların yıllık taksitlerini ödeyebilmek için çıkarılan 5, 6, 7 yıl vadeli ve % 9 faizli ve 278.155.000 frank değerindeki hazine tahvilleri % 98,5 ihraç fiyatıyla bu bankalara satılarak borçlanıldı. Edime, Tuna, Selanik vilayetleri gelirleri ile Anadolu ağnam resmi karşılık gösterilmişti.

13- **1873 Umumi Borçları (II.Tertip):** 1872 hazine tahvillerinin zamanında ödenemeyeceği anlaşılınca % 5 faizli 22.252.400 liralık tahvil çıkarılmış, elde edilen para ile dış borçların ödenmesine çalışılmıştır.

14- **% 6 Faizli 1873 Borçlanması:** Osmanlı tahvillerinin değerlerinin düşmesine, kuponların geciktirilerek ödenmesine ve İmparatorluğun mali iflasa doğru gitmekte olduğunun açıkça bilinmesine rağmen; Hükümet Avrupa piyasalarından borçlanma olanağına sahip bulunuyordu. Çünkü borçlanmalara gösterilen karşılıklar, vilayetlerin gümrük ve aşar gelirleriydi. Yabancı müesseseler bu güvenceye çok değer veriyorlar, gerektiğinde kendi hükümetlerinin desteğiyle bu gelirlere el koyacaklarını ümit ediyorlardı.

Bu koşullar altında "Crédit Mobilier" müesseseleri ile 694.444.500 franklık bir istikraz mukavelesi imzalandı. % 6 faizli bu istikraza, Tuna vilayeti aşanndan 1.200.000, Anadolu ağnam resminden 750.000 lira, Istanbul Tütün Rejisi gelir fazlasından 300.000 lira, Ankara vilayeti aşanndan 150.000 lira ve genel devlet gelirleri karşılık gösterilmişti.

15- **1874 Umumi Borçları (III.Tertip):** 1874 yılına gelindiğinde, yine de dış borçlann taksitlerini ödemek bir problem olmuştu. Çeşitli yerli ve yabancı kaynaklardan sağlanan avanslarla kısa bir süre sıkıntı hafifletiimiş ise de konunun çözümü için yeni ve büyük bir dış borçlanmaya ihtiyaç duyulmuştu. Osmanlı Bankası ile 1.000.000.000 franklık bir istikraz mukavelesi imzalanmış, bu istikrazia dalgalı borçların ve bütün dış borçlara ilişkin faizlerin hemen ödeneceği ilan edilmişti.

İflas ve Ödemelerin Durdurulması

1874 yılına kadar 20 yıllık bir süre içerisinde 15 dış borçlanma yapılmış, Osmanlı İmparatorluğunun eline yuvarlak olarak 127 milyon lira geçmiş, buna karşılık 239 milyon lira borçlanılmıştı. Arada ödenen komisyonlar da hesaba katıldığında, ele geçen para daha az olmakta ve ele geçen miktann iki katına yakın bir meblağ borçlanılmış bulunmaktadır. 1875 yılı bütçe geliri 25 milyon lira olduğu halde, o yıl ödenmesi gerek-

li dış borçlar taksidi 13 milyon lira ve dalgalı borçlar tutarı 17 milyon lira dolayındaydı. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğunun bütün bütçe geliri o yıl ödenecek borçlara yetmediği gibi, bütçe 5 milyon lira da açık veriyordu. Oysa İmparatorluğun ayakta durması ve hayatın devam ettirilmesi için gerekli cari giderlerin karşılanması gerekiyordu. Bu durum iflas demekti. Hükümet, 1865 yılından itibaren borçlarını güçlükle ödeyebilmiş, yeni dış borçlarla iflasını geciktirmişti. Kaçınılan son gelip çatmış, 6 Ekim 1875 günü yayınlanan bir kararname ile yabancı elçilere ve gazetelere iflas durumu resmen açıklanmıştı. Bütün iç ve dış borçların faiz ve borç ödemeleri 5 yıl için yarıya indiriliyor ve ileride bu sürenin 5 yıl daha uzatılabileceği bildiriliyordu.

Ne var ki, bundan sonra yarıya indirilen ödemeler de yapılamadı, 1876 Nisanında bütün dış borç taksitlerinin ödenmesi durduruldu. Bu tarihten sonra alacaklılara hiçbir ödeme yapılamadı. Bu durum 20 Aralık 1881 de yayınlanan "Muharrem Kararnamesi"ne kadar sürmüş, borçlar yeni bir düzene bağlanmış ve bu düzeni yürütmek için "Düyun-u Umumiye" diye anılan yabancı alacaklılardan oluşan bir yönetim kurulmuştu. Bu yönetim, borçlara karşılık gösterilen devlet gelirlerini toplamakla görevlendirilmişti.

Osmanlı İmparatorluğunun dış borçlanmalarının, ödemelerin durdurulmasından sonraki gelişimini izlemeye ve 1919 Türkiyesi'nin dış borçlarını ortaya koyacak sonuçlar çıkarmaya devam edelim.

16- **1877 Muhafazal Hukuku Osmanlye Borçlanması:** 1877 yılında başlayan 1877-78 Rus-Osmanlı Savaşı giderlerini karşılamak için, Osmanlı Bankası ve Londra'da "Glayn Mills, Currie ve Or." aracılığı ile doğrudan doğruya halka başvurarak dış borçlanmaya girişildi. Tahviller söz konusu müesseseler tarafından satılığa çıkarıldı. Fakat kimse satın almaya istekli olmadı. Borç ödemelerinin durdurulduğu bir sırada, halkın tahvil satın almaması olağandı. İstikrazın fiyasko ile sonuçlanması üzerine, 5.000.000 sterlin tutarında olan % 5 faizli tahvillerin tümünü % 52 fiyatla Osmanlı Bankası satın aldı.

17- **1886 Gümrükler Borçlanması:** Osmanlı Bankasından çeşitli zamanlarda alınan avansların ödenmesi amacıyla, aynı bankadan 4.500.000 lira tutarında istikraz yapıldı. Bu istikraza karşılık, gümrük gelirleri hasılatından yılda 390.000 lira ayrılacak, gümrük idaresi bu parayı doğrudan doğruya Osmanlı Bankasının çeşitli vilayetlerindeki şubelerine yatıracaktı.

18- **1888 Saydı Mahî (balık avı) Borçlanması:** Almanya'dan satın alınan askeri malzemenin bedelini ödemek amacıyla 30.000.000 marklık bir istikraz "Deutsche Bank"la imzalandı. Karşılık olarak Düyun-u Umumiye'ye ayrılan ve başta balık avı resmi bulunan gelirler gösterilmişti.

19- **1890 Tebdil Borçlanması:** Muharrem kararnamesine göre dış borçlar bir sıraya göre ödenecekti. Düyun-u Umumiye'ye ayrılan gelirlerin azlığı nedeniyle ancak ön sırada bulunan borçlar ödenebiliyordu. Bütün borçların ödemelerden yararlanmasını sağlamak için, Hükümet, Düyun-u Umumiye ve Osmanlı Bankası arasında borçları yeniden düzenleyen bir mukavele imzalandı. Eski borçların bir kısmı yeni bir borçlanmaya dönüştürüldü.

20- **1890 Osmanlıye Borçlanması:** İç ve dış dalgalı borçların uzun vadeli bir borca tahvili için, Hükümet hesabına Osmanlı Bankası tarafından 4.545.000 sterlinlik % 4 faizli ve 41 sene vadeli istikrazın tahvilleri satışa çıkarıldı. Karşılık olarak Bursa, Karahisar, Karasi, Kırşehir, Kayseri ve Yozgat vilayetleri hububat aşarı ile gümrük hasılatı gösterildi. Düyun-u Umumiye İdaresi bu gelirleri tahsil ederek Osmanlı Bankasına teslim edecekti.

21- **% 4 Faizli 1891 Borçlanması:** "1877 Muhafazai Hukuku Osmaniye" istikrazının daha uzun vadeli olmasını sağlamak amacıyla Osmanlı Bankası ve "Rothscild" müessesesi ile yeni bir mukavele imzalanmıştır. Eskisinin yerine geçen 6.316.920 sterlinlik bu istikrazın faizi % 4, vadesi 60 yıldı. Karşılığı 1877 istikrazında gösterilen 280.622 sterlin tutarındaki Mısır vergisidir.

22- **1893 Tömbeki Borçlanması:** Bütçe açığını kapama isteğiyle, bir yabancı banker grubuyla 1.000.000 lira tutarında, % 4 faizli ve 41 yıl vadeli istikraz mukavelesi imzalandı. Karşılık olarak Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde tömbeki (nargile ile içilen keyif verici bir madde) tekeli imtiyazı sahibi şirketin devlete vermekte olduğu yıllık 40.000 lira ile aynı şirketin Yemen, Bağdat ve Basra gümrüklerine ithal edeceği tömbekilerin gümrük vergilerinden her yıl keseceği 11.500 lira gösterilmişti.

23- **1894 Şark Şimendiferleri Borçlanması:** Rumeli demiryolları imtiyazını alan şirket, 1885 yılında Hükümete 23.000.000 frank avans vermişti. Dokuz yılda bu avansın onda biri ödenebilmişti. Avansın geri kalanını ödemek için "Deutsche Bank" ve "Banque Internationale" ile 40.000.000 franklık, % 4 faiz ve 64 yıl vadeli istikraz imzalandı. Avans

ödendikten sonra kalan miktar diğer işlere harcandı. Dış borca, yabancıların imtiyaz haklarına sahip olduklan demiryolları işletmesinin her yıl Hükümete vermek zorunda olduğu kilometre başına 1.500 franklık gelir karşılık olarak ayrılacaktı.

24- **1894 Mısır Vergisi ile Temin Edilen Osmanlye Tahvilleri:** Mısır vergisi karşılık gösterilen 1854 ve 1871 yılı istikrazları, vadelerinin uzatılmasını sağlamak için yeni bir istikraza dönüştürülmüştür. 8.212.340 sterlin tutarındaki yeni istikrazın faizi %3,5, vadesi 61 yıldır. Karşılık, dönüştürülen eski istikrazlar karşılığını teşkil eden Mısır vergisidir.

25- **% 5 Faizli 1896 Borçlanması:** Osmanlı Bankası ile diğer yabancı şirketlere olan dalgalı borçları ödemek ve Girit İsyanı olayının gerektirdiği giderleri karşılamak amacıyla, Osmanlı Bankası ile 3.272.720 liralık, % 5 faizli ve 49 yıl vadeli istikraz mukavelesi imzalandı. Karşılık gösterilen Aydın, Bursa, Selanik vilayetlerinin ağnam resmi ile Bursa, Karahisar, Karasi, İzmir, Sarıhan, Menteşe, Denizli ve Biga Sancaklarının palamut, afyon ve zeytinyağı aşarı Düyun-u Umumiye tarafından tahsil edilerek Osmanlı Bankasına ödenecekti.

26- **1902 Gümrük Borçlanması:** 1886 gümrük istikrazı, Osmanlı Bankası ile imzalanan mukavele gereğince 8.600.020 liralık, % 4 faizli yeni bir istikraza dönüştürülmüştür. Karşılık olarak eski istikraza gösterilen yıllık 390.000 lira tutarındaki gümrük vergisi devam ettiriliyordu.

27- **1903 Bağdat Borçlanması (I.Tertip):** Konya'dan Basra Körfezi'ne uzanacak demiryolu yapımı için Anadolu Osmanlı Demiryolu, Deutsche Bank ve Düyun-u Umumiye ile Hükümet arasında 2.376.000 liralık, % 4 faizli ve 98 yıl vadeli bir istikraz imzalandı. Karşılık olarak Konya vilayeti aşarından 36.000, Halep ve Urfa Sancakları aşanndan 70.000 olmak üzere 106.000 lira ayrılıyordu. Bu miktarlar her yıl Düyun-u Umumiye tarafından tahsil edilerek Deutsche Bank'a verilecekti. Bu borçlanma ile elde olunan para, demiryolunu inşa edecek olan Bağdat Demiryolu Şirketine (Alman Şirketi) kilometre teminatı olarak verildi.

28- **1903 Saydı Mahi (balık avı) Muhavvel Borçlanması:** 1888 Saydı Mahi İstikrazının ödenmeyen 18.042.400 marklık kısmını uzun vadeye dönüştürmek ve yeni bir dış borçlanma sağlamak için Deustche Bank ile 48.960.000 marklık, % 4 faizli ve 55 yıl vadeli Istikraz mukavelesi imzalanmıştır. Düyun-u Umumiye tarafından tahsil olunarak Deutsche Bank'a ödenecek olan karşılıklar şunlardı:

a) Düyun-u Umumiye İdaresinin yönetimine bırakılan yerler dışındaki balık avı resmi, kara avı tezkereleri, deniz avı tezkereleri, tömbeki beyiyesi, ipek aşarı,

b) Düyun-u Umumiye İdaresinin onaylamasıyla damga resmi konusunda alınacak yeni kıymetli kağıtlar hasılatından devlete düşen hisse,

c) İzmir Sancağı hububat aşanndan 30.000,

29- **1903 Düyun-u Mübeddelel Muvahede (Dış borçların birleştirilmesi ve değiştirilmesi):** Muharrem Kararnamesi uyarınca gelir, ödenecek borçlar çıktıktan sonra kalan miktar itibari değerin % 5'ini, yani 5.850.000 lirayı aşarsa, bu miktarın fazlasının Hükümete geri verilmesi gerekiyordu. Bu hüküm dış borç alacaklılarının yararlarına aykırı bir uygulama doğuruyordu. Öte yandan gelir çoğaldıkça ödenecek faiz ve itfa zararları da arttığından, Hükümet daha fazla para ödemek durumunda kalıyordu. Bu nedenle, Muharrem Kararnamesi'nin söz konusu hükümlerinden her iki taraf ta memnun değildi.

14.9.1903 günü Düyun-u Umumiye İdaresi ile Hükümet arasında bir borç birleştirme anlaşması yapıldı. Buna göre, Muharrem Kararnamesi uyarınca ihraç olunan tahvillerden tedavülde bulunanlara karşılık 32.738.722 liralık % 4 faizli yeni tahviller çıkanldı. Ayrıca, Düyun-u Umumiye İdaresine ayrılan gelirin yetmemesl halinde yıllık taksitlerin ödenmesini aksatmamak için "ihtiyat akçesi" kuruluyordu.

30- **% 4 Faizli 1904 Borçlanması:** "Osmanlı Bankası" ve "Comptoir National d'Escompte" ile Hükümet arasında 2.750.000 lira, % 4 faiz ve 56 yıl vadeli istikraz mukavelesi imzalanmıştır. Karşılık olarak, Düyun-u Umumiye İdaresine bırakılmış olan gelir fazlasından hükümet payı gösterildi.

31- **% 4 Faizli 1901-1905 Borçlanması:** Osmanlı Bankası ile 1901 yılında imzalanan Istikraz mukavelesi, 1903'te % 4 faizli ve 2.667.664 liralık istikraza dönüştürülmüştü. Bu kez, 1903 Istikrazının tutarı 5.306.664 liraya çıkanlıyordu. Karşılık olarak Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından tahsil olunan aşardan hükümet payı olarak aynlan % 0,5 ile Menteşe Sancağı ve Antep, Sergice, Cuma, Raka, Ünye, Terme aşan gösteriimiştl.

32- **1905 Askeri Teçhizat Borçlanması:** 1904 yılında Almanya'dan alınan askeri malzemelerin bedelleri ile Anadolu demiryolian ve Deutsche Bank'a olan avans borçlarını ödemek için, Deutsche Bank ile 2.640.000 liralık, % 4 faizli ve 56 yıl vadeli istikraz mukavelesi imzalanmıştır. Karşılık olarak, Düyun-u Umumiye İdaresine yönetimi bırakılmış

olan demiryolları kilometre teminatına ayrılan gelirlere yapılan % 6 askeri teçhizat resmi zammı tutarları gösterilmiştir.

33, 34- **1908 Bağdat Borçlanması (II. ve III. tertip):** Bağdat demiryolunun Bulgurlu-Halep arasında 840 kilometrelik kısmının inşaatında kullanılmak üzere, Bağdat Demiryolu Şirketine kilometre teminatı ödemek için bir istikraz yapılmıştır. Bağdat Demiryolu Şirketi, Deutsche Bank ve Düyun-u Umumiye İdaresi ile imzalanan mukavele gereğince 2 tertipten oluşan 10.727.200 lira tutarında, % 4 faizli ve 97.5 yıl vadelidir.

Bu istikraza karşılık ayrılan devlet gelirleri şunlardır:

a) Düyun-u Umumiye İdaresinin yönetimine bırakılan gelirler fazlasından Hükümete ayrılan % 75 pay,

b) Bulgurlu-Halep ve Tellihabeş- Halep demiryolu gelirlerinden Hükümete düşen pay,

c) Bu gelirler yetmediği takdirde, Konya, Adana ve Halep vilayetleri ağnam resminden tamamlayıcı miktar.

35- **% 4 Faizli 1908 Borçlanması:** 23 Temmuz 1908 günü Meşrutiyet kurulduğunda, bütçedeki açık ve yüksek faizli bazı avansların zamanında ödenememesi önemli mali güçlükler yaratıyordu. Bu amaçla Osmanlı Bankası ile 4.711.124 lira tutarında % 47 faizli ve 56 yıl vadeli istikraz anlaşması yapıldı. Gümrük gelirlerinden yılda 180.000 lira ve Düyun-u Umumiye İdaresince yönetilen demiryolu kilometre teminatına ayrılan gelirlerin paylarından yılda 40.000 lira ile bu istikraz ödenecekti.

36- **% 4 Faizli 1909 Borçlanması:** Bütçe açığını karşılamak amacıyla Osmanlı Bankası ile yeni bir istikraz mukavelesi daha imzalanmıştır. 7.000.004 lira tutarındaki bu istikrazın faizi % 4, vadesi 41 yıldır. Gösterilen karşılığın öyküsü ilginç olduğundan özetlemeyi uygun buluyoruz. Osmanlı İmparatorluğunun acı yenilgisi ve Rusların İstanbul semtlerinden Yeşilköy'e ilerlemeleriyle sonuçlanan 1877-78 Savaşı, Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile bitirilmişti. Antlaşma uyarınca Rusya'ya savaş tazminatı ödememiz gerekiyordu. Savaş tazminatının yıllık taksidi olan 350.000 lira için Konya, Bolu, Sivas, Adana vilayetleri aşarı ile Halep vilayeti ağnam resmi karşılık gösterilmişti. Fakat, Bulgaristan 1908 yılında istiklalini ilan ettiği zaman, Bulgar Çarı Ferdinand, Bulgaristan topraklarından geçen demiryollarına elkoymuş; Osmanlı Hükümeti de el koyulan demiryollarının bedelini istemişti. Bunun üzerine, Rusya Bulgaristan'a bu bedeli avans olarak vermeyi üzerine aldı ve Osmanlı İmparatorluğundan

her yıl almakta olduğu savaş tazminatı taksidini, 1910-1950 yılları arasındaki 40 yıllık süre için almayacağını açıkladı. Böylece fiilen ödenmekten kurtulunan savaş tazminatının yıllık taksitleri, bu yeni borçlanmaya ayrılmış oldu. Savaş tazminatı taksitleri bundan böyle 1950 yılına kadar Osmanlı Bankasına ödenecekti.

37- **1910 Soma-Bandırma Demiryolu Borçlanması:** İzmir-Bandırma demiryolu imtiyazını alan şirketle yapılan anlaşma uyarınca, herbiri 22 lira değerinde 77.832 adet tahvilin şirkete verilmesi gerekiyordu. Bunu sağlamak için 1.712.304 liralık, % 4 faizli ve 82 yıl vadeli bir istikraz mukavelesi söz konusu şirketle imzalanmıştır. Demiryolu gelirinden hükümete ayrılan pay karşılık gösterilmiş, yetmemesi halinde tütün gelirleri ile tamamlanması kabul edilmiştir.

38- **Hüdeyde-Sana Demiryolu Borçlanması:** Hüdeyde-Sana demiryolu inşaatı için, Hükümetle demiryolu imtiyazı sahibi şirket arasında imzalanan mukavele gereğince bu istikraz yapılmıştır. Tutarı 1.000.010 lira, faizi % 4, vadesi 95 yıl olan istikraza ait 42850 adet tahvil % 84 değeri üzerinden imtiyaz sahibi şirkete verilmiş ve Hüdeyde gümrük gelirleri karşılık gösterilmiştir.

39- **% 4 Faizli 1911 Gümrük Borçlanması:** 8 milyon liraya ulaşan bütçe açığını kapamak amacıyla, Deutsche Bank'la 7.040.000 liralık, % 4 faizli bir istikraz mukavelesi imzalanmıştır. İstanbul vilayeti gümrük gelirinden yılda 550.000 liranın bu istikraza karşılık olarak ayrılması kararlaştırılmıştı.

40- **Konya Ovası Sulama Borçlanması:** Aslında bir taahhüt özelliğinde olan borç, belirli bir faiz ve itfa ile 35 yıl vade gibi istikraz benzerliği gösterdiğinden, istikraz olarak anılmaktadır. Hükümetle Anadolu Demiryolu Şirketi arasında yapılan bir anlaşma ile Konya Ovası sulama tesisleri yapımı işini söz konusu şirket yürütecekti. Yapımı biten tesislerin geçici teslimi sırasında yapılan giderlerin 818.970 lira olduğu hesaplanmıştı. Bu miktar, Hükümetin şirkete olan borcuydu ve yapılan anlaşma uyarınca bu borç % 5 faizle 35 yılda ödenecekti. Aşağıda belirtilen gelirler, borca yıllık karşılık olarak ayrılmış bulunuyordu:

a) Kilometre teminatı olarak ayrılan ve Düyun-u Umumiye İdaresince tahsil olunan aşarın artanından 25.000 lira,

b) Sulanan yerlerin aşar gelirinin son beş yıllık ortalama gelirine oranla göstereceği fazlalık miktarı,

c) Kurutulan arazilerin satış bedelleri.

41- **1913 Doklar Borçlanması:** Tersanenin geliştirilmesini sağlamak amacıyla devletin de katılmasıyla "W.G.Arm"la birlikte bir şirket kurulmuştu. Bu şirketin 1.485.000 liralık sermayesi için de % 5,5 faizli ve 30 yıl vadeli tahviller çıkarılmıştı. Bu borçlanmaya Sivas vilayeti aşarından yıllık 88.550 lira gelir ayrılmış, bu gelirin tahsili Düyun-u Umumiye İdaresine bırakılmıştır.

42- **% 5 Faizli 1914 Borçlanması:** İtalya ile yapılan Trablus Savaşı; Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ ile yapılan Balkan Savaşı'nın ortaya çıkardığı olağanüstü giderleri karşılamak amacıyla Hükümet avanslar almak zorunda kalmıştı. İstanbul bankalarından ve demiryolu imtiyazı verilen şirketlerden alınan bu dalgalı borçlann tutarı 1914 yılında 33.000.000 lira gibi büyük miktarlara ulaşmıştı.

Dalgalı borçların ödenmesini sağlamak amacıyla Osmanlı Bankası ile 500.000.000 franklık, % 5 faizli ve 48 yıl vadeli bir istikraz imzalanmıştır. Karşılık olarak gösterilen gelirler şunlardır:

a) Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından yönetilen çeşitli gelirler fazlasıyla İzmir Sancağı ile Sivas vilayeti aşarının başka istikrazlara ayrılan miktarlarından artacak kısım:

b) Aşar üzerine konulan % 1 oranında iane payı,

c) Trabzon vilayeti gümrük gelirinden 150.000 lira,

d) İstanbul vilayeti gümrük gelirlerinden, önceki istikrazlar için ayrılan miktar çıktıktan sonra kalandan, 350.000 lira.

Birinci Dünya Savaşı Öncesi Dış Borçların Durumu

Osmanlı İmparatorluğu Hükümetlerinin yapmış oldukları dış borçlanmalar, yukarıda özetlendiği gibi 42 dış borçlanmadan oluşmaktadır. Borçlanılan miktar toplam olarak 402 milyon altın Osmanlı lirası tutarında olmakla beraber, devletin eline geçen miktar ancak 243 milyon altın Osmanlı lirası dolayındadır. Zira, dış borçlanma sırasında ihraç bedeli olarak borç tahvilleri verilirken borcun önemli bir kısmı kesilmekte; ayrıca komisyon ve benzeri giderler de düşülünce, ele geçen miktar son derece azalmaktadır. Toplam dış borçlanma 402 milyon ve ele geçen miktar 243 milyon altın Osmanlı lirası olduğuna göre, borçlanılan miktarın ancak % 60.4'ü devletin eline geçmiş demektir.

Osmanlı İmparatorluğu dışa borçlandığı her 100 liranın ancak 60,4 lirasından yararlanma olanağına sahip olduğuna göre, böylesine pahalı temin edilen paraların dikkatli bir seçimle verimi en yüksek işlere harcanması gerekmekteydi. Oysa, uygulama tamamen ters yönde yürütülmüş, verimli işlere harcanmayan dış borçlarla bir önceki borçlanmanın yıllık taksidi ödenerek geçici ferahlık yaratılmış, böylece yeni borçlanmalara yol açılmıştır.

Dış borçların ne derece pahalı sağlandığına ve nasıl verimsiz işlere harcandığına en iyi örnek, Padişah Abdülaziz devrinde (1861-1875) yapılan dış borçlanmaların harcanış biçimine ilişkin resmi belgelerde görülmektedir. Abdülaziz devrinde yapılan borçlanmaların harcanış yerleri yüzde oranları itibariyle şu şekildedir:

Toplam borçlanmanın; % 50'si emisyon zararıdır.

% 14'ü demiryolu yapımında kullanılmıştır.

% 12'si hazineye kalmıştır.

% 10'u dış borçlanmaların faiz ve taksit ödemelerinde kullanılmıştır.

% 5'i saray giderlerinde harcanmıştır.

% 5'i iç borçların faizlerinin ödenmesinde kullanılmıştır.

% 2'si donanmaya savaş gemileri satın alınmasında harcanmıştır.

% 2'si borçlanmaların komisyon ücreti, tahvillerin basım gideri, sigorta ve diğer giderler karşılığı olarak ödenmiştir.

1914 yılında, Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na girmeden önce dış borçlar toplamı 153.7 milyon Osmanlı lirasıdır.(1) Devlet gelirlerinin % 28.2'si her yıl dış borçların ödenmesine ayrılmaktadır.

Düyun-u Umumiye İdaresinin rapor ve bulgularına göre, Osmanlı dış borçlarının alacaklı özel kişilerin uyruklarına göre 1900 ve 1914 yıllarındaki oransal dağılımı şu şekildedir:(2)

Osmanlı Dış Borç Alacaklılarının Ülkeler Arası Dağılımı
(Oransal Olarak)

Ülke	1900 %	1914 %
Fransa	45	49
İngiltere	11	7
Almanya	12	20
Belçika	18	11
Hollanda	4	3
İtalya	1	1
Avusturya-Macaristan	2	1
Türkiye	7	8

Görüldüğü gibi 1900 yılından sonra İngiltere ve Belçika'nın Osmanlı dış borçları içindeki payları azalırken, Fransa ve Almanya'nın artmaktadır.

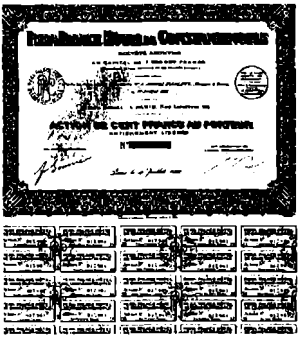
(1) Düyun-u Umumiye İdaresinin Paris'teki Maliye Komisyonuna sunduğu rapor.
(2) Tevfik Çavdar, "Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye", s.172.

1914 yılında, Almanya'nın yanı sıra Birinci Dünya Savaşı'na katılmadan önce, Almanya'nın payının % 40 dolayında artmış olduğu görülüyor. Almanya, Osmanlı İmparatorluğunu kendi yanına çekmek için **yardım değil, dış borçlanma teklif etmektedir**. 1915 yılından başlayarak her yıl % 6 faizli 5.000.000 altın lira avans verecektir. 1915 yılına ait ödemenin 250.000 lirası anlaşmanın imzasından 10 gün sonra, 750.000 lirası da Rusya veya İngiltere ile savaşa başladığımız tarihten sonra 10 gün içinde ve savaş sürdüğü sürece her ay ayrıca 400.000 lira teklif olunmaktadır. Bu duruma göre önce savaş ilan edilecek, sonra para ödenecektir.

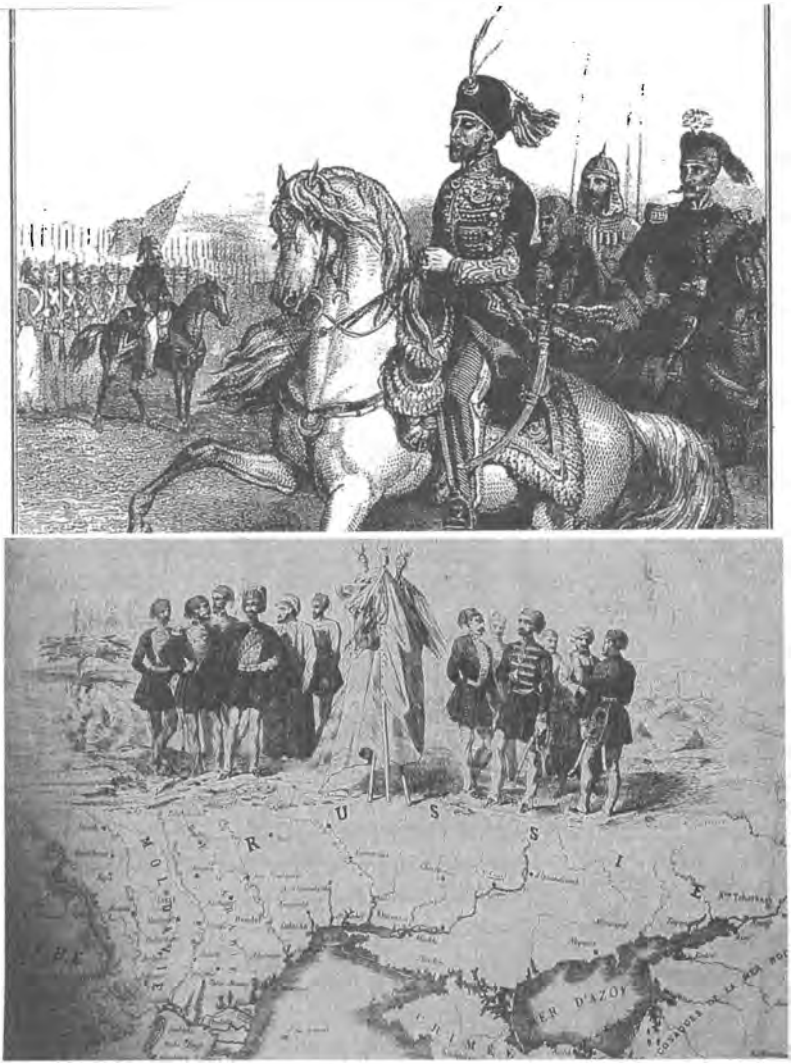

Alman İmparatoru Wilhelm, bir Romalının "civis Romanus sum" demesi gibi, herkese "Alman yurttaşıyım" dedirtmek isterken: Almanya'nın dünyayı sömüreceğini ilan ediyordu. Alman emperyalizminin adamı Paul Rohrmach, Osmanlı İmparatorluğunu finans, yatırım olanağı ile birlikte, ucuz ham madde deposu olarak kullanabileceğini, verimli alanlara Alman kolonilerinin yerleştirilebileceği üzerine projeler hazırlamıştı. Resim: Bir Fransız illüstratöre ait. Bibliothèque Nationale, Paris.

Osmanlı Para Piyasasının En Renkli En Entrikalı Dünyası GALATA BORSASI

1860'lardan itibaren Galatada'ki Komisyon Han'ı ve Havyar Han'ında finans imparatorluklarını kurmuş olan Galata Bankerleri, Saray'dan başlayıp vezir, vükela, memur ve subaydan, İmparatorluğun en uzak köşesindeki tahıl ya da meyve üreticisine, oduncusuna, kömürcüsüne ve her türlü esnafına kadar uzanan bir ağ kurmuş bulunuyorlardı. Gerçekte kazananın da kaybettiği bir tür borsa oyununa alıştırmışlardı. Fakat nasıl oluyordu da kaybedenlerin yanında, bu oyunda kazananlar da işten ziyanlı çıktıkları halde bu oyuna devam ediyorlardı.

Savaşın Galibi Paranın Mağlubu

"Sultan Abdülmecid öteden beri Istikrazdan (dış borçtan) sakınır ve mali dengeyi pek ziyade gözetirdi. Lakin o dahi rüzgarın önüne düşüp gitmeye mecbur olmuştur." Cevdet Paşa.
"İstikraz olunmamak için çok çalıştım. Lakin ahval bizi istikraza mecbur etti." Abdülmecid.
Beş defa sadrazam olmuş Mustafa Reşit Paşa, Louis Philippe Paris'inin, en şaşalı günlerinde bu kentte ilk önce katip, sonra da sefir olarak bulunmuştur. O lüks ve debdebenin kaynağının nereden geldiğini pek iyi anlamış olduğunu maalesef söyleyemeyiz. Sanayi devriminin, yatırımcı ve yöneticileri, bankacıları, bankerleri hızla zengin ettiği Paris'te yüksek burjuvazinin yeni mensupları daha Osmanlı Sarayı'nın israfının kat kat üstünde örnekler vermekteydiler. Küçük burjuvaların lüks ve ihtişamı dahi bizim yüksek memur ve vükelanınkinden kat kat üstündü. Buna tanık olan Reşit Paşa, Tanzimat-ı Hayriye hareketini düzenlemede bu lüks ve ihtişamın büyük etkisi altında kalmıştı. Her İstanbul'a gelişinde getirdikleri bu lüks ve israfın yüz binlerce işçinin günde on iki saat en güç şartlar içinde kömür madenlerinde ve fabrikalarda çalışmaları sayesinde oluştuğunu pek fark edememişti. Avrupa'nın zenginliğini Tanzimat hareketi gibi hukuki yönden değerlendirmekle büyük hataya düştüğünü, ancak 1854 yılında ilk Osmanlı borcunu sağlamak için İngiliz ve Fransız bankerlerine müracaat ettiği zaman anlayacaktı. Aşağıdaki Resim: Army Museum, London. E.Yavi arşivi.

Kırım Savaşı Öncesinde Yaşanan Para Spekülasyonları ve 1838 Serbest Ticaret Antlaşmasında Galata Bankerleri

Beş defa sadrazam olmuş Mustafa Reşit Paşa, Louis Philippe Parisi'nin en şaşalı günlerinde bu kentte önce katip, sonra da sefir olarak bulunmuştur. O lüks ve debdebenin kaynağının nereden geldiğini pek iyi anlamış olduğunu maalesef söyleyemeyiz. Sanayi devriminin, yatırımcı ve yöneticileri, bankacıları, bankerleri hızla zengin ettiği Paris'te yüksek burjuvazinin yeni mensupları dahi, Osmanlı Sarayı'nın israfının kat kat üstünde örnekler vermekteydiler. Küçük burjuvaların lüks ve ihtişamı dahi bizim yüksek memur ve vükelanınkinden kat kat üstündü.

Buna tanık olan Reşit Paşa, Tanzimat-ı Hayriye hareketini düzenlemede bu lüks ve ihtişamın büyük etkisi altında kalmıştı; her İstanbul'a gelişinde getirdikleri bu lüks ve Ihtişamın ömekleriydi. Ama bu lüks ve israfın yüz binlerce Işçinin günde on iki saat, en güç şartlar içinde kömür madenlerinde ve fabrikalarda çalışmaları sayesinde oluştuğunu pek fark edememişti.

Avrupa'nın zenginliğini Tanzimat hareketi gibi hukuki yönden değerlendirmekle büyük hataya düştüğünü, ancak 1854 yılında ilk Osmanlı borcunu sağlamak için İngiliz ve Fransız bankerlerine müracaat ettiği zaman anlayacaktı.

1838 ve 1839 Ticaret Antlaşmalan'ndan sonra, başta İngiliz ve Fransız mallarının % 3 gibi değeri üzerinden düşük bir gümrük resmi ödenmesine rağmen, çok miktarda ve çeşitli malın İmparatorluk içinde talep bulması, bu resimlerin hasılatını yükseltmişti. Bu sebeple gümrük iltizamında, bankerler rüsumun mutlak miktarlarının artışından Istifade etmek için, iltizam müzayedelerinde birbirlerine destek olup iltizamı birinin üstlenmesini ve diğerlerinin de gizli ortak olarak pay almasını sağlıyorlardı.

Bu usul bankerlerin nüfusunu da artırmıştır. Borç vermeyi üstlenen banker en az 200 memur çalıştırıyordu. Örneğin, bu devirde meşhur Banker Aristidi Baltacı (Baltazzi) Arabistan ve İzmir gümrüklerinin teminat gösterildiği borç vermeden büyük paralar kazanmış; fakat sonra Borsa oyunlarında büyük paralar kaybettiği için, Hükümete iltizam borcundan dolayı Aydın vilayetindeki çiftlikleri haciz edilerek satışa çıkarılmıştı.

Ekonomi Dış Rekabete Dayanamayarak Çökerken Başta Saray Çevresi, Memurlar ve Sosyetenin Savurganlığı ile İthal Malları Tüketim Çılgınlığı Ardından Gelen Hacizler

Ekonominin üretken kısmının dış rekabete dayanamayarak hergün gücünü biraz daha yitirmesi ve saray başta olmak üzere, en bulaşıcı hastalıklar gibi toplumun üst katlarından başlayarak aşağı doğru yayılmaya başlayan tüketim istekleri ve dahası bu tüketimin büyük ölçüde devlet hazinesine bağlı saray ve memurların öncülüğü ile yayılması, İstanbul Bankası aracılığı ile alınmak istenilen tedbirleri de boşa çıkarmıştı. Kağıt paranın masrafsızca ve kolayca devlete varidat sağlamasının devamlı olamayacağını söyleyenler çoktu; ama sözlere kulak vermek durumunda olan saray ve yüksek memurlar öyle bir hastalığa tutulmuşlardı ki, tedavisi yoktu. Nitekim Dolmabaçe Sarayı'nın inşaasında (1853) Abdülmecid yapılan masraflara şöyle bir göz atarak, Hazineyi Hassa amirini sorguya çekmeye kalkmış, masrafların çok fazla olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Hazineyi Hassa amiri, aslında 5 milyon altın liraya çıkan bu sarayın, Hükümetimize 3.500 kuruşa mal olduğunu söylemiştir. 5 milyonluk kaime ihracı için yapılan masraf da işte bu kadarmış!

İç kaynakların tükenmesi Galata sarraflarını da kötü duruma düşürmüştü. İltizam gelirleri içinde gümrük gelirleri, ithalatın iç para ve gelir darlığı yüzünden düşmesiyle şiddetle azalmaya başlamıştı. Kırım Savaşı'nın askeri harcamaları; özellikle top, tüfek satın alınmasında müttefiklerimiz olan İngiliz ve Fransızların bu işi kendileri organize etmeleri dolayısıyla sarraflara aracılık ve finansman kârları bırakmamıştı. Maaşların zamanında ve tam olarak ödenmemesi dolayısıyla, kendilerine borçlu olan memurlar borçlarını ödeyemez olmuşlardı. Haciz ve onları takip eden müzayedeli satışa götüren mahkeme kararlarını tatbik ettirmek, sarrafları pek üzmüştü. Emlak ve eşya fiyatları düştüğü için, borçlunun mallarını tasfiyesi borçların ödenmesine yetmiyordu. Fakat alınan dış borçlar da mali ve ekonomik durumu düzeltememişti.

İlk Osmanlı borcu 4 Ağustos 1854'te Abdülmecid tarafından ilan edilen bir ferman ile resmiyet kazanmış olup, 5 milyon sterlin tutarındaydı ve bu borca karşılık Mısır vergisi gösterilmişti. Fakat asıl karşılık Kırım Savaşı öncesi Fransızlar ve İngilizler ile kurulan dostluğun bedeliydi. Zira bu paranın çok daha fazlasını İmparatorluk bu savaş nedeni ile harcamıştır. En önemlisi bu istikraza bağlı olarak aynı iki büyük devlet ile yapılan

anlaşma gereğince, yabancılara gayrimenkul mülkiyet hakkı tanınması, bütün Hıristiyanlardan alınan "haraç"ın kaldırılması ve karma mahkemelerin kurulmasıydı. Bütün bunların başında büyük Osmanlı ülkesinde müslim ve gayrimüslim vatandaşların kanunlar önünde eşit olması geliyordu. Bu son karar o kadar yadırganmıştı ki, rivayet edildiğine göre Rum Patriği Reşit Paşaya "*Paşa ne yaptınız, bizi Ermeni ile Yahudi ile bir ettiniz, biz oysa ikinci vatandaştık, onlar da arkamızdan geliyordu*" demiştir. Bu borçla birlikte Galata Borsası dünyaya açılmaya başlamıştır. Aslında bu borç 5 milyon sterlin olmasına rağmen, bütün masraflar ve nominal değer altında satış dolayısıyla hükümete sadece bunun yarısını sağlamıştır.

19. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru açılan iş hayatı ve devlet gelirlerindeki artış, üst gelir tabakalarında sadece Batı mallarının değil "Batı usulü hizmet tüketimi" anlayışını da körüklemiştir. Bu hizmetlerin başında "sayfiyeye gitmek" gelmekteydi. Gerçekte o devre kadar, özellikle Boğaziçi'nde yazı geçirmek modası alışılmış bir şeydi. Fakat bu olanak sadece absanteist Türk ve Rum toprak sahipleri, saray erkanı ve birkaç vekil vükela için mevcuttu. Oysa işlerin açılması ile tüccar ve esnaf da bu modaya katılmaya başlamıştı. Derken yüksek memurlar da bu modaya uymaktan geri kalmadılar.

Borç Osmanlı Yiğidinin Kamçısı

Maliyenin Eli Osmanlı Bankasının Cebinden Çıkmıyor

1860 yılında Osmanlı İmparatorluğunun iç ve dış borçları doruğa çıkmış görünüyordu. Le Constitutionnel adlı gazete de İmparatorluğun iç ve dış borçlarını şu şekilde açıklamıştı:

- Dış borçlar (Amortisman düşüldükten sonra).....310.000.000 Fr.
- Eshamı Cedide (konsolide emisyon):.....56.000.000 Fr.
- Tedavüldeki Kaimeler.....14.000.000 Fr.
- Galata Bankerlerinin alacakları.....127.000.000 Fr.
- Hazine Tahvilleri.....56.000.000 Fr.
- Eshamı Mümtaze Sergiler (1865'ten başlamak üzere 5 yıl sonunda ödenecek vergiler).....15.000.000 Fr.
- Çeşitli Vekaletlerin dalgalı borçları.....110.000.000 Fr.
- Toplam.....774.000.000.Fr.

Osmanlı lirası olarak 29.000.000 tutan bu borç tamamen Galata Bankerlerinin kontrolü altındaydı. Hükümet bizzat Galata Bankerlerinden çeşitli şekillerde borç aldığı gibi, bir de ayrıca vekâletler (özellikle Harbiye Nezareti ile Bahriye Nezareti silah ve mühimmat karşılığı tüccara zama-

nında para ödeyemeyince) bu borçlannı faizli senetli borçlar haline getirmişierdi. Bu senetler kısa zamanda sahipleri tarafından Galata Bankerlerine kırdırıldığı için, bu bankerler devletin alacaklısı durumuna geliyorlardı. Diğer taraftan, Maliye Nezareti, tarım ile ilgili vergilerin tahsil edildiği zamanlar dışında, kalan zamanlarda masrafları karşılayabilmek için, Galata Bankerlerinden kısa vadeli borç alıyordu. Fakat bu borçların büyük bir kısmı ödenemediğinden, adı geçen 1860 yılında bu borçlar 250.000.000 Frank, yani 10 milyon Osmanlı lirası gibi Galata Bankerlerinin artık tahammül gösteremeyecekleri seviyelere çıkmıştı. Gerçekte, Galata Bankerleri devletten yüksek faiz alırken, bu borçların finansmanı için daha düşük faizle dış piyasalardan kredi sağlıyorlardı. Bu iş, faiz farkı dolayısıyla çok kârlıydı; ama her an patlama noktasına gelecek şekilde genişlemişti.

Galata Bankerlerinl,n Osmanlı Hükümetlerinin 1854'ten itibaren Avrupa piyasalarından borç alma zorunluğunu bu mekanizma içinde getirmiş olmaları, Osmanlı Devlet adamlarını pek o kadar tedirgin etmemlşti. Nitekim Fuad Paşa, Kanlıca'daki muhteşem konağında kabul ettiği bir Fransız gazeteci ile aynı günlerde şu konuşmayı yapmıştır: *"-Doğrusu açıkça beyanı fikir edeceğimden, evveli emirde affınızı talep ederim. Biraz evvel yürütmüş olduğunuz teşbihte, illetin yalnız cilt üzerinde kaldığını söylüyordunuz. Acaba bu ciltteki hastalığın sonradan bedene ne nüfuz ederek, kanı ifsat etmesinden endişe etmiyor musunuz? Daha açık söyleyeyim, ahvali maliyenin bulunduğu şu hal üzere iflasa doğru koştuğunuzu ve eski borçlarınızı ödeyebilmek için yeniden istikraz akdine mecbur olacağınızı ve bunun ise borcunuzun miktarını artırmaktan başka bir şeye yaramayacağını inkar mı ediyorsunuz?"* Fuad Paşa bu soruya şu cevabı verdi: *"Vakıa ahvali maliyemiz şayanı memnuniyet verici bir halde değildir. Bunu itirafederiz. Fakat bu noktadan duçar olduğumuz müşkilat muvakkat olup, işler sizin dediğiniz gibi iflasa kadar varmayacaktır. Zira bu iflas uçurumuna biz asla gitmeyeceğiz."*

Hariciye nazırı gülmeye başladı ve dedi ki: ***"-Bu halimize rağmen Avrupalılar birbirine müsabaka edercesine bize müracaatta bulunuyorlar. Evime geldiğiniz zaman misafir odasındaki Avrupalı kalabalığını gördünüz yal Memleket, Hükümeti Osmanlye ile iş yapmaya koşuşan adamlarla doldu. Paşa Hazretleri, bu hale gülüyorsunuz ama, bana göre hata ediyorsunuz."***

İşte Galata Bankerlerine devletin borcu 10 milyon Osmanlı lirasına çıktığı bir zamanda, Fuat Paşanın dış borç hakkındaki düşüncesi buydu.

Borçlarımızı ödüyoruz, vadesinde ödemezsek de gecikme faizini ödediğimiz için alacaklılar memnun kalıyorlardı. Ama Galata Bankerlerine Devletin fiilen ödediği faiz % 20'ye yaklaşmıştı. Buna göre Avrupalılar bu faizi ele geçirmek için çeşitli yollara başvurmuşlardı. Avrupa Bankerleri, çeşitli risk tercihleri içinde binlerce borç verme alternatifi sunuyorlardı. En muhafazakârları -ki bunlar İngiltere Hükümetinin bizzat desteklediği bankerleriydi- borç karşılığı devlet emlakini ve bu arada vakıflara ait gayrimenkullerin rehin gösterilmesini istiyordu.

Galata Borsasında Hava Oyunları Kazananlar ve Kaybedenler

1860'lardan itibaren Galata'daki **Komisyon** Han'ı ve **Havyar** Han'ında finans imparatorluklarını kurmuş olan Galata Bankerleri, Saray'dan başlayıp vezir, vükela, memur ve subaydan, İmparatorluğun en uzak köşesindeki tahıl ya da meyve üreticisine, oduncusuna, kömürcüsüne ve her türlü esnafına kadar uzanan bir ağ kurmuş bulunuyorlardı. Adeta İmparatorluğun milli geliri ve dışardan aldığı borçların hatın sayılır bir yüzdesi borsa oyunları, tefecilik, murabahacılık işlemleri ile bu bankerlerin eline geçer hale gelmişti. Bu yıllarda yabancı malların cazibesi bütün İmparatorlukta yaşayan müslim, garyimüslim tebaanın tüketim arzularını kamçılıyordu. Fakat gelirler yetmez hale geldiği için, her aile gelirinin bir kısmı ile borsada oyun oynamaya koyulmuş, yerli ve yabancı piyangolu devlet ve şirket tahvillerini satın almaya yönelmişti.

Diğer taraftan tüccar, esnaf ve zürra da hem malını satarken hem de tüketim ve üretim girdilerini alırken, tefeci ve murabahacıların insafsızca yürüttükleri muamelelerin kurbanı haline gelmişlerdi. İstanbul'da ise merkez Havyar Han olmak üzere, kenar mahalleiere kadar taşınmış olan sarraflar, halkı o zaman "**hava oyunları**" denilen, gerçekte kazananın da kaybettiği bir tür borsa oyununa alıştırmışlardı. Nasıl oluyordu da kaybedenlerin yanında bu oyunda kazananlar da işten ziyanlı çıktıkları halde oyuna devam ediyorlardı.

"...İnsan için alemde akçesini, evini, aklını, vücudunu telef edecek konsolid oyunundan daha tahrip edici illet tasavvur edilemez. Şimdiye kadar konsolid oyunlan ile meşgul olanlann ahvali pür melâlini gördük ve halen aynı esefle görmekteyiz. Nice aileler batmış, nice hanedanlar göçüp gitmiş, ünlü ünsüz kişiler kemall yasdan kendini idap edip ciğerparelerlni yetlm ve fakir bırakmıştır.

"Birçok memurun, birçok tüccar, birçok ağalar, birçok dükkancılar, birçok esnaf on beş yirmi sene içinde emeği ile kazanmış ve halen ve istikbalen vasıtayı saadet hali bulup kâfi görmüş olduğu nakdini konsolid belasıyla yirmi otuz günün içinde kayıp ve telef edip, eli bağrında kalmış ve ne yapacağını bilemeyip müebbeden bir ümitsizlik ve eziklik içinde mahvolup gitmiştir." *Borsa Komiseri Abidin Bey.*

"Bu biçarelerin nazarında konsolid öyle zalim ve zulmettir ki, içinde nakidi canı mesabesinde olan muameleyi ilelebed medfun hak helak ve en aziz ümitleri bir yalan gibi kaybolup gitmiştir. Buna ne derece nazarı nefret ve dehşet ile bakacakları mutacı beyan değilse de ne çare ki son pişmanlık para etmez..."

Gerçekte Abidin Bey, saray ve vükelanın da bu oyunların içinde olduğunu belki yazamamıştır ama, Abdülaziz'in annesi Pertevnihal Sultan bile bu işte birçok paralar batırmıştı. Abdülaziz'in para istekleri karşısında her türlü oyuna başvuran Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, kaybettiklerini geri almak için neler yapmıştı? Bu işe bulaşmayan yoktu.

Namık Kemal, Ziya Paşa ve Mithad Paşa da, Abidin Beyin hikaye ettiği safdiller arasına girmişlerdi. İsraf ve hava oyunları sonucu, Abdülaziz devrinde saray kadınlarının -başta Pertevnihal Sultan olmak üzere- mücevheratı rehindeydi. Valide Sultan Pertevnihal'in sarrafı ünlü Köçeoğlu Mığırdiç, rehin mücevherleri paraya çevirmekten korktuğu için, sürekli yakınıp duruyordu. Banker meşhur Zarifi ve Hristaki de, Abdülaziz'den olan alacaklarını tahsilden ümit keserek, Mithat Paşa ve Hüseyin Avni Paşanın Sultan Aziz'i devirme hareketlerine katılmaya karar verecekti.

Zarifi ve Hristaki gibi iki meşhur banker Sultan Murad'a külliyetli miktarda borç vererek, veliahtın "Genç Osmanlıları" finanse etmesini sağlamışlardı. Zira, Abdülaziz'i tahttan indirip Murat'ı padişah yapmadan alacaklarını tahsil edemeyeceklerine iyice kanaat getirmişlerdi.

Konsolid oyunlarındaki becerisi, oğlu Abdülaziz'i yönetmedeki kadar olmayan Pertevnihal Sultan'ın elinde, değeri düşmüş birçok konsolid kalmıştı. Oğlunu Zarifi'den bir milyon borç almaya zorlamış, fakat devrin Sadrazamı Fuad Paşa, bunun devletin zaranna bir işlem olacağı düşüncesi ile alınmasını önlemişti. Valide Sultan bunun üzerine Fuad Paşanın azledilip yerine bu işe kolayca evet diyecek Mahmud Paşanın getirilmesini sağlamıştı.

19 Kasım 1871'de yürürlüğe giren "Dersaadet Tahvilat Borsası Nizamnamesi" Türkiye'nin ilk esham ve tahvilat borsasını düzenleyici hükümleri içeriyordu. Bir hükümet komiseri ve maiyetinde yeteri kadar yardımcısı memur ile Hükümetin devamlı kontrolü altına giren Galata Borsası, 1928'lere kadar dünyada eşi görülmemiş spekülatif hareketlere sahne olmuştu.

Galata Borsasının Dışa Açılması ve Yabancı Yatırımcıların İstilası Repor-Depor(*) İşlemleri

Borsa oyunlarında kolay para kazanma yollarının açılması üzerine, yabancı borsalarda tutunamayan birçok banker ve simsar veya kumarbaz, Galata Borsasını istila etmişti. Bu da 19. yüzyılın son çeyreğinde, İstanbul'un iş aleminde büyük değişmelere yol açmıştı. Avrupa'da sanayi devriminin başlaması ile bir ayağı İstanbul'da olarak başlayan yabancı tüccarlar, komisyoncular, satıcılar, perakendeciler; borsa para getiren bir yer olmaya başlayınca, bu kente iki ayakları ile basmaya başlamışlardır. Böylece, İstanbul'da ve kısmen de İzmir'de müteşebbis, tüccar, mağaza ve dükkân sahibi yeni bir Levanten sınıf oluşmuştur. Bu defa, borsa oyunları ve bankerlik büyük kazançlar vadetmeye başlayınca, ikinci bir akın başlamıştı. Özellikle borsa oyunlarında acemi olan yerli bankerler karşısında kısmen bir üstünlük temin etmeleri, bu akını hızlandırmıştı. Ayrıca Galata Borsasında bütün Avrupa tahvilatının alınıp satıldığı ve bunların üzerine oyun oynandığı, spekülatif işlemlerin yönetildiği bir döneme girilmesi, yabancıların bu borsada boy göstermelerine neden sayılabilirdi.

Yabancıların istilası ile Galata Borsası biraz daha ciddileşmişti. Bütün borsa oyunları kaidesine göre yapılıyordu: Müzayede salonu ve kulislerde beyaz kolalı gömlek ve "ceketatay" giymiş ve her türlü yabancı dili konuşan simalar peyda olmuştu. Havyar Han'ın kapısındaki at arabaları bile, İstanbul'un en lüks arabalarıydı. Borsacılar akşamları Beyoğlu ve Galata'nın en lüks birahane ve kahvelerinde boy gösteriyor, alım-satım ve

(*) Galata Borsasında Repor ve Depor işlemleri. Repor ve depor kelimeleri Fransızca "Report" ve "Deport" kelimelerinden başka bir şey değildir. Birinci Dünya Savaşı'ndan evvel Fransa'da yayınlanmış, sonra birkaç baskısı daha yapılmış olan bir borsa ve finans el kitabında report, borç veya kredi sağlayan kapital sahipleri için menkul değerleri ile garanti edilen bir ödünç verme işlemidir. Bu tahvillerin alıcıları için, aynı deyim tahvil karşılığı borç verme işidir. Satıcılar için ise repor, bir depor veya tazminat ile gelirini ödemeye razı olduklan tahvil karşılığı borç alma işlemidir.

oyunlara buralarda gece yarılarına kadar devam ediyorlardı. Fakat yabancıların Borsa'yı istilası ile Osmanlı İmparatorluğu büsbütün Avrupa'nın açık pazarı olmuştu. Artık sadece mallar değil, bütün Avrupa menkul kıymetleri içeriye serbestçe girip çıkıyordu. Diğer taraftan, Borsa oyunları bütün halkı sari bir hastalık gibi sarmıştı. Fakat en tehlikelisi, Osmanlı tahvilatını Osmanlı tebaasının yabancılara komisyon vererek veya bir bakıma Galata Borsasının lüksünü adeta finanse etmek pahasına, satın alabilmeleriydi. Gerçekte, bu tahvilatı ihraç edenler yabancılardı; fakat iş o hale gelmişti ki, Galata Borsasından Osmanlı tahvilatı satın alanlar, örneğin aynı tahvilatı Paris Borsasından alanlara göre % 10 ve daha fazla fiyat ödüyorlardı. Durum hava oyunları ve aşağıda göreceğimiz repor-depor oyunlarında da benzer bir sonuç getiriyordu. Galata Borsasındaki tellaliyeler ve aracı marjları çok yüksekti. Ayrıca, Galata Borsasında kulis faaliyetleri yoğundu, memleketin ekonomik durumu her türlü dedikodu ve şayiaya müsait olduğundan, kulislerde büyük dolaplar döndürmek mümkün oluyordu. Aşağıda göreceğimiz gibi, özellikle repor ve depor muamelelerinde kulis, salona hakimdi ve rapor marjları perquet (resmi salon) % 3'ten fazla olmadığı halde kulisde bunun çok daha üstüne çıkıyordu.

1870'lerde başlayan yıllarda Galata Borsasında bu repor ve depor işlerinin nasıl yürütüldüğünü, yine zamanın borsa komiseri Abidin Beyin eserinden bazı paçalan aynen alarak açıklamaya çalışacağız:"Şimdi de repor, depor işlerine gelelim. Kendi repore ve depore olacak takımından ise en ucuza alır ve vereceklerden ise en pahalı vereceği mukarrerdir. Hiçbir şey anlamaz ve repor ve depor işlerinde konsolid alıp satmış kadar tellaliye verecektir. Bu kadar zarar ve ziyan üzerinden bir de büyük oyuncuların manevralarından dahi nasıl cisim cisim zararlar görür. Mesela Kerim Bey elli kuruşa yirmi bin konsolidi alır. Onun üzerine borsada bir haber neşrolonur. Tenzili iltizam edenler o haberi ilk olarak cazip bir şekle sokup yaymaya çalışırlar. Konsolid dört beş kuruş mutlak tenzil edecek derler ve yalandan kendileri dahi birkaç bin konsolid satarlar. Biçare Kerim Bey bu hali işitir ve borsada bir hayli konsolid satıldığını da haber alır. Sermayesi görür kl, seksen ve yahut yüz bin kuruş kadardır. Şimdi bu havadis doğru olup da konsolid dört beş kuruş tenzil ederse, sermayesi olan yüz bin kuruş birkaç saat içinde tamamen mahvolur. Bu sebeple büyük telaş ve heyecan gösterir. Mubayaacısına der ki, elli kuruşa aldığım yirmi bin konsolidi borsaya git, hemen sat. Şimdi biraz zarar edelim. Mubayaacısı gider kırk dokuz kuruş yirmi paraya satar. Kerim Bey on, on lkl

bin kuruş yine zarar eder de memnun ve müteşekkir olur ki, bu büyük zarardan kurtulmuştur. Sonra Kerim Bey ve Kerim Bey gibi olanlar artık konsolid bundan sonra tenzil edecek fikrine kapılmış olur. Gider birçok konsolid satarlar. Büyük oyuncular bilirler ki, hariçten gelenler birçok binlik konsolid sattılar. Üzerine iş çevirirler. Maliye Hazinesi büyük bir borçlanma yapmaktadır. İmzalar kondu diyerek her taraftan havadis neşretmeye başlarlar. Konsolid birçok kuruş fırlayacak diye satanları pişman ederler. Yine Kerim Bey ve Kerim Bey gibi hariçten olanlar büyük zararlara girmiş olmamak için sattıkları miktarları hemen birkaç kuruş daha pahalı satın alırlar. Bundan dahi diğer zarar görürler. Kerim Bey ve onun gibiler artık bu defa konsolid fırlayacaktır derler, tekrar alırlar. Büyük oyuncular konsolid tenzil edecek diye tekrar havadis neşrederler. Kerim Beyler tekrar telaş ve heyecana düşerler ve şayet tenzil için neşrolunan havadisin gerçek olmadığına vakıf olupta aldıkları konsolidin birkaç para tenzil etmişken satmazlar da sebat ederlerse dahi yine hiç kârları olmaz. Haklarında iş daha fena olur.

Büyük oyuncular yine ısrar ederler ve konsolid satarlar, konsolidin fiyatı tenzil eder. Hem de yanlız Deraliye'de (İstanbul) değil, Londra ve Paris'e telgraf keşide edip satarlar. Orada dahi tenzi edildiğine dair telgraflar gelir ve bu ara likidasyon zamanı da gelmiştir. Kerim Bey ve Kerim Bey gibi olanların sermayesi yok ki esen havayı değiştirmek amacı ile konsolid alsınlar, icap eden on beş günde repor versinler. Artık o vakit reporu görmeli, on sekiz yirmi paraya çıkarırlar yani her bin konsolid için beş yüz kuruş repor alırlar. Hülasa büyük oyuncular dikkat ederler, halk hangi tarafa giderse onlar öbür taraftan giderler. Böyle oynamazlarsa kazanamazlar. Halkın iktidar ve malumatı telaş ve dehşet, korku ile dolu olduğundan büyük oyuncular istedikleri gibi fiyatları çevirirler.

Konsolid hanı içinde borsa işlerini yürüten 600 kişi çalışır. Bunların hiçbir zanaatleri, yani cemiyeti beşeriye ile ilgili bir beceri ve işleri yoktur; işleri hava oyunlarıdır.

Bununla beraber odalar için ağır kiralar öderler. Müteaddit uşakları var. Her uşağa ayda dört beş lira verirler. Kendi haneleri, familyaları var, iyi yaşarlar. Hülasa bunca masarifleri olup ayda iki yüz, üç yüz lira sarf ederler de ekseri ehli servetten dahi olurlar. Bu akçe nereden çıkar? Bittabi hariçten gelen şunun, bunun akçesidir. Bendeniz bulunduğum memuriyet hesabiyle daima işim Galata halkı iledir.

1870'ten sonra ortaya çıkan büyük mali ve ekonomik bunalım, ayrıca Anadolu'daki kıtlık Galata bankerlerini de olumsuz etkilemiştir. Birkaç yıl devam eden kıtlık ve yokluğun getirdiği felaketler, Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde ne kadar haklı olduğunu ispat için, V.Murad devrinin ilk günlerinde gazatelerde abartılmış sahneler halinde yer almaya başlamıştı. Basiret Gazetesi "İstidad" başlığı altında şunları yazıyordu:"Anadolu ahalisinin müptela oldukları açlık ve yokluk halen dayanmayacak bir halde devam eylemektedir..."

O havalinin durumuna vakıf olan vatanseverler pek çok ianede bulundularsa da, açlık ve yokluğun açtığı yaraları bu kadar iane ile kapatmak mümkün olmadığından ve aciz kalan ahali yaşayabilecek kadar yiyecek ve zahire bulamadığından, zavallıların büyüğü, küçüğü, çoluk çocuğu açlıktan, takatsizlikten yerler üzerinde serilmiş ve açlığın ateşi ile kavrulup bir yanda da ölmektedir... sermayeyi; hayatları olan tohumları yedikten ve ahırlarındaki edevatı ziraatın ruhu olan hayvanlarını ucuz pahalı sattıktan sonra, yine belayı ihtiyacı defedemediklerinden, evlerinde her ne varsa onlan da erzak ile değiştirmişlerdir... Onlar da kifayet etmeyip üzerlerindeki elbiseyi birer birer çıkanp bir dilim ekmeğe bedel vermişlerdir. Şimdi pek çok yerde erkekler, kadınlar bir para değeri olmadığından, ellerinde kalan eski püskü hasır, eski kilim ile tutar yeri kalmamış elbise parçalarına bürünüp bunlar ile ayıplarını örterler ve pek çoğu dahi bunları bile bulamayıp çırıl çıplak ağlaşıp bağırışıyorlarmış.

Padişahın, Maliyenin ve Galata Bankerlerinin Baş Belâsı Yalancı, Dolandırıcı Bir Vezir Mahmud Nedim Paşa ve Çevirdiği Borç Para ve Borsa Dolapları

Öte yandan Abdülaziz ve annesi, Saraya para bulmak için, sadrazamlığı uğruna her şeyini feda etmeye razı bir kişi olan Mahmud Nedim Paşayı bırakmışlardı. Bir milyon altın bulmayı vadettiği için ikinci defa Sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa, Banker Zarifi ve Kristaki ile Rusya'nın İstanbul Elçisi İgnatiev'in borsada çevirdikleri dolaplara göz yumacaktı. İnyaçyef borsada, adamı Mahmud Nedim Paşa sayesinde bu iki bankeri kullanarak büyük paralar kazanıyor, İstanbul'da Rus Çarı'nı dahi kıskandıracak bir hayat sürüyordu. Bu arada, iki meşhur Rum banker, Zarifi ve Kristaki, borsada çevirdikleri oyunların yanında, itlizamdan (hükümete verdikleri borçlardan) da büyük paralar kazanmışlardı. Aslında bu iki ban-

ker Rum cemaatine, kurdukları Silogos teşkilatı sayesinde büyük yardımlar yapıyor ve bu da yetimiyormuş gibi Yunanistan'da okul, hastane yaptırmak için kurulan dernekleri ve para toplama işlerini yürütüyorlardı.

Galata Bankerleri; Savurgan, Karşılıksız Para Bastıran, Borçlarının Faizlerini Bile Ödemeyen Sultan Abdülaziz'in Devrilmesi veya Öldürülmesini Finanse Ediyorlar

Sultan Abdülaziz padişahlığı zamanında, saray halkı mevcudunu 5.500 kişiye yükseltti. Sarayın iç masrafları ve köşklere harcanan para, devlet gelirinin beşte birini buluyordu. Devletin borçları kısa zamanda 25 milyondan 250 milyona yükseldi. 1875 yılında Hazine bu borçların faizlerini bile ödeyemeyecek duruma düşmüştü.

Abdülaziz'in gidişatını iyi görmedikleri için Murad'ın etrafında toplanan Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa ile birlikte toplantılar yapıp, Abdülaziz'in devrilmesi için gerekli olan parayı borç olarak vermeyi taahhüt ediyorlardı. Gerçekte Murad, şehzadeliği zamanında ihtilal hareketlerinin içine düşmüş ve bu işi finanse etmek için Jön Türklere büyük paralar ödemişti. Bu paraların kaynağı da Zarifi(*) ve Kristaki'den geliyordu. Onlar da, "Murad tahta çıkarsa, paramızı alırız." diye kesenin ağzını açmışlar, fakat hareketi kontrol edecek güce de ulaşmışlardı. Böylece bir taraftan Mahmud Nedim Paşa, diğer taraftan ona rakip olan Mithat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa bu iki bankerin başka maksatlarla da olsa eline düşmüşlerdi. Hatta, Mahmud Nedim Paşa ilk sadaretinden düşürüldükten sonra yaptığı yolsuzlukların hesabını soracağım diyen yeni Sadrazam Mithat Paşa, Zarifi'nin aracılığıyla dış istikraz (borç) komisyonu olan bir milyon altının hesabı konu olduğu zaman:"*Bu parayı Padişaha verdi, ne yapalım."* demek zorunda kalacaktır. Oysa Mahmud Nedim Paşa sorguya çekildiğinde, bu paranın hesabının kendisinden sorulmasının gerektiğini söylemişti. Tabi ki arada Banker Zarifi vardı. Mithat Paşa, Sultan Murad ile bu bankerin ilişkisini biliyordu. Sultan Murad'ı elde etmek için, Zari-

(*) İstanbul'da Rum cemaatinin başı olan Jorj Zarifi, Yunan Hükümetine de tıpkı Osmanlı Hükümetine verdiği şeklide avanslar veriyordu. 25 Ağustos 1880 tarihli "La Turquie" gazetesinin Paris'in meşhur günlük gazetelerinden olan "Journal des Débats"dan aktardığı bir habere göre, J.Zarifi'nin başında bulunduğu "Banque de Constantinople" ile "France-Egyptienne" Bankası ortaklaşa olarak Yunan Hükümetine on iki aylık vadeli hazine bonoları karşılığı 15 milyon franklık bir avans vermek üzere mukavele imzaladıklarını haber vermektedir. Nitekim aynı gazete, Jorj Zarifi'nin Atina'ya gideceğini 31 Ağustos 1880 tarihli sayısında belirtmektedir.

fi'nin bu işe sokulmasını istemedi ve meseleyi kapattı.

Zarifi mali gücü sayesinde her devrin adamı oldu. Abdülhamid, kardeşi Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde ve kendi iddiasına göre, öldürülmesinde Zarifi'nin mali desteği olduğunu bildiği halde ona dokunmadı. Zarifi yine iltizamın en güçlü adamı olmuştu. Nitekim I.Meşrutiyetten sonra Meclisi Mebusanın 22 Ocak 1878 tarihli toplantısında, Aydın Mebusu Yenişehirli Zade Hacı Ahmed Efendi, Aydın, İzmir, Manisa, Balıkesir çevresinde palamut mahsulünü tek elde toplayan ve devletten bu hakkı inhisar halinde alan Banker Zarifi Efendiden şikayet ederken şunları demiştir: *"Palamutları fakir halk devşirir. Herkesin kestane ağacı, erik ağacı, incir ağacı gibi palamutluğu olanlar da vardır. Bunlar ekseriyetle fakir halk tabakasıdır. Kadimen, devlete öşür verirler, mahsullerini satarlardı. Efendileri Zarifi'yi bu masumlara da musallat eyledi. Mahsulü ağaçtayken alivre denilen kumar oyunu gibi almaya kalkıştı. Bizim halk saftır. Bu hilebaz güruhu ile nasıl boğuşur? Devlet onlardan yana... Para azlığından yanmam, ahlak bozuldu. Şimdi kahvelerde, tarlalarda, evlerde alivre satış lafından gayri bir şey yok. Fesubhanallah. Mevsim yağmurlu olur, iyi gider, mahsul bol olur. Kuru gider. Halk başka bir kapı arar geçinmeye... Ama Zarifi ve gibileri halkı sadece kumara benzer itiyatlarla bağlar. Paradan puldan vazgeçtik, bu adamlar ahalinin ahlakını bozar oldular. Şehirler kendilerine yetmez mi oldu ki, köylü de desti tasallutlarına anlatsın..."* Fakat aynı Meclis'te Zarifi'nin de adamları vardır. Nitekim Yanko Efendi çıkar ve şu cevabı verir:"Ahmed Efendi Hazretleri Zarifi'den şikayet ediyor. Zarifi bankerdir. Parasını en kârlı işte nemalandırmak sanatıdır. Bunu kendisi ile iş yapanlar, onu tanıyanlar bilir. Hükümette elbette bilir. Hazinenin aldığı işi nasıl yürüttüğü Efendileri de elbet bilirler. Sual onlara sorulmalı..."

İflasın İlanı

Hazine İhraç Ettiği Bonoları Ödeyemeyeceğini Ansızın İlan Edince, Yurt İçinde Panik, Avrupa'da da *"Türkler Bizi Dolandırdı"* Diye Feryat Başlıyor

Vakit ve Basiret Gazetesinde Yayınlanan İflas Haberi

Mahmud Nedim Paşa, 1871 yılında Ali Paşanın ölümü üzerine Sadaret getirmişti. Abdülaziz'in ve Saray'ın para ihtiyacını karşılamak vaadi ile ikinci defa Sadarete getirildiği tarih olan 25 Ağustos 1875'ten beş hafta

sonra, yani 3 Ekim 1875'te Galata Borsasında bir anda konsolide ve diğer Osmanlı tahvilatı olarak büyük satışlar gerçekleştirildiği görülür ve arkasından çok kötü haberler yayılmaya başlar. Dedikodulara göre, Osmanlı Hükümeti faizleri yanya indirmek kararı almıştır. Paris ve Londra Borsalarında panik başlar. Nitekim üç gün sonra Basiret ve Vakit Gazeteleri bu konudaki hükümet bildirisinl yayınlarlar.

"Devleti Aliye'nin bu sene neşrolunan bütçesinde masrafların beş milyondan ziyade açığı olduğu anlaşılıp, bu açık daha ziyade tetkik olunsa, daha da artacağı gizlenemeyeceğinden ve tedavülde bulunan borç tahvillerinin kuponlarını tediye için yeniden istikraz akdi ile borcu diğer bir borçla ödemek usulü carlsi hem açığı artırmak hem de aksiyonlar sahiplerini artık emniyet edemeyecek bir hale koyacağından ve bunun göstergesi olarak borsadaki değerlerin meydanda olan ahvalinden bahisle beş senelik devrinin sonunda borç faizlerinin yarısı nakten ve diğer yarısı % 5 faizli bir senetle ifa kılınmak ve ileride bütçenin mesaadesince mümkün olan kolaylık gösterilmek üzere, kuponların bedellerinin yarı yanya ödenmesine ve bu babda teminat olmak üzere Gümrükler, Tuz, Tütün varidatının ve Mısır vergisinin ve noksan kalırsa ağnam hasılatının (hayvanlar vergisi) bankanın hukuk ve imtiyazının muhafazası şartıyla hemen tayin olunacak sendikalara teslimine Hükümetçe katiyyen karar verildiği" beyan olunmuş ve Padişahın Iradeyi seniyesi alındıktan sonra da neşir ve ilan olunmuştur.

Bu kararın yayınlandığı 7 Ekim 1875 yılında Osmanlı İmparatorluğunun dış borçları 1854'ten o tarihe kadar 4.811 milyar franktı. Hükümetin aynı tarihte Osmanlı Bankası ve Galata Bankerlerine olan borcu da 190 milyon frangı buluyordu. Buna karşılık bu borçlar karşısında Osmanlı Hükümetlerinin eline 2.5 milyar frank nakit para olarak geçmiştl. Bu paranın ancak % 10'u alt yapı gibi iktisadi faaliyetlere yatırılmıştı.

Galata Bankerleri, Saray ve Hükümetle olan mali ilişkilerinde Ali Paşaya yaptıramadıkları işlerini yapacak birinin sadarete gelmesinden son derece memnun olmuşlardı. Nitekim Mahmud Nedim Paşanın sadrazamlığı bu bankerleri destekleyen "La Turquie" ve "Le Moniteur Ottoman" adlı yayın organları tarafından büyük bir coşku ile karşılanmıştı. Fakat gerçekte Mahmud Nedim Paşa onların istediği adam olmamıştır. İlerde göreceğimiz gibi, almış olduğu bir kararla en güçlü bankerleri daha sarsacak bir sonuç yaratacaktı. Mahmud Nedim Paşanın Rus Elçisi İgnatiev ile dostluğu ve bu dostluğun birbirlerine karşılıklı çok önemli ve de-

ğerli hediyeler verecek derecede ileriye gitmiş olması, birçok söylenti ve dedikodulara yol açmıştır. Özellikle bu dostlukları ve Mahmud Nedim Paşanın siyasi yönden Rusya taraftarı görünmesi, adının Nedimof diye anılmasına sebep olmuştur. Fakat bu iki siyaset adamının asıl işbirliği, Galata Borsasında birlikte sarrafların vasıtası ile kendilerine büyük şahsi menfaat sağlayan oyunlardır. Rusya'nın, Rumeli Demiryolları hattının kendi planına uygun yapılmaması dolayısıyla, bu hattın yapımcısı Baron Hirsh'i yola getirmek için İgnatiev-M.Nedim Paşa işbirliğini bütün gücü ile desteklediği görülmüştür. Abdülaziz, Mahmud Nedim Paşayı sadarete getirmekle Rusya ile bir dostluk kurup, Şark meselesini sona erdirmek ve böylece Avrupa'dan istikraz yapmak olanağını pekiştirmek amacındaydı. Rusya dostluğunun, Galata Bankarleri ile olan ilişkilerinde düzelmesi için gerekli olduğu sanılıyordu. Gerçekte Mahmud Nedim Paşa para ve borsa işlerinden anlayan ve hatta bu işleri ciddiye alan ilk Osmanlı Sadrazamı'ydı. Trablusgarb'a vali olduğu yıllarda etrafındaki bu para ve borsa işlerinde cahil olan şeyhleri oyuna getirerek büyük servet edinmişti. Fakat debdebeli yaşantıyı seven bir kişi olduğu için, İstanbul'da çok daha fazla para gerekeceğini biliyordu. Bunun için Padişahı ele geçirmek ve rakiplerini ortadan kaldırmak planını uygulamaya koyuldu.

Mithat Paşanın yolunda giden ve saraya tahsisat verme konusunda Ali Paşadan da inatçı olduklarına Padişahı inandırmıştı. Fakat sadarete geldiği zaman memleketin mali durumu iflas halindeydi. Padişahın istekleri ise bitmiyordu. Diğer taraftan, İstanbul'da yabancıların, azınlıkların ve bazı vükela ve yüksek memurların yaşadığı hayat saray erkanını adamakıllı kıskandıracak bir şekle girmişti. Başta Padişahın annesi Pertevnihal Hatun olmak üzere saray kadınları, gözdeler araba ile Beyoğlu'ndan geçerken, süslü vitrinleri ve süslü kadınların gelip geçişlerini görüyorlar; mesire yerlerindeki zevk ve sefa ve eğlencelerin hikayesini bir masal gibi dinliyorlardı. Saraylıların devamlı şikayetleri Abdülaziz'i öfkelendiriyordu. Bu sebeple bu öfkesini dindirecek adamı bulmak zorunda kalmıştı. Şimdi de Mahmud Nedim Paşayı deneyecekti.

Hazine Bomboş, Ordu Rus Belasını Savuşturmak İçin Silah ve Mühimmat Parası Beklerken Padişah Ise Mahmud Nedim Paşadan Saray Giderleri İçin İllede Para İstemektedir

Padişah ile Mahmud Nedim Paşanın para konusundaki ilişkilerini açıklayabilmek için, aralarında geçen şu konuşmayı aktarmayı faydalı bu-

luyoruz:"*Nedim, senden yüz bin talep etmiştik. Kırk sekiz saattir cevabını vermedim. Yoksa sen de Ali gibi idareyi maslahatçılık mı etmektesin? Bu ne haldir? Evvelki gün arz ettiğin hesap defterlerinde bir yanlışlık mı var? Sen bize 500.000 altın varidat fazlası göstermişsin. Bu para ne olmuştur?* ***Madem ki devletin varidatı nefsimize tahsis kılınmalıdır. Biz istersek bu fazlayı başka işte kullandırır, istersek hususatımıza sarf ederiz..*** *ve illa bu 500.000 altının hazineye hassamıza verilmesi gerekir.*"

Mahmud Nedim Paşa böyle bir fazlalık olmadığı halde sırf durumunu kurtarmak için bu yalanı uydurmuştu. Gerçekte ise M.Nedim Paşa, Sarraf Köçeoğlu Agop Efendi vasıtası ile Avrupa'dan 10 milyon istikraz etmişti. Bu istikrazın faizi % 10 görünmekle beraber aslında % 20'yi geçiyordu. Bu istikraz hesabına rağmen devlet bütçesinde 3 milyon liralık bir açık vardı. Kaldı ki, adı geçen istikraz da gerçekleşmemiş, bunun yerine Hazine Tahvilleri çıkarılarak "Crédit Général Ottoman" ile Osmanlı-Avusturya Bankasına kırdırılmıştı. Bu muamelenin düzenleyicisi Banker Tubini'nin aldığı komisyon, epey dedikoduya da sebep olmuştur.

Mahmud Nedim Paşa, Abdülaziz'in talep ettiği 500.000 altına karşılık şu cevabı vermişti:"*Şevketlüm, 500.000 lira fazla, doğrudur...*" der. Fakat şimdilik kendilerine ancak 100.000 lira verebileceğini söyler. Aradaki farkı teşkil eden dört yüz bin lira ile Abdülaziz, adı "Fethi Bülent" olmasını istediği bir savaş gemisinin İngiltere tezgahlarına hemen sipariş verilmesini ister. Fakat bu güzel sözlerle lafa giren Sadrazamın maksadı başkadır. Bir defa **ortada henüz para falan yoktur. Ama para olmasa da lafı bile yeter. Padişahı hoşnut etmiştir.** Asıl maksadını açığa vurur. Mithad Paşanın o sıralarda vali bulunduğu Bağdat vilayeti gelirini lafa getirir. "Kendisinden 100.000 altın fazladan talep etmek hakkımız vardır." der. Aynca Mithad Paşanın Londra ve Paris borsalarında devlet varidatı ile oyun oynadığını da söyler.

Fakat Padişah'ın aklı hep o 500.000 liradadır. Yüz binini hemen ele geçireceğini düşünerek sevinç içindedir. Mithad Paşadan bu fazladan olan 120.000 istenmiş, fakat Paşa buna red cevabı vererek Bağdat Valiliğinden de istifa etmişti. Ne var ki, İstanbul'da Paşa halk tarafından çoşku ile karşılanmıştı. Mahmud Nedim Paşa onun İstanbul'da kalmasının mahzurlu olduğunu Padişah'a anlatmak zorunda kalmış ve Edirne Valiliğine gönderilmesini istemişti. Fakat Padişah aldığı haberleri kafasında değerlendirerek bu konuda kesin bir cevap vermemişti. Yanlız medrese öğrencileri değil, bütün okur yazar takımı Mithad Paşanın arkasındaydı

ve hatta Osmanlı Bankası ile zamanın iki ünlü bankeri Kristaki ve Zarifi'nin Mithad Paşadan yana olduklannı haber almıştı. Padişah, karşısına aldığı Mahmud Nedim Paşayı, Mithad Paşayı İstanbul'dan sürgün etmek fikrinden caydıracak çareyi de bulmuştu. Hemen *"Sen akçe işini ne yaptın? Hani beş bin kese nerede kaldı. Hoş bilirsin ki, bu paraya ihtiyaç vardır. Sen demedin mi? Beşer bin keselik taksitlere bağladın mı? Sakın tedarik edemedim deme. Dinlemem. Yoksa akçeleri beraberinde getirdin mi?"* diye lafı para işine getirmişti. Bu paraları Beylerbeyi Sarayı'na alınacak yeni eşyalar için istiyordu.

Mahmud Nedim Paşa, parayı tedarik edememişti. Hazine bomboştu. Osmanlı Bankası, Mahmud Nedim Paşaya göre Mithad Paşanın araya girmesi ile bu parayı vermeye yanaşmıyordu. Saraydan büyük endişe ile çıkmaya çalışırken koridorda Mithad Paşaya rastlayınca büsbütün endişelendi. Hele Mithad Paşadan Padişah'ın huzuruna kabul edileceğini öğrenince kendini kurtarmak için bu beş bin keseyi bulmaktan başka çare kalmadığını anlamıştı. Oyuna geldiğinden endişeliydi.

Gerçekte Mahmud Nedim Paşaya devlet borçlarının faizlerinin yarı yarıya indirilmesinde bazı Galata Bankerlerinin akıl hocalığı yaptığı iddiası vardır. Hükümetten 1874 yılında % 25'e varan faizle alacaklı duruma girmiş olan bazı Galata Bankerleri, alacaklarını tahsil edebilmek için kendilerine tahsisat kalması maksadına uygun olarak dış ve iç devlet borçlarının faiz ve ana para ödemelerinin yarıya indirilmesinden başka çare görmüyoriardı. Diğer taraftan, Avrupa'da faiz haddi % 5'i geçmediği halde, Batılı bankerler ve bankalar "risk" payı diye bunu % 15'e kadar yükseltmişlerdi. Oysa o zamana kadar Osmanlılardan alacaklı olan bu banka ve bankerler, böyle bir risk altına girdiklerini gösterecek hiçbir olay ile karşılaşmamışiardı. Osmanlı Hükümetleri, borcu yeni bir borçla ödemek pahasına da olsa, taahhütlerini yerine getirmişlerdi.

Mahmud Nedim Paşanın, bu karan Rusya sefiri İgnatiev'in istek ve desteği ile aldığı şeklindeki rivayetlere gelince bunları da yorumlamakta fayda vardır. Ruslar, Bosna-Hersek isyanlan ile Karadağ ve Sırbistan'ın toprak edinmek üzere savaş açmalarında büyük rol oynamıştı. Bundan maksadı, Osmanlı Devletini altından kalkamayacağı bir mali yük altına sokmak ve bu suretle açacağı bir savaşta, Osmanlılan Batı kredisinden yoksun bırakmaktı. Gerçekte de 1877 Rus Savaşı'nda Osmanlı Hükümetleri çok ağır şartlara razı olmalanna rağmen, **Batı'dan kredi sağlayarak**

ordularını donatamamıştı. Buna karşılık üstün askeri olanaklara sahip Rusya, Osmanlı ordularını bütün cephelerde mağlup edebilecek duruma girecekti. Batılı mali tarihçiler, Mahmud Nedim Paşa olayı ile Rusya yenilgisi arasında ilişkiyi bu şekilde yorumlamaktadır.

Gerçekte Avrupa küçük tasarruf sahiplerinin büyük ölçüde rağbet gösterdiği Osmanlı tahvilatı ve senetleri, dahilde de büyük rağbet görmüştü. Herkes para biriktirmeye ve bunu borsada değerlendirmeye başlamıştı. Fakat Mahmud Nedim Paşanın borç ve ana para taksitlerini yarıya indirme kararı alması, işte en çok bu yerli ve yabancı küçük tasarruf sahiplerini sarsmıştı. Aslında yıllık faiz ve anapara ödenmesi yarıya indirilmişti, ama ödenmeyen yarım için yeni tahvilat verecekti. Bir bakıma tahvilat sahipleri için hiçbir zarar bahis konusu değildi; hatta hesap yapıldığında bazı avantajlar bile vardı. Fakat işin Galata ve Avrupa Borsalarına aksi farklı olmuştu. **Osmanlı tahvilatının borsa değerleri yarı yarıya düşmüştü. Verilen teminata kimse inanmamıştı. Nitekim Avrupa'nın her tarafındaki Osmanlı tahvilatı sahipleri "Türkler bizi dolandırdı" diye feryada başlamışlardı.** Rusya seferinin, bu faiz ve ana para taksitlerinin yarıya indirme kararındaki rolü de açıktır. Aslında İgnatiev bir taş ile iki kuş vurmuştur. Amacı politikacı olarak Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere ve Fransa'nın arasını açmak olduğu için, bu işte Mahmud Nedim Paşa'yı kullanması zor olmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun en gaileli olduğu bir dönemde tahta çıkan Sultan Abdülaziz, ülke yönetimini daha çok Ali ve Fuad Paşalara havale etmiş, kendisini ağır masraflı saray yaşantısına ve gösterişli gezilere adamıştı. Fransa İmparatoru III.Napoleon'un daveti üzerine, 1867'de İstanbul'dan ayrıldı. Deniz yoluyla İtalya üzerinden Fransa'nın Toulon kentine çıktı. Paris'te uzun süre kaldı. İngiltere Kraliçesi Victoria'nın daveti üzerine Londra'yı ziyaret etti. Prusya, Viyana, Budapeşte, Rusçuk üzerinden geri döndü. Yukarıda, Abdülaziz'in İngiltere'yi ziyareti anısına yaptırılan madalyonun bir yüzünde İngiltere Kraliçeliği ve Türkiye'yi temsil eden geleneksel giysili iki kadın el sıkışıyor. Solda St.Paul Katedrali, sağda cami her iki ülkenin simgesi olarak yer almış.

Ancak bir taraftan da bu işi borsada değerlendirip büyük paralar kazanması, İstanbul'daki yabancı elçilerin yabancı olmadıkları bir iş sayılabilir. Bu işi onun gibi daha evvelden öğrenmiş olan Fransız ve İngiliz elçilerinin aynı yolda yürümediklerini iddia etmek de zordur.

Aslında bu olay Avrupa borsalarında da benzer skandallar yaratmıştı. Nitekim Mahmud Celalettin Paşa "Mıradı Hakikat"de, sonradan bu tenzilata muhalif olduklarını beyan eden vükelanın, kararı imza ettikleri halde bu işi Mahmud Nedim Paşanın üstüne attıklarını söyler; sonra da İngiltere'nin İstanbul sefiri Sir Henri Elliot'un bu bu olaydan bir ay evvel bilgi sahibi olarak, durumu ayrıntıları ile Lord Derby'ye bildirdiğini açıklar. Sefir bu bildiride, faiz ve anapara ödemelerinin yarıya indirilmesini tek çıkar yol olarak göstermiştir.

Abdülaziz ve Mahmud Nedim Paşanın Sonunu Getiren Olaylar: Galata Bankerlerinin İntikamı

Mahmud Nedim Paşanın faiz ve anapara ödemelerini yarıya indirmek için Hükümete aldırdığı karar, heyeti vükelaya yakın bankerleri büyük zarara sokmuştu. Hiçbir ünlü bankerin bu karardan önce haberi olmaması, bu bankerleri Avrupalı ortaklarına karşı da güç duruma sokmuştu. Artık Avrupalı bankerler ne Zarifi'ye, ne Hristaki'ye, ne Fernandez'e, ne de Tubini'ye inanır olmuşlardı. Avrupa borsalarında böyle bir karann erkanı hükümete bu kadar yakın olan bankerlerce önceden duyurulmuş olmamasına bir türlü inanmıyorlardı. Fakat gerçek şuydu ki bu kararı alan kimseler arasında olan Mithad Paşa ve Mütercim Rüştü Paşa, Mahmud Nedim Paşaya ve Abdülaziz'e karşıydılar. Hatta, Banker Zarifi ve Hristaki'nin finanse ettiği bir gizli cemiyet kurmuşlardı.

Bu cemiyetin maksadı Abdülaziz'i tahttan indirip, yerine Prens Murad'ı tahta çıkarmaktı. Murad da bu iş için bütün şahsi mal ve şöhretini ortaya koymuştu. Cemiyet gitgide büyüyordu; zira Şehzade Murad Efendi ikram ve hediye dağıtmakta çok hovardaca davranıyordu. Kurbağalıdere sırtlarındaki köşkünde toplantılarda yenilip içiliyor ve hediyeler dağıtılıyordu. Bütün Beyoğlu mağazaları ve esnafı Şehzade Murad'dan alacaklıydı. Sultan Abdülaziz'i devirmeye karar vermiş Hüseyin Avni, Mithad, Rüştü Paşalar ile onların destekçisi durumunda olduğu bilinen Şehzade Murad Efendinin arzu ve niyetlerinde başarıya doğru gitmelerini ha-

zırlayan olayların başında, Abdülaziz ve Mahmud Nedim Paşanın bankerlerle olan ilişkileri gelmektedir. Eğer bankerler Padişah'ı ve Sadrazam'ı desteklemeye devam etselerdi, ne Mahmud Nedim Paşa devrilebilir ne de Abdülaziz azledilebilirdi. Kaldı ki, ilerde göreceğimiz gibi, aynı bankerlerin karşı tarafa geçmeleri ve onları paraca desteklemeleri, bu güç kaymasını iyice açıklamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunun son günlerinde, paranın büyük bir güç olduğunu, iktidarı ele geçirmek veya elde tutmak için paradan başka hiçbir şeyin işe yaramayacağını kabul etmek gerekir. Nitekim, medrese talebelerinin ayaklandırılmasında muhalefetin ne kadar para harcadığını bilmiyoruz, ama o günlerde Banker Hristaki'nin sık sık Sultan Murad'ın köşküne uğradığını doğrulayabiliriz.

Buna karşılık, parasızlığın Mahmud Nedim Paşayı, hem Padişah hem de muhalifleri karşısında nasıl aciz bıraktığı da aşağıdaki açıklamalarımızda görülecektir. Medrese talebelerinin Babıâli'yi kuşatmalarına ve şehirde bir ihtilal havası yaratmalarına karşılık, Mahmud Nedim Paşanın dostu Rus sefiri İgnatiev'in, yabancı sefirleri toplayıp ***"Bu ayaklanma Hıristiyanlara karşıdır; birkaç saat sonra Hıristiyanları Türkler kesmeye başlayacaklar, tedbir alalım, asker çıkaralım, gemilerin toplarını kente çevirelim"*** diye feryat etmesinin altında yatan niyet, Mahmud Nedim Paşayı kurtarmaktı. Fakat İngiliz ve Fransız sefirleri bu oyuna gelmemişlerdi. Çünkü aynı günlerde bu elçiler, muhalefetin güçlenmesi ve Mahmud Nedim Paşanın sadaretten azlinin muhakkak olması nedeniyle Banker Zarifi ile Palmer kredisinin ertelenmesi konusunu görüşmüşlerdi.

Bu arada Galata Bankerlerinin ünlüleri ilk Düyun-u Umumiye modelini oluşturacaklardır. Mahmud Nedim Paşanın son operasyonundan sonra, Avrupa borsaları ve bankerleri ile tasarruf sahiplerinin oyuna gelmesinden memnun görünüyorlardı. Zira, son yirmi yıllık borsacılık hayatlarında büyük paralar kazanmışlardı. Yine, eskisi gibi Osmanlı Hükümetlerinin tekelci, rakipsiz bankerleri olabilirlerdi.

Bu sebeple Hristaki ve Zarifi, Mithad Paşa va arkadaşları ile geleceğin pazarlığına da girişmişlerdi. Yalnız hazırlanmakta olan Anayasa hakkında kuşkuları vardı; hele "Cumhuriyet" laflarından hiç de hoşlanmıyorlardı. Zira o zaman işlerini yürütmek için Padişahın iradesi kafi gelmeyecek, koca bir bürokrasi ile uğraşmak zorunda kalacaklardı.

Sultan Abdülaziz ve Mahmud Nedim Paşa için iktidarın ne kadar pa-

raya bağlı olduğunu ispat etmek için, Palmer Kredisi ile ilgili olarak bu iki kişi arasında geçen konuşmayı aşağıda ayrıntıları ile ortaya koymayı faydalı buluyoruz.

Hünkâr'a Kağıt Para İhtiyacından Bahsetmek Yağlı Parçayı Elinden Kaçırmak Demekti Padişah Altın veya Osmanlı Bankası Çeklerini İstiyordu

Mahmud Nedim Paşanın faiz ve anapara taksitlerini yarıya indirme operasyonuna rağmen, bu yarımların ödenmesi için yedi buçuk milyon gerektiği gibi, Galata sarraflarına devletin 15 milyon lira borcu olduğu da ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Galata sarrafları aracılığıyla Avrupa'dan yine dış borç yollarını aramaya koyuldu. Diğer taraftan Abdülaziz yine para istiyor, Mahmud Nedim Paşa da onu onaylıyordu.

Mahmud Nedim Paşa: *"Efendimizin sayesinde devlet borçları işi yoluna konmaktadır... İngiliz bankaları ile müzakere halindeyiz. Fransız bankerler dahi anlaşmaya eğilimlidirler. Hemen Şevketlü Padişahımın akdi mukavele zımnında, iradelerini tahsilden gayri yapılacak kalmamıştır."*

Bu sözler üzerine Abdülaziz: *"Nasıl, akçe veriyorlar mı? Yine damgalı tuğralı evrak üzerine yürünecekse rızam yoktur. Gün geçmeden karşıma murabahacı gibi çıkıp duruyorsun. Anlamıyorum zorun nedir? Hizmetse böyle olmaz."*

Mahmud Nedim Paşa, Padişahın kolayca söz anlayıp, dert dinlemeyeceğini biliyordu. Abdülaziz para ve hazine işleri ile fazlasıyla ilgilenmekteydi. Başka hiçbir kimseye esham faizleri verilmediği halde, Padişah kendi elindeki yedi milyonluk konsolidin faizlerini daha geçen ay tam olarak almıştı. Mahmud Nedim Paşa planını evvelden hazırlamıştı. Ama Abdülaziz'e teminat vermek gerekiyordu: *"Şevketlüm, gerçi tahvilat ihracı teklif olunuyor, ama kamilen teminat veriyorlar. İngiltere ve Fransa bankaları tam kefil oluyorlar. Bu şart altında tahvilatın altın sikkeden farkı olur mu bilmem?..."*

Padişah, kuşkulu olarak yine soruyor: *"İyi söylüyorsun. Hangi banka kefil oluyor? Ecnebiler rağbet gösterir mi dersin? Ne miktar tahvilat ihracını teklif ediyorlar? Bana hesabını ver. İyice tahkik ettin mi? Seninle görüşenler düzenbaz makulesi kimseler olmasınlar?"*

Sadrazam Padişahın, şüpheci tavrını yok etmek için hemen atıla-

rak:*"Palmer adlı müessese vekilleridir. Fransız Bankerler dahi vekaletlerini tevdi etmişlerdir. Ben kulun İngiltere sarraflarını tutarak, Fransız bankerlerini hasede düşürerek halden istifadeye çalıştım."*

Padişah gülerek şu cümleyi söylemişti:*"Bilirim, bu işlerde bir ehilsin ki emsalin bulunmaz. Onların şartlarını bir anlayalım."*

Sadrazam şartları şu şekilde açıklar:*"Ehvence şerait dermeyan ediyorlar, efendimiz. 196 milyonluk borç için, teminatlı 125 milyonluk tahvilat ihracı tasavvurundalar."*

Bunun üzerine Padişah açıklama isteyerek:*"Talep eyledikleri faiz makul mü? Hoş, bilirsin ki geçen sadaretinde on milyon için verdiğin faiz aşırıydı. Amma ki, yine ses çıkarmadık."*

Bu sözlere Mahmud Nedim Paşa şu cevabı vermişti:*"Bu rütbe itimadı hümayuna mazhariyet dahi, Nedim kulları için ayrıca cihandeğer olduğunu arzı bir borç bilirim."*

Padişah bu laflardan pek hoşlanmamış olacak ki şu sözleri söylemekten kendini alamamıştı:*"Durmayıp dilbazlık ediyordun. Verdiğin faizin ne olduğunu bilmek isterdim. Sen laf anlamaz mısın?"*

Padişahın öfkelendiğini gören Sadrazam hemen ayaklarına kapanmak isteği ile şunları şöylemişti:*"Beş yılda % 5, ondan sonraki seneler için % 6 istiyorlar."*

Abdülaziz sözünü keserek atılmıştı:*"Geçen pazar günü % 4.5 faiz gösterdin. Bu nasıl iştir? Bir şey anlamadık. Olmaya ki yine, Zarifi sarrafa, komisyon namı ile bir şey verilmek tasavvur oluna. Encamını düşün."*

Mahmud Nedim Paşa, Banker Zarifi'nin ismi geçince, Padişah'ın bazı şeyler bildiğinden korkmaya başlamış, ama hemen kendini toparlayarak Zarifi'yi methetmeye koyulmuştu:*"Zarifi kulun bizdendir. Devletin istikraz işlerinde aracı olduğunu herkes bilir. Hem de Şevketlü Efendimize ayrıca sadakat arz eylemek fırsatı bulduğuna sevinip duruyor."*

Oysa ki Zarifi ve "Société Générale de l'Empire Ottoman" adlı bankadaki ortakları ile birlikte Palmer müessesesi ile bir iltizam şirketi kurmak yani bir kısım devlet gelirlerini bu şirkete devrettirmek şeklinde bir garanti peşindeydiler. Aslında bu, ilerde göreceğimiz gibi, devlet gelirlerinin hemen tümünü dış borçlara karşılık göstermek ve bu gelirleri toplama işini de Düyun-u Umumiye (Dette Ottomane) adı verilen, bir nevi garantörler şirketine devretmek usulünün, bir müsveddesiydi.

Mahmud Nedim Paşa, Şirketi İltizamiye Konusunda Aydınlatmak ve Rızasını Almak İçin, Palmer Bankasının Bir Milyon Liralık Senedini Padişah'a Uzatmıştı Padişah Da Şu Cevabı Vermişti:
"Aferin hoş söylemişsin, imdi ne teminat istiyorlarsa söyle, dilledikleri zararsız şeylere elbette ki kabul olunmak gerekir."

Mahmud Nedim Paşanın Şirketi İltizamiye Konusunda Abdülaziz'e Yaptığı Açıklama ve Hükümetten Gelen Tepkiler

Mahmud Nedim Paşa, Padişahı, devlet gelirlerinin bir kısmını kendi nam ve hesaplarına toplama hakkına bağlı olarak kurulacak "Şirketi İltizamiye" konusunda aydınlatmak ve rızasını almak için, cebinden çıkardığı Palmer Bankasının bir milyon liralık senedini Padişah'a uzatmıştı. Senet, şirketin kurulması ve bağlı şartların kabulü halinde para çevirebilecekti... Mahmud Nedim Paşa, Padişahın senedi koynuna koymasından bu işin artık olup bittiğine kanaat getirerek, hemen şunları söylemişti:*"Aman Padişahım... Onlar dahi teminatlanna mukabil teminat istiyorlar. Gerçi ehemniyetten ayn şeyler ise de, efendimiz ne buyurur bilmem? Ben kulum, efendime danışmadan bir şey diyemem. Bir kez arz edeyim. Ferman buyurulursa, yer ve gök sarsılsa mucibince amel oluna gelir. Çünkü o Padişahtır. Bizler kul kısmıyız, diye söyledim."*

Gerçekte Avrupa bankerlerinde hakim olan kanıya göre, Osmanlı İmparatorluğuna artık borç vermek geçerli olan plâsman usullerine göre hiç de mümkün değildi. Fakat Zarifi ve şirketi bazı gümrüklerin, tütün gelirlerinin ve bazı Anadolu ve Rumeli vilayetlerindeki tarım mallarından alınan aşar vergisinin hasılatının kendileri tarafından tahsili halinde, verilecek kredinin faiz ve anapara ödemelerinde eskisi gibi aksamalar olmayacağı konusunda Palmer Bankası yetkililerini ikna etmeye muvaffak olmuşlardı. Ayrıca bu amaçla bir de şirket kurulacağı için, yetkililere bol maaş yönetim kurulu azalıkları, murakıplık ve umum müdürlükler verilecekti. İşin bir de siyasi yönü vardı. Şirketin kullanacağı binlerce memur Rumlardan seçilmek suretiyle, Zarifi'nin Rum cemaati üzerindeki etkisi de artacaktı. Ama Şirketi iltizamiyenin kredi şartlarının ağırlığı bununla da bitmiyordu. Aslında faiz ilk beş sene için % 5, sonraki yıllar için % 6'ydı; ama kurulan şirketin masrafları, Padişah ile Mahmud Nedim Paşaya verilen 2 milyona yakın rüşvet, şirketin kurulmasında aracı olan Société Générale Ottoman'ın komisyonu ve toplanacak vergiler için yapılacak masraflar

hesaba katılınca, gerçek faiz % 20'yi geçiyordu. Bir de meselenin diğer yüzü vardı: Zaten Osmanlı Hükümetleri, gümrük başta olmak üzere hemen bütün tarım üzerinden alınan aşar vergisini iltizama veriyordu. Bu mültezimlerin topladıkları ile devlete verdikleri arasındaki fark, birçok hallerde yarıyı geçiyordu. Bu sebeple, Mahmud Nedim Paşayı, Zarifi kolayca ikna etmişti. İş hesaba döküldüğünde, bu iltizam şirketi en iyi çare gibi görünüyordu. Sadrazam, vekiller heyeti toplantısında bu hususu açmıştı. Vekillerin ve özellikle Mithad Paşa ve Maliye Nazırı Yusuf Paşanın bu işe muhalefet etmelerinin sırf kendisine karşı olmalarından ileri geldiğini bildiği için, Padişaha konuyu rahatlıkla açmıştı. Padişah da bu iltizamın ne olduğunu biliyordu. Bu sebeple Padişahın:*"**Söyle. Buna karşılık onlar ne istiyorlar?** Az evvelinden ehemniyetsiz deyip duruyordun."* şeklinde sorduğu suale rahatlıkla şu cevabı verebilmişti:*"Evet Padişahım. **Onlar, otuz yıl müddetçe gümrük, tuz, tütün varidatından yedi sekizinin aşarını talep ediyorlar.** Hem tekliflerinden devletçe azim istifade vardır. Bu işlerde bunca memur tutulur. Yine vazifeleri hakkı ile görülmez. Tahsilat bakayası milyonlara varıyor. Şirketi iltizamiye bu işlerle uğraşmakta menfaat göreceğinden, ödenmemiş vergi ve rüsum kalmaz. Hazineyi hümayunun bu suretle de masraftan istifadesi olacaktır."*

Bu sözler üzerine Padişah, Sadrazama, gidip hemen mukaveleyl yapmasını söyler. Fakat işin ortada büyük bir engeli vardı. Maliye Nazırı Yusuf Paşanın, Hazineyi Devletin başı sıfatı ile böyle bir mukaveleyi bizzat taraf olarak imzalaması gerekiyordu. Oysa Yusuf Paşa, Palmer Bankasının teklifi ilk geldiği zaman itiraz etmişti. Devlete ait gelirlerin bir ecnebi şirketine tahsisini zararlı bir iş görüyordu. Sadrazam, Padişahı istediği yola sevk ettiğinden emin olarak bu meseleyi de hemen halletmek niyetindeydi. Derhal Padişaha, Yusuf Paşanın bu işe karşı olduğunu söylemişti. Bunun üzerine Padişah şu cevabı vermişti:*"Yusuf mu? O kim olur ki itiraz yolunu tutuyor? Elinden ne gelir? Sen Sadrazam değil misin? İrademi şimdi tebellüğ etmedim mi? Varsın onun reyi alınmasın. Şart mıdır? Onlar ecnebidir. Devleti Aliye'nin tarzı idaresinden gafil bulunurlar. Maliye Nazın olanın mührü bulunmazsa, mukavelenin geçersiz olacağı kanısındadırlar. Yusuf Paşanın başka vazifeye verilmesini istirhama ceret ederim."*diyen Sadrazama Padişah hiddetle:*"Sana ruhsat, dilersen azleyle. Yok, devlete yararlı ise bir münasebetliceslyle değiştirilmesini icra edersin." diye son sözünü söylemiştir.* Mahmud Nedim Paşa bu suretle istediğini elde etmişti. Yusuf Paşayı Evkaf Nezaretine getirecek ve adamı olan Evkaf Nazırı Galip Paşayı da onun yerine atayacaktı.

Fakat Mahmud Nedim Paşanın bu iltizam işini yürütebilmesi pek mümkün görülmüyordu. Kabinedeki diğer bakanlar, Mithad Paşanın sözünden pek çıkacağa benzemiyorlardı. Hele Yusuf Paşanın Maliye Nezaretinden alınıp, Evkaf Nezaretine verilmesi ortalığı büsbütün karıştırabilirdi. Fakat Abdülaziz'in validesi Pertevnihal Sultan oğlunu iyice etkiliyordu. Sarayın para işlerini idare eden bu kadın, oğlunun karşısına çıkınca paradan başka bir şey konuşmuyordu. Ona göre de, bu parayı bulabilecek tek adam Mahmud Nedim Paşaydı. Ali Fuad, Esat ve Mithad Paşalar sarayın tahsisatını kesmek için ellerinden geleni yapmışlardı. Sonrası, Mahmud Nedim Paşa borsa ve para işlerini hepsinden iyi biliyordu. Bütün bu yakınlığına rağmen Mahmud Nedim Paşayı Valide Sultan da kurtarmayacak ve kısa bir zaman sonra Şirketi iltizamiye işini sonuçlandırmadan Sadaretten uzaklaştıracaktı. Ama ne var ki, aynı iltizamiye şirketi, üç dört sene sonra, hem de çok daha geniş ve kapsamlı olarak, "Düyun-u Umumiye" adı ile tekrar gündeme getirilecekti.

Maliye Nazırı Sadık Paşa Devletin Parası, Hatta Yetim, Dul Aylıkları ile Borsa Oyunlarına Katıldı mı?

Sadık Paşanın, üzerine şimşekleri çeken Paris macerasından pek çok şeyler öğrenerek geldiği anlaşılmaktadır. Söylendiği gibi yalnız "*Frenk bankalarından bir takım mali tabirat öğrenmiş ve Şirvanizade'nin nüfuz ve iktidarı zamanında anın mahremi esrarı bulunmak sayesinde bir takım muteberanı ecnebiyye çatmış olduğundan o zamanlarda cidden financier geçinirdi.*" sözlerinin pek doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Zira, Paşa Paris'te yanlız laf yapmasını değil, borsa işlerini ve aşağıda göreceğimiz gibi yeni bir mezhebe dahil olabilecek şekilde, çok şey öğrenmişti. Bu sebeple Sadık Paşa, Paris'te uzun müddet oturmuş olan Osmanlı devlet adamları arasında, istikrazlar ve borsa oyunları ile ithalat ve ihracat konuları hakkında edindiği bilgiyi, kendi ve devleti hesabına değerlendirmeye çalışan tek adam olmuştur, denebilir. Gerçekte kendisini çekemeyenlerin devlet parasını ve hatta yetim ve dul aylıklarını borsalarda kendi nam ve hesabına kâr etmek için zarara soktuğunu da söylemelerini yeni bir zihniyetin adamı olduğunu ispat etmekte kullanmak daha doğru olur.

Sadık Paşanın mezhep ve zihnlyetini belirtmek için elimizde olan en önemli belge, büyük ithamlar altında kalarak Paris'ten döndüğünde, Kurban Bayramı dolayısıyla ziyaretine gittiği Şirvanizade Rüştü Paşanın diğer konuklar önünde kendisine yönelttiği şu sözlerdir:"Efendim irtikâp

iki nevidir: Biri alaturka irtikâp, diğeri alafranga irtikâptır. Alaturka irtikâp mesela bizim satın almada bir takım memurların irtikâbatta bulunarak istifade etmeleridir. Böyle irtikâbatı bazı dairelerde bulunan memurların uygun zamanlarda icra edebilmeleri, esasen işe yarar memurlardan olmaları ve yerlerine kolaylıkla ehil ve muktedir adamlar bulunmaması sebepleri ile ve biraz da kendilerinin kanaat ihtiyar edip, işin pek ilerisine gitmemeleri ile mümkün olur. Bu yoldaki mürtekipler nice seneler devlet memurluğu yaptıkları halde, vefatlarında ailelerine bir hane, daha bahtiyarı bir bağ veya bir yalı terk ederler. Birkaç bin lira servet bırakanlar pek nadirdir.

"Gelelim nev'i saniden olan irtikâbata. O nevi irtikâbat zengin yerlere mahsus irtikâptır. Mesela bir şirketi nafia veya sarrafiye ile mukavele olunurken, filan maddede şirketlerin option hakkı olacaktır (yani seçim hakkı olacaktır) kaydı konulunca elli bin lira, falan şirket için falan maddede option hakkı verilince yetmiş bin lira; filan mültezime dahi taahhüt edercesine göre option şekli kabul olunursa yüz bin lira... keza ve keza... İşte biz bunlara tahammül edemeyiz, bunlar zengin yerlere mahsus irtikâplardır. Bir memleketin her şeyi kendisine uygun olması lazım geldiği gibi, İrtikâbatı da kendisine uygun olmak gerekir..."(*)

Kanunî'den Sonra Yok Olan Otorite Boşluğuyla Galata Tüccarları Yeniçeri Mafyasının Pençesine Düşüyor

Fatih Sultan Mehmed Galata'nın önüne geldiği zaman bu kent büyük bir gerileme içindeydi. Bizans'ın zulmünden yılmış olarak Fatih'e kurtarıcı gibi sarıldı. Bilindiği üzere Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u ele geçirip Bizans yönetimine son verdikten sonra, Galata ile özel bir anlaşma yapmış ve Osmanlı kanunlarına itaat şartıyla bu kentin açık bir ticaret limanı olarak kalmasını ve vergiye bağladığı işlemlerin türü ne olursa olsun hiçbir şekilde Osmanlı yönetimince müdahaleye tabi tutulmayacağını, kendisi bizzat imzaladığı bir fermanla ilan etmiştir.

Galata ile Bizans'ın ilişkileri özel bir statü ile düzenlenmişti. Galata ba-

(*) Sadık Paşa, II.Abdülhamid devrinin ilk yıllarında 15 Rebiülahir 1295 (1878) tarihinde başvekil tayin edilmiş ve bir ay gibi kısa bir zaman bu makamı işgal etmesine rağmen, birçok olayların failî olmuştur. Bilindiği üzere, başvekaletten el çektirilmesine sebep Ali Suavi vakasıdır. Bu olayda, İngilizlerle ortaklaşa olarak hareket ettiği ve olayın tertipçisi olmak gibi büyük bir itham altında kalmıştır. Bu olaya bağlı olarak İngiltere'nin Kıbrıs'ı ele geçirmesi için yaptığı girişimler ve Ali Suavi olayındaki tutumu bütün şüpheleri üzerine çekmişti.

zı vergilere tabi tutulmuştu ve buna karşılık gümrük yönünden daha bazı ayrıcalıklara sahipti. Örneğin transit ticaret olanağını elinde tutuyor du; böylece Karadeniz ticaretini de idare eden bir merkez durumundaydı.

Fatih çok akıllıca bir iş yaparak Bizans'ı ele geçirdikten sonra, Galata'nın özel statüsünü muhafaza etti. Yalnız nüfusunun artmaması için daha fazla kilise ve Hıristiyanlığı yayan kurumların tahdidi ile yetindi.

Kanuni devrinde Osmanlı yönetimi, özellikle Akdeniz donanmasını güçlendirmek ve Viyana seferi gibi büyük seferler yapabilmek için, ek devlet varidatına ihtiyaç göstermişti. Gerçekte Fransızlara verilen Akdeniz ticaret imtiyazı, Osmanlı Hazinesine çeşitli vergiler sayesinde büyük paralar bırakıyordu. Bu sayede genişleyen ticaret, Galata'da büyük paralar kazanmasına sebep olduğundan, Osmanlı Hükümet merkezinde hissedilir bir zenginleşme görülmekteydi. Fakat ilk defa olarak bu zenginleşmede Galata'nın ve özellikle voyvoda ve Rum Osmanlıların öne geçtiklerine şahit olmaktayız.

Galata'nın Kanuni devrindeki zenginleşmesi, aslında ticari faaliyetlerin artması kadar, Kanuni yönetiminin getirdiği hukuka bağlılık, can ve mal güvenliğiydi. O kadar ki birçok Fransız tüccarı Galata'yı Marsilya'dan daha güvenli bularak, parasal servetinin büyük bir kısımını ve mal stoklama işini Galata'ya nakletmişti. Galata, vergi varidatı yanında yarattığı gelirle Osmanlı başkentini kısa zamanda ekonomik yönden güçlendirdiği gibi sanat ve yaşam yönünden de çağın en gözde kentlerinden biri haline getirmişti. Bu devirde doruk noktasına çıkan Galata liberalizmi, Osmanlı ülkesinin gerek sanayi ve gerek tarımsal üretimine iç ve dış mübadele yolu ile güç kazandırıyordu. Avrupa'da merkantilist politika doruk noktasına çıktığı halde, henüz daha Galata sayesinde mübadele hadleri Osmanlı İmparatorluğu aleyhine dönmemişti. Bu sebeple merkantilistler nasiplerini Asya ve yeni Amerika kıtalarında aramak zorunda kalmışlardı.

Fakat Kanuni'den sonra işler değişivermişti. Genç padişahlar, onların hırslı; fakat hiçbir deneyimi olmayan anaları, sadrazamlar ve devlet adamları savaş yenilgilerinin zararını, ganimetsizlikten ileri gelen hazine açıklarını Galata beylerinden keyfi ve zorbalıkla çektikleri paralarla kapatma denemesine girişmişlerdi. Gerçekte Galata banker, tüccar ve vesair iş adamları, geçici kabul ederek bu isteklere ilk zamanlar hiç itiraz etmeden cevap vermişlerdir. Fakat özellikle cephelerdeki yenilgiler artınca, bu istekler hiçbir hukuk ve insanlık kaidesi ve devlet ciddiyeti ile bağdaşmayınca Galata da kendini savunma çarelerine başvurmuştur. İlk zamanlar

vergiler ile kontroller olarak başlatılan müdahaleler, daha sonra gemileri, banker bürolarını, mağazaları basma ve gasp şeklini aldığında, **Galata 18. yüz yıl başında hemen bütün fonksiyonlarını yitirmiş, ışıkları sönmüş, veremin koleranın kol gezdiği fuhuş yatağı, meyhaneleri ile ünlü bir eski liman şehri haline dönüşmüştür.**

18. yüzyıl boyunca ve hatta ortadan kaldırıldıkları yıla kadar, Yeniçeri teşkilatı savaşlardaki ard arda yenilgilerinin getirdiği gelir, ulufe kaybını, Galata'dan haraç alarak gidermek gibi kendine has düzenliğini yitirmişti. Ayrıca Avrupa'da 30 sene savaşları merkantilist politakının sonunu getirmiş olduğu için, 18. yüzyıl Osmanlı dış ticareti süratle düşmeye başlamış, hele Karadeniz transit ticareti büyük ölçüde azalmıştı. Yeniçeriler İstanbul'daki Gedik esnafı ile bir olup ithal mallarına ve Galata'da malları pazarlayan tüccara karşı gaddarca hareket etmeye başlayınca durum daha da kötüleşmiş ve Galata bir ara en önemli gelir kaynağı olan ithal malları ve deniz trafiğine bağlı gelirleri tamamen yitirmiştir.

Bilindiği üzere 18. yüzyıl boyunca ve 1826 yılına kadar Yeniçeriler gelir açıklarını içerdeki esnafın haracını almak veya onları belediye nizamlarına karşı korumak, yabancı mallarını ve tüccarın rekabetini önlemek gibi kendilerlne bir anlamda önemli gelir sağlayan bir düzen kurmuşlardı. Örneğin, Belediyelerin koyduğu fiyat narhlarına hatta zaman zaman Padişah iradesi gerektiren bazı mal ve hizmetlerle ilgili tüketici lehine kaideleri karşısında esnafın koruyucusu olarak ortaya çıkıp esnafın bu yolda sağladığı kazançlara ortak oluyorlardı. Yabancı mallara ve tüccarlara karşı yerli üreticiyi koruyoruz diye, örneğin hamal gediklerini yabancı tüccar malının değeri kadar hammaliye karşılığı ile gemilerden boşaltmaya mecbur ediyorlardı.

H.Kazgan'a göre, ilk yıllarda beklenilmedik 1938 ve1939 antlaşmaların ile olumlu sonuçlar vermiş ve gümrük tarifeleri % 12 den % 3'e indiği halde ithalatın hızla artması dolayısıyla gümrük hasılatı eskisine oranla iki katına çıkmış, buna karşılık ihracat da ilk yıllarda adeta ithalatı finanse edecek bir ilerleme kaydetmiştir. Fakat bu ancak birkaç yıl sürmüş ve 1844 yılına gelindiğinde Osmanlı ülkesinde mevcut bütün altın ve gümüş stoğunun eridiği görülmüştür.

Bunun üzerine Galata Bankerlerinden Alléon ve Baltazzi (Baltacı baba meşhur) tarafından Hükümetin desteği ile "Banque de Constantinople" kurularak bu bankanın aracılığı ile Londra ve Paris üzerinden Tret çekmek

sureti ile ithalata birkaç yıl daha devam edilmesi sağlanmıştır. Fakat bu da uzun sürmemiş ve bu banka 1848 yılında biraz da Fransa'da çıkan ihtilal sebebiyle, faaliyetini tatil etmek zorunda kalmıştır. Böylece 1848 yılından ilk dış borç alındığı 1854 yılına kadar, İmparatorluğun dış ticareti en krizli günlerini yaşayarak ve mevcut geri kalan altın ve gümüş stoklarını elden çıkararak ancak yürütülebilmiştir.

1875 Mali İflası Sonrasındaki Borçlar ve Ödeme % 80'i Köylü Olan Bir Devletin Ekonomisi Bu Borçları Ödeyemez Durumda

6 Ekim 1875'te Osmanlı Hükümeti İstanbul gazetelerinde bir duyuru yayımlayarak, 5 milyon Osmanlı lirası tutarındaki bütçe açığını gözönüne alarak, borç faizi tutarının sadece yarısını para olarak, geri kalan borcu yeni basılıp dağıtılacak % 5'lik hisse senetleriyle ödemeye karar verdiğini açıkladı. Mart 1876'da hükümet neredeyse bütün nakit ödemelerini durdurmuştu. Bu sırada, ödenmemiş dış borçlar 200 milyon sterlin, bunun yıllık ödemesi de 12.5 milyon sterlindi. 1874'te Hükümetin gelirleri 22 milyon sterlin, ihracatı da 19 milyon sterlindi. Başka bir deyişle, borç-ihracat oranı % 10.5'e, borçların faizleriyle birlikte ödenmesinin getirdiği yük ihracatın % 66'sına, hükümetin gelirlerinin de % 57'sine tırmandı. Bir de 16 milyon sterlin kadar bir kısa vadeli borç vardı. (Issawi, 1980, s.360; Blaisdell, s.80.)

Büyük önem taşımakla birlikte bu olaylar aslında İmparatorluğun mali iflasının yalnızca zamanını belirlemiş oldu. İflasın altında yatan nedenler bunlar değildi. Yapısal nitelikteki asıl sorun iki yönlüydü: Birincisi, hükümetin bir bütçe fazlası yaratmaması; ikincisiyse sosyo-ekonomik sistemin yatırım, üretkenlik ve üretimi, buna bağlı olarak da bir dış ticaret fazlası yaratamaması. Hükümet, gelirlerini artırabilmek için borç almış ve harcamalarını artırmıştı. Bunun ardından, ekonomik fazlanın bölüşümü için yapılan mücadelede, uluslararası ekonomik ortam mültezim ve tüccarların lehineydi. Böylece hem harcamalan, hem gelirleri artırma çabalarına karşın; devlet, gelirlerini, harcamalannı karşılayacak kadar artırmayı başaramadı. Avrupalılarla yapılan anlaşmalar sonucu yabancıların ticari gelirlerinin vergilendirilmesi ve gümrük resminin artınlmasına konan sınırlamalar ve bütün savaşlar kadar; değişik bölgelerde ortaya çıkan milliyetçi hareketler de eklenince, hükümetin borcunu ödemek için bir bütçe fazlası yaratabilmesi pek olası görünmüyordu.

Devletin, gelirlerini merkezi otoriteyi güçlendirmek için gerekli olduğunu düşündüğü harcamaları karşılayacak kadar artırmayı başaramadığı argümanı, kapitalist bir toplum düzeninde olması beklenen yatırım ve üretimdeki sistemli artışın sağlanamayışıyla yakından ilgilidir. 19. yüzyıl boyunca tarım teknolojisi değişmemiş, tarımda üretim artmamıştır (Issawi, s.201-5). 1800'lerin başında, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi, tarımda tahta saban ve öküzlerle üretim yapılıyordu. 1927 nüfus sayımı, Türkiye'de sabanların % 85'ini hâlâ tahtadan, ancak % 15'inin demirden olduğunu ve çok az makineleşme olduğunu gösterdi. (Issawi, s.367). 1927 nüfus sayımı, Türkiye'nin nüfusunun % 82'sinin tarımla uğraştığını gösterdi. 1870'de İmparatorluk nüfusunun % 80'i köylüydü.

Üretim düzeyi gerçekte daha büyük bir hızla ilerliyor olsaydı, merkezi otorite ve ticari kârlar arasındaki çatışmayı çözmenin başka yolları olabilirdi. Bu ise hükümetin, tüccar-mültezimlerin ya da köylülerin yatırım yapma ve yenileşme kapasite ve eğilimlerine dayalıydı. Bu sınıf ve tabakaların o dönemki sosyo-ekonomik yapı içinde yatırım ve yenilik yapma yetenek ve eğilimlerinin olmadığı görülmektedir.

Nüfusunun % 80'i köylülüğe terk edilmiş Osmanlı İmparatorluğunda, sanayileşme mümkün olamamıştır.

Osmanlı İflası ve Borçlarıyla İlgili Dış Basında Çıkan Gazete Haberleri

Avrupa basını Osmanlı borçları ve daha sonra da borsa oyunlarına her zaman büyük ilgi gösterdi.

Aynı şekilde, 9 Ekim 1873'te *London Times* şu tavsiyelerde bulundu:"Şu anda Türkiye'ye yapılabilecek tek hizmet, gelir ve gider düzenini, gerçek kuralları iyi bilen, Sultan'ın bile müdahalesine izin vermeyecek şekilde düzenlenmiş engelleme ve sınırlamalarla korunan, prensip sahibi devlet adamlarının ellerine bırakarak ciddi bir şekilde garanti altına alana kadar, hangi nedenle olursa olsun bir tek şilin bile verrneyi reddetmek olabilir."

Yine 7 Kasım 1874'te şöyle deniyordu:"Her yeni borcu onaylayanlar bilmelidirler ki, yaptıkları eğer bütün sistem radikal bir şekilde değişitirmezse sonunda herşeyi tüketecek olan bir yangını körüklemekten başka bir şey değildir."

1855 borçlanmasına tam destek vermiş olan Londra'daki Times, yeni bir borçlanmanın geleceği konusunda son derece kuşkuluydu. 1 Kasım 1856'da şunları yazıyordu:

"...güvencelerin ve ayrıcalıkların yalnızca bir aldatmaca olduğunu ve çok büyük miktarda paranın kaybolduğunu çok geç fark edebiliriz... Vatandaşlarımıza, (Osmanlı) siyasal desteğine fazla güvenmemelerini tavsiye ederiz. Osmanlı görevlileri, ticari konularda hem cahil hem de fırsatçıdırlar... Kanımızca, Babıâli dış girişimlerle ilişkilerinde hiç güven vermemektedir."

1857'de bir iyi niyet jesti olarak Sultan, Avusturya Büyükelçisi'nden, mali reformlara yardımcı olmak üzere kurulan Meclis-i Ali-i Tanzimat'a bir danışman atamasını istedi. 1858'de bu meclisin başkanı Fuad Paşa, maliyeyi yeniden düzenlemek için bir plan hazırladı ve borç bulmak üzere Avrupa'ya gitti, ancak pek başarılı olamadı. Ağustosta Sultan, harcamalarda sıkı disiplin uygulanmasını isteyen bir ferman yayınladı (Yerasimos, s.140). Avrupa basınının tepkisi bu konuda da ihtiyatlı davranmak oldu. 13 Eylül 1858'de Times şu yorumu yapıyordu:"... ekonomiye birdenbire bu denli önem verilmesiyle yeni bir borç talebi arasındaki ilişkiyi görmemek ahmaklık olur. Babıâli'nin sahte bir reform görüntüsüyle ya-

bancıları borç vermeye kandırma hevesinde olduğunu varsaymaksızın... Sultan'ın mevcut kararlılığını doğru değerlendirmeliyiz..."

1860'da Osmanlı Devleti, kısa vadeli borcunu ödemek için yeni bir borç aramaya başlandığında, İngiliz sermaye piyasası tahvil almaya istekli görünmedi. Osmanlı Devleti bunun üzerine Fransız sermaye piyasasına yöneldi ve M.Mires adında bir sermayedar buldu. O günlerde finans piyasasındaki becerikliliğiyle ünlü olan bu kişi, Osmanlı tahvillerini satmayı kabul etti.

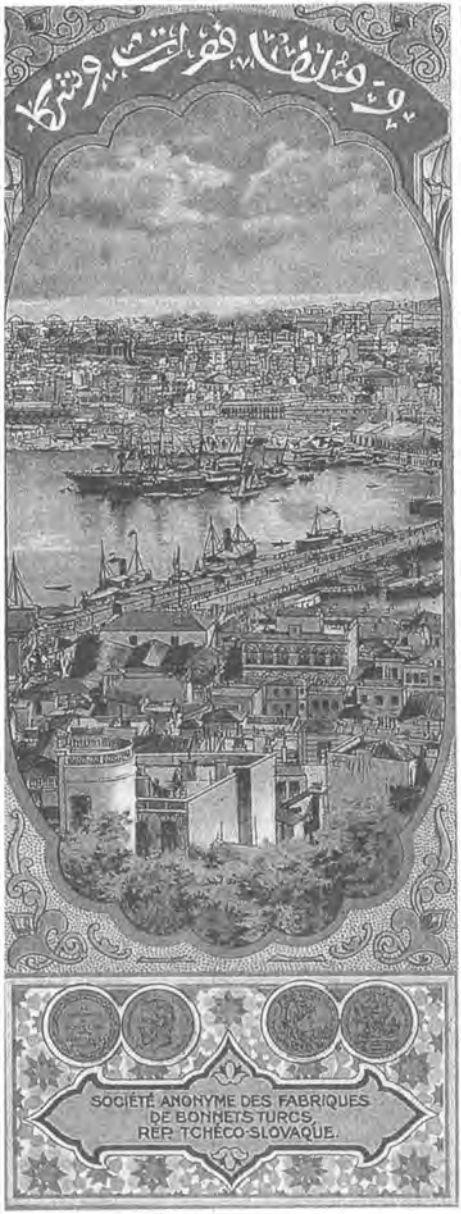
Fransız polisi, Mires'i öteki şirketlerindeki fonları kötüye kullanmaktan ötürü tutuklayıncaya kadar tahvil satışları oldukça başarılıydı. Bu olay üzerine iş çığırından çıktı. Sterlinin değeri beş ay içinde 129, Osmanlı kuruşundan 200 kuruşa fırladı (Du Velay, s.95).

Osmanlı Hükümeti yükümlülüklerini karşılayabilmek için 1 milyon sterlin tutarında kağıt para daha bastı; ayrıca, İngiltere ve Fransa'ya bir ultimatom göndererek, Türk ticaret işletmelerinin kambiyo senetleri kabul edilemez ve Osmanlı Hükümetinin bu şirketlere olan borcunu ödeyebilmesi için yeni bir borç verilmezse, siyasal istikrarsızlığın ve "Doğu Sorunu'nun" yeniden gündeme geleceğini bildirdi (Du Velay, s.98).

İngiltere Hükümetinin İngiliz Ticaret Heyetl'nden Lord Hobart ve Mr.Foster'ı, Osmanlı İmparatorluğunun maliyesini araştırmak üzere İstanul'a göndermesi bu ultimatoma bir yanıttı.

Lord Hobart ve Mr. Foster, Londra'dan ayrılmadan önce Dışişleri Bakanı Lord Russell 22 Nisan 1861 tarihli bir mektupta gündemi belirliyordu. Bu ikisinin görevi, "gelirlerin toplanması, tahsisi ve muhasebesi sisteminin geliştirilmesi açısından" Babıâli'nin maliyesini sorgulamak olacaktı.

"Türkiye'nin Mali Durumu Üzerine Rapor" 7 Aralık 1861'de Lord J.Russell'a, 1862'de de İngiltere Parlamentosuna sunuldu. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Harry Bulwer raporun içeriğini Sultan'a sunmakla görevlendiriildi.

Solda: Galata Köprüsü. 1920 dolaylan. Çekoslovakya Cumhurlyeti Fes İmalathanesinin etiketi. *Pierre de Gigord Koleksiyonu, Paris.* ***Sağda:*** Strakonice-Çekoslovakya Devlet İşletmesi Fes ve Yünlü Dokuma İmalathanesinin etiketi. 1920 dolaylan. İstanbul'da gardan hareket eden bir tren. Osmanlı İmparatorluğunun başkentinden yolculuğa çıkmak için, o güne kadar alışılmış ulaşım araçlarına bir yenisi eklenlyordu. *Pierre de Gigord Koleksiyonu.*

شركت خيريه حميديه

عثمانی آنونیم شرکتی

Chirketi-Khairiei-Hamidié

SOCIÉTÉ ANONYME OTTOMANE PRIVILÉGIÉE DE NAVIGATION A VAPEUR

A SALONIQUE ET DANS LES GOLFES DE SALONIQUE ET DE KASSANDRA AVEC FACULTÉ D'EXTENSION EN DEHORS ET AU-DELA DES DITS GOLFES

Constituée pour la durée de 75 ans par irade impérial en date du 2 Djemazi-el-ewel 1324 (11/24 Juin 1906)

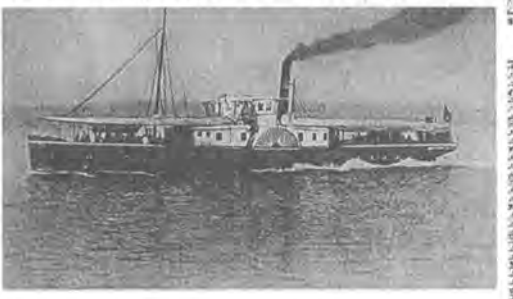
Au Capital de 75000 Livres Turques, entièrement versé, divisé en 15000 Actions au porteur de Cinq Livres Turques chacune.

Titre de UNE ACTION AU PORTEUR

N° 0011703

LE PORTEUR DU PRÉSENT TITRE EST TENU DE PRODUIRE CETTE PI

N° 0

SOCIÉTÉ
DES
TRAMWAYS DE CONSTANTINOPLE

Fondée en exécution du Firman du 11 Rebiul-Ahir 1286

SOCIÉTÉ ANONYME

AU CAPITAL DE Ltqs. 1.484.027

REPRÉSENTÉS PAR

86.531 ACTIONS DE 17 LIVRES TURQUES

Titre de Vingt Actions

Au Porteur

d'une valeur nominale de Dix-sept Livres Turques libérées. Jouissance 1923. Ce titre est émis conformément à la décision de l'Assemblée Générale Extraordinaire des Actionnaires du 31 Décembre 1923, ratifiée par le Gouvernement de la République Turque en date du 26 Janvier 1924 et représente 38€ français par action à raison de Pesetas 4.4 le franc.

N° 61061 à N° 61080

Constantinople, le 30 Avril 1925

ذرسعادتلو ترامواى شركتى

١٢ جمادى الاولى ١٢٨٦ - ٢٠/٨ آغستوس ١٣٣٩ ليرة

فرمان موجبنجه تاسيس اولنمشدر

آنونيم شركت

سرمايه ١٧ ليرالق ٨٥,٥٣١ حصه عادیه

جمعيتجه ١,٤٥٤,٠٢٧ ليرالق

يكرمى عدد حصه سندى

حامله ظاهر

CONSEIL DE LA DETTE PUBLIQUE RÉPARTIE DE L'ANCIEN

RÉCÉPISSÉ PROVISOIRE AU PORTEUR N°

délivré contre retrait d'une obligation sortie non sortie aux tirages effectués jusqu'à la date d'un capital nominal d'origine de Frs. Fr. 400 réduit à 45,09 %, soit Frs. Fr. 180.36 par le Dé...

DE L'EMPRUNT OTTOMAN DES CHEMINS DE FER DE LA TURQUI...

Conformément à la décision en date du 9 Juin 1933 de la Commission pour la répart... Ottomane, instituée par l'Article 49 du Traité de Lausanne, le présent récépissé a été délivré, ... de la Banque

a) que la quote-part de la Turquie a fait l'objet d'une émission spéciale; que les quotes-parts de l'... États du Levant sous Mandat français ont été entièrement amorties;

b) et que, par suite de ces règlements, à la date d'émission du présent récépissé, le capital nominal ... montants indiqués dans le tableau ci-dessous, incombant aux États qui en sont les débiteurs à valoir ...

ETATS DÉBITEURS	Proportions %	Capital nominal non sorti aux tirages effectués jusqu'à la date d'émission du présent Récépissé et définies par ces Tirages. Frs. Fr.
GRÈCE	46,67	21.181.600
BULGARIE	7,68	3.504.011
YOUGOSLAVIE	24,15	10.046.129
ALBANIE	7,24	3.150.392
TRANSJORDANIE (y compris le Comté de Akaba)	3,03	1.374.959
SYRIE-LIBAN	5,97	2.717.000
ARMÉNIE	0,89	381.011
IRAK	3,1	1.381.701
SYRIE	0,45	198.877
TOTAL	100,	45.794.201

Le présent récépissé provisoire est exclusivement émis pour constater les droits des porteurs des titres indiqués ci-dessus. Ces titres ne pourront procéder, par le rachat de coupons-primes, à l'amortissement de la Dette Ottomane. Le Conseil de la Dette, détenteur des titres ottomans retirés ... DÉFINITIF, sera seul qualifié ... qui pourront être effectués au moyen du présent récépissé provisoire ... de l'émission des Actions ... quotes-parts dans la Dette Ottomane. Les coupons n° 1 à 12 ... au présent récépissé servent à ... les modalités seront portées, en temps utile, à la connaissance des ... par le Conseil d...

POUR CONTROLE.
Par Délégation du Conseil :

Paris, ... 1933

CONSEIL DE LA DETTE PUBLIQUE RÉPARTIE DE L'ANCIEN EMPIRE OTTOMAN
RÉCÉPISSÉ PROVISOIRE AU PORTEUR
N° 0.426.565
DOUZIÈME COUPON 12

CONSEIL DE LA DETTE PUBLIQUE RÉPARTIE DE L'ANCIEN EMPIRE OTTOMAN
RÉCÉPISSÉ PROVISOIRE AU PORTEUR
N° 0.426.565
ONZIÈME COUPON 11

CONSEIL DE LA DETTE PUBLIQUE RÉPARTIE DE L'ANCIEN EMPIRE OTTOMAN
RÉCÉPISSÉ PROVISOIRE AU PORTEUR
N° 0.426.565
NEUVIÈME COUPON 9

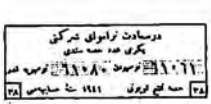
CONSEIL DE LA DETTE PUBLIQUE RÉPARTIE DE L'ANCIEN EMPIRE OTTOMAN
RÉCÉPISSÉ PROVISOIRE AU PORTEUR
N° 0.426.565
HUITIÈME COUPON 8

CONSEIL DE LA DETTE PUBLIQUE RÉPARTIE DE L'ANCIEN EMPIRE OTTOMAN
RÉCÉPISSÉ PROVISOIRE AU PORTEUR
N° 0.426.565
SIXIÈME COUPON 6

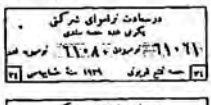
CONSEIL DE LA DETTE PUBLIQUE RÉPARTIE DE L'ANCIEN EMPIRE OTTOMAN
RÉCÉPISSÉ PROVISOIRE AU PORTEUR
N° 0.426.565
CINQUIÈME COUPON 5

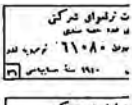
CONSEIL DE LA DETTE PUBLIQUE RÉPARTIE DE L'ANCIEN EMPIRE OTTOMAN
RÉCÉPISSÉ PROVISOIRE AU PORTEUR
N° 0.426.565
TROISIÈME COUPON 3

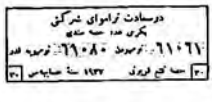
CONSEIL DE LA DETTE PUBLIQUE RÉPARTIE DE L'ANCIEN EMPIRE OTTOMAN
RÉCÉPISSÉ PROVISOIRE AU PORTEUR
N° 0.426.565
DEUXIÈME COUPON 2

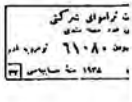

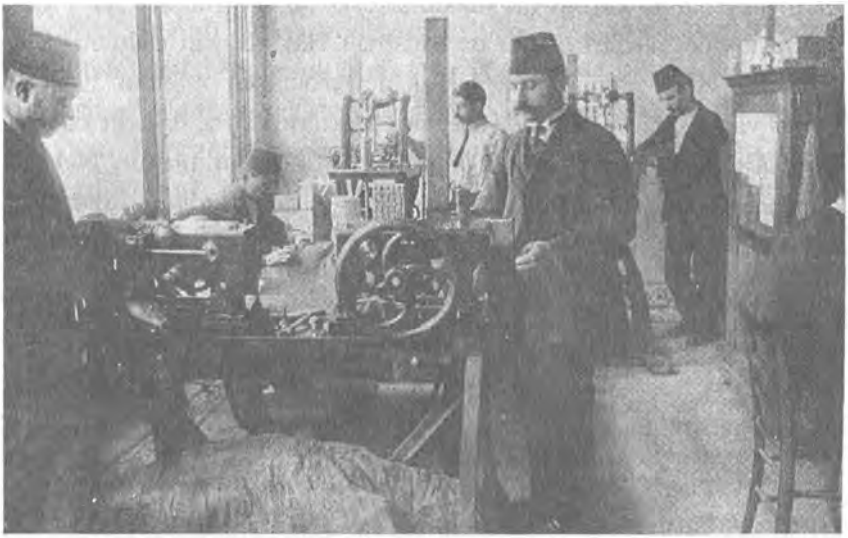

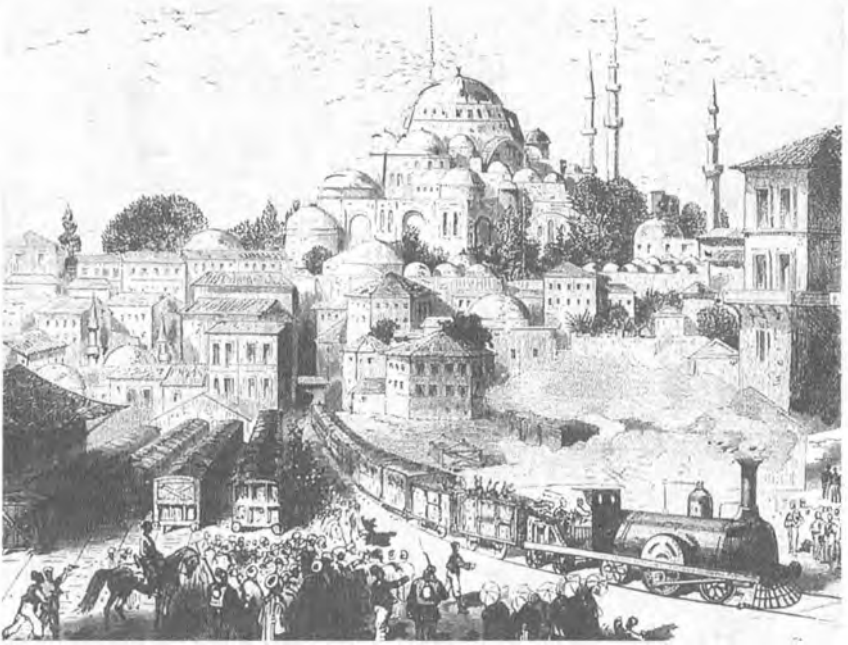

Şimendifer (Demiryolları) ve Şirketi Hayriye (Vapur İşletmeleri) de, Galatalı bankerlerin hisseleri ve gayretleriyle kuruldu. Ünlü banker Baltacı (Baltazzi), şehir hatlarında işletilecek gemileri İngiltere'ye sipariş etti. *Üstteki gravürde:* Ayastefanos barış koşullarını görüşmek üzere Edirne'ye giden Türk heyetini taşıyan tren. *Alttaki fotoğraf:* Şirketi Hayriye için bilet hazırlayan makineler. O devirde Galata'da acenta kurmuş olan bazı Ermeni ve Rum azınlıklar, kendi adlarına veya yabancılarla ortak olarak Marmara, Karadeniz ve Akdeniz limanları arasında yelkenli ve buharlı gemilerle yolcu ve yük taşımacılığı yapmaktaydılar.

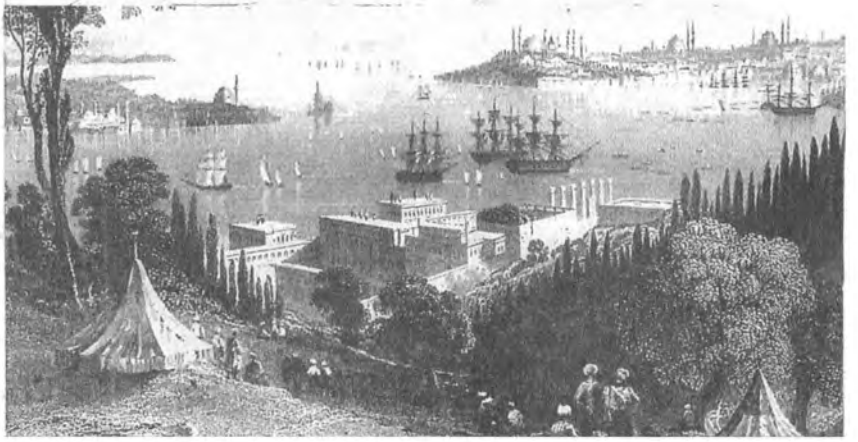

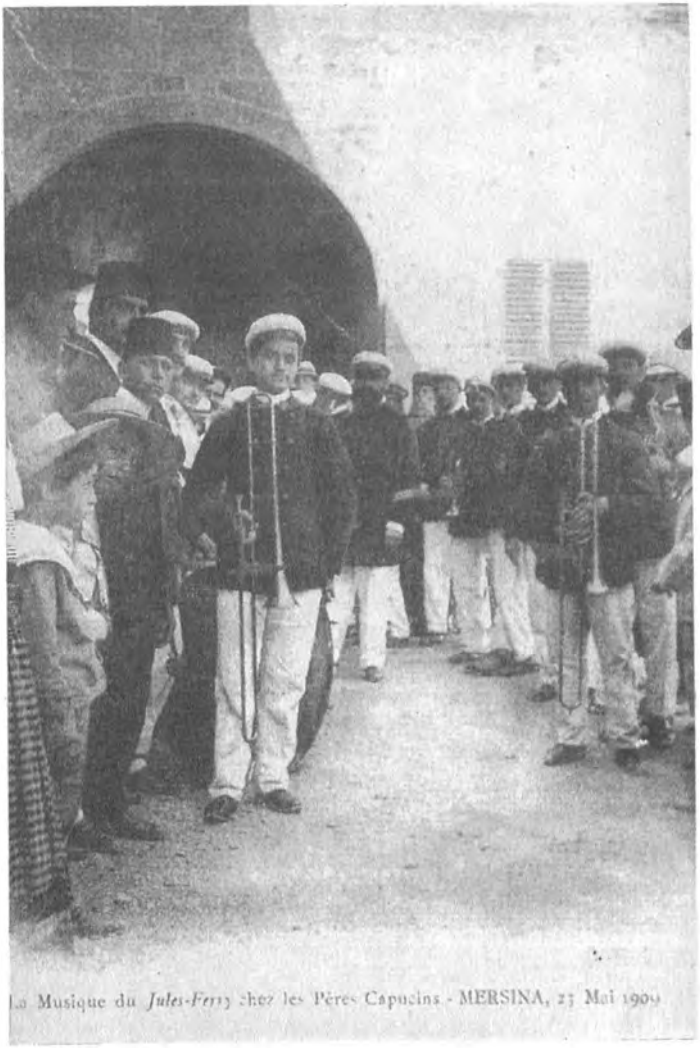

19. yüzyılda Batı tarzı yaşam moda haline geldiğinde, mekan düzenlemeleri, mefruşat, dekorasyon ve aksesuarlarda Avrupa'ya öykünme başladı. İmparatorluğun hemen her yanındaki saraylar, yalılar, konak ve evler ithal mallarıyla dolup taşmaktaydı.

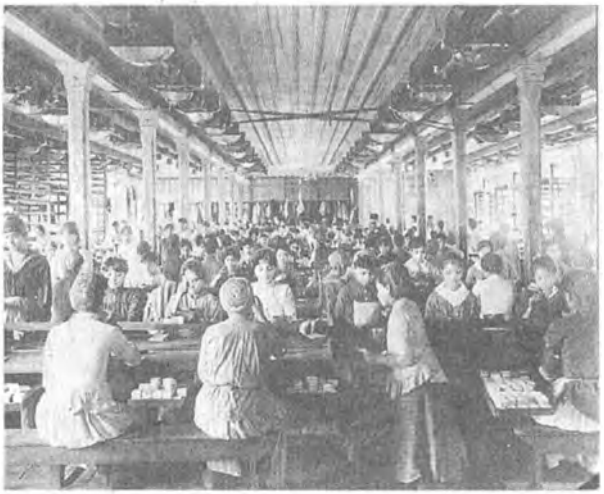
İstanbul Pera'da levanten bir aile. *Burçak Evren Arşivi.*

Mersin'de Capucins rahiplerinin yönettiği erkek kolejinin bando takımına ait kartpostal. 23 Mayıs 1909.

Mersin, İstanbul, İzmir ve Selanik'ten sonra son derece ilginç özellikleri olan bir Doğu Akdeniz kentidir. 19. yüzyıl başında Akdeniz'i Anadolu'nun iç bölümlerine bağlayan önemli bir liman olarak, kozmopolit yapısıyla ticaret ve sanayi alanında gelişti. Yabancı bankaları, çeşitli sanayi kuruluşları, verimli topraklarıyla Osmanlı'nın ilk demiryolu, karayolu ve elektrik şebekesinin bağlandığı yerleşimlerden biridir. Mersinli Yunan asıllı Bodosaki isimli ünlü sanayici 1910 yılında İstanbul'da Pera Palas Oteli'ne gittiğinde, yer yok diyerek kendisine ilgi göstermeyen resepsiyon memuruna kızarak, oteli satın alacak kadar varlıklı bir iş adamı olmuştu.

1838 Serbest Ticaret Antlaşması'ndan sonra ucuz ve kaliteli ithal mallarının düşük gümrüklerle Osmanlı İmparatorluğuna girmesi, yerli sanayii olumsuz etkilemiş, özellikle el emeğine dayalı küçük işletmeler kapanmıştı. Devletin veya gayrimüslimlerin kurarak işletmeye açtığı az sayıdaki fabrikanın çoğu ise rekabet koşullarına dayanamayarak kapandı.
Yanda:
İstanbul Cibali Sigara Fabrikası kurucuları ve işletmeden iki ayrı görüntü. Fotoğraflar G.Berggren.
Yan sayfa:
Üstte: Selanikli bir Yahudi tüccar ailesi.
Ortada: Makedonya'nın ve Orta Doğu'nun en büyük fabrikalarından Moulin Allatini.
Altta: Selanik'te kurulu diğer bir sanayi tesisi.
(E.Yavi arşivi)

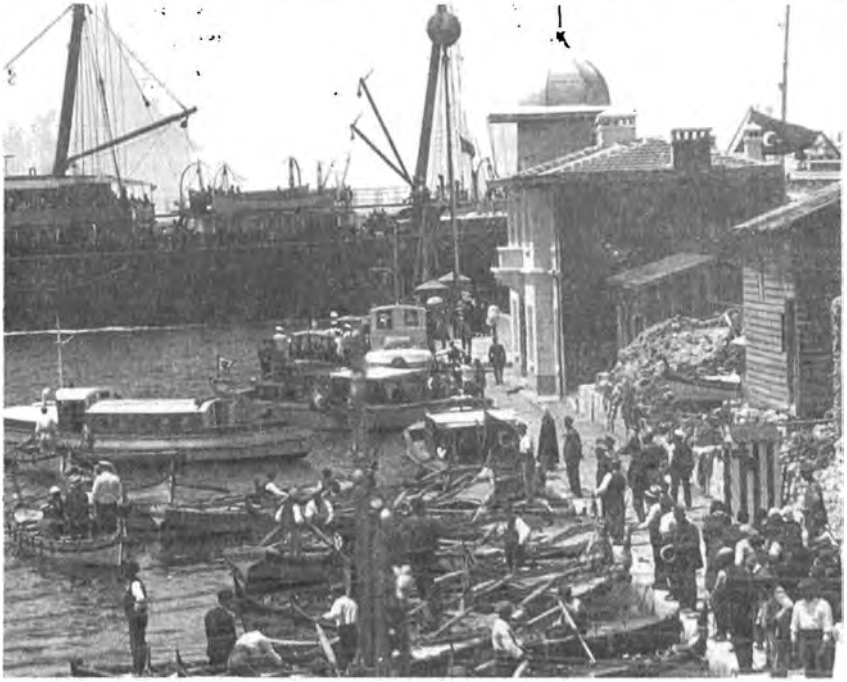
Üstte: Selanikli Yahudilerden Vilayet Sağlık Müfettişi ve ordu hekimi Jacques Nissim Paşa, 1903 yılında bir Türk askerini tedavi ederken hastalık kaparak ölmüştür.
Altta: Mehmed Cavit Bey. Selanikli bir tüccarın oğludur. Jön Türk hareketine katıldıktan sonra 1908 Parlamentosunda Selanik milletvekili oldu. Maliye ve Sosyal Hizmetler Nezaretinde görev aldı.
1926 yılında Atatürk'e suikast teşebbüsüyle suçlanarak idam edildi.
(E.Yavi arşivi)

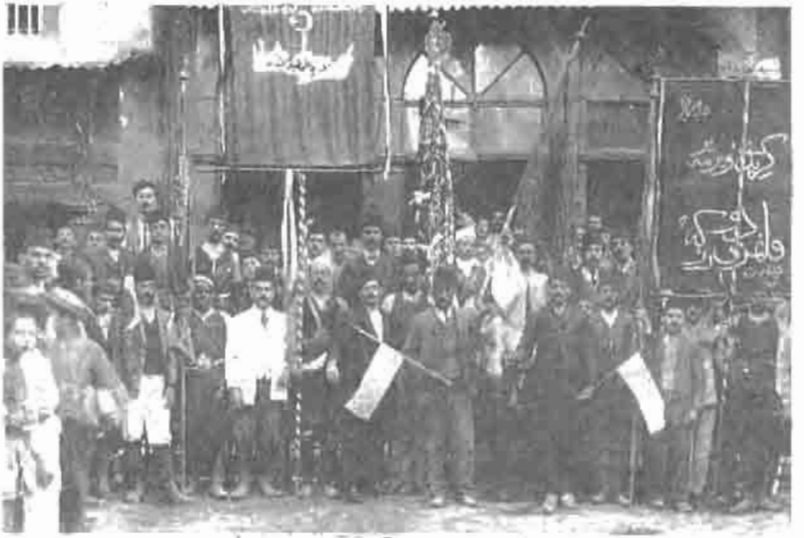

Yan Sayfa: Osmanlı'nın batılılaşma sürecinde yönetim sisteminin yanı sıra, mali ve ekonomik konularda da çok geri kalınmıştır. Koşullar elverdiği ölçüde yapılan fabrikasyon üretimi ithal rekabetin yanı sıra altyapı yetersizliği ve gelenekçilik nedeniyle istenildiği düzeye getirilememiştir. Hinterlandlarının verimli kaynaklarıyla Atlantik kıyılarına kadar ticari bağlantılar kuran, İzmir Limanı'na tren yolu olduğu halde, develerle de taşımacılık yapılmaktaydı. *Alttaki fotoğraf:* Ankara'da deve kervanından trene yükleme yapılıyor. *Üstte:* İzmir Limanı'ndan iki ayrı görüntü.

مقياس
١
٢,٠٠٠,٠٠٠

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için "**meseleler**" yüzyılıdır. Balkanlarda Yunanlılar ve Bulgarlar, bölgedeki nüfus yoğunluklarının yanı sıra Avrupa'nın ve Rusya'nın desteğiyle bağımsız olurlarken, çoğunluğu Doğu Anadolu'da dağınık yaşayan Ermenilerin bağımsızlık girişimleri ise günümüzde de tartışmaları devam eden büyük bir felakete neden olmuştur. Bu gelişmelerle birlikte ortaya çıkan **Girit meselesi**, Avrupa'nın gündeminden eksik olmamıştır. Osmanlı'nın diğer bir baş ağrısı ise böylesine büyük toprak ve insan kayıplarıyla oluşan yoğun göç kitleleridir. Bunlar Osmanlı ekonomisini ve maliyesini derinden sarsmıştır.

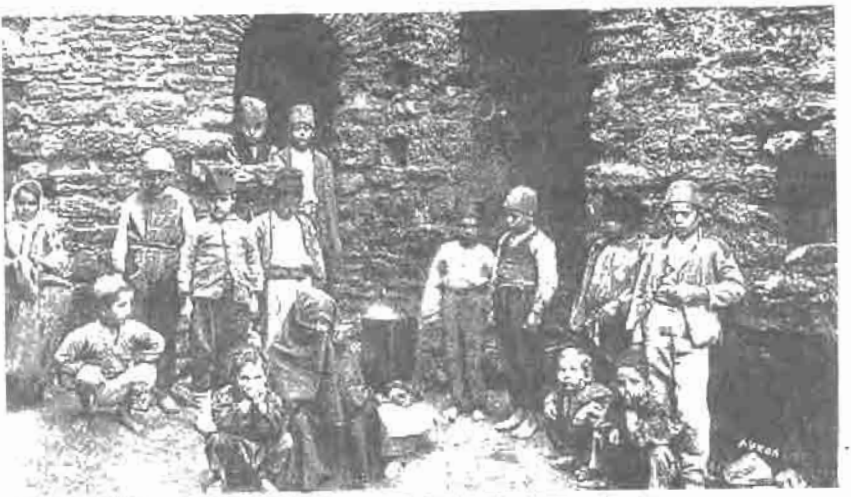
Yan sayfada üstte: Girit'in bağımsızlığı nedeniyle İzmir'de yapılan gösteri. *Ortada:* Osmanlı dönemine ait Girit haritası. *Altta:* Girit'te Türklerle, Rumlar arasında bitmek bilmeyen kanlı çatışmalara ait yağlı boya resim. *269. sayfada:* Avrupa basınında Girit olaylarıyla ilgili Osmanlı aleyhine abartılmış haber ve illüstrasyonlar. Ancak bunlara rağmen, Avrupa'nın büyük başkentlerinin halkı, tasarruflarıyla yüksek faizli Osmanlı tahvillerinden alarak, bol kazanç elde etmekteydiler.

GELİR

OSMANLI'NIN, 1877-78 RUS SAVAŞI'NDAN SONRAKİ

Mithad, Mahmud Celaleddin, Redif, İbrahim Edhem Paşalar gibi büyük gafillerin, kazanacakları hayaliyle Türkiye'yi sürükledikleri bu savaşın sonucu, rakamların belagatı ile Türkiye'nin kesin şekilde kaybettiği ülkeler, rakamlarla şöyle ifade edilebilir. **Dobruca sancağı** ilavesiyle **Romanya prensliği**: 135.156 km^2, 5.300.000 nüfus. **Niş sancağı** ilavesiyle Sırbistan prensliği: 45.427 km^2, 1.564.000 nüfus. Yeni aldığı kazalarla beraber **Karadağ prensliği**: 9.427 km^2, 180.000 nüfus. Yunanistan'a bırakılan **Tesalya**:13.488 km^2, 340.000 nüfus. Rusya'ya bırakılan **Güney Moldavya** (Bucak): 33.800 km^2, 800.000 nüfus. Avrupa'daki kesin kayıpların toplamı:237.298 km^2, 8.184.000 nüfus. Buna Asya'da kaybedilen Kars ve Artvin illeri ile Kotur kazasını eklemek gerekir. Eğer Bosna-Hersek, Bulgaristan, Tunus, Kıbrıs gibi dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunun idaresinden çıkan ülkeler de katılırsa, savaşın bilançosunun baş döndürücü olduğu ortaya çıkar. *Yanda:* Rus ve Bulgar kıyımından canlarını kurtarabilmiş Türkler, İstanbul varoşlarında.

Osmanlı İmparatorluğunun Son Yıllarında İstanbul Valiliği ve Belediye Başkanlığı Yapmış Süleyman Kâni İrtem'in Kaleminden Seçilmiş Acı Gerçekler

Hasta Adam Ölmemeliydi! Ama İyileşmemeliydi de!

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar, bir Orta Çağ siyasi heyetinin bakiyesi manzarasını arz ediyordu. Taassupla muhafaza edilen ananeleri ve müesseseleri asrın ihtiyaçlarıyla telif kabul edecek halde değildi; köhneleşmiş, yıpranmış usul ve ahkâm haricine bir türlü çıkılamıyordu. Sultan Mahmud bu ananeleri kırmak; müesseseleri bozmak istemiş, fakat nasıl kırıp bozacağını bilememişti.

19. yüzyıl boyunca yapılan ıslahatlar için birbirini takip eden hattı-ı hümayunlar, iradeler sarfedilen gayretlerden, kırtasiyeciliğin mükemmel numunelerinden ibaret kaldı. Bunlar garp hükümet prensiplerinin alafranga zevahiri ile ve birer emir sigasıyla Osmanlıca'ya -burada bu tabir tam yerindedir- nakil ve tercümesi gibi bir şey oldu. Başta sarık, ayakta mes pabuç varken frak giymek gibi bir şey!

Avrupa'da demokrasi hükümetleri en ziyade burjuva sınıfına istinaat ediyor, inkişaf kudretini bu sınıftan alıyordu. Osmanlı içtimai heyetinde burjuva sınıfını olsa olsa gayri müslimler temsil ediyorlardı. Devlet-i Aliye'de hakim unsur olan Müslümanlarda ise bu sınıf teşekkül etmemişti. Bunlar memur, asker, ulema, köylüden ibaretti.

Müslümanlar, şarka dönük kapısında bulundukları garbın içtimaî, iktisadî inkişaflarını takip edemiyorlar, bu hususta Osmanlı Hıristiyanlardan da aşağı mertebede kalıyorlardı. Umumiyetle modern terakkiyatın haricinde kalan Devlet-i Aliye; Avrupalıların hırs, tamah, maharet ile çevirdikleri siyasi, iktisadi dolaplar ve çemberler içinde, günden güne kendisini müdafaadan aciz bir vaziyete düşüyordu.

Abdülaziz saltanatının ikinci yarısından sonra, Devlet-i Aliye'yi muhafaza hakkında Avrupa'da ümitler büsbütün kırıldı. Osmanlı Devletinin padişahı vükelası bile, bu ümitsizliğe kapılmaktan nefislerini menedemediler. Artık devlet için, kuvvet ve şevketiyle yaşıyor denilemezdi! Hayatını günden güne sürükleyebilmek, siyasi maharet addolunuyordu.

Abdülhamid iptida Kanun-i Esâsî ile umumî ıslahat gayesini ele almış gibi göründü. Kanun-u Esâsî meriyetten iskat edildikten sonra umum memlekete şamil ve yeknesak düsturlar ile Osmanlı ülkesinin idaresini tanzim eylemek muhal olacağı kanaatı umumîleşti.

Berlin muahedesinden sonra Girit'te, Ermeni vilayetlerinde (O döneme ait bazı Osmanlı belgelerinde Doğu Anadolu böyle tanımlanıyordu. (*E.Y.notu*) Amavutluk ve Makedonya'da mahalli icabata göre ıslahat icrası icap ediyordu; İngiltere daha evvelce Kıbns'ı benimserken, yalnız Anadolu'da ıslahat meselesini öne sürmüştü. İngiliz elçisi Henri Layard ıslahat yapılmazsa, Ermenistan'ın nihayet Anadolu'da bir Bulgaristan haline geleceğini boş yere ihtar eylemişti. Abdülhamid, İngiliz Baker Paşayı suistimalieri tahkik için şark vilayetlerine göndermekle iktifa etmiş, fakat İngiltere'nin istediği mahalli ıslahatı ciddiyetle icraya yanaşmamıştı. Ataletle hareketi, işgüzarlıkla akameti mezcetmek Abdülhamid siyasetinin başlıca düsturuydu!

1878'de Lord Salisbury Kıbns mukavelesinde Anadolu ıslahatı hakkındaki kaydı ihtar edince, Abdülhamid kaçamaklı bir cevap vermişti. İngiliz filosu İzmir önünde görününce de:"Islahatın tatbiki esbabını, acele etmeyerek, düşünmekte" olduğunu bildirmişti! 1880'de neşredilen Vilayet Kanunu, yeni ve aynı teşkilatı bütün vilayetlere temşil ediyordu. Rumeli'de ıslahat için teşkil edilmiş komisyondaki ecnebi komiserler bu kanunu görünce:

-Devlet-i Aliye'de iyi kanunlar hiç eksik olmamıştır! Yalnız bunlann tatbikidir ki ya kâfi derecede olmaz, yahut büsbütün ihmal edilir demişlerdi. Bunları hakkıyla idrak ve tatbik için, padişah ile beraber devlet memurları da başka bir maya ile hamurdan yoğrulmuş olmalıydılar! Birkaç sene İstanbul'da kalmış olan Fransa elçisi M.Bompar:"Devlet-i Aliye memurlannda mesuliyet hissi yoktur; mesuliyet korkusu vardır." demişti.

Abdülhamid zamanında bu mesuliyet korkusu da ne kadar azalmıştı! Abdülhamid'in muhakeme altına alınmamasını iltizam ettiği mürteşi bir kaza kaymakamı için:

- Tabii! "Bal tutan parmak yalar" dediği işitilmişti!

Padişahın payitahtta, gözü önünde cereyan eden irtikâplara (rüşvet ve yolsuzluk) göz yumması mesuliyet hissini de, korkusunu da pek az vicdanlara münhasır bırakmıştı! Islahatın tatbik aletleri olacak memurların bu halet-i ruhiyesiyle makinenin nasıl işleyeceği ise belliydi!

Vazifesini ifa etmediği için bir padişah hal'ettik. Vazifesini ifa eden bir mektupçu niçin azlediliyor? Cevap istası mürüvvet muktezasıdır.

(Genç Osmanlılar) ve (Veliefendi çayırı) meselesinde ismi geçen Ayetullah Bey, tayin olunduğu Tuna vilayeti mektupçuluğundan 1294'te Vali Asım Paşa tarafından azledilmişti. Bunun üzerine sadaret makamında bulunan Midhat Paşaya şu telgrafnameyi çekmişti:"Vazifesini ifa etmediği için bir padişah hal'ettik. Vazifesini ifa eden bir mektupçu niçin azlediliyor? Cevap istası mürüvvet muktezasıdır."(1)

Ayetullah Bey o vakit bile bu feryadına cevap alamamıştı. Sonra işler büsbütün çığırından çıkmıştı. Hakka, adalete riayet kalmayınca, tavsiyeye, iltimasa riayet artınca, rüşvet her işte, her yerde en büyük kuvveti haiz olunca, şüphe var mı ki:

Güle gûş ettiremez, boş yere bülbül inler!
Varakı mihri vefayı kim okur, kim dinler?

Bu sebepler ile Devlet-i Aliye seneden seneye Moliere'in Hastası gibi doktorlarıyla, eczacılarının ellerinde ölecek hale geliyordu! Frenk doktorlar hastanın hayatının ancak ayak terini mümkün olduğu kadar fazla alabilmek için temdit eylemek çarelerini düşünüyorlardı. Konsoltalarda çok gürültüler, ihtilaflar oluyordu! Hasta adamın mirasına tek başına konamayacağına kanaat getiren Rusya Çarı'nın:"- Boğaziçi havası hasta adama iyi gelir!" demesi tevekkeli değildi!

Hasta adam ölmemeliydi! Amma iyileşmemeliydi de! Ağızlarında insaniyet ve medeniyet kelimeleri dolaşan üzgün tavırlı doktorlarla onların verdikleri reçeteleri hazırlamaya şitap eden etraftaki eczacılar her hareketine haris gözlerini diktikleri hastanın başucunda bekliyorlardı! Kendi haline kalsa, hasta belki bir derece iyileşmeye yüz tutabilirdi; fakat hariçten, dahilden zehirli ilaçların ardı, arkası kesilmiyordu.

Devletin vücudunda yaralar büyüyordu! Seneden seneye devlet binasının bir tarafının çöktüğü görülüyor, umumi çöküş gününün yaklaştığı hissolunuyordu. Times gazetesinin meşhur muhabiri M.Bloviç'e göre, Devlet-i Aliye'nin yaraları yedidir: 1-Havalecilik (kırtasiyecilik), 2- Harem, 3- Bahşiş-rüşvet, 4- Vakıflar, 5- Yolların yokluğu, 6- Gayrı muntazam borçlar, 7- Avrupa'nın suiniyeti!(2)

(1) Türk Tarih Encümeni Mecmuası.
(2) Resmi Türkiye.

Bloviç bu sonuncuyu Devlet-i Aliye'nin yaraları arasında sayacağına, bu yaraları derinleştiren bir hançer gibi göstermiş olsaydı daha ziyade isabet ederdi. Bir de Bloviç Türk olsaydı bu yedi yaraya bir sekizincisini ilave edecekti: Kapitülasyonlar! Fakat belki Bloviç bunu Avrupa'nın suiniyeti maddesinde mündemiç saymıştır.

Osmanlı-Rus harbinde uğradığı felaket ve çözülüşü gözönüne getirince, bu büyük ve müthiş yaralarıyla bu İmparatorluğun hayatı daha yarım asır sürebileceğine ve yıkılışının Avrupa'nın en büyük bazı devletlerinden bile sonra vaki olabileceğine, Abdülhamid'in ilk saltanatı senelerinde hiç kimse ihtimal veremiyordu.

Halbuki Osmanlı Devleti parçalana parçalana, umumî harbe kadar vücudunu sürükledi. Bu harp içinde muazzam Rus Çarlığının başında Romonof Hanedanı, sonunda da Avusturya'nın eski Habsburg, Almanya'nın o kadar kudretli Hohenzolern Hanedanları yıkıldılar; Osmanlı Hanedanı bitap ve muhtazır, fakat ne olsa hayatta gene saltanat yolunda ve tahtında tutunabildi! Ta Vahdeddin'in muhalefetine rağmen milli varlığını koruyan istiklal zaferine kadar!

Abdülaziz Devrinin Mali Müesseseleri ve Osmanlı'nın Borç Batağı

Abdülmecid zamanının Aléonlarından, Kamontolarından, Cezayirlioğullarından sonra, Abdülaziz zamanında Galata piyasasında nam alan yeni sermayedarlar görünmüştü. Teşkil edilen kredi müesseselerinde bunların da büyük hisseleri oluyordu.

Bu şirketlerden hazine ile en ziyade münasebette bulunan bir kaçını zikredelim:

1- Soclété génerale de l'empire Ottoman.

1864'te otuz sene müddet ve iki milyon İngiliz lirası sermaye ile teşkil edilmişti. Bu sermayede Osmanlı Bankasından ve bazı Alman, İtalyan, İngiliz sermayedarlarından başka **A.Baltazzi, Hristaki Zagrafos, Bogos Mısırlıoğlu, A.Ralli, Y.Kamanto, Zafiropoulo Zarifi** dahi vardı.

Bu şirket o kadar itibar kazanmıştı ki, ilk hamlede ve 1864 nihayetinde hükümete elli milyon franklık bir dış borç bulunmuştu. 1893'te tasfiye olunmuştur.

2- Credit général Ottoman.

1869'da bir fermanla teşekkül eden bu şirketin sermayesi elli milyon franktı. Müessisleri Fransız Société Générale ile İstanbul'da G.Tubini'ydi. İdare heyetinde darphane emini Mihran Düz Bey, Banker Köçeoğlu, Banker Jan Lorando, Mısırlıoğlu Andon Bey de vardı.

3- Banque Austro- Ottoman, Banque Austro- Turque. Prusya-Fransa muharebesi bir müddet için Osmanlı Hükümetine Paris piyasasını kapamıştı. Baron Hirsch, Rumeli demiryollan işleriyle uğraşıyordu. Viyana piyasası 1870-71 senelerinde bir spekülasyon merkezi olmuştu. Bu sırada Viyana ile İstanbul arasındaki münasebetler bu iki müesseseyi doğurdu. Birincisinin sermayesi iki buçuk, ikincisinin iki milyon İngiliz lirasıydı. İkisinin de merkezi Viyana'ydı.

Austro-Turque Bankası İstanbul'da şube açmak için bir ferman istihsal eylemişti. Bu şubenin müessisleri arasında:

C.Karpanos, Y.Kamanto, Ralli, Stefanoviç, Vlasto, Hristaki Zagrafos, Jorj Zarifi vardı.

Bu iki müessesenin ömrü pek kısa oldu. 1873'te Viyana'daki buhran Austro-Turque Bankasını tasfiyeye ve Austro-Ottoman Bankasını da 1874'te Osmanlı Bankasıyla birleşmeye mecbur etti.

4- Banque de Constantinople.

1872'de bir milyon İngiliz lirası sermaye ile teşekkül etmişti. İlk idare heyetinde şu isimlere tesadüf edilir: A.Vlasto, Singros, G.Coromio, Etienne Scoulidi.

5- Socléte Ottomane de change et de valeurs.

İstanbul'da otuz bin Osmanlı lirası gibi küçük bir sermaye ile Eugenidi ve ortakları şirketi vardı. Parlak işler gören bu müessese altı yüz bin İngiliz lirası sermaye ile 1872'de anonim bir şirket haline inkılap eylemişti.

1872-1873 senelerinde İstanbul'da mali işlerde pek büyük bir faaliyet görülmüştü. Spekülasyon bütün iştihaları uyandırmıştı. Yukarıda saydıklarımızdan başka Galata'da, Rus Bankası, Ermeni Bankası, Banque Nationale de Turque, Banko İtalia-Ottoman gibi daha birçok müesseseler vücuda getirilmişti. 1873 Viyana buhranının İstanbul'da uyandırdığı aksülamel nihayet akılları başlara getirdi ve istikbale ait kurulan nihayetsiz projeleri de suya düşürdü.

Dış borçlar iptida bütçe açığını kapatmak için yapılıyordu. Şimdi artık borçlann faizini borç ile kapatmak zaruri oluyordu. 1863'te istikrazlardan

hasıl olmuş borçlar bir milyar frangı aşmıştı. 1865'te % 6 faizli yüz elli milyon franklık bir istikraz daha Devlete tüfek veren maliyecilerden Merton, İstanbul'da iken Fuad Paşaya muhtelif borçları tevhid teklifinde bulundu. Fuad Paşa buna temayül gösterdi; iş yapıldı. Merton büyük adam oldu. Muamelenin komisyonu on beş milyon frankı geçti. Yalnız muameleye iştirak eden bir zata üç milyon frank verildiği gösterilmişti! Ufak, tefek bahşişler de caba!

İkinci sene kuponun ödenmesi teahhür etti. Paris ve Londra borsalarında hoşnutsuzluk göründü.

Son 12 sene içinde Osmanlı Devletine 70 milyon lira ikraz edilmiş olduğu meydana konuldu. Borsada bir asabiyet hasıl oldu. Fakat piyasa kin tutmaz! Çaresi bulunup kupon ödendiğinde asabiyet de kalmadı.

Hatta yeniden beşer yüz franklık üçyüz hazine bonosu çıkarılmasına bile muvafakat edildi. Ancak her birinde (85) frank fiyat farkı ile!... Ertesi sene bütün gazeteler İstanbul'un güzelliği ve Süveyş kanalının açılma törenine giden Fransız İmparatoriçesi Eujeni şerefine yapılan muazzam kutlama şenlikleri hakkında tafsilat ile doluyordu.

İmparatoriçe Boğaziçi'nde yeniden tefriş edilmiş nazarrüba Beylerbeyi Sarayı'nda oturuyordu.

Bir imparatoriçenin misafirliği ve böyle mükemmel şenlikler şüphe yok ki, pahalıya mal olur! Ancak Abdülaziz bir "Ali Osman padişahına layık mihman nüvazlıkta tabii kusur edemezdi." Gösterilen bu nezaket Paris'in hoşuna gittiği için 1869'da beş yüz elli beş buçuk milyon franklık bir dış borcun, sonra 792 milyonluk Hirsch demiryolu borcunun akdine Fransız bankerleri kolaylıkla muvafakat ettiler.

1871'de Palmer ve ortakları da Mısır vergisini karşılık olarak beş milyon yedi yüz bin liralık, yüz yetmiş üçe, yüzde altı faizli bir istikraz imza ettiler. Fakat Osmanlı hazinesi Yunan hurafelerindeki Danaidelerin fıçısı gibi doldukça boşalıyordu. Borç etmek bu kadar kolay olduktan sonra niçin durmalıydı! Hünkar, harem-i hümayun, saray efendileri, Babıâli paşaları ve beyleri hiç rahatsız olmadan, keyiflerini bozmadan Avrupa'nın paraları İstanbul'a akıp geliyordu. Veren de alan da memnundu. İstanbul yeni bir Kalifomiya'ydı.

Her yerde Baron Hirsch'in demiryollarında yaptığı altın hasadından, muhtelif istikrazlara iştirak eden mali müesseselerin temin ettikleri büyük kârlardan, silah müteahhitlerinin, Galata bankerlerinin kazançlarından

başka şeyden bahsolunmuyordu. Osmanlı Bankası % 13.5 temettü hissesi tevzi ediyordu.

Avrupa'da, hususiyle Viyana'da Osmanlı Devletine halen yardım edecek yeni müesseseler kuruluyordu. 1872'de birkaç istikraz daha!

Osmanlı Devletinin Mali İflasına Doğru

Acaba Avrupalıların Osmanlı hazinesine bu kadar itimad göstermelerinin, bu kadar kolaylıkla para ikraz etmelerinin sebebi neydi?

Osmanlı hazinesi alacaklılarına % 7'den 13'e kadar faiz ödüyordu. Avrupa'da kârın bu derecesine dayanamayan iradcıiar, Osmanlı kağıtlarına büyük bir rağbet ve hücum gösteriyor; Avrupa borsalarında bu kağıtlar üzerine spekülasyonlar yapılıyordu.

Bundan başka Avrupa hükümetleri bu istikrazlara müsaid bulunmakla "Osmanlı ülkesinin hasılat kaynaklarını, gene Osmanlı maliyesiyle fethetmek" niyetini de besliyorlardı.

Fakat bu altın rüyasından uyanmak gecikmedi. 1873'te buhran Viyana müesseselerini üç milyar frank zarara soktu ve kurulan kredi müesseselerinin yıkılması intac etti.

Meşhur Merton çok gerilen ipin nihayet kopacağını tahmin ederek kendisinin icad ettiği düyun-u muvahhade eshamı üzerine büyük miktarda âlabaisse oynadı. Fakat tam bu sırada tahmin edemediği bir borsa hadisesi oldu:

Fransa'da yeni bir istikraz akdi müzakereleri intac edildiği şayi oldu. Fiyatlar yükseldi. Merton intihar etti.

Bir sene sonra bu esham 58'den 22.70 franga, bir sene daha sonra 9.70 franga kadar düştü.

642 milyonluk son dış borç teşebbüsü bir fiyasko olmuştu! Bunda Babıâli ile ihtilaflan bir türlü halledilemeyen Baron Hirsch'in parmağı bulunduğu zannediliyordu.

Sadık Paşa -Maliye Nazın ve sadrazam olan zattır- müşkilatı izale ve istikrazı müzakere için Avrupa'ya gönderildi.

Viyana'da müzakerelerde bulunduktan sonra, Paris'e giden Sadık Paşanın Bulvar Haussman'daki küçük apartmanı Paris büyük finansçılarının randevu yeri oldu. Sadık Paşa 18 Mayıs 1874'te İstanbul'un tasdikine ar-

zolunmak şartıyla bir mukavele imzaladı. Bu mukavele mucibince mali ıslahat yapılacak, vergi tahsilatı Osmanlı Bankasına tevdi edilecek, banka büyük milletlerarası bir konsorsiyumun bir sendikanın iştirakiyle tanzim olunacak, devlet bütçesinde gösterilecek masarifi eda edecekti.

Bu konsorsiyumun sendikanın kontrolu İstanbul'ca izzet-i nefse dokunmak tabiiydi. Bazı sefaretler de bu vesayeti hoş görmüyorlardı.

Bu kombinezon kuvvetli bir siyasi muhalefete uğradı. Her kafadan bir ses çıkıyor, hayret verici bir karışıklık hasıl ediyordu.

İstanbul Babil Kulesi'ni andırıyordu. Muhafazakârlar Padişah Abdülaziz'i mukaveleyi imzadan imtinaa sevk ve Sadık Paşayı salahiyetini tecavüz etmekle itham ettiler.

Sadık Paşa geriye çağrıldı. Yaptığı 40 milyon franklık avansa mukabil rehin olarak verilen tahvilat konsorsiyum tarafından satıldı. Babıâli konsorsiyum azası aleyhine Sen Mahkemesinde bir dava açtı.

Fakat ihtiyaç ziyadeleşince, Babıâli Sadık Paşa mukavelesini tasdik mecburiyetinde kaldı. Ancak konsorsiyum yeni bir müzakereye girişmedi. Bu defa durumu Osmanlı Bankası kurtardı.

Tabiî, imtiyazlarının ve salahiyetlerinin pek ziyade genişletilmesi şartıyla! Tahsilattan verilecek yüzde yarım komisyon da banka için zahmetsizce elde edilecek bir kâr olacaktı.

Bankanın gerek hazine bonolan ihracında, gerek istikraz müzakerelerinde kendisine temin ettiği mevki o kadar kuvvetliydi ki, mukaveleyi tasdik için davet olunan Umumi Heyet Reisi Thomas Bruce, dünyanın mali müesseseleri ve müstakil şirketleri tarihinde bunun bir misali görülmemiştir! demişti.

Ali Paşanın vefatından sonra Mahmud Nedim Paşa devri hakkında burada yeni izahat vermeye lüzum görmüyoruz. Yalnız şunu zikredelim ki, 3 Teşrinievvel 1875 tarihinde İstanbul borsasında pek çok konsolit ve Osmanlı eshamı satıldı. Bu satışlar dedikodulara meydan açtı.

Mahmud Nedim Paşa verdiği resmi ve şifahi teminata muhalif olarak, nihayet devlet maliyesinin iflasını ilan etti. Bu Intizar edilmeyen bir sırada vaki olmuştu.

Osmanlı maliyesinin iflasından o kadar defa bahsedilmiş, o kadar defa bunun önüne geçiimişti ki, nihayet bu iflas sözlerine kimse inanmaz olmuştu! Papa bile parasının epey kısmını Osmanlı tahvilatına yatırmıştı.

Gladston o kadar sevmediği Türklerin keselerinden çıkan faizleri kendi kesesine çekmek suretiyle, onlara bir itibar göstermekte mahzur görmüyordu. Şimdi zarara katlanmak pek güç olacaktı.

Bunu için 7 Teşrinievvel 1875 tarihinde bu mali badire tahakkuk edince, hasıl ettiği heyecan pek büyük olmuştu.

Babıâli'nin böyle bir karar ittihaz edebileceğine kimse ihtimal vermiyordu. Hakikatte de bu Babıâli'nin değil, Rusya elçisi İgnatiyef'in kararıydı. Amma devlet varidatının tahammülünü ciddi bir surette tetkik etmeyerek, sıkıntıya düşmüş bir mirasyedi şarta razı olan hazine için, böyle bir sonuç zaten mukadder olduğunu düşünmeyerek, alabildiğine ikrazatta bulunan Avrupa müesseseleri böyle bir cezayı kendi kendilerine celbeylemişlerdi. Avrupalıları asıl aldatanlar ve zarara sokanlar onlar olmuştu. Bu mali felaket esnasında, Avrupa Osmanlı borçlan 4.811.000.000 frangı bulmuştu.(3) Buna Osmanlı Bankasıyla Galata müesseselerine olan 185 milyon frank ayrı borç dahi ilave edilince, borcun yekûnu beş milyar franga baliğ oluyordu.(4)

Bu borçların faizi ve amortismanı 300 milyon frangı buluyordu. 1874-1875 senesinde devletin tahmini varidatı 570.5 milyon frank görünüyordu. Fakat o sene mahsul pek fena olmuştu. Yüz milyonluk bakaya varidat noktasına ilave edilince devlet hazinesine 280 milyondan fazla bir para giremezdi. Bu halde borçların faiz ve amortismanı ödenince devlet bütün idare şubelerinin masarifine ancak 80 milyon frank kalıyordu! Cüret ve düşüncesizlik hazineyi şu çıkmaza sokmuştu:

Ya Borçlanma Ya İflas!

Ya borçlanma, ya iflas! Dış borç olamayınca iflas tahakkuk etmişti. Yirmi bir sene içinde yapılan bu beş milyon franklık istikrazlardan hazineye yansından az fazla bir nisbette giren bu paranın % 10'u ile 1250 kilometrelik demiryolu yapılmış, bir kaç zırhlı ile Boğaziçi'nde birkaç saray ve köşk vücuda getirilmişti. % 90'ı da memlekete faydalı hiçbir eser bırakmayarak eriyip gitmişti.

Günü gününe ihtiyaçlar için kağıt para çıkarmaktan başka çare görülemiyordu. Evvela iki, sonra bir, daha sonra yedi, biraz sonra da altı milyonluk kağıt çıkarıldı.

(3) Bu müvazene hesaplarını hep Fransızca eserlerden almak mecburiyetinde kaldık.
(4) Moratoviç: Les finances de la Turquie.

İstenildiği kadar basılmakta ne müşkilat vardı? Fakat duruma bir çare lazımdı. İngiliz hamillerinin İstanbul'a gelen vekili Hammond, Düyun-u Umumiye'ye karşılık gösterilen varidatın hamillerce kontrol altına alınmasından bahsediyordu. Bu karşılık ve teminat meseleleri İngiliz ve Fransız hâmiller arasında ihtilâflar uyandırmıştı. Fakat Osmanlı Hükümetinin bugünlerde, bu borçlar meselesinden ziyade uğraşacağı işler çıkmıştı:

Bosna-Hersek gailesi; sonra Rusya Muharebesi. 1876 Ağustosundan 1877 Eylülüne kadar ortaya 16 milyon liralık numaralı kaime çıkanimıştı.

Bu kaimeler üzerinde maliye nazırının mührüyle beraber Osmanlı Bankasının da mührü bulunmasına rağmen, daha ilk günlerde altına nisbetle kıymetinin %30'unu kaybetmişti. Sonra bu sükût devam ederek bir altın 12 kaimeye kadar yükselmişti. 1879'da artık kaimenin ticarette kıymeti kalmamıştı. Yalnız vergilerin % 20'si bununla ödeniyordu. Bu yüzden hasıl olan zararlar halka yüklenen en ağır bir harp vergisi olmuştu.(5)

Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi Niçin ve Nasıl Kuruldu?

Rusya ile savaş, Osmanlı hazinesine 800 milyon franklık bir yük daha ilave etti. Rus tazminatının kendi haklarına dokunmaması için birleşmekte fayda gören tahvilat hamillerinin temsilcileri Berlin Kongresi'ne müşterek müracaatlarda bulundular. Kongrece müzakereler esnasında bu hamillerin taleplerini tetkik ederek, Babıâli'nin maliyesi ile mütenasip bir çare bulmak üzere mütehassıslardan mürekkep, uluslararası bir komisyon teşkili teklif edildi.

Mütalaası sorulan Osmanlı başmurahhası Aleksandr Kara Todori Paşa tarafından, Osmanlı Hükümetinin iktidarı dahilinde olan vasıtalarla, hamilleri memnun etmeye çalışacağı cevabı verildi. Bu teklif de, bu teklifin cevabı da yüreklere dlplomatça su serpmeden başka birşey değildi. Bundan sonra hamillerle Babıâli arasında birkaç kez müzakereler oldu. Raporlar, projeler hazırlandı; kabul edildi; bozuldu.

Osmanlı Bankası ile Galata bankerleri de bu müzakerelere çok kanştılar. Nihayet Babıâli Osmanlı Bankası ve Galata bankerleri ile anlaştı. Tuz ve tütün inhisarıyla bazı rüsümun 10 sene müddetle idaresini bunlardan mürekkep bir gruba vermeyi kabul etti. (22 Teşrinisâni 1879) Bu grupta Osmanlı Bankasından başka, şu en maruf Galata bankerleri dahil bulunu-

(5) A.Du Velay: Essa-I sur l'hlstoire financlère de la Turqule.

yordu: Georges Zarifi, Fernandez, Tubini, Engeidi, Mavrocordato, Vlasto, Barker, Stefanovitch, Leonida Zarifi, Coronis, Negroponte, Paul Stefanovitçh - Schilizzi.

Bu ihaleden hasıl olacak istifadenin büyük kısmı bu gruba kalacaktı. Bu suretle teessüs eden idareye Rüsum-u Sitte İdaresi ünvanı verilmişti; bu idarenin başına, Romanya tütün rejisi teşkilatında kendisine büyük bir şöhret temin etmiş olan Hamilton Lang getirilmişti.

Grubun kendilerine büyük bir menfaat temin etmeyeceğini anlayan hamiller, tabii bu teşebbüsten memnun olmadılar. Ancak bu teşebbüs, hamillerde alacaklarına gösterilen karşılıkların idaresi hususunda hükümet yerine, mali bir heyet ikame eylemek fikrini kuvvetlendirdi. Bu fikir gittikçe canlandı, teşebbüsler şiddetlendirildi.

İstanbul'a celbedilen alacaklı vekilleriyle cereyan eden müzakereler, nihayet meşhur Muharrem Kararnamesini intac etti. (28 Muharrem 1299 - 20 Kanunuevvel 1881).

1854'ten bu 1881 senesine kadar Osmanlı borçları 5.297.676.500 altın franga yükselmişti; fakat devletin hazinesine bundan ancak 3.012.334 frank girmişti.

1881'de yapılan likidasyon ile bu borç 2.460.930.850 franga indirilmişti.(6)

Hâmillerin vekilleriyle bu müzakerelerde Babıâli namına şu zevat hazır bulunmuşlardı; Şûra-yı Devlet Reisi Server Paşa, Münir Bey, Divan-ı muhasebat Reisi Ohannes Çamiç Efendi, Maliye Müsteşarı Wettendrof Bey, Hariciye Hukuk Müşaviri Gescher Efendi, Rüsûmat İdaresinden Bertram Efendi.

Başında hâmillerin delegelerinden mürekkep bir heyetin bulunduğu Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi, işte bu Muharrem Karamamesi'nin mahsulü olmuş ve devlet içinde, ecnebi mali bir heyetin hükümranlığı bu suretle teessüs eylemiştir.(7)

Frenk finansçıları bu karamameye, Osmanlı borçları hakkında çıkmış "Grande Charte - büyük fermandır" derler.

Ecnebî hâmillerin menfaatlerini korumak maksadıyla tesis edilmiş olan Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresinin belli başlı vazifesi, tabiî Os-

(6) La Turquie contemporaine 1936.
(7) Charles Moravitz:Les finances de la Turquie.

manlı hazinesinde alacağı olan ecnebilerin hukukuna hizmetti.

Fakat aynı zamanda bu idare, Avrupa kolonisi ile Beyoğlu Levantenlerinden büyüklü küçüklü farelerin, içinde rahatça yaşadığı mükemmel bir Hollanda peynirini de andırıyordu. Düyun-u Umumiye İdaresinin İstanbul'daki binası bir tarafa, Fransız ve İngiliz sermayesiyle kurulmuş Osmanlı Bankasının Galata'daki binası diğer tarafa Avrupa maliyesi namına vücuda getirilmiş iki burçtu ki, bunlar en hassas mali teller ile birbirine bağlıydılar. Pek ağır borçlu bir hükümetin borçlarına tahsis ettiği vergileri idare etmek üzere teşkil edilen Düyun-u Umumiye İdaresi için eski, çürük Babıâli binasının hemen yanı başında ve borçlu devletin parasıyla muazzam bir bina yaptırması garip değil miydi? Bu âdeta (kel başa şimşir tarak!) olmamış mıydı? Bu yeni Düyun-u Umumiye binası eski Babıâli'ye, lisanı hal ve gurur ile:

- Senin içinde yaşayanlar evlerinin idaresini bilmeyerek, mirasyedi gibi hareketlerinin sonunda mahcur oldular; şimdi sıkıntı ve sefalet içinde yaşıyorlar! Bak! Benim güzel mefşur odalarımda kurulan ecnebiler işlerini, keyiflerini ne iyi biliyorlar. Senin idare edemediğin milletin parasıyla onlar muntazam ve müsterih yaşıyorlar. Fakat onların daima böyle yaşıyabilmeleri için sen daima şimdiki halinde, uyuşukluk ve meskenetle yaşamaya mahkûmsun! Bana benzememelisin ve benzemeyeceksin! demek ister gibiydi.

Osmanlı Devletinin memurları maaşlarını muntazaman almayabilirlerdi. Bu onların bileceği şeydi! Fakat Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi hassaten hâmillerin vekilleriyle yüksek makamlardaki ecnebî memurlarının gözlerini doyurmak ve ceplerini doldurmak ile mükellefti.

Düyun-u Umumiyede Fransız kumandan Berger'in İstanbul'da kazandığı itibarı hâlâ hatırlayanlar çoktur. Beyoğlu'nda senelerce "kumandan Berger cenapları" denildi mi? Akan sular dururdu.

Kumandan Berger'den başka Düyun-u Umumiye Meclisinde İngiliz dayinler vekili Edgar Vincent (1882) Vincent Caillard (1883), Alman dayinler vekilleri Doktor Rudolf Lindan (1892) ve Almanya Sefareti Baştercümanı Tesya (1902) Avusturya daylnler vekili dö Yanko, Osmanlı dayinler vekili Hamdi Bey (1887) ile Osmanlı Bankası direktörleri Foster (1882) Devaux (1890) Gaston Auboyneau (1896) temeyyüz eylemişlerdi.

İlk Düyun-u Umumiye komiseri olan Nafız Efendiye (1882) Murad Bey (1891), Şekif Bey (1895), Said Bey halef olmuşlardı. Düyun-u Umu-

miye müdürlüklerinde de Hamilton Lang'dan (1882) sonra frank Auboyneau (1883) Selim Melhame Efendi (1885) Noblet (1892) kont d'Arnoux (1895) bulunmuşlardı.

Düyun-u Umumiye İdaresi başında bulunanlar ile Galata maliye ve sarraflık âlemi arasında daima sıkı bir irtibat devam ederdi.

Bu âlemde **Sir Edgar Vincent** çok parlayıp birden sönen bir yıldız olmuştu. Muvaffakiyet kendisine büyük şöhret temin etmişti; spekülâsyonların hazırladığı şöhretini bitirdi. Bir ara o kadar parlamıştı ki:

-Türkiye'de iki nüfuzlu adam var: Biri padişah, biri de beni dediği bile söylenirdi. Münevver, zevk sahibi bir zattı. Çok konuşmaktan hâz etmez, başkalarının söylediklerini de pek dinlemezdi. Dinlerken bile kendi fikrini takip ederdi.

Abdülhamid devrinin bir hususiyeti de şuydu:

İstanbul'da borsa ve iş âleminin arz ettiği manzaraya bakılınca, payitaht ile diğer Osmanlı memleketleri arasında bir hudud çizilmişçesine bağlantı görülmezdi; İstanbul başlı başına ve kendi hususî hal ve şartları içinde yuvarlanırdı.

Payitaht iki bölgeye ayrılmıştı: Düyun-u Umumiye binası dahil olmak üzere Babıâli'ye civan ile Galata, Taksim'e kadar Beyoğlu ve Yıldız Sarayı'ndan Ibaret bir muhit, siyasi ve mali her mesele ve muamelenin faaliyet merkeziydi; yazın yazlık sefarethaneleriyle Boğaziçi'nin Büyükdere ve Trabya köyleri de buna iltlhak ederdi.

Abdülhamid'In vehml, korkusu, hafiyelik teşkilatı istisna edilirse, bu muhitin İstanbul'un diğer bölgeslyle ilgisi ancak lâkaydane blr komşuluk münasebetlerinden ileriye geçmezdi.

Fecaati bütün devlet heyetine şamil vakalar bile, İstanbul'un bu iş âlemlnde ancak çabuk geçici lzler bırakırdı.

Osmanlı-Rus Savaşı'nda payitahtı dolduran Rumeli muhacirleri, harbln sebep olduğu tahribatın, sefaletin muhtezlr blrer timsaii gibi dehşet uyandırmışlardı. Fakat iki üç sene sonra İstanbul'un siyaset ve finans muhltlnde o acıklı günlerin soğuktan ve açlıktan ölümlerl unutulmuş, kalplere kasvet veren feryadlann, iniltilerln akisleri kaybolmuş, hatıralan bile silinmişti.

İstanbul'da ne Yemen'de dökülen Türk kanlanndan, ne Şark vllayetlerindeki boğuşmalardan, ne Girit facialanndan haber yok gibiydi. Yalnız

Ermeniler bir iki defa şehir içinde rahat ve huzuru bozmak istemişlerse de onların da "saye-i şahanede" haklarından gelinmişti.

Boğaziçi kıyılarında hafif dalgaların tatlı uğultularına alışan kulaklar Makedonya'da atılan silahların, patlayan bombaların sadasına sanki tıkanmıştı.

Vilayetlerden İstanbul'a gelenler, sanki yabancı bir memlekete gelmiş gibi bir düşünceye kapılırlardı. Kendi yerleriyle İstanbul'un hasaten bu mahfilleri arasında hiçbir benzeyiş noktası bulamazlardı.

Çünkü buranın havasında en çok yükselen sesler silah şakırtıları değil, borsa bağırışmalarıydı! Yıldız ve Babıâlî salonlarında, bankaların direktör odalarında topsuz, tüfeksiz siyaset manevraları, sessiz, sedasız finans pazarlıkları yapılırdı.

Irak'ta, Arabistan'da, Makedonya'da, Girit'te yanık ve sert çehreli, gözleri kanlı, silahlı adamlar aşiret veya çeteler halinde muhtelif emeller peşinde birbirinin kanlarına susamışçasına canla başla uğraşırken, İstanbul'da yaşamak saadet ve sevinci içinde, zevk ve safalarını ihmal etmeyen diğer bir takım insanlar büsbütün başka hırslara kapılmış görünürlerdi: Siyaset dolapları, imtiyaz kapışmaları, para dalavereleri.

Sarraflar, bankalar, mali ve sinai şirketler, bütün bu kozmopolit âlem için para ve menfaat hırsıyla, mübah görülmeyecek hareket ve teşebbüs olamazdı.

Sefaretlerle hükümet ricali de bu yolda dönen entrikaların kâh mürevvici ve aleti oluyorlar, kâh aleyhinde bulunuyorlar, kâh birbirlerine karşılıklı külâh giydirmeye çalışıyorlardı.

Bu âlem için Ermenistan, Makedonya, Girit iğtişaşları, Arap ve Bulgar meseleleri, ancak ticaretin muhtaç olduğu sulhu tehdid eden hâdiselerdi. Ağızlarda insaniyet duyguları, medeniyet icapları, esefler ve elemler gezer ise de, dökülen kanlara hakikatte hiç ağlayan olmazdı.

Makedonya'da kanlı hadiselerin davet ettiği harici müdahaleler "politika"ydı. İstanbul'da ise politika "iş"ti.

Burada da rekâbetler, mücadeleler pek şiddetli olurdu; ama silahla değil, yalnız kalem ve ağız ile! Hususiyle Abdülhamid saltanatının ikinci yarısında en büyük çatışma meydanı iktisadi saha olmuştu. Şark meselesini teşkil eden bütün siyasi ve dini ihtilafların hiçbiri kapanmış, ortadan

kalkmış değildi. Fakat şimdi bunlar daha ziyade mali ve ticari menfaatler şekline bürünmüş gibiydiler. Vakıâ her zaman "iş" sıkı bir surette siyasete karışmıştır; ama hiçbir zaman siyaset techizatının esasını bu derece temsil etmiş değildi.

Hükümetin hali ise bakışa göre değişiyordu: Dahilden bakılınca hükümet hem zayıftı hem müstebit! İdari kifayetsizliği gözlere batıyordu. Galip ve hakim millet olan, Türk'ün kanını şimdi baş kaldıran mağlup ve mahkum milletlerle mücadelelerinde heder ediyordu. Anarşiye yalnız şiddetle çare arıyor, suistimallerin, fenalıkların kökünü kazımak için ciddi tedbir düşünmeye bile lüzum görmüyordu. Hükümet sisteminde şahsi endişeler her şeyin üstünde tutuluyordu.

Haricin bakımına göre ise manzara başka türlüydü: Hükümetin zaafı ve beceriksizliği, Avrupalıların zenginleşmelerine yarıyordu; işlerini kendisi değil, Avrupalılar idare ediyordu.

Avrupa vakıâ, ıslahat (reform) yaygarasını basıp duruyordu. Fakat bu yaygaralar, hastaya verilecek ilaçların tesirsizliğini evvelden bilen bir doktorun etrafa teselli için yaptığı gösterişlere bile benzemezdi.

Çünkü Hıristiyanlık, insaniyet, medeniyet namına diye yapılan bütün tazyikler, menfaat kasdinden azade değildi. Islâh edilmiş, kuvvetlenmiş, kendi kendisine kifayet eder bir Osmanlı Devleti demek, ecnebiler için yağlı lokmaların, kârlı imtiyazların sonu demekti.

Bunun için Osmanlı Devletinin maliyesi ecnebi vesayeti altında tutulmalıydı. Bir vasi, vesayeti altında bulunanın işlerini idare ederken kendisine büyük menfaatler temin ediyorsa, onun ne ölümünü ne de rüşdünü ister! Bu da gösteriyordu ki vilayetlere karşı zalim olan hükümet, Avrupa karşısında mazlum mevkiindeydi.

Memlekette büyük sanayi doğmamıştı. Her şey Avrupa'dan ithal olunuyordu. Ümrana ait her iş Avrupalıların ellerindeydi. Demiryollarını, limanları, rıhtımları, tramvayları, büyük otelleri yapan hep ecnebilerdi.

Gemiler, torpidolar, toplar, tüfekler, asker techizatı hep hariçten geliyordu. Ecnebiler, devlete ait bütün malzemeyi kendi memleketlerinden tedarik eden müteahhitler durumundaydılar. Tabii büyük kârlarla.

Bunun için onlar da en çok kâr getiren çeşitli işlere saldırıyorlardı. İstanbul'da büyük devletlerin rekabetleri, işte en çok bu "iş yarışında" par-

lıyordu. Diplomatlar simsar oluyorlardı. Eski Fransız elçisi Nointel, Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşaya 14.Lui'nin Kızıldeniz ticaretine fevkalade ehemmiyet verdiğinden bahsettiği zaman, Paşa: *"-Böyle büyük bir hükümdar nasıl oluyor da âdi ticaret işleriyle meşgul olabiliyor!"* diye şaşmıştı! Köprülü, şimdi Almanya İmparatorunun, Alman fabrikalarına büyük bir sipariş koparmak için Abdülhamid de "name" yazmayı hatta onun ziyaretine gelmeyi bir tenezzül saymadığını görseydi acaba ne diyecekti. Hükümetin aczi, gafleti ecnebiler için en büyük sermayeydi. Onlar bu sermayeden nasıl istifade edileceğini pek iyi biliyorlar, kendilerine ipotekler alıyor, Osmanlı Devletinin hayaf zenbereklerini, kaynaklarını, servetlerini ellerine geçiriyorlardı. Ve bunları onlara teslim eden bizzat Osmanlı Padişahı'ydı.

Fakat bu Osmanlı Padişahı istenileni reddetmekte muhtar değildi. Çünkü isteyenlerin müthiş zırhlıları, pek kuvvetli orduları vardı! Haklı haksız bir alacağın tahsili için, bir tekliflerini kabul ettirmek için bunları kullanabilirlerdi.

Düyun-u Umumiye Dolabı ve "Miskinlik Mazeret Olur mu?..."

Saltanat Ali Osman'daydı; fakat bu saltanatın en büyük nimetleri Frenklere düşüyordu! Düyun-u Umumiyenin, bankaların, Galata'nın, Beyoğlu'nun Frenkleri, bu saltanatın gölgesinde yaşayan para krallarıydılar! Bütün imtiyazlar ve teşebbüsler hükümet merkezinde tevzi olunurdu.

Şirketler burada teşkil ediliyor, mali kombinezonlar burada hazırlanıyordu. İşlerle politika buradan bir hamur haline getiriliyordu.

Bu kaynağın etrafında Avrupa için büyük kârlar ve temettü hisseleri fışkırıyordu. Bu hırs ile buraya, atılan atılanaydı!

Faaliyet ve teşebbüs ihtirasları ile tutuşmuş mümtaz iş adamları yepyeni işlerde çalışmak, böyle işler yaratmak hevesleriyle mest olarak buraya koşuyorlardı. Fakat aynı zamanda medeni ve insani duygulardan mahrum, iman ve kanunun ne olduğunu bilmez nice serseriler, macera-perestler de yırtıcı tırnaklarını böyle mali ve iktisadi teşebbüslere takmak fırsatlarını kaçırmamak için bu kafile arasına katılıyordu.

Bu tırnaklar sayesinde ve esrarengiz yollardan zengin olanların mazilerini sorup araştırmak İstanbul'da adet değildi.

Batı Sermayesinin Osmanlı'ya Uzanan Pençeleri: İmtiyaz Şirketleri...

Şeyhülislâm Cemaleddin Efendinin oğlu esbak Şûra-yı Devlet mülkiye Dairesi azasından Ahmed Muhtar'ın, 4 numaralı İntak-ı Hak Risalesi'nde de misaller görüyoruz.

Bu uygunsuz muameleler için ciltler doldurmak mümkündür.

Yalnız şurası kat'iyetle bilinmek lazımdır ki, bu borçlar istikrazlar aktedilirken, imtiyazlar verilirken perde arkasında mutlaka birçok dolaplar dönerdi. Bunlardan hemen hiçbirisi, şüpheli vasıta ve yollardan geçmeden elde edilmek kabul olamazdı. Komisyonlar, yüzdeler vaadolunur, alınırdı.

Hele maden imziyazları dolaplar çevrilmeye en müsaid bir zemindi. Bazan padişah vükelasından, müşürlerden, bendegânından birine ya bir mükâfat ve cemile olarak yahut mukabilinde kendisine karşı bir "eser-i sadakat" bekleyerek bir maden imtiyazı verirdi. Bu imtiyazı alanın bunu Avrupa mali ve sınai müesseselerinden birine devretmesi zamanı gelince Galata ve Beyoğlu finansiyelerine iş çıkardı.

Bunlar ya davet üzerine imtiyaz sahibi nezdinde gelirler, yahut işi haber alıp kendileri müracaat ederler, imtiyazı satmak için şartları anlaşırlar, Avrupa müesseseleriyle münasebete girerlerdi. Arada tabii komisyonlarını da alırlardı.

Bazen bu satım ve devir muamelelerinin kolaylaştırılması yolunda edilen tavassutlar, devletin büyük mali kombinezonlarında imtiyaz sahiplerinin kombinezon müteşebbislerine müsaid bulunması suretiyle mukabele görürdü. Bunlar bir rüşvet sayılmazdı.

Avrupa Sermayesinin En Büyük Lokması Osmanlı Devleti

Osmanlı ordusuna, seri ateşli toplar Krup Fabrikasından alınırdı. 1906'da Hükümet bir dış borç için Fransa'ya müracaat edince, Fransız elçisi askeri siparişler Fransız fabrikalarına yapılmak şartıyla Fransa Hükümetinin buna muvafakat edebileceğini Babıâli'ye bildirdi.

. Alman elçisi, Fransa'ya yapılacak askeri siparişler arasında top bulunmamasında son derecede ısrar etti.

Abdülhamid de Fransa'ya torpido, projektör, koşum sipariş eylemekle iktifa etti. Bu suretle iki elçi de memnun edilmiş oldu.(8)

Fransızlar, Suriye şimalindeki Kilikya'yı kendi nüfuz mıntıkalarına dahil sayarlardı. Buna rağmen Almanlar 1903'te tesis ettikleri Deutsche Levant Pamuk Şirketi ile Adana vilayetinde bütün pamuk ihracatını kendi kontrolleri altına alabilmişlerdi. Tarsus-Mersin demiryolunu da Fransızlardan satın alarak Kıbrıs Denizi'ni kendilerine bir mahrec temin eylemişlerdi. Padişah, İngilizlere karşı kalben beslediği husumeti, bu sıralarda İzmir-Aydın hattının temdidine müsaade eylemek suretiyle, biraz tadil etmiş gibi göründü.

1906'dan beri Alman ve Fransız refiklerinin aldıklarına imtisalen, İtalya elçisi de kendi milletdaşlan için imtiyazlar ve siparişler istiyordu.

Abdülhamid'le İtalya elçisinin dostluklan yerindeydi. Antivari limanını inşa için bir şirket teşkil eylemiş olan Banka Komerçiyale'nin teşebbüsüyle, İstanbul'da İtalyanlar Şark Ticaret Şirketi unvanıyla bir kredi müessesesi açtılar. Krözoya yapılmış olan siparişler Ansaldo gibi İtalyan müesseselerinde ümitler uyandırdı. Almanya, Osmanlı ordusu için ne ise İtalya da Osmanlı bahiryesi için aynı mevkide bulunmak istiyordu. Bahriye nezareti bir İtalyan bahriye heyetini angaje etti.

İtalya Hükümeti, Fransa himayesinin zaafa uğradığını gördüğü katolikleri kendi himayesine geçirmek emellerini besliyordu; Trablusgarp düşünceleriyle için için yanıp tutuşmakta olması sebebiyle de şimdilik padi-

---

(8) Fransa yönetiminin çıkarcı ve kapitalist politikalanna güncel ve ibret verici bir örnek: Fransız Ulusal Meclisi, 28 Mayıs 1998'de 577 milletvekilini temsil eden 35 milletvekilinin oybirliğiyle Fransa "1915'teki Ermeni Soykırımı'nı alenen tanır" cümlesinden oluşan yasa tasarısını kabul edip, onaylamasını temin etmek üzere senatoya havale etmişti. 28 Mayıs 1998'den 8 Kasım 2000'e değin geçen iki yıla yakın süre zarfında, yasanın senato tarafından onaylanmaması için hem sosyalistler, hem de sağcılar nöbetleşe turlarla ellerinden geleni yaptılar. Oybirliği ile Ulusal Meclisteki "evet" oyu veren partiler içerisinden, bazı sağcı senatörler ve sağcı partiden Cumhurbaşkanı olan **Jacques Chirac**, ne yapıp edip bu yasa tasarısının senato başkanlığı gündemine sokulmasını engelleediler. Senato Başkanı Christian Poncelet başta olmak üzere, tüm senatörler son derece yoğun baskılardan bunalmışlardı. Üstelik Cumhurbaşkanı Chirac'ın **Süleyman Demirel'e** yazdığı ve Hürriyet'te yayınlanan mektubu, olayın üstüne tuz biber ekmişti. Chirac'ın Demirel'e yazdığı sitem dolu mektubunda "*...Ermeni Soykırımı yasa tasarısının senatodan geçmemesi için var gücümle çalıştım, kırk yıllık Ermeni seçmenlerim karşısında riske yattım, üstelik AB için size yapmadığım yardım kalmadı. Ve siz Fransa'ya askeri helikopter ihalesi vermediniz, teessüf ederim.*" deniyordu. Fransa basınından "Fransa'da ne zamandan beri işlenmiş suçlara, ticaret, hem de silah ticareti nedeniyle göz yumuluyor?" şeklinde yaygaralar yükseldi. (*E.Yavi notu.*)

şahı kollamak, avutmak istiyordu. Bu yüzden 1907 yazından 1908 iptidalarına kadar geçen aylarda, Yıldız ile Roma arasında cemilelerin arkası kesilmedi; nişanlar teati olundu. İtalya Kralı, General Trombi vasıtasıyla Abdülhamid'e fotoğrafisini gönderdi. Abdülhamid de bir nişan takdim ve tersanedeki İtalyan heyetinin konturatosunu tecdid ile mukabele etti.

1907'de hasad her tarafta fena olmuştu; vergiler tahsil olunamıyordu. Edirne vilayetinin bir milyon, Erzurum vilayetinin 800.000 lira açığı vardı. Mali menbalar tükenmişti.

Fener Şirketiyle Deutsche Bank tarafından verilmiş yahut Anadolu demiryolları marifetiyle aktedilmiş avanslar konsolide edilmek lazım geliyordu. Bu şartlara göre elli milyon franktan aşağı olmamak üzere bir istikraza ihtiyaç görünüyordu. Fakat buna karşılık ne rehin gösterilecekti?

Müstakrizler ve imtiyaz talipleri eksik değildi. Fakat hepsi kısa vadeler, yüksek faizler istiyor, zararlı şartlar gösteriyorlardı. İstanbul piyasasında, Paris ve Berlin borsaları çarpışıyor gibiydi.

1907 iptidalarında Paris maliyesi, Deutsche Bank ile mücadele etmek için İngiliz maliyesini imdadına çağırdı.

İngiltere Bankasıyla İngiliz ve Fransız Roçildlerden, Paris Bankasıyla İstanbul'daki Fransız mali müesseselerinden mürekkep kuvvetli bir grup, Mısır'da, bütün Şarkta işlere alâka göstermeye başladı. Almanlar endişeye düştüler. Bu kuvvetli Fransız-İngiliz grubu, Fransa'nın İstanbul'daki elçisinde kendisine kuvvetli bir avukat buldu. M.Konstan Sadrazam Ferid Paşa ile devletin maliyesi hakkında mütemadiyen müzakerelerde bulunuyor, fenerler, rıhtım, İzmir ve Suriye demiryolları işlerinden maada, Ereğli kömür havzasıyla da meşgul oluyordu. Fransa Mebusan Meclisi reis vekillerinden birisi, sadrazamdan bu kömür işini takip ediyordu; bu büyük bir partiydi; sıkı oynamak lazımdı. M.Konstan da Babıâli'nin dilendiği borcu icabına göre red veya kabul eder görünüyordu.

Nihayet Abdülhamid 400.000 liralık bir avansa mukabil Kont Vitali'nin mali grubu menfaatine, Ereğli kömür havzasında Fransız şirketine ait imtiyazı tevsie muvafakat etti. (20 Haziran 1907). Bir ay kadar sonra Fenerler İdaresi de 300.000 liralık bir avansın müzakeresini neticelendirdi. 1907 cülûs günü (19 Rumi Ağustos) için para bulunamıyordu. Osmanlı Bankası, maliye nezaretine 50.000 liralık bir avans verdi. % 5 faizli 1896 istikrazının konversiyon müzakeresine girişen Osmanlı Bankası aşar varidatı fazlasını teminat olarak, hükümete 200.000 liralık bir avans

daha vermeye muvafakat etti. Bu istikrazın aktedilmesi için Fransızlara ait muhtelif meseleler arasında bilhassa şu Ereğli havzası meselesini intac etmek, burasının Fransızların bir sömürge sahası olacağını hükümete kabul ettirmek icap ediyordu.

M.Konstan bu defa bu işi hemen olmuş bitmiş gibi zannederken Abdülhamid'in çekildiğini müşahede ile mütellim oldu.

Rüşvet Dediğin Deve Yükü Kadar Olmalı

Abdülhamid, memleketleri için imtiyazlar koparmakta obur elçileri -ki en aç gözlüleri Kostan ile Marschal'di!- her birinin önlerine attığı birer parça şey ile memnun etmeye, böylece vakit kazanmaya çalışıyordu.

Avrupa güya insaniyete hizmet etmek, Hıristiyanları koruyup refaha nail eylemek için Makedonya'da ıslahat istiyordu. Fakat Osmanlı Devletine teklif edilen bu ıslahat projeleri kadar da imtiyazlar isteniliyordu.

Avrupa iyilik edip yol göstermekten, öğretmektense kendi hesabına sömürmeyi tercih ediyordu. Osmanlı Devletinin imarını değil, enkazından kimin elinde ne kadar büyük parçalar kalabileceğini düşünüyordu.

Meşrutiyet inkılabı bu hesapları tasavvurları bir ara altüst eder gibi oldu. İlk bekleyiş günleri geçtikten sonra, imtiyaz mücadeleleri eskisinden pek farklı olmayarak devam edip gitti.

M... Paşa... valisiydi. Vilayet merkezinden... sancağına yapılacak yol müteahhitlerden Ferhad Efendi isminde bir zata ihale edilmişti. Ferhad Efendi yolu yaptı, bitirdi. Fakat hükümetçe kabul muamelesini bir türlü yaptıramıyordu. Çünkü vali paşaya para vermiyordu. Bütün müracaat ve istirhamları da bu sebeple tesirsiz kalıyordu. Nihayet M... Paşa A... valiliğine nakletti; yerine H... Paşa geldi.

O vakitte kadar yolun hayli yerleri bozulmuş olduğu için H... Paşa da bu haliyle yolu kabule yanaşmıyordu. Zavallı Ferhad Efendi yanıp tutuşuyordu. Bu işin konsoloslar arasında da bilinmeyen tarafı kalmamıştı. Ferhad Efendi şahsen Fransız Konsolosu Karliye'nin dostuydu.(9)

Karliye bir seyahatinde A...'ya uğradı. M... Paşayı ziyarete gitti. Mülakat esnasında bu yol işinin tesviyesine çare bulunmak üzere, H... Paşa nezdinde tavassutunu niyaz etti ve:"-Böyle küçük şeylerin sizin için hiç

(9) Madam Karliye Ermeni ihtilali hakkında (Au Pays des Massacres) ünvanlı bir kitap neşretmiştir.

ehemmiyeti olamaz." dedi.

Konsolos:"*Siz büyük vurgunlar vurursunuz. Böyle küçük şeylere tenezzül etmezsiniz.*" demek istemiş, gûya bununla Paşa'yı koltuklamıştı. M... Paşa için ise vurgunun büyüğü küçüğü yoktu.

Karliye'ye damdan düşer gibi:"-Siz hiç deve kataı görmediniz mi?" diye sordu. Bunun hikmetini anlayamayan Konsolos taaccüble:"- *Bulunduğum vilayette de, başka taraflarda da çok gördüm.*" cevabını verdi. M... Paşa da sorusunun manasını şöyle izah etti:"- *Katarda ilk deveye peşenek devesi derler. Bunun kocaman bir tek çanı vardır. Deve yürüdükçe bu çan ağır ve kuvvetli (dangıl d!angıl) selerini çıkanr; bununla (alalım alalım) demek ister. İkinci devenin üç çanı vardır. Bunlar da (danga danga danga)larıyla (nereden nereden nereden?) diye sorarlar! Arkadaki develerin ise bir çok çanlan vardır. Bunlar da muhtelif cılız sedalarıyla (danga, dunga, dınga, denga) yani (şundan, bundan, şuradan, buradan).*" cevabını verirler! Biz de katara takılmış gidiyoruz. Kataın hareketine hareketimizi uyduruyoruz. Konsolos Bey de katarının ahengini bozamayacağına kanaat getirerek, Vali Paşaya veda ile yerine döndü.

Şahsi Bir Alacak Nedeniyle Fransız Filosunun Midilli Adasını ve Gümrüklerini İşgal Etmesi

Bunun neticesi bir alacak meselesinden dolayı(*) hiç görülmemiş bir şey oldu. Fransa Hükümeti bir tazyik tedbiri olmak ve tebaasından birinin alacağını sağlamak üzere, Midilli adasının gümrüğünü işgal etmeye karar verdi. 5 Teşrinisani 1901 günü Vis amiral Caillard kumandasında bir Fransız filosu Midilli önünde göründü. Karaya çıkarılan bir bahriye müfrezesi ile Midilli gümrüğü Fransızlar tarafından işgal olundu.

Midilli Mutasarnfı Reşid Paşa telgrafhaneden mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa'yı makine başına çağırdı. Bir Fransız filosunun Midilli önüne geldiğini, amiralin karaya çıkardığı bir bahriye müfrezesiyle gümrüğü işgal ettiğini, keyfiyeti Babıâli'ye yazdığını bildirdi; talimat istedi. Tahsin Paşa da derhal keyfiyeti Padişaha arz etti. Artık ne Babıâli ne de Padişah tarafından kimseye verilecek talimat kalmamıştı.

Teslimiyetten başka çare yoktu. Fransa Hükümeti Midilli gümrüğünün safi varidatını, Padişah'ın Fransızlan tamamen memnun etmeye razı olacağı güne kadar tevkif ve adayı rehin gibi elinde muhafaza edecekti.

(*) Lorando'nun verdiği borç faizinin miktan üzerindeki tartışma nedeniyle. *E.Yavi notu.*

Osmanlı idaresindeki Hıristiyan cemaatlerini metbularına sadakatle yapılacak lüzumlu ve hakiki ıslahat ile medeniyetin feyizlerinden müsterihane hisselerini almaya sevkedecek yerde, bunları harici entrikaların birer aleti saydılar. Esasen Devlet-i Aliye bünyesinin ihtiyaçlarına bir türlü uydurulamayan tanzimatın, Hıristiyanlarca telakki ve kabul tarzında ve müteşebbislerinin beklediklerini verememesinde, bu müdahale ve entrikaların tesiri de az olmamıştır.

Devlet-i Aliye'yi bir hamlede mahvedemeyeceğini anlayan Çarlık Rusyası, Paris muahedesinden sonra Osmanlı Devleti için siyasi sarsılmalar ve ihtilâçlar içinde bir "yaprak dökümü ve tedrici ölüm" sistemini icat eylemişti. Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki zıddiyet ve ihtilafları körükleyerek idame ve teşdit etmek, Avrupa efkârı umumiyesine arz ve neşredilen itilaf ve ıslahat esaslarının tatbikine el altından işlemek suretiyle mümanaat eylemek Çarlık Rusyası'nın tam muvaffak olabileceği bir siyasetti.

Paris Kongresi Türklerin kara gözleri için değil, Avrupa sulhü endişesiyle bu Rus sisteminin önüne geçmek içindi. Fakat bundan sonra şark Hıristiyanlarına ve muttarit vesayetlerine ihtiyaçları hissettirilmekte devam edilmişti. Siyasi nazarlye ile ameliye arasında bu esaslı tezat Osmanlı-Rus Savaşını intaç eden bütün karışıklıklar silsilesiyle tevlit etti. Bir asır evvel büyük Katerina'nın yaptığı gibi bu defa da Rusya'nın uzattığı Bosna-Hersek yemi, Avusturya'nın Rus oltasına takılmasını intaç etti. Avusturya iğfal edildiğini anlayıncaya kadar Ruslar İstanbul kapılanna dayandılar.

Abdülaziz'in Bir Milyon Lira Rüşvetle Verdiği Ferman Mısır'a Bağımsızlık Kazandırmıştı

Abdülhamid, şehzadeliğinde mehtaplı bir gecede saraya külçeler halinde altın getirildiğini gördüğünü söylerdi! Bu külçe altınlar bu fermana mukabil Sultan Aziz'e verilmiş altınlar mıydı acaba?

Mısır işlerinde idareten ve siyaseten en hazin bir fasıl teşkil eden bu fermanın verilmesi, Şirvani Rüştü Paşanın sadaretine, Saffet Paşanın iki aylık (12 Muharrem 1290 - 27 Rebiülevvel 1290) ilk hariciye nezaretine ve Hüseyin Avnl Paşanın seraskerliğine, Turşucuzâde Ahmed Muhtar Efendinin meşihatine tesadüf ediyor. Bu fermanın da gene usulü dairesinde Babıâli'de tertib edilmeyip, sadrazamın reyi munzam olmadan sarayda kaleme alındığını, yine İngiliz elçisi hükümetine gönderdiği bir ra-

porda bildirmektedir. Fermanın mabeynce tanzim edilen suretinde birçok imtiyazlar tevsi ediliyordu. Sadrazam Şirvanîzâde Mehmed Rüştü Paşa, fermanın mündericatından haberdar olunca tevsi edilen imtiyazlar arasında Mısır ordusunun tahdid edilmemesi noktasından mandasının tayyedilmesine Abdülâziz'i ikna muvaffak olduğunu İngiliz elçisinin raporu göstermekte ise de fermanda bazı tevsiat kalmıştır.

Saffet Paşanın bu ferman verildikten dört gün sonra hariciye nezaretinden infisali, acaba mabeyn ile Mısır'ın, bu meselede mevcudiyeti anlaşılan hususî münasebetlerinden mi ileri gelmiştir? İngiliz elçisi Hanri Elyot, İngiltere Hariciye Nezaretine bu pek ehemniyetli ferman işi hakkında şu hususî malumatı vermektedir: *"Mısır Hidivi bu münasebetle vükelâya 60.000 lira hediye etmek istemiş ve bunun nasıl taksim edilmesi münasip olacağını Abdülâziz'den sormuş, irade-i seniye ile sadrazama 25.000 ve seraskere 15.000 lira verilmiş, Padişaha da gayet mühim miktarda bir para takdim edilmiş olduğu rivayet ediliyor."*

Elçi ikinci bir raporunda, Hidiv tarafından Abdülâziz'e takdim olunan paranın "bir milyon lira olduğunu temin edebilir!" diyor ve sadrazama ve şimdiki hükümet heyetine mensup bulunmayan bazıları, bu işin Padişah'ın haklarını satması demek olduğunu pek teessüfle söylüyorlar; Padişah'ın para hırsı âdeta bir delilik gibi telâkki edilmektedir." sözlerini de ilave ediyor.

Bu ferman ile Mısır hükümetlerinde veraset meselesi katî şeklini alıyor; evvelce idaresi Mısır'a terkedilen Musavva ve Suakin kaymakamlıkları da verasete dahil tutuluyor. Bundan başka fermanda şu şartlar da mevcuttur:

1- Memleketin mülkiye ve maliyece idaresi, bütün maddi menfaatleri vesairesi her suretle Mısır Hükümetine ait olarak lüzum göründükçe kanunlar, dahili nizamlar yapmayan salâhiyet;

2- Devletin siyasi muahedelerine halel getirmeyecek surette gümrük ve ticaret mukaveleleri, ecnebilerle olacak bütün muamelere dair mukavelenameler akit ve bunları tahdid eylemeye Mısır Hidivi'nin mezuniyeti;

3- Her ne vakit lüzum görünürse istizan etmeden hariçten istikraz aktine tam mezuniyet;

4- Mısır ordusunun tahdid edilmeyerek azaltılması ve çoğaltılması hususuna mezuniyet;

5- Memleketin sıyaneti Mısır Hidivi'nin en mühim vazifesi olmakla, bütün muhafaza esbabını tedarik eylemesi, yalnız zırhlı gemileri istizan-

sız inşa ettiremeyecektir. Mısır'ın kara ve deniz askerlerinin sancakları Osmanlı sancaklarından farksız olacaktır.

6- Hidiv, miralaya kadar askeri, saniyeye kadar mülki rütbeler tevcih edebilecektir;

7- Mısır'da meskûkâtın padişah namına darbı;

8- Her sene 150.000 kese maktu vergi verilmesi.

Bu ferman ile Mısır'da fiilen olduğu gibi hukuken dahi istiklâle benzer bir vaziyet ihdas edilmiş oluyordu. İsmail Paşa da temin ettiği bu vaziyetten istediği gibi daha doğrusu alabildiğine istifadeye koyuldu.(*)

Osmanlı'nın Kanayan Yarası Yemen ve Kışlanın Önünde Redif Sesi Var...

Yemeni, mümkün olduğu kadar az masrafla ve maddi, manevi bağlarla devlete bağlanacak yerli memurlar marifetiyle idare ve Yemen'den iktisaden istifade etmek. Bu usul yerine devlet oraya daima Türk'ün parasıyla beraber, canını da akıtıp gitmiştir.

Taşra ordularında senede beş maaştan fazla alamayan, terfi sırası geldikçe bütçenin müsaadesizliğinden dolayı(!) evrakı torbalarda küflenen görgülü zabitlerin İstanbul'da kendileriyle aynı sene mezunları olan, bazen bütçenin müsaadesizliği hiç dikkate alınmadan senede iki rütbe ilerleyen şık yaver paşaların, mahdum ve damat beylerin yahut hademelikten, ahçılıktan, uşaklıktan yetişme ümeranın ve erkânın yaşayış tarzlarını öğrenmemeleri, hele gözleriyle görmemeleri pek lazımdı. Bu gibilerin hava tebdili için olsa bile İstanbul'a gelebilmeleri pek uzun muhaberelere, iltimaslar bulunmaya mütevakkıftı.

Hele Türk kanını emen Yemen çöllerindeki askerlerin hali hiç bir tarafa kıyas edilemezdi. Bunlar dünyanın en talihsiz insanlarıydılar! Yemen

(*) Hidiv İsmail Paşa, valiliğe geçtiği vakit Mısır hazinesinden senevî 4.800 kese tahsisat alıyordu. Bunu seneden seneye artıra artıra 60.000 keseye, hidivlyete ait araziyi de 24.000 hektardan 400.000 hektara iblâğ eyledi. 1871'de Mısır'ın bütün mahsulünün üçte ikisi İsmail Paşanın arazisinden hasıl olmuştu. İsmail Paşa Kahire'ye bir frenk mahallesi ilâve etti; bahçe ve opera yaptırdı. Kahire civarında tarihi modeller üzerine saraylar inşa ettirdi; bunların etrafında parklar vücuda getirdi. Demiryolları, kanallar, Nil üzerine bir köprü ile nakliye vasıtalarını artırdı. Avrupa, hassaten Fransa'ya, tahsil için talebe gönderdi. Bunlann başına evvelce İstanbul'dan Lâ Türkî gazetesini çıkaran Şarl Mismer'i müfettiş tayin etti. Mismer Mısırlı talebeye karşı pek şiddetli ve dikkatli davranırdı. Bu sayede on senede Mısır mühendis, doktor, mekanisyen, baytar olarak 90 kadar fen adamı kazandı. Bu belki denizde bir katre hükmündeydi, fakat denize düşen katrenin de kurumadığı malumdur!

Osmanlı Devletinin kanı durmayıp akan yarasıydı! Türk'ün makteliydi. Osmanlı Devleti Avrupalıların, hassaten İngilizlerin müstemlekelerinde tatbik ettikleri usulü Yemene tatbik eylemeyi hiç düşünmemiştir:

Piyade mirlivası Rüştü Paşa "Yemen Hatırası" eserinde şöyle yazıyor:"Yemen'de ıslahat yapılacaktı; Hüseyin Hilmi Paşa Yemen valisi tayin edilmişti; 'Hudeyde' vapuru Karadeniz sahillerinin yeni neferlerini Yemen'e götürecekti. (1898)."

Bunların yiyecekleri peksimetler küflenmiş, yenemez olduğu görülerek padişaha arz olunmuş, değiştirilmesine ve suistimale meydan verilmemesine irade çıkmıştı. İstanbul Limanı'nda vapura iyi peksimet getirildi; fakat İstanbul'a gelinceye kadar efrad hep küflü peksimet yemekten harap oldu. Vapurda (14) ağır hasta çıkmıştı. Bunlar Gümüşsuyu Hastahanesi'ne gönderildi. Vapura iskarça halinde (1500) nefer tıkılmıştı. Asılı sandallar içinde bile asker yatırılıyordu! Asker günlerce sıcak yemek yemedi; iyi bakılmayan bu efrada, bakımsızlığın dostu olan hastalıklar musallat oldu. Vapur Beyrut'a gelince efradın hali büsbütün kötüleşti.

Sevkiyata nezaret eden memur Rüştü Paşa, -o vakit yaver kaymakam- bunları Beyrut'a çıkarttı; kendilerine iki, üç gün sıcak yemek yedirtti; yola çıksalar ölecekleri muhakkak olan 50 neferi Beyrut Hastanesi'nde bıraktı. Gemi Süveyş kanalına girdi. Uzun süren bakımsızlıktan zayıf düşen efradın vücutlarında mukavemet kudreti kalmamıştı; güneş çarpmasından, hummadan ölümler başladı. Hudeyde'ye kadar 13, Hudeyde Hastahanesi'nde tifodan 26, kıtalarında sevkten evvel de 11 nefer öldü. İstanbul'da, Beyrut'ta bırakılanlardan ölenler bu hesabın haricindedir!

1905'te Rüştü Paşa İskenderun'da, Adana'dan Gönderilmiş İki Bin Çuval Çürük Peksimet Buldu Bu Çuvallar İçinde Lokantalardan, Fırınlardan Toplanmış Ekmek Kırıntıları, Hatta Peynirli Pide Artıkları Gördü de Doktorlara Muayene Ettirdikten Sonra "*İnsana Değil, Hayvana Bile Yedirilemez*" Diye Rapor Alarak Çuvalları Adana'ya İade Ettirdi!

İskenderun'da ikmal edilmemiş bir kışla vardı ki döşemesi yoktu, camsızdı. Bu kışlanın üstü örtülü bir koğuşunda Yemen'e sevk olunacak yeni efrad ikame olunurdu. Bu efrad burada vapur beklerlerdi. Fakat vapur aylarca gelmezdi. 1903-1904 senesinde sevk olunmak üzere buraya

getirilen 8300 kadar efraddan 1600'den fazlası kaçmıştı! Çünkü bu efrada sözde "yevmiye" verilirdi, "vaz'ı kazan" yapılmazdı. Bu genç adamların karınları lâyıkıyla doyurulmazdı. Mal sandığında para bulunmazsa bunlara tabiî yevmiye de verilmezdi. Efrad, toplanır, hükümet konağına, kumandanın evine gelir, dua ile karışık bağrışır, tazallüm ederlerdi. Güç bela biraz para bulunursa açlıklarını gidermeye yetişecek kadar yevmiyeleri verilir, olmazsa cebinde parası olan kendi kesesinden yer, olmayan arkadaşlarının yardımına kalırdı!

Yemen'e sevk olunacak efrad kendi kıyafetleriyle iskelelere gelirdi. Altlarına serecek, üstlerine örtecek bir şey bulunmazdı. Kışlası olmayan yerlerde hanlarda yahut toprak üstünde dinlendirilirdi! Köyünden iskeleye kadar günlerce yürümüş bu zavallılara yorgunluklarını giderecek, sıhhatlerini koruyacak sıcak yemek verecek yerde, hükümet beş on para istifade zannıyla "yevmiye veriyoruz!" diye bunları aylarca fena tegaddiye, fena iskâna, fena elbiselere mahkum bırakırdı. Onlar da bu hallere dayanamayarak ölürlerdi veya kaçarlardı! Ancak kaçmaya takati ve cüreti olmayanlardı ki Yemen'e sevk edilirlerdi! Vapurlarda izdiham ve küflü peskimet de bunlara her defa epeyce bakımsızlık kurbanı verdirirdi. Efradın böyle zayıf, takatsız Yemen'e çıkmaları tabii muvaffakiyeti akamete uğratır, felaketlere sebep olurdu.

Bu peksimetlerin fiyatı, en âlâ undan yapılmış peksimet fiyatına muadildi! Bu efradın hem iaşesi peksimete hasrediliyor hem bu peksimet hayvanlara bile yedirilmeyecek halde bulunuyordu!

İdare-i mahsusa vapurlarının çoğu yük için yapılmış eski vapurlardı; uzun seferlerde asker nakli için hususi tertibattan mahrumdular. Eşya için yapılmış ambarlar hava almazdı. Efrad buralara iskarça edilirdi! Kızıl Deniz'de haziran sıcağında, böyle gidişin en büyük bir işkence olduğu tasavvur edilsin!

Askere verilen kumanya ise peksimet, soğan, zeytin! Bunları yedikçe insanın bir kat daha susayacağı hesap edilmezdi. Tecrübeli redif başıları, her beş nefere günde bir gaz tenekesi su yetiştiğini bildiklerinden, buna göre tedarikli bulunurlardı.

Fakat "yeniler" tabii Yemen yollarının bütün zorluklarını bilemezlerdi. Zavallı yeni efradın tulumba başındaki halleri, su için kavgaları görülemeyecek, dayanılamayacak bir manzaraydı. Bu asker kıtalarının nakliye vasıtaları kâfi mi, değil mi? Burası hesap olunmazdı.

1905'te Selânik'ten Yemen'e 100'den fazla hayvan gönderiliyordu. Hayvan nakline mahsus tertibatı olmayan vapur, yalnız İskenderun Limanı'nda 17 gün durmuştu. Hayvanlar vapurda ayak üstünde, birbirine bitişik vaziyette kalmışlardı; bakıcıları bu vaziyetteki hayvanların yanlarına pek yanaşamıyor, tam istihkaklarını vermiyorlardı. Hayvanların vapurdan Hudeyde'ye çıkarılması emri verildiğinde İskenderun'da ahırlatılmaları kabil olmamıştı. Bu hayvanlar gemide yarı yarıya zayıflamış, biri ötekinin yularını, öteki berikinin yelesini kuyruğunu yemişti! Böyle vasıtalar bile olmayan asker kıtaları ne yapsın? Hayvanların taşıyacağı yükler zaruri efrada tahmil olunur; efrad hamal haline sokulur, bu yüzden de zayiat verilirdi; görülecek işler de bundan tabii müteessir olurdu.

Bazen Yemen sahillerine İdare-i mahsusa vapurlarının sene ile uğramadığı olurdu. İstibdal, maluliyet ve mecruhiyet, hava tebdili, terhis gibi zaruretlerle iskelelere indirilmiş efradın, Yemen'den iade edilecek taburların hali, durumu böyle aylarda ne feciydi! İdare vapuru beklenir, gelmez; ecnebi vapurlarıyla sevkiyat yasak! 1898'de yalnız malûl, yaralı olanlarla terhis edilenlerden, Hudeyde Hastahanesi'nde 322 nefer ölmüştü. Hem bu sene içinde Yemen sahillerine beş vapur uğramıştı! Artık vapur uğramadığı zamanlarda ölüm vakalarının ne kadar yükseldiği kendi kendine anlaşılır!

Yemen skorbüt malûllerinin iyi olması, yaranın kapanması güçtü. "Tehame" de ayakkabı vurmasından açılan yaralardan kangren husule geldiği görülüyordu. Böyleyken efradın kesik kundura ile gönderildiği olurdu. Bu cins kunduranın yalnız dahili hizmetlerde ve abdest almakta kullanılabilceği hiç düşünülmezdi.

Yemen'in çok iskelelerinde hastahane yoktu; buralarda hastahane olarak kullanılan yerler birer makteldi. Bir hasta hastahaneye girmez, temiz bir yatakta yatmaz, elbisesini değiştirmez, usulünde yemek yemezse alınacak netice malumdur! İskelelerde vapur beklemekten, hastanesizlikten ölmeyip kurtularak nihayet vapura girebilenler bir de Süveyş kanalında müşkilata uğrarlardı. Çok defa vapurun "Kanal akçesi" ödeyecek parası bulunmazdı! Artık bahriye nezareti, seraskerlik, maliye nezareti arasında muhaberenin ardı arkası kesilmez, iş neticelenineeye kadar vapur yarü ağyare karşı on beş, yirmi gün Süveyş'te bekler, zayıflar hastalar arasında bu yüzden de ölümler vaki olurdu.

Yemen'den yerlerine iade edilecek redif taburlarındaki sıhhiye memurlarının yanlarında hastalarını barındıracak çadır bile bulunmazdı. Bu

hastalar iskeleye varıncaya kadar günlerce çöllerde yürür, suyu kıt menzillerde, hurma ağaçlarının altında dinlenirdi. Bunlar arasında tifo gibi sari hastalıklar da eksik olmazdı. Hastane yok, ahalinin evlerinden istifade yok, hastayı yatıracak yatak berbat olmuş, üstünü başını değiştirecek çamaşır yok! Yemek vermek için kap, içirilecek ilaç yok!

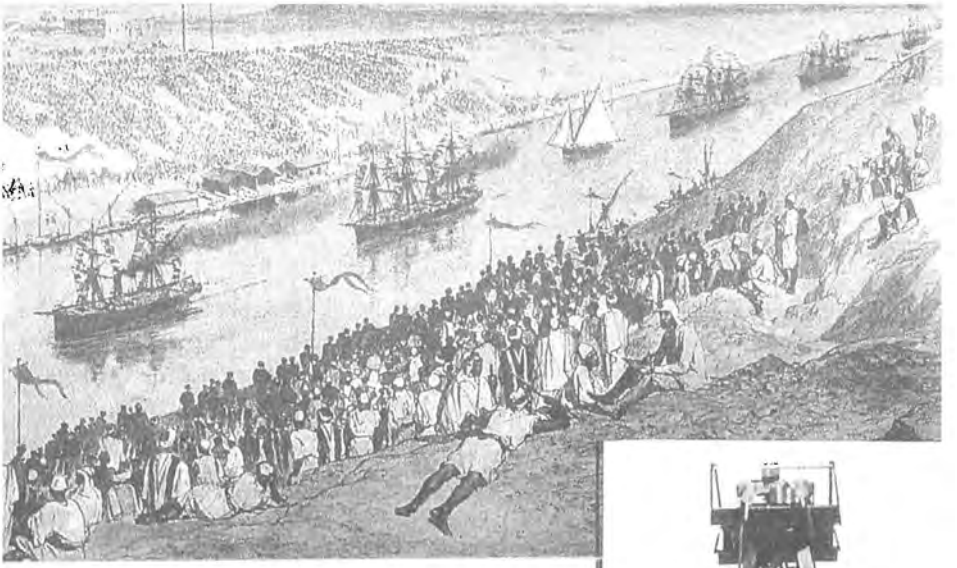
İşte böyle kurbanlar verile verile, memleketlerine gitmek için çıkacakların iskelelere varabilmek saadetine nail olanları da mahalli memurlarının merhamet ve şefkatlerine kalmış olurlardı. Bunlar da bu iskelelerde nakliye vasıtalarının mevcudiyet veya yokluğuna, mevsimin kış veya yaz olmasına göre muavenete veya müşkilata uğrarlardı. Bir bu haller, bir de İstanbul'da padişahın göz bebeği gibi baktığı, koruduğu Yıldız'daki hâssa ordusu efradının refahı gözönüne getirilirse aynı vazifeyi görmek için silah altına davet edilmiş efrada karşı, Abdülhamid idaresinin çarpık ve hodgâmane zihniyetle ihtiyar ettiği büyük haksızlıklar, tamamıyla tezahür eder.

Abdülhamid, biri yer biri bakarsa bundan kıyamet kopmasından korkmaz değildi! Bunun için yemeyenlerin yiyenlere bakmamasını temin edecek tedbirlere tevessül ederdi! "Sızıltı çıkarmamak" Abdülhamid devri siyasetinin tetümmelerinden en önemlisi sayılırdı!

İsmail Paşa ertesi sene yaz mevsimini tekrar Boğaziçi'nde geçirdi. Mabeyne, Babıâli'ye büyük hediyeler verdi. Nihayet gerek Mehmed Ali Paşaya, gerek kendisine verilmiş fermanlarda münderiç bütün imtiyazları "ahkâmı müstemirren cari olmak" şartıyla 8 Haziran 1873-13 Rebiülevvel 1290- tarihli bir fermanda toplatmaya ve teyid ettirmeye muvaffak oldu. [Umumî harp sonunda hariciye nezaretince teşkil edilen tetkik heyetleri arasında, Mısır meselesi hakkında lâyiha tanzim eden Rauf Ahmed ve Ragıp Raif Beyler, ne Abdülâziz'in hatt-ı hümâyununu ne bu fermanın suretlerini ve bunlara müteallik vesikaları bulamadıklarını beyan eylemektedirler.]

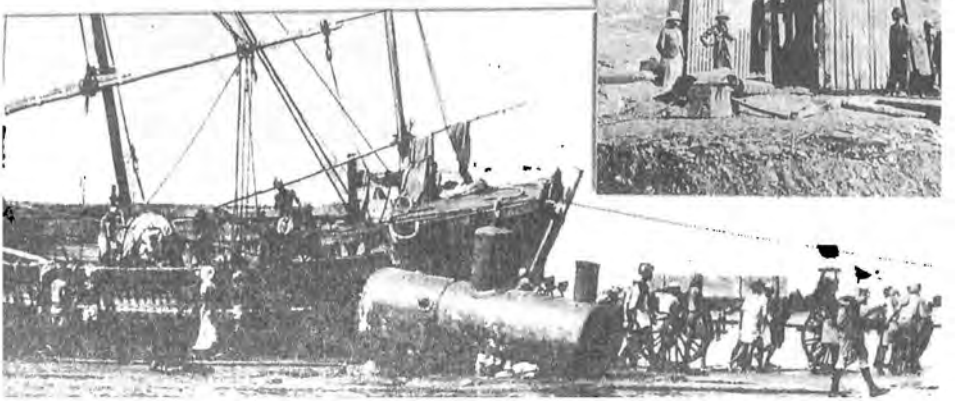
7 Haziran 1911'de Sultan Mehmed Reşat'ın Selanik kentinde karşılanışı.

19. yüzyılın 64'leri İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya, "kolonyalist", "anamalcı" ve "borç verme" emperyalizmi ile Osmanlı İmparatorluğu üzerinde, üç koldan harekete geçtiler. Süveyş Kanalı'nın açılması, Levant ticaretinin gelişmesi, petrolün giderek en değerli ham madde haline gelmesi ile dünya borsaları ve İstanbul Borsası büyük bir canlılık içine girdi. Ancak Osmanlı yönetimi, 1854 ile 1914 arasında başlıca 42 adet dış borçlanmada 402 milyon altın Osmanlı lirası borçlanmış, eline 243 milyon altın OL civarında geçebilmişti. Osmanlı çok kötü durumda olan maliyesi nedeniyle, en verimli gelir kaynaklarını çok uzun yıllar borç teminatı olarak elinden çıkartmıştı. Örneğin Mısır, Halep, Suriye, Trabzon ve daha birçok vilayetin aşarları ve çeşitli işletmelerin gelirleri gibi. (bkz. s.209.vd.)

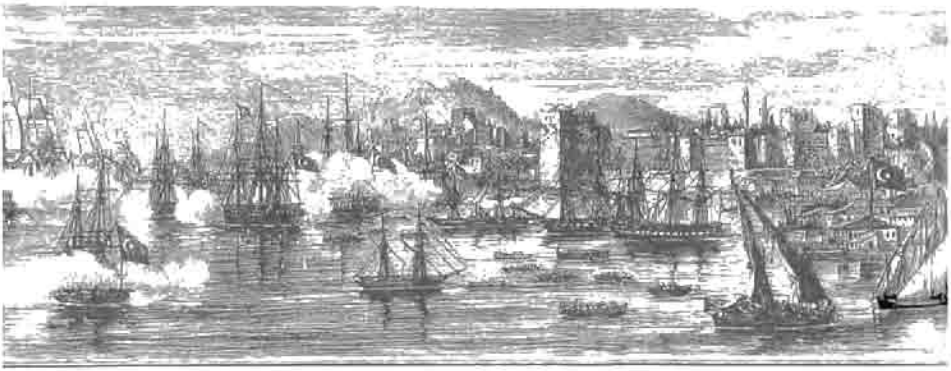
Yan sayfada üstte: Rus Çarı II.Nikola'nın 1896'ta Paris'i ziyaretine ait illüstrasyon. Bayrakların ortasında, Rusya ve Fransa elele. Alttaki fotoğraf: 20. yüzyılın başlarında dünyanın iki yaman İngiliz politikacısı L.George ve W.Churchill.

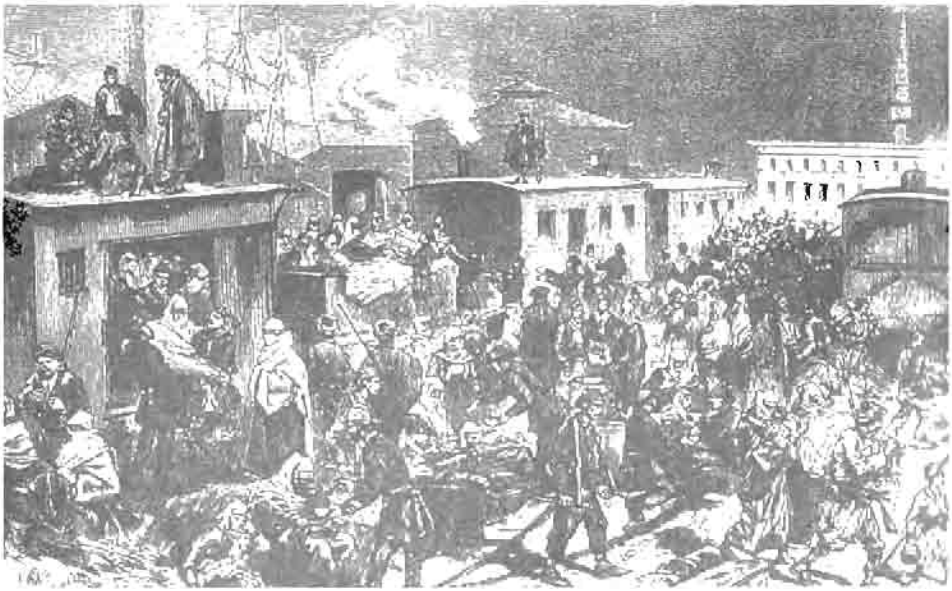

Hôte Illustre
de la
France

Hızla değişen dünya koşullarına rağmen, gerek Batı nın reform dayatmaları gerekse gelenekçilerin İnatla direnmeleri, Müslüman ve gayrimüslimleri gerçek bir ayrım noktasına getirmiştir. Yönetimin çaresizliği sonucu, **savaşarak kaybedenler Müslümanlar ve Türkler; ekonomi, ticaret ve borsada kazananlar ise gayrimüslimler olmuştur**. Aldığı borçlar, bir önceki borçlarının faizlerini ödeyemez durumda olan Osmanlı maliyesi; ordusunun silah, lojistik ve mühimmat ihtiyacını yeterince modernleştirememiş ve bu nedenle Rus ordulan karşısında yenilmiştir. *Yan sayfada üstte:* Kafkasya'da Yahnl Savaşı. *Ortada:* Sinop önlerinde Rusların Osmanlı donanmasını yok ettiği "Sinop Faciası". *Altta:* Balkan göçmenleri İstanbul yönüne kaçış halindeler. *303. sayfada üstte:* Bir Levanten çift. *(E.Yavi arşivi) Altta:* Büyükada'da eğlenen azınlıklar. *Akdeniz Medeniyetleri arşivi.*

Avrupa'ya gönderilen kartpostallarda sokak satıcıları. Osmanlı'nın ekonomik ve sosyal yapısının bir göstergesidir..

Üç yüz milyonluk bir milletin otuz vapurlu bir şirket-i bahriyesi, beş milyon sermayeli bir bankası mevcut değildir...
"Hazerât! Bu halleri düşünmeliyiz, halimiz çok acı ve aşikâr bir haldedir. Lâkin buna karşı göz yummak, bu hali seyretmek caiz değildir, hatadır, günahtır. Bu halimizi, bu derdimizi setretmek (gizlemek) değil, caddelerde, meydanlarda bağırıp, çağırıp söylemelidir. Yokluğunu gizleyen var olmaz, derdini söylemeyen şifa bulmaz. Derdimize, çaremize bakmalıyız, aksi halde dahilen çürüye çürüye bir gün düşer, yayılır kalınız."

Gaspıralı İsmail Beyin, "Türk Dünyasında Yapmak İstediği Yenilikler"le ilgili olarak 1 Kasım 1907'de Kahire'de Kontinental Oteli'nde verdiği konferans metninden.

Gaspıralı İsmail Beyin Çöküş İçinde Olan Türk Dünyasında Yapmak İstediği Yenilikler

Gaspıralı İsmail Bey, İslâm dünyasının meselelerinin tartışılacağı konferans için en münasip yerin, o günlerin siyasi atmosferine göre, Kahire olacağını ve orada bulunan dostlannın da yardımı ile böyle bir teşebbüsün başarıyla neticeleneceğini ümit ediyordu. Fakat o önce meseleyi Tercüman'ın Eylül 1907'deki sayılarında Müslümanlara duyurarak, sonra İstanbul üzerinden Mısır'a müteveccihen ayrılmayı tercih etmiştir. İsmail Beyin, Kahire'de bir "Dünya İslâm Konferansı" toplanacağına dair Tercüman'da verdiği bu haber, gazetenin devamlı okuyucularından Macar Oriyantalisti A.Vambery tarafından derhal İngilizlere duyurulmuş ve "The Times" gazetesi "bomba gibi patlayan" bu gelişmeyi hemen okuyucularına duyurmak ihtiyacını duymuştur.

İsmail Bey, yolu üzerindeki İstanbul'da birkaç gün kaldıktan ve meseleyi Türk makamlarıyla da görüştükten sonra, 1907 Ekim sonlarında Kahire'ye ulaşmış ve dostları Mustafa Kamil Paşa ve Al-Mu'ayyad editörü Şeyh Ali Yusuf tarafından heyecanla karşılanmıştır. Zira, The Times gazetesinin verdiği haber üzerine pek çok yabancı sefir ve gazeteci, meseleye büyük alaka duymaya başlamıştır. Mustafa Kamil Paşa tarafından 30 Ekim akşamı Nil kenarındaki Semiramis Oteli'nde şerefine verilen yemekte yabancı misyon ve basın mensupları ile ulemaya tanıtılan İsmail Bey, mesele hakkında kısa ve öz bir izahta bulunmuştur. İki gün sonra,

yani 1 Kasım 1907'de, Kontinental Otelinde bir toplantı yapılmasına ve İsmail Bey'in mesele hakkında daha geniş bilgi vermesine karar verildi.

"500-600 kadar ulema, ümera, fuzelâ, muharririn, üdeba ve eşraf huzurunda, Mısır'ın cümle Avrupa'nın bazı ceridelerinin muhabirlerinin de bulunduğu mecliste", Gaspıralı İsmail Bey, önce rusya Müslümanlarının yapmakta olduğu ıslahat hareketlerinden bahsetmiş ve sonra da dünya Müslümanlarının meselelerinin bir umumi kongrede tartışılmasının zaruretini belirtmiştir. Önemine binaen Gaspıralı'nın bu konuşmasını kendi lisanından olduğu gibi veriyoruz:

"Hazret! Alem-i İslâmın hali hazırına dikkatle bakılırsa, her tarafta az mı çok mu efkar uyandırdığı görülür. Her tarafta muharrikülefkâr gazetelerin çıktıkları ve bazı müzakere meclislerinin vaki olduğu işitiliyor. Bunlar güzel alametlerdir. Lakin, bu güzel alametlere aldanıp gaflet caiz değildir, belki hatadır; çünkü gayet geride nöbette kaldığımızdan temi,i istikbal için pek çok gayretler, pek ciddi çalışmalar iktiza edecektir.

Şimâldeki Kazan'dan cenuptaki Mısır'a, mağripteki Fas'tan şarktaki Cava'ya kadar nazar-ı teftişle bakılırsa, millet-i İslâmiyede âsâr-ı temeddünden ve irtikadan ziyâde, âsâr-ı tedenni görülecektir. Medreseler ve mektepler harap ve faydasız bir haldedir. Kisb-ü sanayii mahalliyeler ya munkarız olmuş ya olmak yolundadır. **Esnaflar sönmektedir**. Alemin ticaretinde hissemiz pek az kalmıştır. Umur-ı sarfiyede methalimiz olmadığı gibi, ticaret-i bahriyeden bi-haber bulunuyoruz.

Hüner ve marifetle hasıl ettiğimiz şey pek azdır. Bereketli topraklarımız birçok şeyler hasıl ediyor, bunları alem pazarlarına çıkarıp satmak dahi elimizden gelmiyor. Bundan başka bereketin bir hissesini malımızı nakleden ecnebi gemicilerine vermeye mecburuz.

Ticaret meydanı olan Avrupa, Amerika kıtaları aranılırsa hiçbir beldesinde Müslüman tacirl bulunmaz, bulunduğu takdirde müstesna kabilinden olur. Şarklı tacire rasgelinirse ya Ermeni'dir, ya Rumdur, ya Yahudi, ya Hindu'dur; lakin Müslüman değildir! İşbu Mısır'da yirmi kadar Hint mağazaları var, güzel ticaret ediyorlar ama hiçbiri Müslüman ticarethanesi değildir! Bizim Kazan'da ve Bakü'de her milletten tacir ve misafir bulunur ama Hintli ya da Mısırlı bir Müslüman tacir görülmez. Memalik-i hâriciyede iş görmediğimizden sarfınazar, kendi vatanımızda dahi aciz kalıyoruz. Turan ve İran'ın, Osmanlı ve Mısır'ın, Mağribin ve Hindin ticareti mahalliyesi, alışverişi yine ecnebiler elindedir!

Hazerât! "Yağmur yağar içerlz; yerden çıkar yerlz" ile bugün dünyada ömür sürmek mümkün ise yarın böyle hayvancı geçinmek ve nzk kesbetmek mümkün olamayacaktır. Bu miskinlik, bu faaliyetsizlik, bu hünersizlik bizleri bitirecektir. Ecnebisiz ve yalnız Müslüman işçileriyle İslâm hükümetleri de iş göremiyorlar. Demiryolu, deniz rılıtımı, kanal, fabrika tesis olunacaksa, ecnebi mühendislerine muhtaç kalıyorlar. Hulâsa-i kelâm mağripte Ribat şehri, şarkta Şahabat hep bir derece berbat; işgüzar olsa yaramıyor Ali, Murat ve Hudadat; gerek oluyor ya Jorj, ya Ferdinant!

Bir kavmin veya millet iktidarı siyasiyesini ve istiklalini kaybetse evet, büyük yıkıntıdır, büyük ziyandır. Lakin faaliyeti kisbiye fıkdanile meydanı iktisat ve ticarette mevkiini kaybederse bir değil on defa ziyandır ve inkırazın mebadisidir. Umum İslâmın teessüflü bu haline sebep nedir? Maarifsizlik, cehil denilirse bunların sebebi nedir suali geliyor. Milel ve akvam-ı ecnebiyeden sarfınazar, bundan elli altmış sene mukaddem Müslümanlarla birlikte yaşayan, Müslüman adetlerlne tabi bulunan Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar, Farslar, Yahudiler ve Budiler bizlerle bir seviyede bulundukları halde, bugün temeddün ve terakkide bizlerden ileriye ne ile ve nasıl çıktılar?

Hazerât! Bu halleri düşünmeliyiz, halimiz çok acı ve aşikâr bir haldedir. Lakin buna karşı göz yummak, bu hali seyretmek caiz değildir, hatadır, günahtır. Bu halimiz, bu derdimizi setretmek değil, caddelerde, meydanlarda bağırıp, çağırıp söylemelidir. Derdimize, çaremize bakmalıyız, aksi halde dahilen çürüye çürüye bir gün düşer, yayılır kalırız.

Hazerât! Meselenin hallini, marazın devasını benden istemeyiniz, acizlerinde bu kadar bilgi ve kuvvet yoktur. Ancak çok senelerdir bu mesele ile uğraşıyorum, lakin çaresini bulamıyorum... Kavm-i necib-i Arabın istidad-ı medenisi ve faaliyet-i iktisadiyesi tarih ile müsbettir. Kahraman Türklerin yetiştirdikleri ulemanın âsârı, Semerkand rasathanesinin harabeleri, bütün Asya'ya kanun ve intizam verdikleri, bunların dahi istidad-ı tabiilerine delildir. Akvam-ı Turaniye'den olan Finlandiyalıların ve Macarların faaliyet-i iktisadiye ve medeniyeleri cümle Türklerin medeni istidatlarına diğer bir burhandır. Farsların, İranilerin tarih ve edebiyatları keza istidatlarına kefildir... Demek istiyorum ki; Arap, Türk, Fars ve Hint akvam-ı İslâmiyesinin bugünkü düşkünlüğü hilkat ve tabiatlarından ileri gelen bir hal değildir. Böyle ise faaliyet ve temeddün yollarımızı kestiren din-i mübin-i İslâm mı? Hayır, hayır! Müşerref bulunduğumuz din-i İslâm terakki ve temeddünün membaıdır, evvelce görülmüş tekarrimizin belki baş se-

bebi ve muharikidir. Dinimiz bir kanunu mukaddestir ki "cümleniz çalışınız, cümleniz okuyunuz, cümleniz tedbir ve sanat ile yaşayınız" kaidelerini amirdir; bizler ise hazırda bu evamlr-i şerifenin tamamen aksini işliyoruz. İşsizlik, sanatsızlık, nadanlık hep bizde. Hikmet, halimizin burasındadır. İktisadi düşkünlüğümüze fikir ve akıl hareketsizliği, yani şark aleminde bir fikir, bir eser ve bir edip zuhuruna karşı; garp aleminde yüz fikir, yüz eser ve yüz edip başgösterdiği ilave olunursa, halimizin ne kadar müşkül olduğu daha güzel anlaşılmış olur. **Alem-I İslâmlyetln düşkünlüğüne bir derece Amerika kıtasının keşfi sebep olmuştur zannederim:** Şark ve garbin eski yol ile ticaretinde memâlik-I İslâmiye umum kervansaraydı, büyük istifadeler ediyordu. Amerika'nın keşfi deniz ticaretine, deniz yollarına meydan açıp memalik-i İslâmiyeye sekte ve durgunluk getirdi; bununla beraber Avrupa'da makinecilik terakki edip, bizim eski usul tezgahların emtiası derece derece pazarlardan çekilip fabrika imalatı meydanı aldı, galebe çaldı.

Bu haller inkar olunamaz, lakin bizleri yıkan, düşüren yalnız bu olmasa gerektir. Belki daha ziyadesi fena adetlerimizden, evham ve türlü hurafattan ileri gelmiştir... Bu benim bir zannımdır, hakikatl hali keşfe iktidarım olmadığını yukarıda söylemiştim. Böyle bir meselenin halli, esbabı tedennimizin keşfi ve devasının tertibi bir veya iki adamın iktidarı haricindedir. Blnaenaleyh aklı kasiraneme göre asrımızın ulemasından, fidalasından erbab-I umur ve üdebasından mürekkep ve müteşekkil bir cemiyetin buna çalışmasına ihtiyaç vardır zannındayım. Yani böyle bir meseleye ve böyle dertlere çaraler bulunabilirse Müslüman kongresi içtihadile vücut bulabilir... Hemen şurasını acelece arzedelim ki, Müslüman kongresi, mü'temeri İslâml dediğimden panislâmizm ya da siyasi bir içtimâ akla gelmesin.

Hutbemin başındanberi söylediğim tedenni ve düşkünlüğe nihayet vermek, terekkii içtimaimize ve iktisadiyemize yol açmakla asrın terakiyatından hissement olmak arzısından başka bir şey olmadığı anlaşılmak gerekir. Binaenaleyh mevaddı siyasiyeden bahsedilmemek şeraiti tahtında mü'temeri İslâmiye dâvet ve cem edilmesini zaruri görüyoruz."

Gaspıralı İsmail Beyin İslâm dünyasının içine düştüğü kötü durumu gayet açık ve samimi bir şekilde gözler önüne sermesi konferansı takip edenler tarafından heyecanla karşılanmış ve kendisine büyük tezahürat yapılmıştır. Konferanstan sonra yapılan görüşmeler esnasında Gaspıralı'ya yaklaşan İngiliz sefiri kendisine şöyle bir soru yöneltir: "Konuşmanız

gayet güzeldi. Vaadinize itimat ediyorum. Tasavvur ettiğiniz kongre siyasiyata girişmez fakat sonra siyasi bir sıfat almaz mı?" Bu soruya Gaspıralı, "Efendim, olabilir ki ileride Müslüman kongreleri bugün kararlaştırılan huduttan çıkar, fakat belki de çıkmaz... Burası bendenizce malum değildir. Binaenaleyh gelecek zamanlara kefil değilim ve olamam, arzettiklerim birinci kongreye mahsustur, bugün olduğu gibi, gelecekte dahi hükümet ve nezaret haricinde davet ve intikat mümkün olamayacağına göre, bendeniz bu cihetten havf etmiyorum." cevabını vermiştir.(*)

Gaspıralı İsmail Bey, daha gençlik yıllarından itibaren Osmanlı Türkiyesi'nin dertleri ile yakından ilgilenıyordu. Bilindiği gibi, Osmanlı Ordusu'nda subay olmak ümidiyle birkaç defa teşebbüste bulunmuş ve hatta Girit'in kurtuluşu için Osmanlı Ordusu'nda çarpışmak dahi istemişti. Onun bu teşebbüsleri belki o zamanki gençliğine ve heyecanına atfedilebilir. Fakat, şurası muhakkak ki İsmail Bey, son bağımsız Türk devleti olan Osmanlı Türkiyesi'nde meydana gelen her gelişmeyle yakından ilgilenmiştir. Avrupa'da 19. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen gelişmeler ve panislamizmin gösterdiği düşmanlık ve yayılma hareketlerini yakından tanımış olan İsmail Bey, Osmanlı Türkiyesi'ne karşı dışardan yönelen hasmane siyasete de şahit olmuştu. Türkiye'nin istiklalini koruyabilmesi için dışardan tavsiye edilen ıslahat hareketlerinin, ki çoğu Hıristiyan ahalı içindi, ülkeye bir şey kazandırmayacağını belirtmiştir. İsmail Beye göre, Osmanlı Devleti yapacağı ıslahat hareketlerinde devletin esas unsuru olan Türk ahaliyi düşünmek mecburiyetindeydi. Zira, bu Rusya'da ve Avrupa'da devletlerinde hep böyle olmuştu. İsmail Bey, Türklerin millî şuurlarının uyanması için başta **Şemseddin Sami, Mehmed Emin, Ahmed Mithad ve Necip Asım Beyler** olmak üzere, o devrin Osmanlı aydınları ile daima yakından temasta bulunmuştur. Sık sık İstanbul'a gelen İsmail Bey, her gelişinde yalnız bu zevatla değil, diğer ulema ve devlet ricali ile de görüşmüştü. Türklüğün kalkınması için siyasi, iktisadi ve kültürel alanlarda yapılan her teşebbüsü desteklemiştir. Bilhassa 1908'deki II.Meşrutiyet hareketinden sonra, Türkiye'ye göç edip gelen **Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Ali Hüseyinzâde'nin** de hızlandırdığı "Genç Türk" hareketi esnasında bütün Türklerin dil ve kültür birliği için gösterilen faaliyetleri heyecanla desteklemiştir. Bu aydınlar ve gençlerin faaliyet merkezleri olarak göze batan "Türk Derneği", "Kırım Talebe Cemiyeti", **"Türk Ocağı"**, **"Rusyalı İslâm Talebe Cemiyeti"** gibi cemiyetler ile yine o devirde çıkan **"Mizan"**, **"Türk Yurdu"**, **"Halka Doğru"** ve **"Türk Sözü"** dergileri hep İsmail Bey'in alakasını ve sempatisini kazanmışlardır. Zira, bu cemiyetler ve dergiler Türklerde dil ve kültür birliği için faaliyet göstermişlerdir.

bebi ve muharikidir. Dinimiz bir kanunu mukaddestir ki "cümleniz çalışınız, cümleniz okuyunuz, cümleniz tedbir ve sanat ile yaşayınız" kaidelerini amirdir; bizler ise hazırda bu evamir-i şerifenin tamamen aksini işliyoruz. İşsizlik, sanatsızlık, nadanlık hep bizde. Hikmet, halimizin burasındadır. İktisadi düşkünlüğümüze fikir ve akıl hareketsizliği, yani şark aleminde bir fikir, bir eser ve bir edip zuhuruna karşı; garp aleminde yüz fikir, yüz eser ve yüz edip başgösterdiği ilave olunursa, halimizin ne kadar müşkül olduğu daha güzel anlaşılmış olur. **Alem-i İslâmiyetin düşkünlüğüne bir derece Amerika kıtasının keşfi sebep olmuştur zannederim:** Şark ve garbin eski yol ile ticaretinde memâlik-i İslâmiye umum kervansaraydı, büyük istifadeler ediyordu. Amerika'nın keşfi deniz ticaretine, deniz yollarına meydan açıp memalik-i İslâmiyeye sekte ve durgunluk getirdi; bununla beraber Avrupa'da makinecilik terakki edip, bizim eski usul tezgahların emtiası derece derece pazarlardan çekilip fabrika imalatı meydanı aldı, galebe çaldı.

Bu haller inkar olunamaz, lakin bizleri yıkan, düşüren yalnız bu olmasa gerektir. Belki daha ziyadesi fena adetlerimizden, evham ve türlü hurafattan ileri gelmiştir... Bu benim bir zannımdır, hakikati hali keşfe iktidarım olmadığını yukarıda söylemiştim. Böyle bir meselenin halli, esbabı tedennimizin keşfi ve devasının tertibi bir veya iki adamın iktidarı haricindedir. Binaenaleyh aklı kasiraneme göre asrımızın ulemasından, fidalasından erbab-I umur ve üdebasından mürekkep ve müteşekkil bir cemiyetin buna çalışmasına ihtiyaç vardır zannındayım. Yanl böyle bir meseleye ve böyle dertlere çaraler bulunabillrse Müslüman kongresi içtihadile vücut bulabilir... Hemen şurasını acelece arzedelim ki, Müslüman kongresi, mü'temeri İslâmi dediğimden panislâmizm ya da siyasi bir içtimâ akla gelmesin.

Hutbemin başındanberi söylediğim tedenni ve düşkünlüğe nihayet vermek, terekkii içtimaimize ve iktisadiyemize yol açmakla asrın terakiyatından hissement olmak arzısından başka bir şey olmadığı anlaşılmak gerekir. Binaenaleyh mevaddı siyasiyeden bahsedilmemek şeraiti tahtında mü'temeri İslâmiye dâvet ve cem edilmesini zaruri görüyoruz."

Gaspıralı İsmail Beyin İslâm dünyasının içine düştüğü kötü durumu gayet açık ve samimi bir şekilde gözler önüne sermesi konferansı takip edenler tarafından heyecanla karşılanmış ve kendisine büyük tezahürat yapılmıştır. Konferanstan sonra yapılan görüşmeler esnasında Gaspıralı'ya yaklaşan İngiliz sefiri kendisine şöyle bir soru yöneltir: "Konuşmanız

gayet güzeldi. Vaadinize itimat ediyorum. Tasavvur ettiğiniz kongre siyasiyata girişmez fakat sonra siyasi bir sıfat almaz mı?" Bu soruya Gaspıralı, "Efendim, olabilir ki ileride Müslüman kongreleri bugün kararlaştırılan huduttan çıkar, fakat belki de çıkmaz... Burası bendenizce malum değildir. Binaenaleyh gelecek zamanlara kefil değilim ve olamam, arzettiklerim birinci kongreye mahsustur, bugün olduğu gibi, gelecekte dahi hükümet ve nezaret haricinde davet ve intikat mümkün olamayacağına göre, bendeniz bu cihetten havf etmiyorum." cevabını vermiştir.(*)

Gaspıralı İsmail Bey, daha gençlik yıllarından itibaren Osmanlı Türklyesi'nin dertleri ile yakından ilgilenlyordu. Bilindiği gibi, Osmanlı Ordusu'nda subay olmak ümidiyle birkaç defa teşebbüste bulunmuş ve hatta Girit'in kurtuluşu için Osmanlı Ordusu'nda çarpışmak dahi istemişti. Onun bu teşebbüsleri belki o zamankl gençliğine ve heyecanına atfedilebilir. Fakat, şurası muhakkak kl İsmail Bey, son bağımsız Türk devleti olan Osmanlı Türklyesi'nde meydana gelen her gelişmeyle yakından ilgilenmiştir. Avrupa'da 19. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen gelişmeler ve panislamizmin gösterdiği düşmanlık ve yayılma hareketlerini yakından tanımış olan İsmail Bey, Osmanlı Türklyesi'ne karşı dışandan yönelen hasmane slyasete de şahit olmuştu. Türkiye'nin istiklalini koruyabilmesi için dışandan tavsiye edilen ıslahat hareketlerinin, kl çoğu Hıristiyan ahalı içindl, ülkeye bir şey kazandırmayacağını belirtmiştir. İsmail Beye göre, Osmanlı Devleti yapacağı ıslahat hareketlerinde devletin esas unsuru olan Türk ahalliyl düşünmek mecburiyetindeydi. Zira, bu Rusya'da ve Avrupa'da devletlerinde hep böyle olmuştu. İsmail Bey, Türklerin mllli şuurlannın uyanması için başta **Şemseddin Sami, Mehmed Emin, Ahmed Mithad ve Necip Asım Beyler** olmak üzere, o devrin Osmanlı aydınları ile daima yakından temasta bulunmuştur. Sık sık İstanbul'a gelen İsmail Bey, her gelişinde yalnız bu zevatla değil, diğer ulema ve devlet ricali ile de görüşmüştü. Türklüğün kalkınması için slyasl, iktisadi ve kültürel alanlarda yapılan her teşebbüsü desteklemiştir. Bilhassa 1908'dekl II.Meşrutiyet hareketinden sonra, Türkiye'ye göç edip gelen **Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Ali Hüseyinzâde'nin** de hızlandırdığı "Genç Türk" hareketi esnasında bütün Türklerin dil ve kültür birliği için gösterilen faaliyetleri heyecanla desteklemiştir. Bu aydınlar ve gençlerin faaliyet merkezleri olarak göze batan "Türk Demeği", "Kırım Talebe Cemiyeti", **"Türk Ocağı"**, **"Rusyalı İslâm Talebe Cemiyeti"** gibi cemiyetler ile yine o devirde çıkan **"Mizan"**, **"Türk Yurdu"**, **"Halka Doğru"** ve **"Türk Sözü"** dergileri hep İsmail Bey'in alakasını ve sempatisini kazanmışlardır. Zira, bu cemiyetler ve dergiler Türklerde dil ve kültür birliği için faaliyet göstermişlerdir.

Padişah ve Ailesine Ayrılan Ödenek Osmanlı İmparatorluğundaki Tüm Memurlara Ayrılan Ödeneğin Yarısı Olursa

GİDERLER BÜTÇESİNİN DAĞILIMI

Kaynak: M.A.UBICINI. Tarih belirtilmemiş, ancak 1850 yılına ait olmalı.

	Kuruşlar	Franklar
- **Sultan'a ait ödenek** (Sultan'ın hazîne-i hâssası)	**75.000.000**	**17.250.000**
- **Sultan'ın ailesine ait ödenek** (Anne Sultan'ın ve Sultan'ın evli kız kardeşlerinin hazîne-i hâssası	**8.400.000**	**1.932.000**
- Ordu	300.000.000	69.000.000
- Harp malzemesi, topçuluk ve istihkâm(*)	30.000.000	6.900.000
- Bütün İmparatorluğun içinde ve bütün idârî dallardaki memurların maaşları	195.000.000	44.850.000
- Dışişleri, elçilikler, konsolosluklar	10.000.000	2.300.000
- Hazine-i nafia denilen ve yollar, kaldırımlar, ziraatı teşvik vs. gibi kamu yararı için yapılan masraflar ve harcamalar	10.000.000	2.300.000

Savsaklayarak Mali Reform Olmaz

Türkiye'de herkes, uzun zamandan bu yana, mali bir ıslahatın zarureti üzerinde mutabıktır. Bu zarureti ilk anlayan hükümet olmuş ve sekiz veya dokuz ay önce hazine kaynaklarının, giderler bütçesinde iktisatlar yapmakla mı yoksa gelirler bütçesini artıracak şekilde vergi tabanlarını genişletmekle mi, hangi çarelerle artırılabileceğini araştırmak gayesiyle bir komisyon kurulmuştur. Maliye konusunda en ehliyetli ve işlerin pratiği meselesinde en tecrübeli kişilerden kurulan bu komisyonun çalışması ne ile neticelenecektir? Hastalığı bütünüyle göz önüne alıp, ilacı her yerde güçlü bir şekilde kullanmaya cesaret edebilecek mi, yoksa yine buhranlan önü alınmaksızın tehir eden ve şimdiyi kurtarmayı başardılar diye, gelecek derdinden kurtulduğu zannını veren şu birkaç yarım tedbirlerle mi yetinecektir? Maalesef bu tür savsaklamalar, zaruret yüzünden ortaya çıkan bu uzlaşmalar genellikle, ancak ümit şeklinde, en azından beklemek şeklinde olsun, durumun istediği gibi acil ve köklü bir ıslahı yapılamayacak kadar, Osmanlıların alışkanlıklarında mevcut bulunmaktadır.

(*) Topçuluk ve aynı zamanda müstahkem mevkiler hizmeti ve harb techizatı idaresi ayn bir bakanlık teşkil ederler ki, şimdi bu Sultan'ın enîştesi Ahmed Fethi Paşa'ya verilmiştir.

Bununla beraber, bu durum ilk önce komisyonun dikkatini çektiğine göre, birçok önemli meselelere, daha şimdiden prensip olarak ıslahat için en elverişli bir yönde halledilmiş gözüyle bakılabilir.

Bizler Sizin Kanunlarınıza Bağlı Değiliz Bundan Ötürü Avrupalı Mülk Sahipleri Olarak Size Hiçbir Vergi Veremeyiz

Türkiye'deki verginin yeniden düzenlenmesiyle sıkı sıkıya ilişkisi bulunan ve bizi doğrudan doğruya ilgilendiren bir başka mesele de, Sultan Hazretleri'nin ülkesindeki Avrupalıların, mülkiyet hakkıyla ilgili meselesidir. Bilindiği gibi Osmanlı Hükümeti, Türkiye'de ikamet eden Avrupalılara gayrimenkul malların doğrudan sahibi olmaları hakkını hiçbir zaman tanımamıştır. Bununla beraber, Babıâli'nin vatandaşları diye kabul edilen anneleri, kız kardeşleri veya eşleri adına, onlara bir bakıma dolaylı bir mülkiyet hakkı tanımış olduğu için; bu kimseler bu yolla oldukça yaygın bir gayrimenkul mülkiyetine sahip olmuşlardır ki 1840'lara kadar hazineye bunun karşılığında hiçbir şey ödememişlerdir. 1840'lardan yani tanzimatın girişinden itibaren, hükümet bu mülkiyetleri vergiye tabi tutmayı kararlaştırmış ve aynı sene içinde yabancı murahhaslıklara gönderilen bir muhtıra neticesi, Avrupalıların servetlerini tahkik ettirmek ve sonra bunların değerlerine göre vergiye bağlamak maksadıyla, Babıâli'nin murahhaslarının başkanlığı altında, bilhassa İzmir ve Selanik gibi belli başlı liman şehirlerinde karma komisyonlar kurulmuşlardır. Fakat henüz kurulur kurulmaz, komisyonların içinde önce verginin meşruiyeti, sonra da miktarı üzerinde itirazlar yükseldi. Frenklerin, İmparatorluğun diğer bütün şehirlerinden daha çok imtiyazlar kopara geldikleri ve çeşitli konsolosluklar tarafından tayin edilen otuz kadar yabancı üyenin komisyona katılmış bulunduğu bilhassa İzmir'de oturumlar oldukça uzun ve fırtınalı geçti. İzmir tüccarları bir taraftan mağazaları ve kaldıkları binalar üzerinde hiçbir çeşit vergi ödememek hakkına sahip olduklarını ispat için, Fransa krallarının eski nizamnamelerini ve çok eski devirlerden kalma bir toleransın verdiği anlaşmaları ileri sürüyorlar; öbür taraftan, sahip oldukları binaların mutlak mülkiyetinin kendilerine tanınmasını ısrarla istiyor ve müdafaa ediyorlardı. Fakat, kendi kullanmakta ve yararlanmakta olduklan mallar dışındaki mülkiyetleri için, Sultan Hazretlerinin hiç ayırım yapmadan, kendine bağlı bütün vatandaşlann mülkiyetlerine muntazaman konulmuş bulunan aynı vergiyi ödemeyi reddetmiyorlardı.

Babıâli murahhaslan onların bu mantıksız akıl yürütüşlerine şu şekilde itiraz ediyorlardı: "Nasıl! hem Türk Hükümetinin size mülkiyet hakkı tanımasını istiyorsunuz hem de Türkiye'de mülkiyeti idare altına alan kanunlara boyun eğmek istemiyorsunuz! Şu suistimale bakın bir kere; bugün Babıâli'nin bir kadın vatandaşına ait bulunan falan mülkiyet için vergi ödenmektedir; yarın bu aynı mülkiyet, Babıâli'nin bu kadın vatandaşı ile evlenen bir Avrupalının eline itibari olarak geçtiği zaman vergi ödenmesine son verilecek! Vay canına! bir evlilik akdi, bir yabancı hakkını milli hakkın yerine aldıracak; mahalli bir hükümetin hükümranlığını kendisinin en temel haklarından mahrum edecek kadar çok kuvvetli demek! Yabancıya göre kendini ayarlayıp ona benzemeye çalışacak vatan toprağı değil, vatanın toprağına göre kendini ayarlayıp, ona benzemeye çalışacak olan yabancıdır! Bugün Türkiye'de Batılıların nüfuzunun her gün daha fazla arttığını gözönüne alırsak, bir zaman gelecek ve o zaman gayrimenkullerin mülkiyetlerinin yarısı yabancılara ait olmuş olacak, bu beyler ise mahallin hükümetine şöyle diyeceklerdir:"Bizler sizin kanunlarınıza bağlı değiliz; bundan ötürü, Avrupalı mülk sahipleri olarak, size hiçbir vergi veremeyiz; fakat biz bu mülklere sizin vatandaşlarınız olan kadınlarımız adına sahip olduğumuz için, sizin vazifeniz bizim bunlardan rahatça yararlanmamızı temin etmektir ve şayet bunu yapmayacak olursanız, siz bir barbarsınız; çünkü, bütün medeni devletlerde etkili bir müdafaa, mülkiyetin tam garanti altına alınmasıyla mümkündür." Nihayet her iki tarafın da çok az bir uzlaşma kafası taşıdığı bu uzun ve faydasız oturumlardan sonra, hiçbir neticeye varılamadan birbirlerinden ayrıldılar. Ertesi sene içinde, Babıâli'nin iki yeni murahhası aynı anda göndermeye teşebbüs etmesiyle bu iş tekrar ele alındı; Ali Nihad Efendi İzmir'e, Ahmed Rasim Efendi ise Selanik'e, Avrupalılar tarafından sahip olunan gayrimenkul servetlerin devlet hazinesi karşısındaki durumunu kati surette düzenlemek ve ayrıca 1840'dan bu yana geri bırakılan vergilerin de istenmesi gibi iki vazifeyle gitmişlerdi; maamafih bu son madde üzerinde aşırı derecede ısrar etmemek için talimat almışlardı. 14'ü Babıâli'den ve 6'sı Avrupalılardan olmak üzere sadece 20 üyeden teşekkül eden yeni komisyonlar tayin edildi. Bu sefer daha yakından bir uzlaşmaya gidilmiş oldu. Vergi prensibi konsoloslar ve Avrupalı mal sahipleri tarafından kabul edildi; öbür taraftan, Babıâli, gayrimenkulün değerini esas alarak, özlü bir kadastro tarafından belirlenmiş bir şekilde, Avrupalı mülk sahiplerinin her birinin hissesine düşen pay miktarının tespitinde aracı olmalarına razı oldu.

Bu tedbirin sonuçları, Türkiye için oldukça büyük bir önem taşımak

tadır; yalnızca hazine için açtığı yeni gelir kaynaklarının genişlemesi (bu kaynaklar bir milyondan daha fazla hesaplanamazlar) bakımından değil, fakat bilhassa, yakın bir gelecekte, Babıâli'yi Frenklere onların istedikleri mülkiyet hakkını yaygınlaştırma veya daha doğrusu kabul etme ihtiyazını vermeye yöneltir gibi göründüğü için önemlidir; öyle imtiyazlar ki, bizzat bu hususta birçok Avrupalı çiftçilerin Rumeli ve Anadolu'nun bereketli topraklarına göçmelerine sebep olacak ve bir anda ziraatın ve ticaretin fevkalade bir atılım kazanmasını temin edecektir. Bu hususta her ne kadar resmi hiçbir karar alınmış olmasa da, Osmanlı Hükümeti yine de kendi menfaatleri için oldukça uygun düşen bu neticeyi, başlangıçta reddetmeyecek kadar aydındır; ayrıca öbür taraftan da kendi milletlerinin refahı konusunda haklı olarak kıskanç olan Avrupa hükümetlerinin, kapitülasyonların şu devirde anormal ve zararlı görülen taraflarını dostça bir revizyona tabi tutmaya razı olmak için, Babıâli'nin bu elverişli hükmünde, yeni bir sebep görmüş olacaklarını ümit etmek gerekir.

Tabiî yolunda her gün daha ileri itilmiş olacak olan Türkiye'de böylece kamu gelirlerinde şimdiden hissedilir derecede görülen bu artış, toprak mahsullerinin ihracı için yollar, kanallar açmak, okulların sayısını çoğaltmak, madenlerin işletilmelerine daha geniş imkanlar hazırlamak, bütünüyle ortaya konulması gereken su ve orman hizmetlerini teşkilatlandırmak, istihkâmların ve harp sahalarının bakımlarını karşılamak gibi memleketin refahını ve emniyetini son derece ilgilendirici bütün hususların gerçekleştirilmesine müsaade etmiş olacaktır. Fakat sadece vergiden daha fazla kâr sağlamak suretiyle değil, aynı zamanda gelirlerin kullanılışında en sert bir iktisat uygulamak suretiyle ki, Türkiye istenen bütün bu düzeltmeleri gerçekleştirmeye ve tehdidi altında bulunduğu krizden kurtulmaya muvaffak olacaktır. Ekonomi fertler için olduğu kadar hükümetler için de bir fazilettir ve israfları yüzünden iflasa giden bir devlet, servetini saçıp savuran bir vatandaş kadar suçludur, hele bu savurganlıklar örf ve adetlerin de bozulmalarına sebep olmuşlarsa. Öyleyse yine de abartılmış bir şekilde oluşu dağıtım tarzından daha az esef verici olan, bütün İmparatorluktaki çeşitli memurların maaşı için giderler bütçesinden ayrılan şu 195 milyonluk meblağa ne demeli? İdare mekanizmasının yüksek derecedeki memurlara verilen ücretler arasındaki nispetsizliğin Türkiye'deki kadar utandırıcı olduğu bir ülke belki yoktur. Devlet, kimilerine karşı kendini iflasa götürecek bir şekilde bol bol harcamalara gidiyor, kimilerine karşı da ekseriya daha az masraflı olmayan bir cimrilik gösteriyor. Böylece de yanındaki servis şefi üçüncü veya ikinci dereceden me-

mur oluduğu için 1,000 ilâ 1,200 fr. aylık alırken, beşinci dereceden bir memur olan gümrük veya tersane görevlisi 25 veya 30 fr. bir aylık ücret almakta ve geçimi için daha fazlasına ihtiyacı olan bu memur, birkaç 100 kuruş kıvırabilmek için, devletten aldığı ücretin bin misli daha fazlasına oturan bir haksızlığa başvurmaktadır. Aynı şekilde orduda da bir ferik ayda 3,500 fr., bir miralay 350, bir yüzbaşı 69 almaktadır. Bu tür eşitsizlikler genel ahlak için bir tehlikedir ve müesseselere karşı hürmetin kaybolmasına sebep olurlar. Yüksek derecelilerin ahlakını bozar, alt kademelerdekilerin değerini düşürür ve halkın gözünde otoritenin itibarını sarsarlar. Mülâzım pipoyu miralayına takdim ederken, o da feriğine sunarken böylece yüzü kızarmaz olur; aşağı dereceden bir efendi kendisinden derece bakımından yükseğinin karşısında hiç endişeye kapılmadan uşak vazifesi görürken, diğeri ise bir lüksün icaplarını karşılamak için gerekli hiçbir gelirin ve çarenin önünde gerilemez; üstelik bu lüks için kâfi gelmiyorlar diye, o mevkiinden aldığı büyük maaşlar da kendine bahane teşkil ederler.

İşte Türkiye'de idari mekanizmanın bozukluğu bundan, yukarıda bahsettiğim skandallar doğuran iltizam kazançlarından, atasözü haline gelmiş mahkeme ticaretinden, zabıtası bulunan hiçbir millette görülmeyen o utanç verici hediye adetinden, evet tanzimatın bu ana kadar kökünü kazımaktan aciz kaldığı bütün bu suistimallerden ileri gelmektedir.

La Gazette d'Etat'nın son sayılarından birine konulan ve 9 Kasım 1850 tarihli Journal de Constantinople'a bir kısmı alınmış olan resmi bir yazıdan çıkarılan parçalara bakarak, bu hususta bir hüküm verilebilir:

"Daha önce, zimmetine para geçirme ve suistimallerin esef verici neticeleri hakkında uzun bir madde neşretmiş ve vazife başında bulunan bütün memurları alenen yemin etmeye mecbur ederek, taşıdığı cezalar ve şiddetler yüzünden bu mecburiyetin hastalığa karşı bir ilaç olacağı ümidi içinde, bu acıklı duruma bir son vermek istemiştik. Yakınlarda vuku bulan hadiseler sebebiyle, pederâne tavsiyelerimize ve kurtarıcı azalarımıza bugün tekrar dönmek zorunda kalmamız, bizi cidden üzmektedir. Bilindiği gibi, bazı şahıslar defalarca lüks eşyalarının doğurduğu büyük masrafları karşılamak için şeref ve haysiyetlerinin irtikâp yapmaya tercih(!) etmektedirler. Böylece de lümuzsuz olanı elde etmek için, lüzumlu olandan vazgeçmek durumuna düşmektedirler. Şüphesiz böyle

bir tutum hem kanun hem de aklıselim tarafından mahkum edilmiştir ve bu davranış kendisiyle birlikte, bu yolu tutan kimseler için servetlerin derecesinin ihtiva ettiği sınırları aşmak mecburiyetini taşır, neticede de iflasa ve şerefsizliğe götürür. Bunca üzücü neticeleri farketmekten uzak kalarak, tam aksine, bunlar, çok zengin mobilyalar ve tüketici bir değerdeki lüks eşyaları kullanmanın bir alışkanlığı yüzünden ve işgal ettikleri mevki sebebiyle, bunlara sahip olmanın ve bunları kullanmanın zaruri olduğunu sandıkları için yapılırlar, böylece de bu yönden halkın takdir ve hürmetini kazanacaklarının boş ümidiyle avunurlar, halbuki diğer taraftan şereflerini yere sermek ve millet malını çalmak gibi yollarla kendilerinin değerini sıfıra indirirler. İmparatorluğun yüce takdiri ile kendilerine verilen makam ve nişanlara göre memurların işgal ettikleri mevkilerin şan ve şöhretinin boş bir lüks yüzünden giderilmesine hiç te lüzum olmadığını ve bu yolda şeref ve üstünlük kazanmanın tek yolunun Sultana karşı titizce bir sadâkat ve bu mevkinin emrettiği vazifeleri hakkıyla yerine getirmek olduğunu bilmiyorlar mı? İşte bunun için biz fevkalade masrafları bulunmayan bütün memurlan şahsi masraflarından ihtiyatlı ve ılımlı bir denge kurmaları için teşvikte bulunuyor, bu yolla Yüce Sultanımızın büyük takdirlerini kazanacaklarını ve aksi takdirde iflasa götüren ölçüsüz harcamalarda bulunmaya devam eden kimselerin Sultanın yüksek itimadını kaybetmiş olacaklarını haber veriyoruz... Devlet konseyinin teklifi üzerine yayınlanan, lüksün azaltılması ile ilgili İmparatorluk fermanının özü işte bundan ibarettir vs."

Gülhâne hatt-ı şerifi de aynı suistimalleri ve diğer benzer hususları, aynı canlı ifadelerle yeriyor ve cezalandırılacaklarını belirtiyordu:

İmparatorluğun çökmeye doğru gidişinin baş sebebi olan ve kanunca iğrenç görülüp yasaklanan bu yüz kızartıcı rüşvet(1) âdetinin, kısa zamanda tamamen ortadan kaldırılması için sert bir kanun çıkarılarak, ciddi şekilde uğraşılacaktır.

Aslında bu hastalık tâ gerilerden başlayıp geliyordu, çünkü İmparatorluğun inhitatının, saltanatı sırasında ilk işaretlerinin görüldüğünü bizzat Osmanlı yazarlarının naklettikleri Muhteşem Süleyman'ın ölümünden

(1) Bu kelimeyle, hem hakimleri kazanmak için verilen ve kanuni olarak aldıklan haklara karşılık kendilerine sunulan armağanlar, hem de kendisinden bir mevki koparmak gayesiyle nüfuzlu bir kimseye takdim edilen hediyeler anlaşılmalıdır. Bu kelime yüksek dereceli memurlar için verilen şeyleri gösterir, aşağı derecedeki memurlar içinse buona mano (bahşiş) tabiri kullanılır.

aşağı yukarı altmış sene sonra, IV.Murad'a veziri tarafından sunulan bir muhtırada şunları buluyorum:"Bir kadılık için beş veya altı aday ortaya çıktığı zaman, bunlar imtihan edilmeli ve kanuna göre daha bilgili olanı tercih edilmelidir; fakat çoğu zaman kazasker liyakata önem vermeksizin, hediyeler getirmeyene izin vermemekte ve tercihi iltimâsa veya menfaate göre yapmaktadır.(2)". Daha ileride vezir, mülâzımlar arasında yürütülen rüşveti, idarecilerin fazladan vergi toplamalarını, nüfuzu kötüye kullanmaları ve her tarafta görülen ahlaki çöküntüyü çok hüzünlü bir ifadeyle İmparatora arz eder.

Türkiye'deki zengin vatandaşlar ve yüksek memurlar tarafından modalaştırılan ve gelirlerinin çok üstünde masraflar gerektiren tantanalı âdetler arasında yalnızca lüks takımlarını ve atları saymamak lazımdır ki bu hususta yukarıda nakledilen hatt-ı hümâyun çıkarılmıştır; bu arada hizmetçilerin aşırı derecede çoğalmış olduklarını da hesaba katmak gerekir. Gerçi bu Doğu memleketlerinde genellikle böyledir; ama Türkiye gibi Avrupa devletleri modeline göre kendini ayarlamayı arzulayan bir devletin ahlaki reformlara bir engel ve maddi bir yıkım sebebi oldukları için bunlardan vazgeçmesi gerekir. İstanbul'da, 52.000 köleden ayrı olarak, hür hizmetçilerin sayısı 40.000'den daha aşağı değildir; bu ise askerleri, bahriyeleri ve değişen, gelip geçici nüfusu hariç bırakırsak, müslüman halkın üçte birine yakın bir sayıdır. Bizim bakanlıkların bürolarındaki bir şef veya müdür yardımcısına denk bir mevki işgal eden ve ortalama olarak maaşı 80.000 kuruş olan ikinci dereceden bir memur, hizmetinde gerek köle gerekse hür on hizmetçiden daha az hizmetçi bulundurmamaktadır. Bu on hizmetçinin geçim masrafı, şahıs başına ve senelik olarak, 2.000 kuruştan hesap edilse, 20.000 kuruluşluk bir yekûn elde edilir ki, bu da memurun maaşının bir çeyreği demektir.(3) İkinci derecedeki bir efendinin evinden hareketle bir yüksek memurun veya bir müşirin evine atlanırsa bu rakam gitgide daha da artar ve artık düzinelerle değil, yüzlerle saymak lazımdır hizmetindeki kölelerin ve hizmetçilerin sayısını.

Bu mahzurun kısmen bizzat Türk geleneklerinden kökünü alan bir durumdan ileri geldiğini ve bu yüzden de kısa zamanda kaybolduğunu görmemekten korkulduğunu bilmekteyim.

---

(2) Joumal Asiatique, Ocak 1840. Pertusier'nin eserinin sonunda verilen ilgi çekici bir dökümana da müracaat edilebilir: La Bosnie considére dans ses rapports avec l'empire Ottoman. Paris, 1822. Sonundaki dökümanın başlığı: Trés-humbles représentations adressées à Sultan III.Ahmed Yazan: Ulema adına, şeyhülislâm.
(3) Bu köle veya hür hizmetçilerin geçimleri zaten oldukça iyidir.

Yolsuzluk ve Rüşvet
Herhangi Bir Eyaletin Yöneticisi Bulunan Paşa ve Babıâli'nin Yüksek Memuru da Aynı Şekilde Aşırı Masrafları Yüzünden Gelirinde Açılan Gediği Kapatmak İçin veya Sarrafı Kendisini Hırpaladığı Zaman Yönetimi Altındakilerin Suyunu Sıkar veya Elinin Altında Bulundurduğu Mevkii ve Makamları Satılığa Çıkarır

Diğer milletlerin ahlaki yaşayışlarında işitilmemiş olan ve başkentin ve eyaletlerin her gün acıklı manzarasını verdiği bu skandallar işte bundan ileri gelmektedir. Kötülüğün, tabir caizse, genel bir hal kazandığı ve Babıâli'ye her taraftan şikayetlerin yağdığı, böyle hallerde Babıâli heyecanlanır ve derhal, yukarıda gerekçelerini gördüğümüz ferman gibi; atlar, takımlar, arabalar, kayıklar vs. hususundaki lükse ve israfa karşı geçmiş fermanları hazırlatan ve tekrar yürürlüğe koyan yeni bir hatt-ı hümayunla müdahalede bulunur. Yahutta bir fermanla bütün vilayet yöneticilerinin ve defterdarlarının İstanbul'a gelmeleri emredilir; orada Sultanın İmparatorluğun diğer yüksek memurlarıyla birlikte hazır olduğu Hz.Peygamber'in Hırka-i şerifinin bulunduğu salonda toplanılır ve itrikapları ve nüfuzunu kötüye kullanışları, en ağır cezalarla, yasaklamakta olan hattı-ı şerifeler ve aynı şekilde bu cezaların ayrıntılanyla anlatıldığı 1840 kanunnamesinin maddeleri onlara, yüksek sesle okutulur; ondan sonra da her birine teker teker vazifelerini sadık bir şekilde ifa edeceklerine dair, Kur'ân ve mukaddesât üzerine, şu yüz kere edilip bozulan, yemin ettirilir. Derken, haftalar, aylar geçer; bir taraftan korku dağılır; diğer taraftan denetim gevşer; yemin unutulur; önce belli bir şiddetle tatbik edilen yeni nizamname laçkalaşır ve her şey kısa zamanda düzene, daha doğrusu alışılmış düzensizliğe yeniden girer.

İşte hastalık, işte yara, tek değil elbet, ama Türkiye'yi kemiren ve şöyle dedirten çıbanların en uğursuzu: **Türkiye ölü bir cesettir; Türkiye belini doğrultamayacaktır. Hayır Türkiye ölü bir ceset değildir ve bu yara şifa bulabilir, bir anda olmayacaktır bu (sulstimaller, özellikle kaynağını örf ve adetlerden alan sulstimaller, öyle bir günde kazınıp atılamazlar) fakat zamanla ve amansız bir iradeyle iyileştirilebilir.** Ne var ki, gerçekleştirilebilecek hususlann üzerinde durmak ve bunların ölçüsünü iyi tespit etmek, ayrıca da ortaya sürülmesi gereken anı kollamak gerekir; fakat bu an geldiğinde de asla gerilememelidir; durumun icabettirdiği birçok tedbirler şimdi derhal alınmalıdırlar. Bu tedbirlerin bizi meş-

gul eden fikirler silsilesi içinde, ilki vatandaşlar için yıkıcı, devlet için iflas ettirici ve halkın ahlakı için tehlikeli olan şu hizmetçi kullanma lüksünün kaldırılması olmalıdır. Journal de Constantinople şöyle bir fikir ortaya atmış ve işin derin bir muhasebesini yapmıştır. Buna göre, şayet herhangi bir vasıtayla, bugün **Osmanlı'daki bir buçuk milyona varan hizmetçi sayısı 400.000'e indirilebilseydi ve işsizlikten canı sıkılan ve bozulan bu bilekler ziraata yöneltilebilseydi, bundan senelik 600 milyon kuruşluk bir artış sağlanmış olur ve hükümet de bunun üzerinden 60 milyonluk bir öşür almaya muvaffak olurdu.** Şimdi, bana öyle geliyor ki, bu neticeye ulaşmaktan daha kolay hiçbir şey yok. Her erkek hizmetçi için senelik 200 kuruş bir vergi koymak kafi gelecektir; böyle bir vergi vatandaşları ve özellikle de geçimlerini sağlamak için umumiyetle maaşlarından başka gelirleri bulunmayan hükümet memurlarını evlerindeki personel sayısını asgari dereceye indirmeye zorlayacağı için, bu verginin sadece 200.000 hizmetçi üzerinden alınacağını farz etsek, devlet hazinesi için aşağı yukarı kırk milyon ve tasavvuru mümkün olduğuna göre, şayet hizmetçi sayısının iki katına vergi uygulanabilirse, 80 milyonluk yeni bir gelir temin edilecektir. Üstelik böyle bir tedbirin uygulanması, devletin, yüksek memurların maaşları üzerinden bazı indirimlerde bulunmasına yardım edecek ve bu indirimlerle elde edilen miktarın alt kademelerdeki memurlara ulaştırılması da yukarıda mahzurlarına işaret ettiğim şu üzücü eşitsizliklerin ortadan kaybolmasına hizmet edecektir; yahutta, diğerlerinkini yükseltmeden bazılarının maaşını indirmek gibi bir tercihe gidilecek olsa, hazinenin bu yoldan gerçekleştireceği iktisatlar, gerek ihtiyaç içinde bulunan diğer hizmetlerin yardımına koşmak, gerekse vazifeden ayrılmış memurlar için emekli sandıkları meydana getirmek için kullanılabileceklerdir. Devletin eski emektarlarının ihtiyaçlarını karşılamak ve huzurlarını temin etmek gayesiyle Avrupa'nın her yerinde mevcut bulunan bu emekli sandıklarının meydana getirilmesi, yalnızca adaletin ve insaniyetin bir gereği değildir; Türkiye'deki memuriyetlerin istikrarsızlığı ve istikbaldeki geçim kaynaklarının ve vasıtalarını önceden hazırlamak için şimdiki devlet memurlarını, yağma etmek, zimmetine para geçirmek mecburiyetinde kaldıkları yarı zorunluluğu da giderecek ve umumi kurtuluşun hakiki bir tedbirini getireceklerdir.

Her ne ise suistimaller, ilacın daha uzun zaman tehlikesiz bir şekilde geciktirilmesine imkan vermeyecek kadar açığa çıkmış bulunmaktadırlar. Bütün dallardaki, bütün kademelerdeki çöküntüyle, bir devlet ani yıkımdan ancak müesseselerinin gücününün, örflerin değişmesinin meşum ne-

ticelerini bir zaman için tesirsiz bırakmaya muvaffak oluşu ölçüsünde kendini kurtarabilme ümidi taşıyabilir. İkinci Kartacalılarla savaştan sonra, Roma İmparatorluğu için ve Sultan Süleyman'ın saltanatından itibaren de bizzat Türkiye için; evet her iki İmparatorluk için de ilk çöküş işaretleri görünmeye başladıkları zaman, işte bu durum ortaya çıkmıştır. Fakat açıkça, Türkiye bugün fikir değişmeleri ve ilerlemeleri yüzünden sarsılmış eski müesseselerini, artık bu kurtarıcı dengeyi gerçekleştiremeyecekleri ve tıpkı çölün ortasında namaz saatinde, kıblesini bulmak için dört bir yana bakınıp duran Müslüman gibi, yarıyarıya yolunu kaybetmiş halk sınıflarının, kendilerinden sadece ders değil, fakat misal vermelerini bekledikleri idarecilerinin tarafına yüzlerini çevirmekte oldukları buhranlardan birinin içinden geçmektedir. Şu halde Reşid Paşa, Ali Paşa ve Sultan Abdülmecid'in bütün vefalı müsteşarları iyi bilsinler ki: Türkiye'de reformun zafer kazanması için, israfı önleyici kanunlar kaleme almak ve ilan etmek yetmez; kendilerinin şahsen haktan sapmaz vezirler oluşları yetmez; çevrelerindeki bozuk gidişe de meydan vermemeleri gerekir. Sultan'ın meclislerinde sandalye sahibi olmak şeferine ermiş ve devletlerinin içinde veya dışında herhangi bir yerde Sultanı'nı temsil eden bir Babıâli memurunun bu sıfatla kendisine ahlaki bozukluğun şüphesi veya lekesi sürülmesine meydan verilmeyecek derecede, halkın takdirini kazanacak yüksek bir mevkide tutulmuş olması lazımdır; nihayet İmparatorluğun kurtuluşunun kendilerine bağlı bulunduğu ve Sultan'ın ilk modelini bizzat vermesi gereken bu reformların muvaffakiyetini temin etmek söz konusu olduğu zaman hiçbir şahsi mülahazanın bunları egellememesi gerekir.

Tedavüle Yarayacak Sermayenin Yokluğu

Türkiye'de para yoktur, fakat zenginlik değil. M.Ionesco tarafından verilen istatistiğe göre, Dobruca köylüsü Avrupa'nın en zengini olurdu. İlk önce emlak kapitaline sahiptir. Her adam, her aile reisi için gerekli bir toprak parçasını işgal etmektedir; bu kendisine aittir. İstifade etme hakkı ve çalışmasının semerelerinden başkalarının yararlanmasına engel olma hakkı, mülklerini mirasçılarına devredebilme yetkisiyle birlikte hükümet tarafından kendisine tanınmıştır ve garanti altına alınmıştır; buna karşılık o da hükümete öşür denilen bir vergi ödemekle zorunlu tutulmuştur. Türkiye'nin diğer bütün vilayetlerinde de durum aynıdır. Üstelik eyaletin, Dobruca'nın Eflak halkını teşkil eden 3656 ailesi için 292.280 duka altını (3.459.518 fr.) değerinde olan; 7.5 ferdi olarak kabul ettiğimiz, ortalama

her aile için yaklaşık olarak 956 franklık bir meblağ getiren, kendine ait hayvan sürüleri de vardır.(4) Fakat bu durum tedavüldeki para yokluğunu telafi edemez. Bu böyledir, çünkü bu bölgede hayvan sürüleri dolar taşar, bunların satılmaları ise oldukça güç olur. Bir de buna yolların durumunun kötülüğünü, fuarların uzaklığını(5), ihraç edecek pazarların yokluğunu da ilave edin. Satacak bir imkan olmadığı halde satın almak zorunda olan köylü şehre gider ve oradan, önceden tespit edilmiş bir fiatla, daha sonra tahıllarıyla ödemek şartıyla, ihtiyacı olduğu meblağı ödünç olarak alır. Bu önceden tespit edilen fiyat genellikle kile başında 5 ila 6 kuruştur. Halbuki harman sonu bunları rahatça 9 ila 10 kuruştan satabilir. Demek ki işte daha ekilir ekilmez % 30 ila 40 zararla başkalarına teslim edilecek tarla ürünleri; işte o andan itibaren de, çalışmasından hiçbir şey, hemen hemen hiçbir şey beklemeyeceği için, morali bozulur; yabancıların açgözlülüklerini doyurmak üzere gelişmekte olan mahsullerine kayıtsızca bakar ve bir bakıma mirasından mahrum kaldığını zannettiği toprak aşkını yavaş yavaş kaybeder.

1845 anketi bu tedavüldeki para yokluğunu, tarımın geriliğini en çok etkileyen sebeplerden biri olarak daha o zamanlarda işaretlemişti. O devirde hükümet vilayet yöneticilerinin aracılığıyla gerek tohum, gerek hayvan ve gerekse tarım aletleri ihtiyacında olan çiftçilere dağıtılmak üzere 20 milyon kuruşluk bir meblağ ayırmıştı. Bu bir sermaye avansıydı ki devlet onlara faizsiz olarak veriyor ve üç veya dört sene sonra ödenmeleri isteniyordu. Fakat, gerek dağıtımın iyi yapılmamış olmasından, gerekse bu meblağın büyük bir kısmının hükümet ajanlarının ellerinde kalmış olmasından dolayı, umulan neticeye ulaşılamadı. Üretim miktarında hissedilir hiçbir artış kaydedilmedi ve köylerde para yokluğu yine aynı şekilde var olmaya devam etti.

(4)		**Sürüler**	**Düka Değerleri**
Öküzler	(tanesi beş dükadan)	35.815	179.075
Atlar	(tanesi altı dükadan)	10.075	60.450
Yünlü H.	(tanesi 1/2 dükadan)	66.050	33.025
Mandalar	(tanesi 5 dükadan)	722	3.610
Domuzlar	(tanesi 1 dükadan)	7.400	7.400
Arı Kov.	(tanesi 1 dükadan)	8.720	8.720
		Toplam	292.280 düka.

(5) Yine de Türkiye'de belli devirlerde birçok fuarlar vardır. En mühimleri Rumeli'dedir. Makedonya'daki Yenice-Vardar büyük fuarı (3 Aralık), 22 gün sürer; Serez fuarı (20 Ocak), Ohri (3 Mayıs), Vama (23 Mayıs), Filibe (27 Ağustos) ve Edirne eyaletindeki Eski Zagra (10 Kasım), bunlar onbeşer gün sürer; Tatar Pazarı (15 Eylül) ve Çatalca (6 Kasım), bunlar onar gün sürer vs. Anadolu fuarları çok daha az sık ve çok fazla önemli değildirler.

Bununla beraber Babıâli cesaretini kaybetmedi ve hazine-i nafia adıyla bütçeye geçtiğini gördüğümüz meblağın bir kısmı her sene ziraatı teşvik yolunda kullanıldı. Geri kalanı ise daima üretimi artırmak ve uyarmak gayesiyle, yolların düzeltilmesi ve haberleşme yollarının geliştirilmesi için harcandı. Biraz sonra göreceğimiz gibi asıl mesele zaten burada yatmaktadır. Fakat daha önce, okuyucunun şimdiye kadar söylenilenlerden bazı haksız sonuçlara varmasına mani olmak için, bir hususu açıklamak yerinde olacaktır.

"Bu Eller Bana Kâfi Geldi Hiçbir Şey Arzulamadığım İçin Hiçbir Şeyden Mahrum Kalmadım"

Türkiye'de çiftçi fakirdir, çünkü elinde nakit parası bulunmaz; fakat aynı zamanda zengindir, çünkü yaşaması için gerekli şeylere bol bol sahiptir ve zaten o, az ile yetinmesini bilir. İskender, istilaların doğurduğu felaket yüzünden hayatını kazanmak için küçücük bir bahçenin tarımıyla uğraşmaya mecbur kalmış olan Sidon (Sayda-Fenike) Kralı'na sorar:"*Fakru zarurete göğüs gerebilmek için neler yaptın da katlandın*?" Makedonyalının önünde tahtını kaybetmiş olan Monark şöyle cevap verir:"*-Bu eller bana kâfi geldi; hiçbir şey arzulamadığım için hiçbir şeyden mahrum kalmadım.*" İşte bilhassa Osmanlılar arasında, Türkiye'deki köylünün sahip olduğu refahın ve hatta diyebilirim ki, saadetin sırrı buradadır. Yamrı yumru taşlarla örülü dört duvarın çevrelediği, düzgün aralıklarla dalların meydana getirdikleri dizelerden ve balçık çamurundan örtülmüş bir tavanı bulunan bir çeşit kulübe ve hatta bazen hayat alameti taşıyan bir çadır, genellikle onun evini ortaya koymuş olurlar. Namaz kılmak için bir seccâde, yatmak için hasırlar, uyurken örtünmek için yorganlar, bir veya iki tencere, kahve pişirmek için bir güğüm, birkaç bardak, tabak ve ağaç kaşık; işte onun bütün mobilyası ve mutfak eşyası. Fakat tarlası ve sürüleri beslenmesi için yeter de artar bile, koyunlarının yünü onu giydirir ve gerisini de Allah kerim der, ona havale eder. Kendisine verilenin ötesinde hiçbir şey istemiyorsa ve kulübesi hiçbir zaman yabancıya kapalı kalmıyorsa, zengin olmuş, fakir olmuş ne önemi var? İşte bu kimselerin Allah'a teslimiyetten anladıkları manânın sonucu budur.

Fakat mutlak kanaatkârlık, insan nevinin kemale ermesi için ağır bir darbedir; ayrıca diğer taraftan, hayatın bu sadeliği, fertlerin huzurlarını doğuran bir ihtiyaçlardan el çekiş hali, milletin zenginleşmesi ve yücel-

mesi için en büyük engeldir. Gerçekten de en mâmur devlet az üretip, az tüketen devlet değil; tam bunun aksine çok fazla üretimde bulunan ve tüketen devlettir ve böyle bir devlette ihtiyaçların çok oluşu, durmadan insan faaliyetini harekete geçirir; neticede de her gün insan çabalarının önüne daha geniş alanlar açar.

Türkiye'de Hiçbir Yerde, Büyük Şehirlerin Civarları Bir Yana, Şu Yol Dediğimiz Şeylere Bir Türlü Rastlayamazsınız

Büyük şehirlerin yakınlarındaki yollar da hiçbir bakım ve itina konusu yapılmazlar. İstanbul'dan, İmparatorluğun ikinci şehri olan, Edirne'ye, Yeşilköy'ün ilerlerinde sona eren, ancak birkaç bin metrelik bir yol bulunmaktadır. Tahıllarını hayvanların sırtlarında taşımak zorunda ve bu durum da nakliyatın masraflarını ve zamanını iki misline çıkarmaktadır. Bu vaziyetin ziraat ve ticarette doğuracağı zararlar üzerinde durmak faydasızdır.

Osmanlı İmparatorluğunda Endüstri Eski Halinden Çok Daha Düşüktür Bugün Türkiye İhracatının En Büyük Kısmını Avrupa'ya Teslim Ettiği ve Onun da Kendisine Kullanması İçin İşlenmiş Olarak Geri Gönderdiği Ham Maddelerden İbarettir

Bir zamanlar sadece kendi tüketimini karşılamakla kalmayıp, Doğu memleketlerinin bütün pazarlarına ve birçok Avrupa ülkelerine de mal tedarik etmekte olan ve oldukça çeşitli mamul madde yapan bir çeşit fabrikalar artık ya tamamen ortadan kalkmışlardır ya da tam bir durgunluk içine girmişlerdir. Bulgaristan ve Bosna'daki Mostar ve Travnik'in silah imalathaneleri, Avrupa Türkiyesi'nin hemen hemen tek sanayi kuruluşlarıdır. Anadolu'daki, kadifeleriyle, ketenleri ve ipekli kumaşlarıyla oldukça ün yapan Diyarbakır ve Bursa, bugün 75 iplik dokuma tezgahına sahip bulunmaktadır ki, bunların senelik istihlakı 4.000 okka ipek kozasını geçmemektedir. Ham ipek ihracatı ise sekiz veya on senedir aynı şekilde düşmüş ve 1848'de 300.000 kilogramı aşamamıştır.

Belki Bütün Dünyada Ticarî Kanunlar Konusunda Türkiye'den Daha Geniş Prensipler Ortaya Atan Bir Memleket Yoktur

Orada Avrupa milletlerinin ticaret hakkında koydukları bu yasaklardan hiçbiri bilinmez. Fransa ve İngiltere'de köleliğin kaldırılması taraftarları tarafından bunca ısrarlarla istenen milletler arasında gümrük resmi ödenmeden yapılan alış veriş (Libre-echange) bilinmeyen devirlerden beri tatbik edilmektedir. Monitor Ottoman'ın 1832 Eylül ayında verdiği aşağıdaki resmi bildiriden alınan bir bölüme bakarak, bu hususta bir fikir edilinebilir:"İyi niyet, hoş görü, misafirperverlik Osmanlı İmparatorluğunda çoktan beri gerçekleştirilmişlerdir. Avrupa'nın diğer devletleri bunları az veya çok iyi siyasi kombinezonlarla ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.

Sultanların tahtı İstanbul'a yerleştiğinden bu yana, ticarî yasaklar bilinmez olmuştur; sultanlar imparatorluklarının bütün limanlarını Batı'nın veya daha doğrusu bütün cihanın ticaretine, mamul maddelerine, toprak mahsullerine açmışlardır.

Ticaret hürriyeti hayal edilebilecek kadar sınırsız, geniş ve yaygın bir şekilde hüküm sürmüştür. Hiçbir zaman, divan herhangi bir milli menfaat bahanesi altında veya mukabeleyi bilmisil olarak bile, bu geniş imparatorluğun tüketimine katkıda bulunmak ve arazisinin mahsullerinden paylarını almak isteyen bütün milletler tarafından, en sınırsız bir yolla, yürütülmüş ve bugün dahi yürütülmekte olan bu yetkiyi kısıtlamayı düşünmemiştir.

Bu ülkede, her ticaret eşyası kabul edilir ve gümrükler idaresine ödenen çok cüzi bir vergiden gayri hiçbir engelle karşılaşmaksızın sürüm yapılabilir. Ticaretin dengesi satmakta, satın almaktan daha fazla kâr olup olmadığını hiçbir zaman düşünmeyecek kadar mantıklı zihinlere asla girmemiştir.

Bunun için bütün memleketler tarafından mal sürülen Türkiye pazarları ticari kafanın piyasaya sürebildiği hiçbir ürünü geri çevirmezler; mahsulleri getiren gemilerden hiçbir resim almazlar; bu pazarlar, bazen fiyatları aşırı bir şekilde artıran ve ticareti devamlı alarmlar ve tehlikelerin bir çeşit mesleği ve meydanı haline getiren, şu veya bu maddenin ansızın azalışından fırsat bulup azan, bu tür hareketlerin, ancak binde bir veya daha doğrusu hiçbir zaman, sahası seviyesine düşmezler."

Türkiye'nin ticari serbestisi ile Avrupa devletlerinin kısıtlamalarını karşı karşıya koyduktan ve Türk pazarlarındaki ticaret mallarının arz ve ta-

leplerinin devamlı ve sabit oluşu ile Avrupa'nın takip ettiği sistem yüzünden ortaya çıkan kararsızlık ve değişkenlikleri birbiriyle bu şekilde mukayese ettikten sonra, resmi gazete şunları ilave etmektedir:"Türklerin Avrupa'ya kamp kurmuş oldukları sık sık tekrarlanır; bu geçici işgal fikrinin doğuşuna sebep olan hiçbir zaman Türklerin yabancılara karşı takındıkları tavır değildir. Onların misafirlerine değildir, kanundan doğan bir misafirperverlik de değildir bu. Çünkü medeni ve dini olmak üzere iki kısımdan oluşan karakteriyle, Müslüman kanunnamesi İslâm'dan başka bir dine imkan eden kimselere uygulanmaz. Türkler bundan da fazlasını yaptılar: Türkler yabancılara, kendi milletlerinden seçilen memurların tatbikine bırakılan, kendi kanunlarını muhafaza etmelerini garanti etmişlerdir. Yararlı neticeleri bakımından oldukça önemli olan bu imtiyazda, asil ve gerçek misafirperverlik ruhu görünmektedir. Büyük asil ve kendine layık bir görünüş altındaki misafirperverlik Türkiye'de evet ancak burada görülür; bir bora anındaki bir çeşit sığınak değildir bu, aksine siyasi bir kabul liyakatını saf hayırseverliği sayesinde kendiliğinden aşıp giderek, şimdiyi olduğu kadar geleceği de kucaklayan misafirperverliktir bu. Sultanın toprağına yabancı adımını atar atmaz, misafir olarak merhaba ile karşılanır. Müslümanlara güvenip gelen Batı'nın evlatlarına misafirperverlik iki yardımcısı ile birlikte temin edilmiş olur; kanunu gözeterek, medeni hürriyet, akıl ve tabiat kanunlarını gözeterek, ticaret hürriyeti."

Babıâli'nin bu resmi beyanı ticari kanunlar konusunda hiçbir yeni prensip getirmemesine ve Türkiye'de devamlı olarak takip edilen ve bizzat İslâmiyetin koymuş olduğu hükümlerden çıkan bir kaideyi tatbik etmekte olduğundan başka bir şey belirtmemesine rağmen, yine de üç asırdan daha fazla bir zamandan bu yana, modern iktisatçıların en ileri teorilerinin tatbikatını çok zaman önce başlatan ve mutlak ticaret hürriyetini Avrupa'da ilk defa ilan eden Osmanlı Sultanlarını bize tanıtmasından dolayı bu beyanname dikkate değer bir hadisedir. Mutlak hürriyet dedim; çünkü memleketin geçimi veya emniyetini karşılamak mecburiyeti yüzünden ortaya çıkan geçici, zaruri kısıtlamalar bu prensibin inkarı olarak düşünülemezler. Bu meyanda, hükümete Suriye'deki yöneticilerinin bazı yabancı tüccarların bu eyalete silah sokup, bunları dağa çekilmiş eşkiyaya sattıklarını, 1846 yılı başlarında haber verdikleri zaman, Babıâli, Suriye'ye silahların ve ateşli silahlar için gerekli maddelerin ithal edilmesini yasaklamak üzere bir muhtıra çıkarmıştır. Aynı şekilde, geçen seneler boyunca birçok defa, Babıâli, Avrupa'nın hububatı oldukça artan bir hızla satın alması neticesi, İmparatorluğun bazı kısımlarında tahılların sa-

tış ve ihracını yasaklamak gerektiğini düşünmüştür; bilhassa Anadolu'da (26 Recep 1261 notası. - 31 Temmuz 1849), Rumeli'de (25 Zilkade notası. - 25 Kasım aynı sene), Selanik ve buna bağlı iskelelerde (5 Muharrem 1262 ve 13 Rebiülevvel 1263 muhtırası. - 4 Ocak 1846 ve 1 Mart 1847.) Fakat bu yasaklamalar, fevkalade durumlardan ötürü ortaya çıkan ve adil bir şekilde bunlara bağlı olarak kalan, ancak önleyici ve bir anlık tedbirlerden öteye hiçbir zaman gitmemişlerdir.

1832'den bu yana ticaret konusunda yapıla gelen çeşitli antlaşmalar veya fermanlar, mesela 1838'de Fransa ve İngiltere ile yapılan he ne kadar eski muahadelerinden dolayı daha elverişli bir ticari durumdan yararlanmışsa da, Rusya'nın(6) da dahil olduğu bütün hükümetler tarafından zamanla kabul edilen ticaret antlaşması; İstanbul Limanı'na demir atan yabancı gemilerin demirleme resmi ile ilgili olarak, 6 Ocak 1846'da Journal de Constantinople'de verilen tüzük(7); aynı tüzüğü İmparatorluğun istisnasız bütün limanlarını da temsil eden, ertesi sene yayınlanmış ferman(8); yukarıda bahsi geçen ve ileride tekrar döneceğim ticaret karma mahkemeleri teşkilatı; bu mahkemelerde tatbik olunacak yeni ticaret kanununun yakınlarda çıkarılmış olması (2 Muharrem 1267-6 Kasım 1850 muhtırası): Türkiye'deki yabancı ticarete başka hiçbir memlekette benzeri bulunmayan imtiyazlar ve istifadeler getiren bütün bu saydığımız gerçekler, bu aynı prensibin bir neticesi veya daha doğrusu bir kötüye kullanılmasıdır. Adını daha önce verdiğim bir yazar şöyle demektedir:"Kimilerine iyilik olsun diye, kimilerine de mecburiyet dolayısıyla, Avrupa devletlerine Babıâli'nin verdiği tavizler(9) aslında kendilerinden Babıâli'nin bunların karşılığında hiçbir imtiyaz istemediği bu aynı devletlerin uygula-

(6) Babıâli ile Rusya arasında 18-30 Nisan 1846'da Balta Limanı'nda imzalanan, yirmi maddelik, son ticaret ve gemicilik antlaşması Türkiye'deki Rus vatandaşları ve gemileri lehinde en çok iltimas gören devletlere verilmiş veya verilecek olan bütün hak, kâr ve istifadelerden tam ve bütünüyle yararlanmalarını kanunlaştırmakla yetiniyordu. (bk. Journal de Saint-Petersbourg. 14-26 Eylül 1846).

(7) Diğer memleketlerde alınan benzer rüsuma kıyaslanırsa, oldukça önemsiz olan bu vergi her 40 kile için (1.128 kg) 1 buçuk para (bir santim-centime'den daha az) olarak tespit edilmiştir.

(8) 28 Rebiulâhir 1263 (13 Nisan 1847) muhtırası. Aynı tüzük 2 kuruşluk (46 cent.) bir giriş resminin her 1.000 kilo başına liman kaptanına ödenmesini de kanunlaştırmıştır.

(9) Her ne kadar son zamanlarda ve bilhassa 1838 Antlaşması'yla Frenkler lehine açıkça verilen ticari avantajların ekserisi Babıâli'nin zaafından veya daha çok iyi niyetinden kopanimış tavizler olarak kabul edilmeleri gerekirse de, Türkiye'de yabancıların istifade ettikleri hakların ilk kaynağı olan kapitülasyonların, Kanuni devrinde, yani Müslüman hükümranlığının Avrupa'da rakibi bulunmadığı bir devirde, verilmiş olduklarını gözden uzak tutmamalıdır.

mış oldukları yasaklama prensibi ve oldukça aşırı giriş resimleri ile çarpıcı bir çelişki meydana getirmektedirler.

Üstelik kapitülasyonlarla Frenklere öyle avantajlar bahşedilmiştir ki, yerli ahalinin rekabet etmesine imkan kalmamıştır.

Büyük çaptaki borsa oyuncularının dehalarını Asya bölgelerine doğru akın ettirmeyi tercih etmeleri ve bunlar arasında Avrupa ile münasebette bulunanların, bu münasebetlerde ancak ticari anlaşmalarla Babıâli'ye bağlı bulunan devletlerden birinin muhafazasına sahip bulunmaları ölçüsünde gerçek bir yarar bulmaları işte bundan ileri gelmektedir."(10) Bu muhafaza altına girmekte en çok acele edenler, Yunanlılar oldular ve elçiliklerden satın aldıkları beratlar(11) yardımıyla, Türk ticaretinin büyük bir kısmını ellerine geçirmeye muvaffak oldular. Avusturya'nın ve bilhassa da Rusya'nın muhafazası altındaki, uysal, girişken, hünerli, pratikte Avrupa tacirlerinden üstün, ticaret malları üzerinden fazla olarak ödedikleri % 2 krş, resim zorunluluklarını çoktan telafi eden mahalli bilgilerle donanmış(12) Yunanlılar faaliyetlerinin çemberini günden güne genişlettiler ve bugün Türkiye'de işgal ettikleri birinci sırayı yavaş yavaş kazanıp gittiler. Neticede İstanbul'daki Yunan firmaları, Fransızların himayesinde bulunan Londra, Marsilya, Livourne, Cenova, Trieste, Odesa, Zizinia ve Rodoconaki'deki, Avusturyalıların himayesinde, Baltazzi ve Flori'deki, Rusların himayesi altında, Kondouri ve Stephanowitz'daki şubeleriyle daima artan bir ekonomik gelişme kaydettiler; halbuki bu aynı memleketlerin milletleri ve aynı zamanda diğer yerli ahali, kendi ekonomik seviyelerinin günden güne düşmekte olduğunu görmekteler.

Türkiye'de Avrupa ticareti hakkındaki bu genel bakışı, Sultan Abdülmecit tarafından girişilen para reformu ve bunun tamamlayıcısı durumundaki milli bankanın kuruluşu meselesi üzerinde birkaç söz söylemeden bitiremeyeceğim. Osmanlı padişahlarının mühim bir bütçe açığı karşısın-

(10) Pertusier, la Bosnie considérée dans ses rapports avec l'empire Ottoman. 1822.
(11) Beratlar, belli bir noktaya kadar bir gayrimüslim vatandaşa Frenklerin imtiyazlarını tanıyan imtiyaz belgeleriydi. Eskiden elçiler kendi hizmetlerinde bulunan reâyâyı himaye etmek için beratlar verirlerdi; fakat onlar bu imtiyazı kanunsuz bir tekel haline getirdiler ve Babıâli'nin Hıristiyan vatandaşlarına belli belirsiz bir şekilde ya sattılar veya bahşettiler. Sonunda bu sulistimal, bilhassa Rusya tarafından öyle bir duruma sokulda ki, Rusya'nın himayesine girenlerin sayısının hem Babıâli ve hem de kendileri için endişe verici bir şekilde artmakta olduğunu gören diğer Avrupa devletleri, beratların kaldırılması için ricada bulunmak zorunda kaldılar.
(12) Frenkler eskiden % 3 krş., Müslümanlar 4, Reâyâ 5 krş. ödüyorlardır.

da kaldıklan veya önceden kestirilmeyen herhangi bir zaruretle yüz yüze gelmek gibi bir mükellefiyet altına girdikleri her seferinde, paranın itibari değerini muhafaza ederek öz değerini değiştirmek gibi kötü bir yolu çok erkenden benimsemiş olduklarını herkes bilir. Para ayarının değiştirilmesinin en hissedilir bir şekilde ortaya çıktığı devir, 1774 Kaynarca Anlaşması'ndan sonraki sulh devridir.(13) Biz bu devirde Türk kuruşunun aslında Avusturya talarisine (au talari de la reine) denkken, aniden 2 fr. 60 c.'e düştüğünü görüyoruz. O zamandan Sultan Mahmud devrine kadar bu değer gittikçe düşmüş ve bu devirde paranın şekli ve ayarında altın için otuz beş ve gümüş için otuz yedi kerelik bir değiştirime gidilmiştir. 1828 ve 1829'daki Rusya'ya savaş tazminatı olarak verilmek üzere, beşlik denilen bakır gümüş karışımı paranın basıldığı devir olan 1829'da kuruş 20 santime düşmüş oldu. Bunun öz değeri 13 santime bile ulaşmıyordu. Bu arada kısa zamanda bu son paradan 500 milyon kuruşu aşkın bir kütlenin tedavüle çıkmış olduğu görüldü. Böyle bir sistem neticesi çıkacak olan mahzurlar ve tehlikeler kendiliklerinden göründüler. Bu mahzurlar sedece Türkiye için mevcut bulunmuyorlardı, bilhassa İstanbul'daki ve tecim evleri ve iskelelerindeki Avrupa ticaretini de etkiliyorlardı." Osmanlı Hükümetinin sayesinde kolay kaynaklar teminini düşündüğü paranın gitgide düşürülmesi, kılık değiştirmiş ve en kötü bir yolla konulmuş bir vergiden başka birşey değildi; üstelik, bu Türkiye ile ticaret yapan memleketler için hayal kırıklıklarının ve zararların yegane sebebi olmuştu. Gerçekten de kolayca anlaşılabilir fiyatla satılmış olan mallar, kararlaştırılmış olan fiyat kâr getirecek durumdayken, nihayet, Grand Seigneur'ün(14) kuruşları Fransa'da değiştirilmek üzere getirildikleri gün, bu malları satmış olanlara büyük ziyanlar açıyordu."(15)

Sultan Mahmud'un hükümranlığının son senelerinde, yani Avrupai düşüncelerin meclislerinde kendilerini hissettirmeye başladıkları günlerde, paraların değer düşürümünü durdurarak kambiyoyu sabit bir hale getirmek için çeşitli teşebbüsler yapıldı. Fakat hal ve şartlarla durmadan çatışan bu teşebbüsler, ancak onun yerini alan hükümdarın zamanında,

(13) İstanbul'dakl Fransız ticaretinin eski şöhretini devam ettiren firmalar arasında yine de şunları saymak yerinde olur: İmparatorluk guvernörünün bankacılarından Jacques Alléon firma ve şirketi; David Glavany fils ve ortaklığı, Jean Balzac. Casimir Beuf Pierre Durand, Crépin, Arlaud, vs.

(14) Küçük Kaynarca Anlaşması'nın ayn bir maddesine göre, Babıâli, Rusya'ya savaş tazminatı olarak 7.500.000 kuruş, yani 4.500.000 ruble ödemeyi taahüd ediyordu.

(15) 5 fr.'dan biraz fazla değerl olan İspanya'nın kıymetli kuruşundan ayırmak için, Türk kuruşuna Grand-Selgneur de denlilir.

1844'te İstanbul Bankasının ve kambiyonun muhafazası adıyla bilinen bu muameleler bütününün kurulmuş olmasıyla gerçek bir netice ile sonuçlanabilmişlerdir.

Hükümet ilk önce eski tiplerin geri alınmasını emretti ve bu paraların kaldırılması için senede 7.500.000 kuruşa varan bir teşebbüse girişti. Aynı zamanda da Avrupa paralarınınkine eşit ayarda altın için 916 ve gümüş için 830'dan olmak üzere gitgide artan bir oranda yeni tedavüle çıkarılacak paralar basmaya başladı.

Bu büyük tedbirin yürütülmesi şimdiki vezir Reşid Paşa ile geçen sene vefat eden darphane müdürü Tahir Paşaya emanet edildi. Beriki, Agop Duz'un da yardımıyla, Londra Kraliyet darphanesi modelinde yapılmış makineler getirtti ve 1844'den itibaren on çeşide varan yeni paraların darbına başlandı: 100 ve 50 kuruşluk altın paralar; 20, 10, 5, 2, 1 kuruşluk ve 20 paralık gümüş paralar; 5 ve 1 paralık bakır paralar(16).

1844'ten bu yana bu basılan paraların değerinin yaklaşık olarak 200 milyon kuruş olduğu tahmin edilmektedir. Daha sonra çıkarılan bir fermanla bütün yabancı paraların ve bütün eski Osmanlı paralarının Babıâli'nin vatandaşları arasında tedavülü yasaklandı. Bunların İstanbul'a darphaneye ve bütün İmparatorlukta, fermanla belirlenmiş bir tarifeye göre, karşı değerlerini vermekle görevlendirilmiş, bu idarenin memurlarına(17) götürülüp değiştirilmeleri de emredilmişti. İstanbul piyasasındaki belli başlı yabancı paraların değeri hakkında bir fikir vermeye yarayan, bu tarife 19 Kasım 1849'da şöyle tespit edilmişti:

	Kuruş	Para
- İngiliz lirası, sterlin	108	5
- Rus rublesi	87	32
- 20 Frank	85	"
- Venedik dukası	51	"
- Avusturya ve Hollanda dukası	50	3
- İspanya'nın kıymetli kuruşu (plastres fortes)	22	33
- Kraliçe ve kılıçlı da denilen Avusturya talarisi	21	36
- 5 Frank	21	10
- Karbovantz Russes (gümüş Rus rubleleri)	16	37

(16) Türk kuruşu 40 paraya bölünür. Para da 3 akçeye bölünür, yani akçe 1/120 kuruştur. Osmanlı parası bizimki gibi prensin resmini taşımaz. Bunun üzerinde sadece tallk yazısıyla sultanın tahta çıkışıyla birlikte, adı ve ünvanlarını gösteren tuğra ve kuruş veya paranın değerini bellrten bir rakam bulunur.
(17) De la reforme en Turquie, etc., s.58.

Bununla beraber eski fermanlara rağmen, bu aynı paralar sadece kalmakla yetinmeyip, aksine bir değerlerinin % 13 ve 14 kuruş üstüne çıkan ve hâlâ çıkmakta olan bir acyo (agio) konusu haline geldikleri için(18), Babıâli geçen sene ikinci bir ferman çıkardı. Bu ferman eski yasakları tekrar ediyor, kesin ve cezalı bir şekilde bu işlemlerin yürütüleceğini; ellerinde böyle paralar bulunduranların ele geçirilen miktarın bir çeyreğini ceza olarak ödeyeceklerini, ayrıca bunun derhal yeni paraya çevrileceğini karar altına alıyordu.(19)

Babıâli işte bu şekilde Grand Seigneur (Türk Padişahı) kuruşunu aşağı yukarı değişmez bir yüzde olan 23 centime üzerinde durdurmaya muvaffak olduğu için, kambiyonun sabitleştirilmesi meselesi, yani diğer Avrupa paralarının değerlendirilmesinde birim (vâhid-i kıyasî, ünite) olarak alınan sterlin ile kuruşun devamlı orantılı meselesi(20), çok kolay bir çözüm yolu oluyordu. Bu maksatla hükümet İstanbul'un iki büyük firması ile işi yürütmeye karar verdi; M.M.Jacques Alleon ve Emmanuel Baltazzi, senelik bir tazminat akçesi yardımıyla, kendi namlarına, Avrupa poliçelerini, 110 kuruşluk sabit yüzdeden sterlin üzerindeki kambiyoya göre hazırlamayı taahhüd edindiler (yani frank olarak 173 para). Bu demektir ki, onlar İstanbul tüccarlarına, onların Londra, Viyana, Trlyeste, Paris, Marsilya gibi şehirlere dönüşlerinde gerekli olan kağıt parayı, bir sterlin lirası için 110 kuruş hesabından, temin etme işini üzerlerine almışlardı. İşte bu suretle ve daima ticarete Türk paralarının Avrupa parasıyla değiştirilmesi imkanını sağlayarak, hükümet mevcut paraların tedavülünü sağlamlaştırdı ve aynı zamanda ticari işlemlere çok büyük bir emnlyet getirmiş oldu.

Bununla beraber bu teşebbüs henüz özel bir teşebbüsten ileri gitmemişti. Bu bakımdan ve cevap vermesi gereken büyük hizmetler açısından bu teşebbüs, istikrardan beklenilen bütün şartları bir araya getirmekten aciz görünebilirdi. Bundan dolayı, birçok senelerin verdiği tecrübeler ve günden güne avantajlarını daha iyi fark ettiği bir sistemin ortaya koyduğu neticeler sayesinde iyice aydınlanmış olan Osmanlı Hükümeti, bu işi bizzat kendi üzerine alarak eserini sağlamlaştırmak ve sürdürmek istedi.

1848'de 25 milyon kuruşluk sermaye ile kurulan ve M.M. Jacques

(18) İşte bu yüzden ticaret işlemlerinde normal olarak düka 53.5, frank 22, gümüş ruble 18 1/4 kuruş ve saire üzerinden geçerli oluyordu.
(19) 7 Muharrem 1267 (11 Kasım 1850) muhtırası. Bakınız aynı senenin 14 Kasım tarihli sayısı: Journal de Constantinople.
(20) İstanbul'da mukayese terimi olarak sterlin lirası alınır. Çünkü ödemelerin en büyük kısmı, aşağı-yukarı üç çeyreği, İngiltere'ye yapılmaktadır.

Alleon ve Baltazzi'nin idareleri altına verilen İstanbul imparatorluk bankasının menşei işte buradan gelir.

Gayesi tekelcilik değildir. Çünkü elinde kağıt para (kaime) bulunduranlara % 3 kuruşluk bir ziyanla bunları, gerekirse, telafi etmek üzere kurulmuş bir iskonto bürosu vardır; fakat onun asıl gayesi, daha önce de dediğim gibi Avrupa'ya karşı kambiyo istikrarını temin etmektedir.

Osmanlı Hükümeti tarafından efektif olarak konan ve bütün muameleierin garantisi ve kefili olarak teslim edilen 25 milyon kuruşluk sermaye komisyon, faizler, sigortalar, navlunlar, vs. masraflarından doğan kayıpları örtmek için kullanılır.

Banka ayda üç kere, Fransız Hükümetinin buharlı gemilerinin kalkış günlerine tesadüf eden 5, 15 ve 25. günlerde, Marsilya, Londra, Paris, vs. de bulunan acenteleri için poliçeler çıkarır. Bu poliçeler yazılı istek üzerine ve tutarlarının önceden takside konulmuş olmasına göre, 1 frank için 173 para ve 1 sterlin lirası için 110 kuruş gibi değişmez bir yüzde üzerinden verilirler. Bu mekanizmadan çıkan netice şudur ki, tedavüle sürdüğü zaman banka, kendi ilk 25 milyonluk kapitalinden hariç olarak, elinde Avrupa'daki ortaklarına çıkardığı miktarın tam karşı-değerine sahip bulunmaktadır. Bu ise bu ortaklardan ödeme ile ilgili her türlü endişeyi bertaraf etmiş olur.

Bu sene (1851) 24 Şubat'ta Journal de Constantinople'da yayınlanan İmparatorluk Bankası raporuna göre, 1 Mart 1848'den 1 Mart 1850'ye kadar, iki sene içinde ticaret piyasasına sürdüğü poliçeler şu şekildedir:

Londra için	635.479.016 krş.
Marsilya ve Fransa için	168.225.151
Viyana için	6.555.393
	810.259.560

Bu iki sene için toplam kayıp 26.282.744 krş. olmuştur. Yani tedarik edilen meblağın % 3 1/4'ü. Kambiyonun istikrarını temin etmek için hükümetin yaptığı bir fedakarlık olan şu banka müdürlerine ayrılan maaşı bir yana bırakırsak, bu kayıp 13.000.000 kuruştur.

Türkiye'de para reformunun gelmiş olduğu nokta işte bundan ibarettir; fakat aslında Osmanlı Hükümetine üstün bir değer kazandıran bir sebat ve kâr düşünmeyen bir azimle yürüttüğü bu reform, haddizatında, geçen mektupta işaret ettiğim büyük mali reformun ancak bir kısmıdır ve bütün gayretler bu büyük mali reforma yönelmelidir.

Her şey kaynağını hükümetin teşebbüsünden, ön ayak olmasından almaktadır; çünkü Türkiye'de ilerleme yukarıdan gelmektedir.

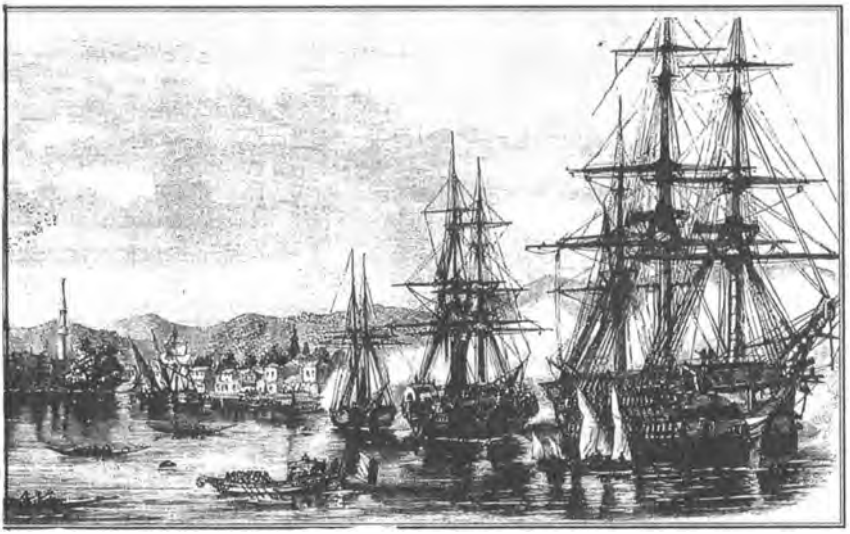
Bu milletin bunları ele alış tarzı ve tatbik ediş şekli demek olan her toplumun temel prensipleri de araştırılması gereken belirtilerdir... Hiçbir zaman ümit kesilemez ve asırlar boyunca onu ayakta tutan bu aynı kuvvet bugün de onu düşmüş olduğu bu felaketten tekrar kurtarabilir.

İşte nihayet bu mektupların başında yönelttiğimiz şu soruya, artık cevap verebilecek duruma gelmiş bulunuyoruz: Bir Türkiye var mıdır?

Evet, bir Türkiye vardır; demek istiyorum ki, inançlarının, ahlaki anlayışlarının, kanuna karşı besledikleri hürmetlerinin kendilerini şaşılacak derecede ilerlemeye hazır tuttuğu cesur, zeki, bilhassa da namuslu 11 milyon Osmanlı vardır Türkiye'de.

Fakat bu 11 milyon Osmanlı, geniş Osmanlı toprakları üzerine serpilmiş halde bulunan halkın, ancak üçte birini meydana getirmektedir.

Osmanlıların etrafında ise kendileriyle uzun zaman her türlü yardımlaşmadan kaçındıkları ve bugün kendileriyle kaynaşma çareleri aramaya mecbur kaldıkları, az veya çok kalabalık, menşeileri, dilleri, dinleri başka başka topluluklar çalkalanmaktadır.

Fransız Donanması'nın İstanbul'u ziyareti.

Ednadan Avarız Alınmaz

Halk vergi veremeyecek kadar yoksullaştırılırsa, devlet ne yapar?

Ağır Vergiler ve Yoksulluğun Halkı Bezdirmesi

1850-1870'ler arasında agnam ve öteki vergilerle birlikte tarım, Osmanlı Hükümetinin gelirlerinin %50'sini oluşturmaktaydı. Vergi yükü doğrudan doğruya köylü ve üreticinin sırtındaydı. Yerel vergilerin bölgeden bölgeye gösterdiği oransızlık da başka bir sorundu. 1845 yılına ait bir gözleme göre, "Zengin ve müreffeh İzmir'in vergisi 1.200.000 kuruştu. İzmir'de 30.000 hane vardı. 1800 hane bulunan Menemen'in vergisi ise İzmir'in yarısı kadardı; oysa 72.000 kuruş olmalıydı." Köylülüğün bu tür istekleri karşılayabilmesi zordu. Hükümetin baskısından kurtulabilmek için topraklarını terk ediyor ve sık sık yer değiştiriyorlardı. Yer değiştirmeler sonucu Menemen'deki ev sayısı 1835'te 2.400'ken, 1845'te 1.800'e düşmüştü. Bursa'da kötü geçen bir mevsimde, köylüler, yükümlülüklerini yerine getirebilmek için herşeylerini "elbise, bakır mutfak eşyaları, süs vb dahil" satmak zorunda kalmışlardı.

Devlet İçinde Bir Sürü Devlet

Türkiye'nin bütün ticaretinin, kendi memleketlerinin kanunlarının himayesi altında yaşayıp bu devletin içinde bir sürü devlet meydana getiren yabancıların elinde olması bundan. İşte bu sebeple Türkiye ham maddelerini yabancı memleketlere satıyor da, elde ettiği para ile yabancı sanat ürünlerini ödeyip alamıyor. Para değerinin sıkıntılı durumu ve parayı züyuflaştırma gibi hazin çare işte bu yüzden.

Gayrimüslim, bütün memlekette Müslümanlardan fazla vergi verir. Ama mükellef oldukları haraç, bilindiği gibi pek azdır. Eğer gayrimüslim bundan gayrı bazı işlere mecbur ediliyorsa bu da, eğer bu angaryalar sert ve tahkir edici bir şekilde yaptırılmıyorsa, haksız bir şey değildir; çünkü gayrimüslimler bütün vergilerin en ağırından, askere alınmaktan bağışık tutulmuştur.

Şikayetin gerçek sebebi vergilerin ağır oluşu değil, keyfi oluşudur. Ben, vergiler belirli bir para olarak tespit edilsin demiyorum. Ama bunlar gelirin yahut servetin belirli bir miktarı olarak tespit edilmelidir. Eğer devlet bugün bir dönüm yerin ürününü kendi ihtiyaçları için isterse, çiftçi bundan sonra on dönüm yerine on bir dönüm ekecektir; çünkü işlenmeyen verimli topraklardan yeteri kadar vardır ve iş, bizim birçok yerlerimizde olduğu gibi, bütün kuvvetlerin artık daha fazlasına imkan olmayacak kadar çalıştırılması haline gelmekten henüz çok uzaktır. Fakat ya şimdi çiftçi ilk baharda bir kat fazla toprağı ekerse ne olur? Sonbaharda ona iki kat vergi yükleyeceklerdir. Bu yüzden herkes, kimde çok varsa ondan çok alıncağını bildiği için, kollarını kavuşturup oturuyor ve geçimi için zorunlu olan kadarını yetiştirmekle yetiniyor.

Vergi tarzı, müsellimin kendi eline verilmiş olan emir kullarını, işi onları isyan ettirecek dereceye vardırmadan, sıkabildiği kadar sıkıp sızdırmasından başka bir şey olmadığı sürece, ziraat asla kalkınamaz; sanat da ondan daha az kök salabilir. Halbuki bunun birçok dalları pekala gelişmeliydi. Ancak bu sayededir ki topraklar hakiki değerini verebilir. Ne kadar tabiat kuvvetinden burada henüz faydalanılmamakta! Ne kadar çok dere çağlaya çağlaya akıp gidiyor! Halbuki bunlar ne kadar değirmen ve fabrika işletebilirlerdi. Ne uçsuz bucaksız ormanlardan yolsuzluk yüzünden

faydalanılmamakta, ne kadar yapı malzemesi burada ortalığa serilmiş halde. Bu dağlar ne maden hazineleri saklamakta, bu hazinelerden ne kadarı da açıkta yatmakta ve sadece işlenmeyi beklemekte. Dicle kumundan bir mıknatısla yüzde elliden fazla demir ayırdık. Mil-karelerce arazi dut ağaçlarıyla kaplı da bir okka bile ipek elde edilmiyor. Fakat böyle teşebbüslere hangi sermaye girişebilir? Yüzde 50 ya da 100 vergi yükletilebildikten sonra, yüzde 50 yahut 100 kâr vaadi neye yarar?

İşte ekilmeyen toprakların, ta büyük şehirlerin surları dibinde gözleri incitmesi bundan; memleket sermayelerinin uyrukların sandıklarında işsiz kalması ve Türkiye'nin bütün ticaretinin, kendi memleketlerinin kanunlarının himayesi altında yaşayıp bu devletin içinde bir sürü devlet meydana getiren yabancıların elinde olması bundan. İşte bu sebeple Türkiye hammaddelerini yabancı memleketlere satıyor da, elde ettiği para ile yabancı sanat ürünlerini ödeyip alamıyor. Para değerinin sıkıntılı durumu ve parayı züyuflaştırma(21) gibi hazin çare işte bu yüzden. Bu güzel denizlerden geçen buhar gemilerinde Avusturya, İngiliz, Rus ve Fransız bayrakları dalgalanıyor; Türk denizlerinde dalgalanmayan sadece Türk bayrağı. Bir cümle ile bu son derece zengin memleketin görülmedik fakirliği işte bu yüzden.

Fakat vergilerin hakkaniyete uygun bir şekilde dağıtılması ve tespiti de, bugünkü vergi toplama sistemi devam ettikçe, imkansız, iltizam yani vergi icarının kötülükleri, müsellimlerin keyfi hakimiyetleri, angarya, *sehim* yani vergilerin peşin olarak alınışı, hükümet tarafından tespit edilen fiyatlara göre zorla satın almalar ve bunun gibi haller hakkında boş yere söz söyleyecek değilim. Bunların zararları herkes tarafından öyle hissedilmiştir ki hatta Babıâli bile artık bunu anlamıştır.

Hükümetin, âdil olmanın sadece adalet icabı değil, aynı zamanda akıllıca ve menfaate uygun olduğunu kabule başlamasını görmek sevinilecek şey. Mehmet Paşanın(*) küçük askeri kuvvetinin, hükümete sadık kalmış olan köylerin mal ve mülklerine ne büyük bir titizlikle saygı gösterdiklerini ne kadar övsem azdır. Ordugâhta bir pazar kurulmuştu, burada köylüler çekinmeden mallarını satıyorlardı; köylere girmek, uygunsuzluklara engel olmak için, şiddetle yasak edilmişti ve dalgalanan buğday

(21) Altın ve gümüş paraya değersiz matlenler, özellikle bakır karıştırarak, bizzat devletin başvurduğu hile.

(*) Hafız Mehmet Paşa, 1838-39'da Yukarı Fırat vadisinde İbrahim Paşanın Mısır ordusuna karşı sefere çıktı ve 12 Temmuz 1839'da Nizip Savaşı'nda bozguna uğradı.

tarlalarının ortasında nerede ise atlarımız aç kalacaklardı. Hükümetin âleti olan ordunun bu hareket tarzında, bizzat devlet reisinin arzusunu görmek herhalde doğru olur. Sahiden de hükümetin senelerden beri tuttuğu yol artık güven uyandırmıştır. Şimdi eskisi gibi mal ve mülkün gasbından korkulmuyor, ama elde edilen ürünün keyfi bir şekilde zaptı devam etmekte. Artık yavaş yavaş devlet emrinden bol maaşla fakat sıkı bir kontrol altında çalışacak memurların tayin edilmesi lazım değil mi?

Şimdi dikkatinizi ikinci noktaya, asker toplama işine çekmeme müsaade ediniz: Bugünkü haliyle askerlik mükellefiyeti az sayıda omuzlara yükletilmiş ağır bir yüktür. Bu mükellefiyetin bazı bölgelere, buralarda da yine sadece bazı fertlere nasıl ağır bir şekilde uygulandığına Siirt şehri misal gösterilebilir.

Reşit Paşa tarafından zaptından hemen sonraki sayım bu şehirde 600 Müslüman ve 200 reaya ailesi bulunduğunu göstermiştir. Bunlardan birincilerinden ilk defa 200 asker, yani % 5-6'sı birden, silah altına alınmıştır; üç sene içinde Müslüman halk 400 haneye kadar inmiştir. Tam bu kasabayı gördüğüm bu sıralarda askere yeniden 200 kişi istenmektedir. Bunun üzerine bütün erkek nüfus dağlara kaçmıştır ve sokaklarda sadece çocuklarla ihtiyarlar görülmektedir.

Buradaki hata da yükün eşitsiz bir şekilde dağıtılması ve uzun askerlik süresidir. On beş yıl askerlik süresi(22) sadece ömür boyuncanın başka türlü söylenişidir.

İmam başıbozuklara nasihat ediyor.

(22) Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra askerlik süresi 15 yıl olarak kabul edilmiş, daha sonra 7 yıla indirilmişti.

Seferberlik İlanı

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, askerlik süresi 15 yıl, daha sonra ise 7 yıla indirilmişti. Bu kadar uzun süre, üretken erkek nüfusu Osmanlı'nın en çok ihtiyacı olduğu ekonomik alanın dışına itmekteydi. Öte yandan bu kadar uzun sürenin, askerlik görevinden kaçmaya ve görevi başarısız kılmaya neden olduğunu H.V.Moltke'de "Türkiye Mektupları" kitabında anlatmaktadır.

R.Kasaba'ya göre, askerlik hizmeti zaten baskısı hissedilen emek azlığına eklenerek aşırı vergilerin yıkıcı etkilerini artırıyordu. Bursa'daki İngiltere konsolosunun tahminlerine göre, bir celp dönemi her dört köylü hanesinden birinin ekonomik yaşamını felç ediyordu. 19. yüzyılın ilk on yıllarında çıkan sık savaşlar nedeniyle, durum o kadar kötüleşmişti ki, kırsal kesimde kadınlar bir çocuk daha yetiştirme yükünden kurtulabilmek için düşürme yoluna başvurur olmuşlardı. *"Niçin bir çocuk daha yetiştireyim?"* diye bir köylü şikayet ediyordu; *"bize yardım edecek yaşa gelir gelmez, askere alınacak"*. Kısaca, Batı Anadolu'da Hükümetin vergilendirme uygulamaları daha eşitlikçi ve daha az ezici bir düzen kurulması anlamında ilerici olmaktan çok gericiydi ve dolaylı olarak ülkenin nüfussuzluğunu artırarak durumu daha da kötüleştirmişti. Yerel uygulamalara bakıldığında, Tanzimatçı devlet adamlarının büyük çabalarla getirdikleri adil reformların, bölgesel toplumsal yapılara etki edebilecek kadar giremedikleri de görülür. İmparatorluk yazıları, yerel memurların gayrimüslim uyruklara da eşit davranması konusunda çok ısrarlıydı; ancak bu gelenekçi baskılarla istenildiği düzeyde olamıyordu.

**"İşte, askerin ayağında don yok, kıçı görünüyor.
İşte, memur aç, sefil ve parasızlık yüzünden
hırsızlık yapıyor. İşte, asayiş yok. Ticaret durdu.
Rahat yok. İşte, bıçak kemiğe dayandı.
Evet, vergi verelim, verelim ama,
bunun nereye gittiğini hiç sormayalım mı?"(*)**

1906-1907 Erzurum ve Diğer İllerdeki Vergi Ayaklanmalarının Mali ve Ekonomik Sebepleri

Üzerinden neredeyse doksan yıl geçmiş olmasına rağmen, 1908 Devrimi hâlâ bir esrar perdesi arkasındadır. Özellikle, Türkiye'de güçlü olan yaygın bir görüşe göre 1908 Devrimi, Osmanlı İmparatorluğunu tümüyle çöküşten umutsuzca kurtarmaya yönelik, yenileştirme eylemleri zincirinde en son halkayı oluşturan bürokratik bir reform hareketinden başka birşey değildir. Gerek "modernleşme", gerekse "bağımlılık" kuramlarını savunuyor olsunlar, gerek tarihte devamlılık gerekse kesinti savlarına inanıyor olsunlar, Türk tarihçileri hiç istisnasız reform savına sarılmakta ve 1908'le birlikte gerçekleşen olaylar zincirini "Meşrutiyetin İlanı" ya da "anayasal rejimin kuruluşu" olarak adlandırmaktadırlar.

Yerleşik Türk tarih söylemlnde 1908 Devrimi'nl, "devleti iç düşmanlardan ve onların dışandaki müttefiklerinden kurtarmak" hedefine yönelik ve bürokrasi içinden gelen bir eylem olarak tanımlamak oldukça yaygın bir alışkanlıktır. Bu söylemle varsayılan, gidişin kötü olduğunu gören asker ve sivil bürokratların devleti kurtarma amacıyla hareket ettiği ve amaçlarının batmakta olduğu söylenen bu devleti yok olmaktan kurtarmaktan başka birşey olmadığıdır. 1908'de asker ve sivil modernleşme yanlısı bürokratların örgütleyip uygulamaya koyduğu harekettir. Genç Türklerin devletin temel yapısını değiştirme gibi bir niyetleri yoktu.

Onlar yalnızca, ülkenin mutlak bir padişahın kişisel keyfi yerine yetenekli hükümetler tarafından yönetiimesini garanti altına alacak bir anayasanın yürürlüğe konmasını istiyorlardı... Felsefeleri "tepeden reform"du. Siyasal programları seçkinciydi ve geri kalmış bir İmparatorluğun modernleştirilmesini öncü bir kadronun ya da bir (orta) sınıfın gerçekleştirebileceğini düşünüyorlardı. 1904 bahanna gelindiğinde, vergi yükü kırsal kesimde köylüler, kasabalarda zanaatkârlar ve esnaf, şehirlerde ise tüc-

(*) Bu bölümün derlendiği ayrıntılı bilgi için bkz. Aykut Kansu, "1908 Devrimi", 1995.

carlar için dayanılmaz bir hal almış bulunuyordu. Buna bir de vergi toplamakla yükümlü mültezimlerin keyfi aç gözlülükleri eklenince durum vergi mükellefleri açısından iyiden iyiye zorlaşıyordu.(1)

Hem toprak ağalarına hem de mültezimlere ağır bir biçimde borçlanmış olan köylü tam anlamıyla dar boğazdaydı. Doğu vilayetlerindeki durum öylesi bir yoksulluk ve sefilliğe neden olmuştu ki, çok sayıda köylü, şehir ve kasabalıların yardımıyla geçinebilmek ümidiyle **köylerini terk etmeye başlamıştı**. Gelecek hasatta evinde kalıp kalmayacağı bile belli olmayan köylü toprağını ekip ekmeme konusunda karara varamıyor, bu belirsizliğin yarattığı huzursuzluktan tarlasını bırakıp gitme düşüncesi doğuyordu. Gelecek yılın borçları için ipotek altına girmiş olan insanlar yarınlarından kuşku duyuyorlardı. Hasat zamanı geldiğinde, ürün köylüyü beslemek yerine, toprak ağası ve mültezimlere gidiyordu. Sürekli artan vergiler, durumu iyice çekilmez bir hale getirmişti.(2) **Görgü tanıklarının anlatımıyla, şehirler kıtlık ve parasızlıktan çöküyordu. Ticaret durmuş, açlık başgöstermişti**. 1906'da başlayan büyük çaplı ayaklanmaların arifesinde "şehir aç, köy aç, ordu aç ve çıplaktı."(3)

---

(1) Özellikle Anadolu'nun doğusunda yaşayan halkın mültezimlerden çektikleri konusunda etraflı bir rapor için bkz., No.136, Konsolos Thomas H.Norton'dan Dışişleri Bakan Yardımcısı Francis B.Loomis'e, Harput, 13 Ekim 1904, T-579, *Despatches from United States Consuls in Harput*, 1895-1906, Mikrofilm 1, Cilt 1 (27 Eylül 1895-4 Ocak 1905) içinde. Raporun devamı için bkz. No.154, Thomas H.Norton'dan Dışişleri Bakan Yardımcısı Francis B.Loomis'e, Harput, 23 Mayıs 1905, T-579, *Despatches from United States Consuls in Harput*, 1895-1906, Mikrofilm 1, Cilt 2 (5 Ocak 1905-2 Ağustos 1906) içinde.

(2) F.O. 424/208, Konsolos Muavini Tyrrell'den Sir Nicholas O'Conor'a, Van, 20 Mart 1905, *Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey*, 1905, No.8664, s.43 içinde. Ayrıca bkz., No.136, konsolos Thomas H.Norton'dan Dışişleri Bakan Yardımcısı Francis B.Loomis'e, Harput, 13 Ekim 1904, T-579, *Despatches from United States Consuls in Harput*, 1895-1906, Mikrofilm 1, Cilt 1 (27 Eylül 1895-4 Ocak 1905) içinde.

(3) Münip Yıldırgan, "1904 [sic] Erzurum İsyanı Hatıraları", s.27. Çekilen kıtlığın boyutlarını ciddi bir biçimde artıran bir başka neden de 1905-1906 kışının alışılagelmişten çok daha soğuk geçmesiydi. Musul'da 1906 Ocak ayında Dicle nehri donmuş, ısı Sivas'ta -32°C'ye kadar düşmüş, soğuktan Başkale, Van, Mamuret-el-Aziz, Bağdad, Sivas, Amasya, Darende, Konya ve Erbaa'da insanlar donmuştu. ("L'hiver à Van", *The Levant Herald and Eastern Express*, 23 Ocak 1906, s.2; "Morts de froid", *The Levant Herald and Eastern Express*, 25 Ocak 1906, s.2; "L'hiver en province", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Şubat 1906, s.2; ve "L'hiver", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Şubat 1906, s.2). Kış Makedonya'da da çok şiddetli geçmekteydi. Üsküp'te yakacak sıkıntısı başgöstermiş, kömürün okkası oniki Paraya, odununki ise sekiz Kuruşa kadar yükselmişti. ("Les Provinces: L'hiver", The Levant Herald and Eastern Express, 29 Ocak 1906, s.2).

Vergi ayaklanmaları olarak bilinen ve 1906 yılının başlarında patlak veren olayların en önemli nedeni, Hükümetin biri kişilerden alınacak "**Şahsî Vergi**", diğeri de hayvanlar üzerine konulan "Hayvanat-ı Ehliye Rüsûmu" adında iki yeni vergi toplama kararıydı.(4) Hükümetin yeni vergileri toplama girişimiyle birlikte, ülkenin her yerinde sivil itaatsizlik eylemleri düzenlenmeye başlandı. Bu hareketlerin ilki, Anadolu'nun diğer kasabalarından Abdülhamid rejimi tarafından sürgüne gönderilmiş kimselerin yoğun olması dışında hiçbir farkı olmayan Kastamonu'da başladı.

1906 Ocak ayı sonlarında Kastamonu'da yapılan belediye seçimleri, düzene karşı duyulan hoşnutsuzluğun dışavurumu için önemli bir fırsat oluşturdu. Vilayet her zaman olduğu gibi halka açık yerlere, belediye meclisi üyelerinin seçimi için ilanlar astı. Ama şehir halkı, vergilendirme ve harcamalar üzerine hiçbir denetimleri olmadığı, bu nedenle de seçimin anlamını yitirdiği gerekçesiyle ilanları dikkate almayarak seçimi boykot etti. Seçimleri protesto etmelerinin nedenlerini açıklamak üzere yerel askeri komutana delege yollayan Kastamonululular, askeriyeden belediyenin harcamalarını kontrol etmesini istediler. Ayrıca paranın nasıl ve nereye harcandığını bilmeleri için, kendilerinin seçeceği güvenilir kişilerin belediye meclisine seçilmesini talep ettiler.

Halk öncelikle **Şahsî Vergi**'den şikayetçiydi. Özellikle, vilayetteki tüm yüksek rütbeli devlet memurlarının vergiden muaf olması dolayısıyla, kendileri de vergi ödemeyi reddediyorlardı. Herşeyden çok, oldukça varlıklı olan Kastamonu Valisi Enis Paşa'nın tek kuruş bile vergi ödemiyor olması, şehirde rahatsızlık yaratıyordu.

Kastamonu halkının temsilcileri en varlıklı kişi olarak, şehrin tüm şahsi vergilerinin toplamını Enis Paşa'nın ödemesini istiyorlardı. Askeri komutan bu sorunların kendi görev alanına girmediğini ve sivil bürokrasiyle ilgili olduğunu söyleyerek meseleye karışmayı reddediyordu. Kastamonu'daki tüm ticari faaliyetleri temsil eden otuz iki esnaf ve zanaatkâ-

(4) Münip Yıldırgan, "1904 [sic] Erzurum İsyanı Hatıraları", s.27. Yalnızca koyundan alınmakta olan "Ağnam Vergisi" 4 Ağustos 1903 tarihinde kaldırılarak, yerine tüm ehli hayvanları içine alan "Hayvanat-ı Ehliye Rüsumu" ve yine 4 Ağustos 1903 tarihinde başlayarak, şehir ve köy halkı ayırt edilmeksizin, herkesin gelir düzeyine göre alınmak üzere "Şahsi Vergi" konulmuştu (Başbakanlık Arşivi, YM, Nr.11-438'den nakleden, Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri*, s.10n). "Hayvanat-ı Ehliye Rüsumu" hakkında daha etraflı bilgi için bkz., "Hayvanat-ı Ehliye Rüsûmu", Mehmed Zeki Pakalın, "*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*", 1, s.783-784.

rın imzasını taşıyan bir dilekçe/telgraf bir hafta önce merkezi hükümete - İstanbul'a- gönderilmiş, fakat her zaman olduğu gibi Saray dilekçeyi dikkate almamıştı.(5)

Talepleri cevapsız bırakılınca, 21 Ocak'ta, yaklaşık beş yüz kişilik bir topluluk Vilayet Konağı'nın önünde gösteri düzenlemiş, sonra da Telgrafhane'ye doğru yürüyüşe geçerek binayı ele geçirmişti. Saray'a vergilerin kaldırılması taleplerini yineleyen telgraflar çeken kalabalığın sayısı akşama doğru dört bin kişiyi bulmuştu. Bu kitle gösterisinde, hem Müslümanlar hem de Ermeniler birlik içinde hareket ediyorlardı. Halk, sabahın ilk saatlerine kadar Saray'dan taleplerine bir cevap gelmesi için umutsuzca bekledi. Vali Enis Paşa olaylardan öylesine korkmuştu ki, gün boyunca bulunduğu yeri terk edemedi. Ertesi gün iki polis memuru Telgrafhane'ye girmeye çalıştılarsa da, biri yakalanarak esir alındı, diğeri de kaçmayı zor da olsa başardı.(6) Şehrin ileri gelenlerinin de desteği ile halkın Telgrafhane'yi işgali tam on gün sürdü. Bu on gün boyunca, isteklerinin kabul edilmesi için merkezi hükümetle sürekli bağlantı kurmaya çalıştılar. 31 Ocak günü, Müslüman, Ermeni ve Rumiardan oluşan büyük bir kalabalık, tekrar Telgrafhane önünde toplanarak, konan ek vergilerin kaldırılması ve Vali ile Defterdar'ın görevden alınması için yeniden gösterilere başladı. Kalabalığa destek vermek amacıyla, dükkan ve işyerleri de gün boyu kapalı kaldı.(7)

Ayaklanmanın önderlerinden biri, saygınlığıyla Kastamonululann güvenini kazanmış olan Hakim Esad Efendiydi. Esad Efendi ve onun gibi Kastamonu'ya sürülmüş birkaç aydın, hareketl dikkatle planlanmış ve Kastamonu Askeri Kumandanı Ali Rıza Paşa ile önceden görüşerek, hem hareket için onay hem de kendilerine karşı kuvvet kullanılmayacağına dair söz almıştı. Vali Enis Paşa, yeni oluşan bu hareketl öğrenir öğrenmez askeri komutanı ve polis şefini çağırarak, kalabalığı dağıtmalannı, sonra da olayın nedeni ve olayı düzenleyenler hakkında bilgi toplamalannı istedi. Her ikisi de ellerindeki kuvvetlerin zayıflığını ve bir askeri bastırma hareketinin sorumluluğunu üzerlerine alamayacaklannı gerekçe göstererek, Vali'ye itiraz ettiler.(8) Soruna askeri bir çözüm bulamayacağını anlayan Enis Paşa, bu sefer şehrin ileri gelenlerini toplayarak, olaylan bas-

(5) "Kastamonu'da Hareket-i İhtilâlkârane", s.64-66.
(6) "Kastamonu'da Hareket-i İhtilâlkârane", s.65-67.
(7) "Kastamonu'da Hareket-i İhtilâlkârane", s.69; ve Ziya Demircioğlu, "Kastamonu Valileri", 1881-1908, s.87.
(8) Ziya Demircioğlu, "Kastamonu Valileri", 1881-1908, s.87-88.

tırmada nüfuzlarını kullanmalarını söyledi. Bu ileri gelenler arasında Belediye Meclisi üyelerinden Namık Efendi, Şeyh Ataullah Efendi, Şeyh Ziyaeddin Efendi, Said Hemdem Dede, Merdane Efendi ve Kastamonu Müftüsü Mehmed Emin Efendi vardı.(9) Enis Paşanın kalabalıkla konuşmalarını istemesi üzerine durumu normale döndürmeye çalışarak, ayaklanmanın temsilcileriyle görüşmeyi başaran şehrin ileri gelenlerine, halen sürmekte olan gösterilerin yalnızca vergilerin kaldırılması için değil, aynı zamanda Vali ve birtakım yüksek rütbeli memurların görevden alınmaları için yapıldığı söylendi. İsyancılar, kendileriyle görüşmeye gelen heyeti, Vali'nin görevden alınmasına ilişkin Sultan'a gönderdikleri dilekçeye imza atılana kadar rehin aldılar.(10) Telgrafhane'nin işgali, halkın sabahtan akşama kadar Vali'nin görevden alındığına ilişkin emrin gelmesini beklediği bir gün daha sürdü. Sonunda Vali ve Defterdar'ın görevden alınmalarına ilişkin istekleri gerçekleşti: 1 Şubat akşamı, Ali Rıza Paşa Saray tarafından Telgrafhane'ye çağrıldı ve kendisiyle yapılan görüşmeden sonra, Saray Vali Enis Paşanın azline karar verdi.(11) Hükümet, Ali Rıza Paşayı vekaleten Valiliğe atadı. Halk, haberin yayılmasını alkışlarla karşıladı ve gecenin geç saatlerine kadar elde ettiği başarıyı kutladı.(12)

2 Şubat'ta göreve başlamasıyla birlikte Ali Rıza Paşa, hakkında söylenti çıkmış rüşvetçi memurları görevden almaya başladı. Hükümet, Paşa'dan ayaklanmayı çıkaranlar hakkında bilgi toplaması ve soruşturma açmasını istediyse de, Ali Rıza Paşa meselenin üzerine gitmeyi reddederek görevinden istifa etti; çünkü Ali Rıza Paşa Abdülhamid'in mutlakiyetçi rejiminin şiddetle karşısında yer alıyor ve baskıcı yönetime daha fazla alet olmak istemiyordu.(13)

Hükümet çevreleri, Kastamonu'nun vergilerden hoşnut olmayan diğer illere de örnek olacağının farkındaydı. Gerçekten de ülkenin diğer bölgelerinde de benzer olaylar başgöstermeye başlamıştı. Sinop'ta bir-

(9) Ziya Demircioğlu, "Kastamonu Valileri", 1881-1908, s.87; ve "Kastamonu'da Hareket-i İhtilâlkârane", s.68-69.
(10) "Kastamonu'da Hareket-I İhtilâlkârane", s.68-69; ve Ziya Demircioğlu, "Kastamonu Valileri", 1881-1908, s.89.
(11) F.O. 424/210, Sir Nicholas O'Conor'dan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 13 Şubat 1906, Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey, No.8984, s.8 içinde; "Kastamonu'da Hareket-I İhtilâlkârane," s.69; ve Ziya Demircioğlu, Kastamonu Valileri, 1881-1908, s.90.
(12) "Kastamonu'da Hareket-I İhtilâlkârane", s.69; ve Ziya Demircioğlu, "Kastamonu Valileri", 1881-1908, s.90. Aynca bkz. "A. Kérazonde", Pro Armenia, 5 Haziran 1906.
(13) Ziya Demircioğlu, "Kastamonu Valileri", 1881-1908, s.91-93.

kaç bin kişilik bir grup, Kaymakamlık'a yürümüş, Telgrafhane'yi işgal etmiş ve Sinop Kaymakamı'nı İstanbul'a gitmekte olan bir gemiye zorla bindirmişti.(14) Musul'da da Ocak ayı sonuna doğru, yine vergi toplanması yüzünden bir ayaklanma patlak verdi.(15)

Ancak Kastamonu olaylarından sonra en önemli ayaklanma Şubat 1906'da Erzurum'da oldu. Halk zaten 1902'den beri Vali Nazım Paşanın acımasız yönetimi altında eziliyordu. Topladığı vergileri vilayetin gereksinimleri için kullanacağına, toplamın %25'ine yakın bir bölümünü İstanbul'a gönderiyor, karşılığında da mutlakiyetçi rejimden kişisel çıkarlar sağlıyordu.(16) Şahsi Vergi ve Hayvanat-ı Ehliye Rüsûmu'nun açıklanması Erzurum'da da bardağı taşıran son damla oldu. Vergilere en şiddetli tepki, şehrin varlıklı kesimini temsil eden tacirlerden geliyordu. Bunlar "**Büyük baş hayvanlar için de, insanlar için de koyun gibi vergi verelim, ama bu paralar nereye gidiyor**? İşte, askerin ayağında don yok, kışı görünüyor. İşte, asayiş yok. Ticaret durdu. Rahat yok. İşte, bıçak kemiğe dayandı. Evet, vergi verelim, verelim ama, bunun nereye gittiğini hiç sormayalım mı? diyordu.(17)

Örgütlenen Erzurumlular "dededen kalma" bir yönteme başvurdular: Bir "Mazhar-ı Umumi" yapılması fikri ortaya çıktı. Mazhar-ı Umumi iki-üç satırlık bir arzuhalden başka bir şey değildi. Mahalle mahalle bütün şehrin yaşı onsekiz ile yetmiş arasındaki tüm erkekleri, hazırlanan defterleri ayrı ayrı imzalayacaklar ve iki "satırlık" arzuhal ile bu defterleri Vali'ye sunacaklardı. Arzuhalde şu iki madde vardı: "1- Erzurum'dan her ne suretle olursa olsun, bundan sonra İstanbul'a para gönderilmeyecek; bütün mahalli ihtiyaçlara ve ordunun ihtiyaçlarına sarf olunacaktır. 2- Hayvanat-ı Ehliye ve Şahsi Vergi kanunlarından bu hudut mıntıkası istisna edilecektir." Toplanan defterler ve iki maddelik arzuhal, Erzurum esnafından on

(14) F.O. 424/210, Sir Nicholas O'Conor'dan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 13 Şubat 1906, Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey, No.8984, s.8 içinde; "Kastamonu'da Hareket-i İhtilâlkârane", s.68; ve Iurii Ashotovich Petrosian, Sovyet Gözüyle Jön Türkler, s.236.

(15) F.O. 424/210, Sir Nicholas O'Conor'dan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 13 Şubat 1906, *Further Correspondence respecting Asiatic Turkey*, No.8984, s.8 içinde; ve "Les événements d'Erzeroum", Pro Armenia, 20 Kasım 1906, s.997.

(16) Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum Yahut Hemşehrilere Armağan*, s.58. "Taşradaki valiler, mutasamflar, kaymakamlar, defterdarlar, muhasebeciler, mal müdürleri, jandarmalar, hatta orduya mensup müfrezeler, hep para ile meşguldüler" (Münip Yıldırgan, "1904 [sic] Erzurum İsyanı Hatıraları", s.27).

(17) Münip Yıldırgan, "1904 [sic] Erzurum İsyanı Hatıraları", s.28.

üç temsilci aracılığıyla Vali'ye sunuldu ve yeni vergilerle Hicaz Demiryolu için alınan ek verginin kaldırılması istendi.(18) Vali Nazım Paşa, halkın isteklerini dikkate alacağını söylediyse de bunun tam tersini yaptı: 2 Mart'ta İstanbul'a bir telgraf göndererek, birkaç kışkırtıcının yeni vergiler aleyhine halkı ayaklandırdığını, fakat gereken bütün önlemin alındığını bildirdi.(19) Alınan önlemleri bütünüyle desteklediğini vurgulayan Hükümet Nazım Paşaya 12 Mart 1906'da gönderdiği telgrafla her iki verginin de toplanması için gerekenin yapılmasını emretti.(20) İstanbul'dan istekleri doğrultusunda cevap alamayan Erzurum'un belli-başlı celepleri ve İttihad ve Terakki Cemiyetinin yerel üyeleri, "Can Veren" adı altında örgütlenip, merkezi hükümetin yerel temsilcilerine karşı radikal bir hareket başlatma kararı aldılar.(21)

Asker Halktan Yana Çıkıyor
Telgrafhane İşgal Ediliyor
Rüşvetçi Memurlar Görevden Alınıyor

Erzurum'daki vergi ayaklanması başından beri diğer şehirlerdeki ayaklanmalara göre hem daha iyi örgütlenmiş hem de daha geniş bir kitleye yayılmıştı. Halk, Vali'nin görevden alınmasını istemekteydi. Esnaf, halka destek olmak için dükkan kapatma eylemi başlattı. Şehir halkı Saray ile doğrudan iletişim kurabilmek için 13 Mart'ta Telgrafhane'yi işga etti.(22) Vali, Erzurum Müftüsü'nden halkı yatıştırmasını istediyse de, Müftü buna yanaşmayarak, vergilerin zaten İslâm'a da aykırı ve ayaklanmanın meşru olduğunu belirterek, siyasal otoriteyi çiğnedi ve halka katıldı.(23) Olaylar süresince, Erzurum'daki askeri birlikler, üstlerinin ve Vali'nin emirlerine uymadılar ve dolayısıyla, isyanı bastırmak için hiçbir gi-

(18) Münip Yıldırgan, "1904 [sic] Erzurum İsyanı Hatıraları", s.28; Barutçuzade Şevki, "Erzurum Valisi Nazım Paşa'nın Zamanında Olan Vukuat Hatırası", s.268-269; Mehmed Nusret, "Tarihçe-i Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan", s.58.

(19) Mehmed Nusret, "Tarihçe-i Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan", s.58.

(20) Başbakanlık Arşivi, BEO, Erzurum Gelen, 27 Şubat 1321/12 Mart 1906 tarih ve Nr.208456'dan nakleden, Muammer Demirel, "İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri", s.22.

(21) Mehmed Nusret, "Tarihçe-i Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan, s.59. Ayrıca bkz. "Les événements d'Erzeroum", Pro Armenia, 20 Kasım 1906, s.998.

(22) F.O. 424/210, Konsolos Shipley'den Sir Nicholas O'Conor'a, Erzurum, 29 Mart 1906, Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey, No.8984, s.16 içinde.

(23) Mehmed Nusret, Tarihçe-i Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan, s.60; Yusuf Hikmet Bayur, "Türk İnkılabı Tarihi", 1/1, s.338; ve Mechveret, No.182 (1 Aralık 1906), H.Zafer Kars, "Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu," s.27.

rişimde bulunmadılar.(24) 18 Mart dolaylarında yine protesto gösterileri yapıldı ve vergilerin kaldırılması için Saray'a çok sayıda telgraf çekildi.(25)

Nüfusun genelinde en çok rahatsızlık yaratan vergi, "**Şahsi Vergi**"ydi. Bu verginin herkes tarafından reddedilmesinin başlıca nedeni, verginin toplanmasında eşitlik -ve hakkaniyet- prensibinin gözetilmemesiydi. Vergi mükellefleri üç gruba ayrılıp, ödeyecekleri vergi miktarı da dört yüz, iki yüz otuz beş kuruş olarak belirlenmişti. Buna göre, vergi yükünün çoğunun yoksullara düşeceği ve zenginlerin, kendi olanaklarıyla kıyaslandığında, çok düşük oranda vergi ödeyeceği ortadaydı.(26) Bu verginin yarattığı gergin hava şehrin Müslüman nüfusu ile Ermenileri bir araya getirdi. İstanbul'dan hâlâ olumlu bir cevap alınmadığından, Vilayet Konağı önünde büyük bir gösteriyi birlikte örgütlediler. Halk Vilayet Konağı'na giderken, hükümetin duvarlara astırdığı yeni vergiler hakkındaki afişleri de yırtıyordu.(27) 25 Mart'ta Erzurum'da vergilerin kaldırılması ile yakından ilgilenen on beş kadar tüccar ve celep, Kapalıçarşı kuyumcularından Hacı Akif Ağa başkanlığında, Tebriz kapısı yakınlarındaki Tophaneli Hanı'nda bir toplantı yaptı. Toplantıda, halkın yoksul durumunun gözönüne alınarak Şahsi Vergi ve Hayvanat-ı Ehliye Rüsûmu'ndan affedilmesini Hükümetten isteyen bir telgrafın çekilmesi kabul edildi. Saray'ı hayli endişelendiren bu telgraf sonucu Vali'ye olayın bastırılması için emir verildi.(28) 28 Mart'ta Vali'nin görevden alınması isteği yinelendi ve Erzurum'un tüm dükkanları kepenk indirdi; ne esnaf, ne tüccar, ne de iş sahipleri dükkanlarını, tezgahlarını açmadı. Okulların da kapıları kilitli kaldı. Memurlar bile görevleri başına gitmediler. Protesto gösterilerinin sürdüğü on gün boyunca şehrin kontrolü bütünüyle halkın eline geçti ve dev-

(24) Mehmed Nusret, "Tarîçe-i Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan", s.60.
(25) F.O. 424/210, Konsolos Shipley'den Sir Nicholas O'Conor'a, Erzurum, 3 Nisan 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey", No.8984, s.19 içinde; ve F.O. 424/210, Konsolos Shipley'den Sir Nicholas O'Conor'a, Erzurum, 12 Nisan 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey", No.8984, s.34 içinde.
(26) F.O. 424/210, Konsolos Shipley'den Sir Nicholas O'Conor'a, Erzurum, 20 Mart 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey", No. 8987, s.17 içinde.
(27) F.O. 424/210, Konsolos Shipley'den Sir Nicholas O'Conor'a, Erzurum, 20 Mart 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey", No.8984, s.17 içinde. 20 Mart 1906 tarihinde İstanbul'dan gelen telgrafta hâlâ vergilerin toplanması için Vali'ye emir verilmekteydi. (Başbakanlık Arşivi, İrade-i Hususi, 24 Muharrem 1324/20 Mart 1906 ve Nr.103, Başbakanlık Arşivi, BEO, Erzurum Giden, Nr.209018'den nakleden Muammer Demirel, "İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri", s.25).
(28) Mehmed Nusret, "Tarihçe-i Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan", s.59-60.

let otoritesi fiili olarak ortadan kalktı.(29) Vali Nazım Paşanın özel telgraf hattı kesilerek İstanbul ile görüşmesi engellendi. Vali'nin bu tutumu kamuoyuna yansıyınca Nazım Paşa göz hapsine alındı ve bulunduğu yerden ayrılmasına izin verilmedi.(30) Verginin kaldırılmasına ilişkin sayısız dilekçenin, şehrin nüfusunu temsil eden tüm gruplar ve sözü geçen tüccarlarca imzalanmış olması ve İstanbul'a gönderilen telgrafların hiç de azımsanmayacak maliyetinin hemen bu tüccarlarca karşılanmış olması, merkezi hükümetin durumun ciddiyetini kavramasını sağladı.(31)

İstanbul'da durumun vahameti üzerine yapılan Heyet-i Vükela özel toplantısında, ayaklanmalara karşı sert önlemler alınması kararına varıldı. Hükümet, Erzincan'daki Dördüncü Ordu Kumandanı Müşir Çerkes Mehmed Zeki Paşaya becerikli ve güvenilir bir komutanın emri altında Erzurum'a birlik göndermesini, gerekirse kuvvet kullanılarak ayaklanmanın bastırılmasını ve elebaşılarının tutuklanmasını emretti.(32)

Ancak, mutlakiyetçi hükümetin gözönünde bulundurmadığı, askeri birliklerde kısmen subayların, fakat büyük çoğunlukla erlerin, rejimden duyduğu hoşnutsuzluktu.(33) Mehmed Zeki Paşa durumu değerlendirerek Erzurum'a gitmeyi reddetti.(34) Çaresiz kalan Hükümet, halkı yatıştırmak için Nazım Paşayı görevden alarak Diyarbakır Valiliği'ne, Diyarbakır Valisi Mehmed Ata Beyi de Erzurum Valiliği'ne atadı.(35) Hükümet'in

(29) F.O. 424/210, Konsolos Shipley'den Sir Nicholas O'Conor'a, Erzurum, 3 Nisan 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey", No.8984, s.34-35 içinde; Münip Yıldırgan, "1904 [sic] Erzurum İsyanı Hatıraları", s.29; ve Barutçuzade Şevki, "Erzurum Valisi Nazım Paşa'nın Zamanında Olan Vukuat Hatırası", s.270.

30) Münip Yıldırgan, "1904 [sic] Erzurum İsyanı Hatıraları", s.30; ve Mehmed Nusret, "Tarihçe-i Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan", s.61. Ayrıca bkz. No.198, Konsolos Milo A.Jewitt'ten Dışişleri Bakan Yardımcısı'na, Sivas, 13 Nisan 1906, T-681. Despatches from United States Consuls in Sivas, 1886-1906. Mikrofilm 2, cilt 2 (16 Mart 1895-7 Ağustos 1906) içinde.

(31) F.O. 424/210, Konsolos Shipley'den Sir Nicholas O'Conor'a, Erzurum, 12 Nisan 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey", No.8984, s.35 içinde.

(32) F.O. 424/210, Sir Nicholas O'Conor'dan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 9 Nisan 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey", No.8984, s.23-24 içinde; ve "A Kérazonde", Pro Armenia, 5 Haziran 1906, s.910. Aynca bkz., Mehmed Nusret, "Tarihçe-i Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan", s.61.

(33) F.O. 424/210, Konsolos Shipley'den Sir Nicholas O'Conor'a, Erzurum, 15 Haziran 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey", No.8984, s.61-62 içinde.

(34) Mehmed Nusret, "Tarihçe-i Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan", s.61.

(35) F.O. 424/210, Sir Nicholas O'Conor'dan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 9 Nisan 1906, "Further Corespondence Respecting Asiatic Turkey", No.8984, s.24 içinde.

bundan başka çaresi yoktu: Erzurum halkı isyan hareketine ılımlı bakan askerlere o kadar güveniyordu ki askerlerin kendilerine hiçbir surette ateş açmayacaklarına inanmıştı.(36)

Rahatsızlık derecesi, halkın hükümet politikalarını eleştirmeyi sürdürmesi ile gittikçe artıyordu. Şikayetler, bazı memurların yüksek maaşlarından, halkın parasının çar-çur edilmesine ve genelde yerleşik düzenin temelden eleştirisine kadar varan bir çeşitlilik gösteriyordu. 1905'te Rusya'da meydana gelen olaylara göndermeler yapılırken, Makedonya'da Batılı devletlerce kurulan ekonomik denetimin, Erzurum'da da kurulması yönünde istekler de ifade zemini buluyordu.(37)

Daha özel olarak, Erzurumluların bu günlerde imzaladığı bir dilekçede, halkın çeşitli vergilerden muaf tutulması isteğinin yanısıra, Ermenilerden alınan **Bedel-i Askeriye Vergisi'nin azaltılması, Hamidiye Kürd birliklerinin lağvedilmesi, Hükümet tarafından müteahhitlere ve askerlere maaş yerine verilen senet ve kuponların ödenmesi ve son olarak, yerel memurların hareketlerinin ve Vilayet Bütçesi'nin sıkı denetim altına alınması istenliyordu.**(38)

Mehmed Ata Bey gelinceye kadar Valilik görevini Nazım Paşadan devralan Dördüncü Ordu Topçu Müfettişi Ferik Şevket Paşanın, vergilerin "şimdilik" kaldırıldığını ilan etmesine rağmen olaylar devam etti.(39)

İstanbul Hükümetinin bütün bu eleştirilere yanıtı, huzursuzluğun nedenlerini incelemek üzere Erzurum'a Şura-yı Devlet üyelerinden Mustafa Bey ve eski Muş Mutasarrıfı Hüsnü Beyden oluşan bir heyet yollamak oldu. Heyetin en önemli görevi **Şahsi Vergi**'yi ödemeyi reddeden halkı yatıştırmaktı. Ancak olayları yerinde incelemek üzere İstanbul'dan gelen heyete Bayburt'tan Erzurum'a kadar geçtikleri her köy ve kasabadan Hayvanat-ı Ehliye Rüsumu ve Şahsi Vergi'nin kaldırılması yolunda verilen dilekçelerden anlaşılıyordu ki, bu olay öyle kolayca yatıştırılacak gibi de-

(36) F.O. 424/210, Konsolos Shipley'den Sir Nicholas O'Conor'a, Erzurum, 12 Nisan 1906, "Further Correspondence Respecting Aslatic Turkey", No.8984, s.35 içinde; ve Mehmed Nusret, Tarihçe-i Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan, s.60.
(37) F.O. 424/210, Konsolos Shipley'den Sir Nicholas O'Conor'a, Erzurum, 12 Nisan 1906, Further Correspondence Respecting Aslatic Turkey, No.8984, s.35 içinde.
(38) A.M. Valuyskiy, "Jön Türk Hareketi Öncesinde -Moskova Arşivi Belgelerine Göre- Doğu Anadolu'da Ayaklanmalar", s.138.
(39) Muammer Demirel, "İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri, s.27; ve Barutçuzade Şevki, "Erzurum Valisi Nazım Paşa'nın Zamanında Olan Vukuat Hatırası", s.271.

ğildi ve heyetin İstanbul'a gönderdiği rapora göre, kesinlikle tek bir merkezden yönetiliyordu.(40)

Daha önce Diyarbakır Valisi olan Mehmed Ata Bey, 3 Mayıs'ta Erzurum'a geldi.(41) Vali görevine, vilayet memurlarının ve askerlerin maaşlarını ödeyerek ve rüşvet yiyen memurları görevden alarak başladı. Daha sonra halkın ödemeyi reddettiği vergileri toplama emrini verdi.(42)

Nisan ayı başında ayaklanma Erzurum'a yakın Bayburt, Narman ve Hasankale'ye de yayıldıysa da, Erzurumu'daki dükkan kapama eylemleri yalnızca Hasankale'de görüldü.(43) Daha sonra vergi ayaklanmaları Trabzon, Sivas, Giresun, Kayseri ve Anadolu'nun diğer ticaret merkezlerine de yayıldı.(44) Şahsi Vergi ve Hayvanat-ı Ehliye Rüsûmu İmparatorluğun Makedonyalı tebası için de büyük yükler getiriyordu. Nitekim, Nisan ayında Kastamonu, Musul, Erzurum, Sivas ve diğer yerleşim yerlerinde yaşananlara benzer ayaklanmalar, Makedonya'da da başgöstermeye başladı. Haziran ayında yine Anadolu'da -Zeytun'da- yeni vergilerin yanısıra eski vergilerin toplanmak istenmesi nedeniyle büyük bir huzursuzluk yaşandı.(45)

Trabzon'da da yeni vergiler nedeniyle, ancak askeri destek ile bastı-

(40) "Nouvelles d'Orient", Pro Armenia, 20 Mayıs 1906, s.908; Mehmed Nusret, "Tarihçe-i Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan", s.62; ve Başbakanlık Arşivi, BEO, Erzurum Gideri, Nr.208456'dan nakleden Muammer Demirel, "İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri", s.28.

(41) "Lettre à Erzeroum, "The Levant Herald and Eastern Express", 17 Mayıs 1906, s.2; "A Erzeroum", Pro Armenia, 5 Ağustos 1906, s.942; H.Zafer Kars,"Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu", s.29; ve Barutçuzade Şevki, "Erzurum Valisi Nazım Paşanın Zamanında Olan Vukuat Hatırası", s.271. 9 Ocak 1906'da Diyarbakır Valisi atanmadan önce, Mehmed Ata Bey -Nurullah Ataç'ın babası- Mekteb-i Sultani'de-Galatasaray Lisesi- Edebiyat Öğretmenliği yapmış ve daha sonra Maliye Nezareti'nde Mektupçu olarak çalışmıştı. 1882 yılına kadar Dar-ül-Fünun'da Türk Edebiyatı Tarihi Müderrisliğinde bulunmuş, sonra da Mekteb-i Mülkiye'ye geçerek burada Fransızca okutmanlığı yapmıştı.

(42) Mehmed Nusret, "Tarihçe-i Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan", s.62; ve "Les événements d'Erzeroum", Pro Armenia, 20 Kasım 1906, s.997.

(43) F.O. 424/210, Konsolos Shipley'den Sir Nicholas O'Conor'a, Erzurum, 12 Nisan 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey", No.8984, s.36 içinde.

(44) Terakki, Nr.10'dan nakleden, Tarık Zafer Tuna'ya, "Türkiye'de Siyasi Partiler", 1859-1952, s.142n; H.Zafer Kars, "Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu", s.21; ve "A Kérazonde", Pro Armenia, 5 Haziran 1906, s.910. Aynca bkz. Mehmed Reşid, "Erzurum İsyanı bir Meşrutiyet İnkılabı Olabilirdi", Hürriyet, 29 Kasım 1950'den nakleden, Tarık Zafer Tuna'ya "Türkiye'de Siyasi Partiler", 1859-1952, s.142n.

(45) "Limpôt sur le betail", Pro Armenia, 5 Mayıs 1906, s.894; ve "Les impôts arriérés", Pro Armenia, 20 Haziran 1906, s.917.

rılabilen ciddi bir halk ayaklanması patlak verdi. Birlikler ayaklanmayı bastırabildilerse de, vergilerin toplanmasını sağlayamadılar. Halk tarafından yapılan gösteriler sonucu, Vali Reşad Bey şehri terk etmek zorunda bırakıldı.(46) Bütün bu baskılara dayanamayan Hükümet, 1903'ten beri Trabzon Valiliği yapmakta olan Reşad Beyi yetersizlik nedeniyle görevden almak ve yerine vekaleten Hacı Arif Paşayı atamak zorunda kaldı.(47)

Haziran sonunda Bitlis'te patlak veren ayaklanmadaysa, bir polis komiseri ölmüş ve Vali de yaralanmıştı. Daha önceki olaylarda olduğu gibi halk postahaneyi ele geçirmiş ve Vali'nin görevden alınması için İstanbul'a telgraflar çekmişti. Halk Hükümetin şiddet kullanma tehdidine, şiddetle karşılık verince, çaresiz kalan Hükümet, Vali'yi görevden aldı.(48)

Temmuz ortalarında yeni vergiyi protesto eden halk, Samsun'da da ayaklandı. Samsun'da halktan kimselerin ölümünü de kapsayan ciddi olayların meydana gelmediği tek bir gün yoktu. Olayları gizli tutmak için yerel yönetim, halkı -özellikle de Ermenileri- Telgrafhane'den uzak tutuyordu.(49)

Vergi ayaklanmalarının boyutu mutlakiyetçi rejimi halkı memnun edecek bir takım önlemler almaya zorladı. Hükümet Mayıs ayında Van, Bitlis ve Trabzon valilerine birer talimatname yollayarak Valilerin teftiş gezilerine çıkarak halktaki hoşnutsuzluğun nedenlerini tesbit etmelerini istedi. Hükümet valilerden ayrıca halka adilâne davranmayan ve görevini suistimal eden tüm memurları da görevden almaları konusunda uyardı. Bu direktiflerin bir sonucu olarak Hınıs Kaymakamı yetersizlik nedeniyle görevinden alındı. Bitlis Valisi Ferid Bey ise Eylül ayı başında bir teftiş turuna çıkarak sorunları yerinde tesbit etmeye çalıştı.(50)

---

(46) Iurii Ashotovich Petrosian, "Sovyet Gözüyle Jön Türkler", s.234-238; H.Zafer Kars, "Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu", s.21; "A Trébizonde", Pro Armenia, 5 Haziran 1906, s.910; ve "Le mouvement turc", Pro Armenia, 5 Kasım 1906.
(47) Mahmud Goloğlu, "Trabzon Tarihi: Fetihten Kurtuluşa Kadar", s.232-234; ve F.O. 424/210, Sir Nicholas O'Conor'dan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 29 Mayıs 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatic Türkey, No.8984, s.38 içinde. Saray'la İlişkileri iyi olan Reşad Bey bir süre sonra terfi ederek bu sefer Edime'ye Vali olarak atandı ("News Items: Court and Diplomatic", Levant Herald and Eastern Express, Weekly Commercial Budget, 27/9 (2 Mart 1907), s.115).
(48) Fransız Dışişleri Bakanlığı belgelerinden aktaran, Ömer Sami Çoşar, "Çakırcalı Mehmet Efe:7", Milliyet, 2 Haziran 1973, s.5.
(49) "Les impôts à Samsoun", Pro Armenia, 20 Kasım 1906. s.997.
(50) F.O. 424/210, Sir Nicholas O'Conor'dan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 29 Mayıs 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey", No.8984, s.38 içinde; ve "A Bitlis", Pro Armenia, 20 Aralık 1906, s.1013.

Bu arada, sorunların kaynağı olan yeni vergilerin toplanmasına ilişkin hiçbir girişimde bulunulmuyordu. Elde etmiş olduğu başarıdan cesaret alan Erzurum halkı, rejime getirdikleri eleştiri dozunu daha da artırarak, yönetimin yerel gereksinimler dışında herhangi bir vergilendirmeye gitme hakkı olup olmadığını sorgulamaya başladı. Halkın temsil hakkı olmaksızın vergilendirmesi karşısında özellikle şehir ileri gelenlerinin yüksek sesle muhalefet yapmaya başlamış olması, devlet otoritesine karşı saygının ne kadar azalmış olduğunun açık bir kanıtıydı.(51)

Yeni vergilerin halkta yarattığı huzursuzluk ve hoşnutsuzluk Ankara'da da sivil itaatsizlik ve ayaklanma hareketlerine neden oldu. Burada da Telgrafhane ele geçirilerek, vergilerin kaldırılması ve Vali'nin görevden alınması için Saray'a telgraflar çekildi. Hükümet diğer vilayetlerde olduğu gibi, burada da halkın isteğine boyun eğdi ve Ankara Valisi'ni görevden aldı.(52)

Yeni vergiler yüzünden Ekim başlarında Trabzon'da ciddi olaylar patlak verdi. Yeni konulan vergileri ödemeyi reddeden halkın ayaklanması ancak askeri birliklerin müdahalesiyle kontrol altına alınabildi. Vali, ayaklanmanın daha ileri boyutlara ulaşabileceği endişesiyle bu vergilerin toplanmasını ertelemek zorunda kaldı.(53)

Erzurum'daki huzursuzluk 1906 sonbaharında yeniden alevlendi. 21 Eklm'de şehrin Müslüman ve Hıristiyan halkı, artık daha fazla vergi ödemeye halleri kalmadığını söyleyerek, yeni vergilerin kaldırılması isteğiyle, birlikte hareket ettiler. Müftü halkın huzursuzluğunu Erzurum Valisi Mehmed Ata Beye ilettiyse de, Vali halkın isteklerine kulak asmadı ve vergilerin kaldırılmasının mümkün olmadığını, kendisinin de vergileri toplamaya kararlı olduğunu söyledi. İsteklerinin reddedilişi üzerine halk, kurulu düzeni hedefleyen şiddetli bir gösteri düzenledi. Yerel polis örgütü ve Jandarma, halkın üzerine ateş açarak birçok kişinin ölümüne neden oldu. Bu şiddet hareketiyle iyiden iyiye dehşete kapılan halk, şiddete şiddetle karşılık vererek pek çok jandarma ve polisin yanı sıra, Jandarma Kumandanını da öldürdü.(54)

---

(51) F.O. 424/210, Konsolos Shipley'den Sir Nicholas O'Conor'a, Erzurum, 15 Haziran 1906, "Further Correspondence Respecting Aslatic Turkey", No.8984, s.61.
(52) Mecheveret, No.178 (1 Ağustos 1906), s.8'den nakleden, H.Zafer Kars, "Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu", s.19.
(53) "Le mouvement turc", Pro Armenia, 5 Kasım 1906, s.991.
(54) "Les événements d'Erzeroum", Pro Armenia, 20 Kasım 1906, s.997-998.

Polis ve Jandarmanın Açtığı Ateşle Birçok İnsanın Ölmesi ve Tutuklanması Kanlı Olayları Başlatıyor Ayaklanan Halk Jandarma Komutanını Öldürüyor Vali, Konağından Kaçarak Bir Eve Sığınıyor

Mehmed Ata Bey, Mart'ta meydana gelen olayların sorumlularının bulunması için, İstinaf Mahkemesi Reisi Tahir Efendi ile Serkomiser Sabri Efendiden oluşan bir araştırma komisyonu kurmuştu. Komisyon, topladığı bilgileri Eylül ayında Vali'ye sundu. Vali de kendisine sunulan listeyi İstanbul'a göndererek emir beklemeye başladı. Hareketin önde gelen liderleri olarak yirmi iki kişinin ismi verilmişti. Bu yirmi iki kişilik listede Erzurum Müftüsü Hacı Lütfuilah Efendi, önde gelen tüccar ve avukatlar ve İttihad ve Terakki Cemiyeti ile bağlantısı bulunan, yasadışı "Can Veren" devrimci örgütünün lideri Durak Beyin de isimleri bulunuyordu.(55)

22 Ekimde İstanbul'dan gelen cevapta, Hükümet, Vali Mehmed Ata Beye, Müftü ve Mart olaylarında rolü olan çok sayıda Müslümanın hemen tutuklanarak sürgüne gönderilmesi emrini verdi.(56) Aynı gece, tutuklananların sayısı altmışı buldu.(57) Müftü ve diğerleri -Tahsin Bey, Kirlizade Yusuf Efendi ve Hoca Şevket Efendi- tutuklanmalarından hemen sonra Dördüncü Ordu merkezi olan Erzincan'a doğru yola çıkarıldı.(58) Erzurum'un önemli isimlerinden ve isyanın önderlerinden Hacı Akif Ağa, kendisini tutuklamaya gelen jandarmalara karşı ciddi bir direniş gösterince olaylar şehre yayıldı ve halk, tutukluların salıverilmeleri için hemen örgütlendi.(59) Tutuklanmaların yapıldığı gecenin sabahı, öfkeli Müslüman-

(55) Başbakanlık Arşivi, İrade Dahiliye, 25 Şaban 1324 (14 Ekim 1906).
(56) F.O. 424/210, G.Barclay'den Sir Edward Grey'e, Beyoğlu, 25 Ekim 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey", No.8984, s.135 içinde; Muammer Demirel, "İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri", s.33; Mehmed Nusret, Tarihçe-I Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan", s.64; Barutçuzade Şevki, "Erzurum Valisi Nazım Paşanın Zamanında Olan Vukuat Hatırası", b,272; ve "Le Mouvement Turc à Erzeroum", Pro Armenia, 5 Şubat 1908, b,1231.
(57) "Les événements d'Erzeroum", Pro Armenia, 5 Aralık 1906, s.1005; ve "Les événements d'Erzeroum", Pro Armenia, 20 Aralık 1906, s.1013.
(58) F.O. 424/210, G.Barclay'den Sir Edward Grey'e, Beyoğlu, 25 Ekim 1906, Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey", No.8984, s.135 içinde; Mahmud Nedim Ulusalkul, "İstibdad Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi", Erzurum İhtilali, s.21; Münip Yıldırgan, "1904 [sic] Erzurum İsyanı Hatıraları", s.32; ve Mehmed Nusret, "Tarihçe-I Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan", s.65.
(59) Mehmed Nusret, "Tarihçe-I Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan", s.65-66.

lardan oluşan büyük bir kalabalık, Pastırmacı Hanı'nın önünde topladıktan sonra Vilayet Konağı'nı kuşatarak sürgüne gönderilenlerin Erzurum'a geri getirilmelerini istedi.(60) Vali, Hükümet Konağı'ndan kaçarak başka bir eve sığınmak zorunda kaldı, fakat yakalanarak İbrahim Paşa Camii'ne hapsedildi.(61) Aynı gün, ilerleyen saatlarde, çığrından çıkmış topluluk, Gürcü Kapısı Karakolu'na sığınmış olmalarına rağmen, Serkomiser Tevfik Bey, oğlu İkinci Komiser Tahir Efendi ve Polis Abdülgani'yi Karakol'dan çıkarıp, çarşı ortasında önce döve döve öldürdü, sonra da cesetlerin ayaklarına ip takarak sokaklarda sürüttü. Her iki olayda da jandarma, galeyana gelmiş halka müdahale etmedi.(62)

Daha sonra, Jandarma Komutanını aramaya giden topluluk, komutanın ve polis komiserinin evine zarar verdi ve bir başka polis memurunu öldürdü. Tüm bunlar olurken, siviilere ve sivillerin mallarına zarar verilmemesine özellikle dikkat edildi.(63)

Elli kişiden oluşan silahlı bir grup Erzurumlu, sürgüne gönderilen önderlerini bulmak için şehirden ayrıldı. Hapisteki Vali, ölüm tehdidiyle sürgündekilerin geri dönmeleri için yeni bir emir vermeye zorlandı. Erzurum

---

(60) F.O. 424/210. G.Barclay'den Sir Edward Grey'e, Beyoğlu, 25 Ekim 1906, "Further Correspondence Respecting Aslatlc Turkey", No.8984, s.135 Içinde; ve "Les événements d'Erzeroum,", Pro Armenla, 5 Aralık 1906, s.1005.

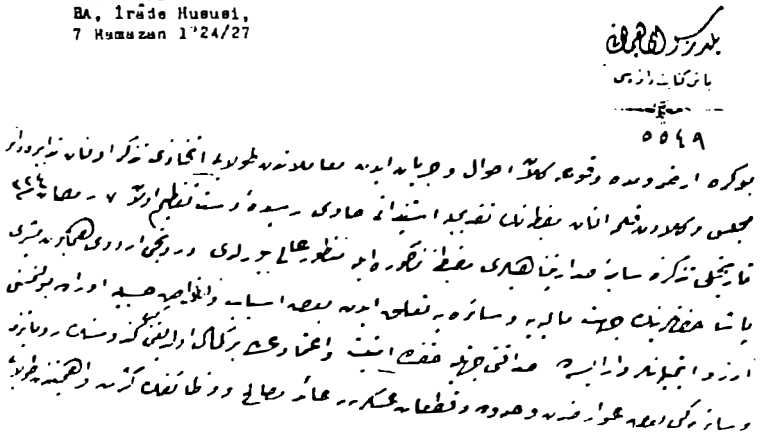
(61) F.O. 424/210. G.Barclay'den Slr Edward Grey'e, Beyoğlu, 25 Ekim 1906, "Further Correspondence Respecting Aslatic Turkey", No.8984, s.135 Içlnde; F.O.424/210, Konsolos Shipley'den G.Barclay'e, Erzurum, 27 Ekim 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatlc Turkey", No.8984, s.173 Içlnde; Münlp Yıldırgan, "1904 [sic] Erzurum İsyanı Hatıraları3, s.33; Mehmed Nusret, "Tarlhçe-I Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan", s.66;s Barutçuzade Şevki, "Erzurum Valisi Nazım Paşa'nın Zamanında Olan Vukuat Hatırası", s.272; M.Sabri, "Anadolu Kıyamları", s.71; ve "Les événements d'Erzeroum", Pro Armenia, 5 Aralık 1906, s.1005.

(62) F.O. 424/210, G.Barclay'den Slr Edward Grey'e, Beyoğlu, 25 Ekim 1906, "Further Correspondence Respecting Aslatlc Turkey", No.8984, s.135 Içinde; Başbakanlık Arşivi, İrade Maliye, 29 Şevval 1325 [5 Aralık 1907], Nr.31'den nakleden, Muammer Demirel, "İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri", s.34; Mahmud Nedim Ulusalkul, "İstibdad Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketl: Erzurum İhtilali", s.22; Münip Yıldırgan, "1904 [sic] Erzurum İsyanı Hatıraları" s.33; Barutçuzade Şevki, "Erzurum Valisi Nazım Paşanın Zamanında Olan Vukuat Hatırası", s.273; A.M.Valuyskiy, "Jön Türk Hareketi Öncesinde -Moskova Arşivi Belgelerine Göre- Doğu Anadolu'da Ayaklanmalar", s.140; Mehmed Nusret, "Tarihçe-i Erzurum Yahut Hemşehrilere Armağan", s.66; ve "Bahaeddin Şaklr Beyin Bıraktığı Vesikalara Göre İttihad ve Terakki:152", Milliyet, 27 Eylül 1934, s.2.

(63) F.O. 424/210, G.Barclay'den Slr Edward Grey'e, Beyoğlu, 25 Ekim 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatlc Turkey", No.8984, s.135 içinde; M.Sabri, "Anadolu Kıyamları", s.71; ve Münlp Yıldırgan, "1904 [sic] Erzurum İsyanı Hatıraları".

Müftüsü ile onunla birlikte tutuklananlar o gün Erzurum'a geri getirildi ve gece yarısı şehre girişlerinde büyük bir merasimle karşılandı.(64) Ertesi gün Müftü'nün emriyle dükkanlar açıldı ve Vali'nin, konağına dönmesine izin verildi. Sivil otorite tam anlamıyla çökmüş, hükümet binaları, halka sempati duydukları gözlenen askerler tarafından gün boyunca koruma altına alınmıştı.(65) Ertesi gün hayat yine eskisi gibi sürmeye devam etti: "Gene dükkanlar açıldı; gene alışveriş başladı; memurlar vazifelerinin başlarına gittiler; alaylar, taburlar aynı saatte talime çıktılar; mahpushane nöbetçileri gene yerlerinde beklediler; ezanlar gene tam zamanında okundu; çanlar gene tam saatlerini çaldı."(66)

BELGE- XIV
BA, İrâde Hususi,
7 Hamazan 1'24/27

Erzurum Valisi Nuri tarafından Yıldız Saray-ı Hümâyun Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen şifreli mesajdan bir bölüm. Bölgenin iklim koşullarından dolayı yörede pek ağır hükümler taşıyan hayvânât-ı ehliyye vergisinin tamamen kaldırılması, sadece şahsi vergilerin ödenmesinde, ulemadan üç kişinin, avamdan da iki kişinin hayvânât-ı ehliyye rüsûmunun şiddete başvurulmadan adaletli bir şekilde uygulanması vb. konulardan bahsetmektedir.

(64) Mahmud Nedim Ulusalkul, "İstibdad Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi Erzurum İhtilali, s.22; Barutçuzade Şevki, "Erzurum Valisi Nazım Paşanın Zamanında Olan Vukuat Hatırası", s.272; Iurii Ashotovivh Petroslan, "Sovyet Gözüyle Jön Türkler", s.236; F.O. 424/210, G.Barclay'den Sir Edward Grey'e, Beyoğlu, 25 Ekim 1906, "Forther Correspondence Respecting Asiatic Turkey", No.8984, s.135 içinde; F.O. 424/210, Konsolos Shipley'den G.Barclay'e, Erzurum, 27 Ekim 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey", No.8984, s.173 içinde; "Les événements d'Erzeroum, "Pro Armenia, 20 Aralık 1906, s.1013; "Bahaeddin Şakir Beyin Bıraktığı Vesikalara Göre İttihad ve Terakki:152", Milliyet, 27 Eylül 1943, s.2; ve Mehmed Nusret, "Tarihçe-I Erzerum Yahut Hemşehrilere Armağan, s.66.

(65) F.O. 424/210, G.Barclay'den Sir Edward Grey'e, Beyoğlu, 25 Ekim 1906, "Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey, No.8984, s.135-136 içinde.

(66) Münip Yıldırgan, "1904 [sic] Erzurum İsyanı Hatıraları", s.33; ve Barutçuzade Şevki, "Erzurum Valisi Nazım Paşanın Zamanında Olan Vukuat Hatırası", s.274.

Erzurum Vergi İsyanını Hazırlayan Mali, Ekonomik ve Sosyal Sebepler(*)

İsyânın çıktığı devirlerde devlet maliyesinde gelirler giderleri karşılamıyordu. Böylece maliyede açık günden güne büyüyordu. Bunun yanında maliyenin kaynağı olan, halkın da ekonomik durumu iç açıcı bir manzara arzetmiyordu. Tahsin Paşa, hatıratında bunu şöyle dile getirmektedir:"... Maliyemize gelince, o büsbütün berbat bir manzara arzediyordu. Kapitülasyonlar belası yüzünden rekabet-i hariciye, memleketin tüccarında çalışmak ve kazanmak imkanını bırakmamıştı..."(67)

Doğu Anadolu'da halkın durumu daha da fenaydı. Bölge halkı geçim sıkıntısı yüzünden göç ediyordu.(68) Hükümetin maliyeyi düzeltmek için koyduğu hayvanat-ı ehliyye rusûmu(69) ve vergi-i şahsi(70), Erzurum ve çevresi halkı için yeni bir yük getirdi. Bilhassa şehir halkı vergi-i şahsi'den rahatsız olmakla beraber, köy ve nahiye ahalisi ile hayvan tüccarları daha ziyade hayvanat-ı ehliyye vergisinden hoşnutsuzluk duyuyorlardı. Geçimlerini yarı yarıya hayvancılıkla temin eden Erzurum halkına, bu vergi şüphesiz ağır bir yük teşkil etmişti.(71)

Erzurum ve civar halkı, bu altından kalkılması güç vergilerden kurtulmayı arzu ediyordu. Bununda tek yolu hükümete bu yolda müracaat etmekti. İmparatorluğun diğer bölgelerinde 1905 senesi ilk aylarında başlayan dilekçe hareketi, bölgede Şubat 1906 tarihinde Pasinler ahalisinin Vali Nazım Paşaya müracaatıyla başlamış oldu. Mehmed Nusret Efendi'nin bahsettiği bu dilekçede, hayvanat-ı ehliyye ve vergi-i şahsi'nin kaldırılması talep ediliyordu.(72) Bundan bir ay sonra yine aynı vergilerin affı maksadıyla, Erzurum halkı valiye bir arz-ı hal verdi.

(*) Bu bölümle ilgili olarak daha ayrıntılı bilgi için bkz. Muammer Demirel,"İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri" Ankara, 1990.

(67) Tahsin Paşa, "Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları", İstanbul 1931, s.240-241.

(68) BA- YE, kısım nr. 18/evrak nr.553-315/zarf nr. 93/karton nr.36.

(69) Sadece koyundan alınmakta olan ağnam vergisi 10 Cemâziye'l-evvel 1321 (4 Ağustos 1903) tarihinde kaldırılarak yerine tüm ehli hayvanları içine alan hayvanat-ı ehliyye rüsûmu kondu. BA- YM, nr. 11-440.

(70) Sadece köy ahalisinden alınan Temettü vergisi kaldırılarak 10 Cemâziye'l-evvel 1321 (4 Ağustos 1903) tarihinden itibaren şehir ve köy ayırt edilmeksizin gelirlerine göre alınmak üzere vergi-i şahsi konuldu. BA, YM, nr.11-483.

(71) Nedim Ulusalkul, "İstibdat Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi Erzurum İhtilali", Ankara, 1937, s.9.

(72) Mehmed Nusret, a.g.e., s.58.

Bu dilekçede halk meseleyi şöyle ifade ediyor: "... **Vergi-i şahsi, hayvanat-ı ehliyye rüsûm-u cedîdesinin** ahali üzerinde büyük bir bar olduğu kavanin-i mevzu-i devlete inkıyad mecburi ise de teklif istitâata göredir kaide-i hukukiyesine binaen tekalif-i vak'anın afv edilmesi..."(73) Yine bu meyanda bilahare Veli Nazım Paşa zamanında bu vergiler bahane edilerek çıkarılan hadiseleri tahkik için İstanbul'dan Erzurum'a gelen heyet üyeleri Muş Mutasarrıf-ı sabıkı Hüsnü ve Şura-i devlet azasından Mustafa imzası ile Babıâli'ye 13 Nisan 1322 (26 Mayıs 1906) tarihinde çekilen telgrafta, Bayburt'tan Erzurum'a kadar yol üzerinde bulunan köy ve nahiyeler ahalisi tarafından, hayvanat-ı ehliyye ve vergi-i şahsi'nin afvi maksadıyla mute'addid arzuhallerin verildiği bildirilmektedir.(74)

Bu müracaatlar sadece bu bölgede olmamıştı. İmparatorluğun her tarafından muhtelif tarihlerde, bu iki verginin kaldırılmasını talep eden dilekçeler verilmişti. Bunlardan birkaç misal verecek olursak, hayvanat-ı ehliyye rüsûmu'nun kaldırılması talebiyle, 18 Muharrem 1323 (25 Mart 1905)'de İşkodra vilayetinden, 17 Safer 1323 (13 Nisan 1905)'te Basra kazası ve etraf nahiyelerinden, 24 Rebiü'l-âhir 1323 (28 Haziran 1905)'te Trablusgarb kazasından Babıâli'ye telgraflar gelmiştir.(75) Vergi-i şahsi'nin kaldırılması talebiyle 20 Zilkade 1323 (14 Ocak 1906)'de Kastamonu vilayetinden, 24 Recep 1324 (13 Eylül 1906)'de Necid'ten Babıâli'ye telgraflar gelmiştir.(76) Sayısız müracaattan buraya ancak bir kaçını alabildik.

Bütün bunlar göstermektedir ki, bu iki vergi tüm memlekette hükümete karşı bir hoşnutsuzluk meydana getirmiştir. Erzurum'daki vergilerden dolayı, meydana gelen gayri memnun durumu bir ihtilale çevirmek için ellerinden geleni yapmaya çalışan Jön Türkler, çıkardıkları tüm yayınları bölgeye sokmaya çalışıyorlardı. Mehmed Nusret, yayınların Erzurum'a sokulmasını şöyle açıklıyor:

"...Erzurum'da beyne'l-ahâli galeyân-ı efkârın tezayüdünü o vakitler Paris'te ve diğer Avrupa memleketlerinde bulunan Genç Türkler haber alarak meşrutiyetin elde edilmesine münasib bir zaman ve zemin telakki eyleyerek Rusya tarikiyle hududa oradan da Erzurum'a vesayit-i hafiye ile birçok cerâid ve resâil gönderüb halkın efkârini tenvir ediyorlardı..."(77)

(73) Mehmed Nusret, a.g.e., s.58.
(74) BA, BEO, Erzurum Gelen, nr. 214142.
(75) BA, Meclis-i Vükela Mazbatası, nr.111.
(76) BA, Meclis-i Vükela Mazbatası, nr.112.
(77) Mehmed Nusret, a.g.e., s.59.

Maaşları Ödenmeyen Subaylardan Yeni Konulan Vergileri Ödemeleri Talep Ediliyordu

İstanbul'da hükümet aleyhtan faaliyette bulunan subaylar taşraya sürgüne gönderiliyordu. Sultan II.Abdülhamid ve Hükümetine muhalif olan bu zabitan gönderildikleri yerlerde de rahat durmuyor ve yönetim aleyhindeki ifsadâtlarına devam ediyorlardı. Hükümet merkezinden uzak bu hudut şehri Erzurum'da da muhalif subayların sayısı bir hayli fazlaydı. Denetimden uzak bu serhad şehrinde, subaylar fikirlerini aleni olarak halka anlatmaktan çekinmiyorlar; askerlerin maaşlarını zamanında alamaması gayri memnunların sayısını daha da artırıyordu.(78)

Subaylar maaşlarını zamanında alamadığı gibi, yeni konan vergi-i şahsi onlardan da alınacağından halkı bu vergiler aleyhine teşvik ettikleri de aynca düşünülebilir. Bununla beraber hasta askerlerin hastahane masrafı ödenmediği gibi, ölenlerin kefen parası dahi verilmediği oluyordu.(79) Bu masraflar için Vali Nazım Paşa'ya müracaat eden bir memurun "bir mecidi bir neferden hayırlıdır" diye hükümetten kovulduğu oluyordu.(80)

Mahalli Sebepler

Bölgede kış mevsimi senenin üçte ikisine hakimdir. Bunun için gerek hayvan yetiştiriciliği gerekse tarım üretimi olumsuz yönde etkilenerek, halkın da ekonomik vaziyetini zayıflatıyordu. Pek tabii ki merkezden uzak bu gayri memnun bölgede, düzen aleyhine faaliyet göstermek diğer yerlere nazaran daha kolay bir işti.

Erzurum'a komşu olan Rusya ve İran'da anayasa ilan edilmişti. Erzurum'un her iki devletle ticari münasebeti bulunduğundan, buralara gidip gelen Erzurumluların bu meşruti idareden etkilenebileceklerini de göz ardı etmemek lazımdır.(81) Osmanlı İmparatorluğu üzerinde devamlı olarak emelleri olan Rus Hükümeti de isyanlarda kışkırtıcı rol oynamıştı.(82)

Yukarıda da zikretmiş olduğumuz gibi Erzurum'un merkezden uzak

(78) JR. Ernest Edmondson Ramsaur, "Jön Türkler ve 1908 İhtilali", (çev.Nuran Yavuz), İstanbul, 1982, s.15; Mehmed Nusret, a.g.e., s.57.
(79) Türkdoğan, a.g.e., s.27; Mehmed Nusret, a.g.e., s.57.
(80) Mehmed Nusret, a.g.e., s.58.
(81) Tsovikyan, aynı makale, nakleden Kars, a.g.e., s.104.
(82) Mehmed Nusret, a.g.e., s.57.

ve aynı zamanda İmparatorluğun mahrumiyet bölgelerinden biri olması sebebi ile İstanbul'da Hükümet aleyhtarı faaliyet gösteren subay ve memurlar buraya tayin edilmişti. Böylece Erzurum'da muhalifler yoğunlaşmıştı.

Nuri Beyin Valiliği ve Propagandaların Artırılması Asilerin Şehre Hakim Olması

Nuri Bey, hadiseler karşısında lâkayd kalma siyasetini benimsedi. Çünkü kendisinden önceki iki valinin başına gelenleri gördükten sonra, kendi istikbali için daha güvenli olacağına inanmakla beraber, esasen Nuri Beyde hürriyet taraftarıydı.(83) Erzurum'da şehir merkezine hakim olan isyancılar, Vali'nin de bu yumuşak ve lâkayd tavrından istifade ile daha serbest hareket ediyorlardı. İhtilal komitesi, propaganda faaliyetine hız verdi. Erzurum'daki Rus Başkonsolosu Skryabin, hükümetine bu komitenin faaliyetleri ile ilgili olarak şunları bildiriyordu:"Hükümette bulunanların hareketsizliğinden yüreklenen İnkılapçı Müslüman Komitesi geçen Ocak ayı başında halka ve orduya çağrıda bulunarak, onları vatanın ve dinin savunulması İçin ayaklanmaya davet etti. Birkaç hafta sonra aynı komite, bütün Müslümanları mevcut kötü niyetli rejime bir son vermek, Türkiye'de anayasal rejimi kurmak amacıyla; tüm gayretlerini sarfetmeye davet eden daha da cesur bir çağrıda bulundu."(84) Rusya'nın Dış Politika Arşivi'nde saklanan bildirilerden ikisinin tam metnini buraya almayı faydalı bulduk.(85)

Bir Mecidi Bir Neferden Daha Hayırlıdır

"Asker evlatlarımız! Biz sizin ana-babalarınız ve kardeşleriniziz. Biz sizin askerlik görevinde iki seneden, olağanüstü durumlarda üç seneden fazla kalmamanızı, bu sürenin sonunda da yedeğe ayrılarak evinize dönüp ailenizle birlikte yaşamanızı istiyoruz. Kışlalarınızda her şeyin düzenli olmasını, hastahanelerde ilaçsızlıktan, yataksızlıktan ölmemenizi, öldüğünüz zaman da kefenslz gömülmemenizi istiyoruz. İyi yemenizi, içmenizi, giyinmenizi, sınırlarda bir serseri yaşantısı sürmemenizl arzuluyoruz.

(83) Mehmed Nusret, a.g.e., s.67.
(84) A.M.Valuyskly, "1905-1907 Rus Devrimi Sırasında Küçük Asya'da Halk Ayaklanmaları ile İlgili Yeni Arşiv Belgeleri", Krotkle Soobşçenlya İnstituta Vostokovendenle, XXII (1956) s.88-91, nakleden Kars, a.g.e., s.127-128.
(85) Valuyskly, a.g.e., nakleden Kars, a.g.e., s.126-130. Bu bildiriler Zafer Kars'ın çevirisinden aynen alınmıştır.

Her ay maaşınızı düzenli olarak almanızı, kısacası sizin rahatlığınızı ve mutluluğunuzu arzuluyoruz.

Maaş almadığınız için bizim, yani sizin baba, kardeş ve akrabalarınızdan olan bizlerin, size para yollamak amacıyla ineğimizi, öküzümüzü ve toprağımızı satmak zorunda kaldığımızı biliyorsunuz. Sizi askerde beslerken biz, 8-9 yıl için yıkılıyor, iflas ediyoruz. Yedeğe ayrıldığınızda ise size resmi bonolar veriliyor. Ama tükenmemize rağmen resmi memurlar bu bonolan ödemeyi kabul etmiyorlar.

Bizim sizin rahatınızı düşündüğümüz gibi, siz de yeri gelince size 'vur' emri verdiklerinde subaylarınıza ve amirlerinize itaat etmeyinlz. Vatanımız ve şerefimizin kurtulmasını istediğimiz için bize yardımı reddetmeyiniz. Aksi takdirde hakkımızı helal etmeyeceğiz.

Biz, girişimlerimizin Allah'ın emrine karşı olmadığına ve Peygamberimizin buna rıza gösterdiğine dair müftü ve hocalardan fetva aldık!"

Bu bildiri büyük ilgi çeker, çağrı, komitenin ordu içinde nasıl propaganda yaptığını, ordunun hazırlanan isyana, doğrudan katılmasa bile, karşı çıkmasının engellenmek istendlğini göstermektedir.(86)

Müslüman halka dağıtılan bildirl:(87)

"Ey ihvan-ı din!

Bir seneden beri vatanın, milletin istikbalini temin ile istihsal-i muavene çalıştığımızı duydunuz. Bize muavenet için size de defaatle müracaat ettik ise de biraz samimiyetinizi göremedik. İttihad-ı İslâm böyle midir? Eğer bilmiyorsanız müftülere, hocalara sorup öğreninlz. Hareketimiz Allah'ın emrine muvafık ise, siz de bizimle iştirak ediniz. Vatanı düşmanın pek yakın olan taarruzundan kurtarıp, temin-i selamete çalışalım. Bunun için nizamiye taburlarıyla gönderdiğimiz efradın çektiği halini, bizim hükümet memurlarıyla jandarmalardan gördüğümüz hakarete, Yemen'den gelen rediflerin uğradıkları zulme netice vermek üzere, bizimle ittihadınız lazımdır. Sözlerimizi iyi düşününüz! Bu sefer bu su-i idareye bir hinayet verilmesl, ahkâm-ı ilâhiye ve Sünnlye'de bulunan Istişare ile idare-l hükümetin taht-ı temlne alınması için meşrutiyet-l idarenln kabulü ile meclis-l kavmin teşkilinl talep ettik. Tabiidir ki, siz de bizim arzuyu mukaddesimlze iştirak ederseniz bir an evvel husulüne muvaffak oluıuz.

(86) Valuyskly, aynı makale, nakleden Kars, a.g.e., s.129.
(87) Kars, bu bildiriyl Valuyskly'ln makalesindekl Osmanlıca metinden aldığını bildirmektedir. Kars, a.g.e., s.129.

Bizim bu çektiğimiz zulüm ve canii âsiler(?) bile anlayarak merhamet ettiklerinden idare-i hazırayı teftiş ederek, lazım gelen ıslahatın çaresine teşebbüş ile Rum illerindeki gibi ecnebi memurlar bulundurmak istiyorlar. Bu hal şimdilik iyi görünürse de memleketimizin âtisi için pek muzur bir şeydir. Ecnebiler bir kere içimize girerler, işlere müdahale ederlerse elbet kendi memleketlerinin menafii uğrunda çalışacaklardır. Nasıl ki bir vilayete, bir sancağa büyük bir memur gelince hep bir memleketin evladı olduğumuz, hep Osmanlı bulunduğumuz halde yine kendi hemşehrilerini, kendi bildiklerini öteye beriye kayırırsa, bunun gibi Avrupalılar bir kere umurumuza müdahale (ye) başlarsa, artık hep kendi menfaatleri uğrunda uğraşacaklan bedihidir. Binaenaleyh memleketin başına istikbalde gelecek bu fenalığı şimdiden gözeterek men'i çaresine bakmalıyız. Bu da idare-i hazıranın fenalığına bir nihayet vermekle, yani meclis-i mebusan ile olur. Biz de bunu istiyoruz. Bunu okuyup diğer din kardeşlerimize, memleket arkadaşlarımıza bildirmeyen, haindir. Allah yolunu sakladığı için Allah'ın gazabına uğrar. Biz nasıl fisebilullah çalışıyor isek, siz de öyle çalışınız. Cenab-ı Hak ihvan-ı dinin muinl, vatan-ı perveranın zahiridir."

Ocak 1907'de bildirisi ile gerek asker gerek halk arasında propagandaya hız verilmişti. Rus Konsolosu Skryabin, aynı tarihte verdiği raporunda, ihtilalcilerin hükümetin baskısından korkmadıklannı çünkü askerlerin desteğine her zamankinden fazla inandıklarını, ayrıca asilerin yeni gelen Avcı Taburu'nun asker ve subaylanyla da sıkı ilişkiye girdiklerini, onlann yalnız Kürt "Hamidiye" alaylanndan korktuklarını yazıyor.(88) Devamında ise gelebilecek her hangi bir tehlikeye karşı, komite Müslüman erkek ve kadınlara silah dağıtıyor diye bahsediyor.(89) Şubat ayında bu bildirilerin hazırlanıp basılmasında ve dağıtımında büyük payı bulunan Serdarzâde Sıtkı Bey tutuklanır.(90) Vilayet memurlarından olup, vilayet adına gazete çıkaran Sıtkı Beyin tutuklanmasıyla propagandalann hızının kesilmesi hedeflenmekteydi.

İsyanlara Sebep Olan Vergiler Kısmen Kaldırılıyor

Ancak halk bu vergilerin ne şekilde sarfedileceğini bilmeden, hiç vergi ödemek istemiyordu.

(88) A.M.Valuyskiy, "Jön Türk Hareketi Öncesinde Doğu Anadolu'da Ayaklanmalar (Moskova Arşivi Belgelerine Göre)", Turetskiy Sbornik, Moskova 1958, s.48-65, nakleden Kars, a.g.e., s.141.
(89) Valuyskiy, a.g.e., nakleden Kars, a.g.e., s.141.
(90) Valuyskiy, a.g.e., nakleden Kars, a.g.e., s.142.

Hükümet, gerek Nuri Beyin vergiler konusundaki bu tavsiyeleri gerekse halkın tepkileri karşısında geri adım atmak ve işi tatlılıkla halletmek yolunu tercih etti. Zira bu vergiler hakkındaki şikayetler sadece Erzurum'dan gelmemiş, İmparatorluğun her tarafından vaki müracaatlar olmuştu.(91) Hükümet 5 Safer 1325 (20 Mart 1907) tarihinde çıkardığı iki irade ile bu vergilerde halkın lehine değişiklik yaptı.

Buna göre vergi-i şahsi köy halkı ile silah altında bulunanlardan alınmayacak, sanatkar, ticaret erbabı vesair geliri olanlardan onar kuruş, sıralanan işleri seyyar olarak yapanlardan beşer kuruş, memurlardan ise daha önce alınmakta olan maaşlanna göre, üç günlük bir günlüğe indirilerek alınması kararlaştırılıyordu.(92) Hayvanat-ı ehliyye vergisinin ise yine aynı gün çıkan başka bir irâde ile Erzurum'dan şimdilik toplanmaması isteniyordu.(93) Ancak bir gün sonra, 6 Safer 1325 (21 Mart 1907) tarihinde Meclis-i Vükelâ müzakeresinde bunun uygun olmayacağı, çünkü diğer vilayetlere kötü örnek teşkil edeceği düşüncesi ile yavaş yavaş toplanması kararlaştırılıyor ve Padişah da bunu uygun buluyordu.(94)

Bu son düzeltmeler Nuri Bey tarafından Erzurum halkına duyuruldu. Ancak halk hiçbir surette vergi ödemeyi kabul etmezdi. Erzurum'daki Fransız Konsolosu A.Peraldi'nln 23 Mart 1907'de Fransız Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı telgrafında, halkın bu tavizleri reddettiğini, halkın vergi ödemek istemediğini; çünkü verdiği paranın ne şekilde sarfedildiğini bilmek istediğini ve bu konuda asker ve subaylann halkla birlik olduğunu yazmaktadır.(95)

Nihayet Padişah, 25 Mart 1907 (10 Safer 1325) tarihli iradesi ile vergi-i şahsi ve hayvanat-ı ehliyye rüsûmunu tamamen kaldırdığını ilan etti.(96) Nuri Bey, ertesi gün halkı konağının önüne toplayarak, askerlerin, yüksek rütbeli subaylann ve memurların da hazır bulunduğu esnada, vergilerin tüm memlekette kaldırıldığına dair gelen telgrafı okudu.(97) Fransız Konsolosu 26 Mart tarihli telgrafında bildirdiğine göre, zaferinden son derece emin olan halk hiç bir sevinç gösterisinde bulunmadı ve dağıl-

(91) Vergilerin kaldınlmasını isteyen telgraflar için bkz. BA, Meclis-i Vükelâ Mazbatası, nr. 111-112.
(92) BA, İrâde Maliye, 5 Safer 1325, nr.6.
(93) BA, İrâde Hususi, 5 Safer 1325, nr.18.
(94) BA, İrâde Maliye, 7 Safer 1325, nr.6.
(95) Coşar, aynı makale, 2 Haziran 1973.
(96) BA, İrâde Hususi, 10 Safer 1325, nr.34.
(97) Valuyskiy, ayna makale, nakleden Kars, a.g.e., s.144.

dı.(98) Mehmed Nusret Efendi ise bunu tekzib edercesine, vergilerin affının ilanı ile şehirde kurbanlar kesilip ayinler yapıldığını yazmaktadır.(99) Halkın ilk andaki tutum ve davranışı ne olursa olsun, bu vergilerden kurtulmak onlar için muhakkak ki sevince ve memnuniyete vesile olmuştu.

Yukarıda: Erzurum'da 4-5 aydan beri devam eden esnaf ve halkın dükkan kapatma eylemlerini, bunları kışkırtarak halk arasına nifak, fesat sokan ve tahrik edenler hakkında, şiddetli cezai işlem yapılacağına, bunlara önayak olan 10 kadar kişinin Sivas, Diyarbakır ve Halep vilayetlerine sürgün edileceklerine dair, Erzurum Valisi'nin Dahiliye Nezaretine gönderdiği ayrıntılı şifreli telgraf.

(98) Coşar, aynı makale, 2 Haziran 1973.
(99) Mehmed Nusret, a.g.e., s.68.

BELGE- III
BA, İrâde Dahiliye
9 Safer 1324/6

Yukarıda: Şahsî vergileri ile hayvânâtı ehliyye rüsûmunun ödenmemesi konusunda halkın gösterdiği tepkinin yasal olmadığını ve sorumlular hakkında yasal işlem yapılmasını bildiren Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen şifreli mesaj.

Türkiye'nin Mali Tutsaklığı Daha Kırım Savaşı'nda Alınan İlk Dış Borçla Başlamıştır(*)

Türkiye'nin utkusuyla (zaferiyle) biten bu savaşın, onun mali tutsaklığına yol açması, ayrıca siyasal gücüne ve etkinliğine (nüfuzuna) kesin bir darbe vurmuş olması dikkate değer.

Osmanlı Devleti, ilk kez Kırım Savaşı'nda borçlanmıştır. Şurasını da açıkça belirlemek gerekir. Devlet, Avrupa'ya bağımlı duruma gelmekle, kendisini ne tür tehlikelerin beklediğini ölçümlememiş (tahmin etmemiş) değildir. Osmanlı Hükümeti, Avrupa'dan borç para almak istememiştir çoğu kez. Dahası, 1850'de Londra'da imzalanan borç sözleşmesi, zamanın padişahı yönünden hayırlandığında (reddedildiğinde) Türk Hükümeti, borç verenlere anlaşmayı tek yanlı bozduğu için 2.200.000 frank giderim (tazminat) ödemiştir. Ancak, Kırım Savaşı'nın ortaya çıkardığı gerekimler, borçlanmaları kaçınılmaz duruma getirmiştir.

Geçmişi incelediğimizde, Türkiye'nin mali ve siyasal yalıtılmışlığına son vermesinin ve borçlanma sözleşmesini para gereksinimi son dereceye varıncaya kadar geciktirmesi çok daha iyi olurdu. Tarihi incelediğimizde bu sonuca varıyoruz. Durum, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupalılaşma konusunda izlemiş olduğu politikanın ayırıcı niteliğini çok iyi göstermekte. Bu politikanın özelliği şu: Son noktaya değin -borç almamakta - direnmek ve ardından, Avrupa yöntemlerini uygulayabilecek en elverişli fırsatları kaçırmak. Halbuki, mali alanda tam tersi biçimde davranılmış, yani Avrupa mali yöntemleri gelişigüzel uygulanmış, ülkenin borçlara dayanma gücü hiç mi hiç dikkate alınmamış.

Para gerekimi gittikçe büyümekte olduğundan, Avrupa'nın mali saygınlığından yararlanmak isteyen Türkiye, gereksindiği parayı elde etmek için, daha tehlikeli, daha zararlı araçlara baş vurmuş, gelirini kiraya vermiş ve bu yolla Galatalı Rum bankerlere hayli borçlanmış, öte yandan, madeni paraların, değişmez olması gereken ağırlığını azaltmış ve onları, düşük değerli madenlerle kanştırmıştı. Bu tür önlemler (tedbirler) tükendikten sonra, hükümet, kötü bir ün yapmış olan kaime çıkartma işine girişmiştir. Ancak bu yöntem de Avrupa'nın aynı konudaki deneyimi (tecrübesi) ve ülke gerekimleri dikkate alınmaksızın, gelişigüzel uygulanmıştır.

(*) Parvus Efendi, Muammer Sencer"Türkiye'nin Mali Tutsaklığı",1977 kitabında Parvus Efendi'nin yazdığı bölümden naklen, s.29 vd.

Hazine Bonosu İşlevinde Kağıt Para Kaimelerin Çıkarılması

Kaime çıkartma deneyimi, Türkiye'de bütün kağıt paraların dahası banknotların saygınlığını lekelemiş olduğundan, aynı konudaki yeni bir girişim, pek büyük zararlar doğurabilir. Çünkü böylece para dolaşımı bozulmakta ve ihtiyat altın akçesine olanak bırakmamaktadır. Bu bakımdan, kaime sorununu biraz ayrıntılı olarak incelemek gerekir.

Kaime, gerçekte kağıt para demek değildi. İç borçlanmayı temsil ediyordu. Hükümet bu borç için, başlangıçta % 8, sonra % 6 ve daha sonra % 3 faiz ödemiştir. Kaimelerin, kağıt paraya benzeyen yönü az miktarda çıkarılmış olmalarıdır. Kaimelerin, altın parayla değiştirilmeleri zorunlu olmadığı gibi, genellikle değişim işlemini yapacak bankalar da yoktu. Osmanlı İmparatorluğunda, kaime çıkarımını piyasa gerekimlerine uyduracak araçlar, daha doğrusu, Avrupa'da değerli kağıtların dolaşımını belirleyen belli başlı koşullar da bulunmuyordu.

Bu konuda başvurulan yöntem, Hazinenin kaimelerin üstüne değer koyarak halk arasında dağıtılmasından ibaret kalmıştır. Dahası Hükümet yapma kaimelerin ortaya çıkmasına engel olmak için, hiçbir önlem almamış, bu nedenle daha başlangıçta, gerçek kaimelerden ayrılması olanaksız birçok sahte kaime ortada dolaşmaya başlamıştır. Hükümet ise ortaya hadsiz hesapsız yeni kaimeler çıkarmış ve bunu halka duyurmamak için kaimelere sayı koyma yöntemini kaldırmıştır.

Zamanın Maliye Nazınnın kuruma ne gözle baktığını anlamak için şu öyküyü anlatmak yeter:

Sultan Abdülmecid bir kez Dolmabahçe Sarayı'nın kaça mal olduğunu öğrenmek istemiş. Maliye Nazırı yanıt vermiş:
"3.500 kuruşa hünkârım."
Hükümdar şaşırınca da tamamlamış:
"İnşaa için gerekli 70.000.000 franklık kaimenin mürekkep, kağıt ve baskı bedeli efendimiz."

Durum bu merkezdeyken ve kaimenin önemi de böylece takdir edilince, onun piyasa fiyatının çabucak düşmesi kaçınılmazdı. Ancak zamanın hükümetleri bu düşüşe pek az önem veriyorlardı. Yani kaimeler çıkarılıyor, faiz hadleri düşürüldüğünden kaime fiyatlarının düşmesine resmi makamlar bizzat yardımcı oluyordu. Sonunda para piyasasında öylesine

kargaşalık çıkmıştı ki, bu araçla daha ileri gidilemeyeceğini zamanın maliye nazırı bile anlamış ve artık yeni kaime çıkarmak şöyle dursun, eski kaimelerin dolaşımdan kaldırılması çözgelerini (çarelerini) aramaya koyulmuştu. İşte o zaman, kaimelerin kağıt giderinden başka, Hükümet yönünden ödenmesi taahhüt edilmiş başka bir değerinin de bulunduğu anlaşılmıştı.

Hükümet en sonunda Avrupa'dan borç alma yoluna başvurunca, kaime eski önemini yitirmiş, bir bölük kaimenin karşılığı ödenmiştir. Bu arada (kaime çıkartmaya) olağanüstü zamanlarda yine başvurulmuştur. 1876-77 Rus Savaşı buna örnektir. 6.000.000 lira değerindeki Rus Savaşı kaimeleri, Maliye belgelerinden anlaşıldığına göre faizsizdi; fakat hazır bir karşılığa sahipti. Ereğli kömür madeniyle, başka maden ocaklarının geliri, kalmelerin karşılığını ödemeye ayrılmıştı.

Rus Savaşı kaimelerinin piyasa fiyatını güvence altına almak için onların, vergiye karşılık hazine adına kabul edilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak kaimelerin değiştirilmesini sağlayan ihtiyat akçesinin (madeni paranın) eksikliği nedeniyle bu üstlenim (taahhüt) uzun süre yerine getirilememiş ve 1879 yılı vergisi toplanırken, halktan % 80 madeni para (sikke), % 25 kaime istenmiştir. Ayrıca 400 kuruşluk kaimenin altın fiyatı 100 kuruş olarak saptanmıştır. Bu davranış kaime fiyatlarını adeta kağıt fiyatına indirmiştir. Altın fiyatı kaime hesabıyla 1000 kuruşa çıkmış, yani 100 kuruşluk bir kaime ancak 10 kuruşa alınıp verilmiştir.

Kalme aracılığıyla yapılan işlemler halka pek pahalıya gelmiş ve Avrupa'yla ticaretin doğal gelişimine engel olmuştur. Yine de 1876-77 yıllarındaki kaime çıkarımının (ihracının) devlete hayli yararlı olduğunu itiraf etmek gerekir. Çünkü o sıra Avrupa bankaları Türkiye'ye sıkı sıkıya kapalıydı; dolayısıyla para alacak yer yoktu. 1877 yılında İngiltere'ye borç sözleşmesi yapma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. İşte bu koşullar altında, kaime para sağlayıcı belli başlı araç olmuştu.

1876-77 yılı kaimelerinin dolaşımı (tedavül) fiyatları şöyleydi:

Çıkarım tarihi	Toplam itibari değe	İhraç Fiyatı	Genel Değer (çıkış fiyatına göre)
13.8.1876	2.000.000	117	1.700.000
11.11.1876	1.000.000	135	750.000
5.1.1877	7.000.000	150	4.660.000
3.9.1877	6.000.000	185	3.240.000

Hükümet 16.000.000 liralık bu itibari değeri elde edemediyse de bir 10 milyon elde etti. Bu da büyük bir tutardır.

Kaimeler, uluslararası ticaret işlemlerinde kullanılabilecek araçlardan değildir. Ancak, iç borçların ödenmesi için kullanılabilirler. Şurası da unutulmamalı ki o zaman Türkiye savaş durumundaydı. Savaşta başka araçlara başvurulabilirdi pekâlâ. Örneğin halktan, değeri sonra ödenmek üzere çeşitli maddeler alınabilir ve bunun için resmi alındılar (makbuzlar) verilebilirdi.

Eğer Avrupa'nın para dolaşımı deneyimlerinden (tecrübelerinden) çıkardığı sonuçtan ders alınmış, kaime yerine itibar senetleri çıkarılmış, para piyasasının koşulları dikkate alınarak ağır ve ihtiyatlı davranılmış olsaydı, para bu denli sarsılmaz, kaimelerin halkta ve ticaret yaşamında doğurduğu fena sonuçlara meydan verilmezdi.

Devlet Tekeli Kaldırılmalıdır

Sıradan yönetimsel işler için yetenekli memur bulunamadığı bir sırada, ince ticari hesap ve düşünceleri kapsayan ekonomik işlemlere girilmesi son derece güçtür. Bütçesinde henüz denge kuramamış, vergi topladığı sırada başvurulan en aşağılık kötü kullanımları bile önleyememiş bir hükümet için böyle bir girişim olanaksızdır.

Avrupa ülkeleri, Türkiye'de kazanç vergisinin yabancılara uzanması yanında, birtakım tekeller yaratılmasına da razı olmuşlardır. Yaratılmasına razı olunan tekeller, petrol, şeker, ispirto, oyun kağıdı, kibrit ve sigara kağıdına özgüdür. Bu tür izinlerin, hukuk kurallarına ne denli uyduğunu, bir devletin iç politikasına bu denli el uzatmanın, uluslararası hukukla ve Türkiye'nin yabancı ülkelerle yapmış olduğu sözleşmelerle ne denli bağdaştığını tartışacak değiliz.

Gerçekte Türkiye, yabancı ülkelerden izin almaksızın hiçbir iş yapamaz duruma gelmiş olduğundan, tekeller konusunda koparılan izin bile sevindirici bir başarıdır. Çünkü Türkiye bu sayede, mali politikasında bir tür özgürlük kazanacaktır. Şimdi ortaya çıkan belli başlı sorun, devletlerin itiraz hakkının ortadan kaldırılması ve tekelin bağımsızca uygulanmasıdır.

Türkiye, tekel yaratmak zorunda değildir. Osmanlı Hükümeti, devletlerden kopardığı tekel iznine uygun olarak tüketim resmi yöntemini ge-

tirebilir. Tekel yönetiminde devlet, tekel maddesinin hem yapıcısı hem satıcısı oluyor. Bu da ülkede yapım, satım özgürlüğünü kısıtlıyor. Halbuki tüketim maddelerinden sadece vergi almakla yetinilecek olursa, o zaman herkes bu tür maddelerin alım ve satımında bağımsız kalacak ve devlete yaptığı işi için vergi ödeyecektir. Demek ki sorun "tekel mi, tüketim mi?" biçimine dönüşüyor. Yukarıda andığımız anlamda tekelciliğe girişildiğinde, hükümet yönetimsel işlevliğinden ayrılarak, ticaret ve sanayi alanına girmiş olacaktır. Sanayileşmiş Avrupa ülkelerinde bu alana geçme eğilimi çoktan beri vardır kuşkusuz. Bu tür ülkelerde hükümetler, demiryollarının, maden kömürü ocaklarının, fabrikaların, atölyelerin "malikidir". Avrupa ülkeleri bu yola gitmezden önce, uzun bir yönetimsel gelişme ve sanayi dönemi geçirmişlerdir. Tekeller yaratılması sorununda, önemle dikkate alınması gereken bir husustur bu. Batı Avrupa, sanayi gelişiminin son evresine girdiği halde, Türkiye henüz başında yer alıyor. Dolayısıyla, bugün Avrupa'ya yararlı olan Türkiye'ye zararlı olabilir.

Avrupa ülkelerinin yönetimsel ve ekonomik uygulaması, siyasal partilerin yer aldığı bir toplumun çok etkin siyasal yaşamı, eksiksiz bir kamuoyu ve basın bilim adamları, bilimsel dernekler yönünüden denetlenmektedir. Türkiye'de ise bunların tümü ilkel bir durumdadır.

Avrupa ülkelerinde hükümetler sınai işlemlere, sanayi işlevlerine, ancak sanayi geliştikten sonra girişiyorlar. Türkiye'de ise durum bunun tersi. Devlet, tekelciliğiyle, daha yavru durumundaki sanayii boğmak istiyor. Hiç değilse, onu köstekleyecek tehlikeler yaratıyor. Avrupa sanayiinin gelişiminde şu etmenler rol oynamıştır:

1- Sanayi burjuvazisinin doğuşu.

2- Tüketimin artışıyla, sanayi malları pazarlarının gelişmesi, kişisel çıkarlarına sıkı sıkıya bağlı bulunan girişimcinin, kendi alanını büyütme amacıyla olağanüstü bir düşünce ve güç sarf etmesi.

Devlet memurundan, sanayi ve ticaret alanının geliştirilmesi için, kuşkusuz özel bir güç sarf etmesi beklenemez. Devlet, batı Avrupa'da olduğu gibi, gelişmiş ve dünya pazarlarıyla ilişkisini kurmuş büyük sanayiye sahip bulunursa, özel girişim o zaman ikinci plana itilebilir. Devlet memurları, o zaman sanayi işleriyle uğraşabilir. Türkiye'de ise tersine, herşey henüz ilkel aşamadadır ve özel girişimcinin girişim gücüne bağlıdır. Türkiye'de önce girişimciler grubunun ortaya çıkmasına olanak tanımalı, özel girişim teşvik edilmelidir.

Dolayısıyla, sanayi ve ticaret, tekellerle kısıtlanmamalıdır. Birçok yıldan, özellikle meşrutiyet ilan edildiğinden beri, Türkiye'de sanayiin teşvik ve korunması gerekiminden söz edilmektedir. Birçok girişimin teşviki için yasalar çıkarılmaktadır. Devlet, sanayi ve ticaret alanını kendisi alınca teşvik yasalarının anlamı da kalmayacaktır.

Tütün yasağının ülkeye verdiği zararlar az mıdır? Bir zamanlar Türkiye'de tütün yapımcıları ve küçük çapta tütün tüccarları vardı. Bunlar tütünü işleyerek ve satarak az çok kazanmaktaydılar. Şimdiyse, onların yerini, Türkiye'den Avrupa'ya her yıl 200.000 lirayı, kazanç adı altında kaçıran reji almıştır.

Başka sanayi dallarında da devlet tekeli yaratıldığı takdirde bu dalların akıbeti de az çok aynı olacaktır. Sanayiin gelişimi konusunda, ticaretin bağımsızlığı ve özel girişimden daha önemlisi, pazarın genişlemesi, yani ekici miktarının artırılmasıdır.

Avrupa kentlisinin yaşamını, Anadolu köylüsünün yaşamıyla karşılaştırınız. Avrupa sanayiin gelişimiyle, Türkiye'nin geriliğini o zaman anlarsınız. Eğer halk, düzenli kent ve kasabalarda yaşar, sağlıklı ve bakımlı konutlarda oturur, ev ve sokaklarını, havagazı veya elektrikle aydınlatırsa uygarlığın yarattığı eşyadan yararlanır, iyi giyinir, sık sık üst baş değiştirir, gazete okur, uygar eğlence araçlarını gereksinirse, sanayi ve ticaret mamullerine daha çok ilgi gösterir, sanayi malları pazarı gelişir; yok eğer halk, kulübelerde yaşar, hasırda oturur, çok basit giyinir, masasız, sandalyesiz, çatalsız, bıçaksız yemek yerse, sanayie yer kalmaz.

Geniş pazarlar olmadıkça, yani çok sayıda alıcı bulunmadıkça, güçlü yerli sanayi kurulamaz. Modern fabrikalar geniş pazarlara dayanmakta ve çok sayıda alıcılara umut bağlamaktadır. Dolayısıyla bir ülkede, tüketici sayısının artışıyla fabrika sayısı da artar.

Daha önce de söylemiş olduğum gibi, devlet tekeli, tekel fiyatlarını artırmak eğilimindedir. Bu artırma eğilimi, rekabet yokluğu nedeniyle daha çok kazanmak belkilik (ihtimal) ve umudu yanında, genellikle hükümet mekanizmasının ıslahı çalışmasından ileri gelmektedir. Öte yandan hükümet mekanizmasının yabancı sermayeyle çalışmakta ve bu uğurda yüksek faizler ödemekte bulunduğu da gözden uzak tutulmalıdır.

Söz konusu nokta, özellikle Türkiye için büyük önem taşımaktadır. Yeni devlet çıkarları oluşturmak, her şeyden önce, tekel örgütü ve çalıştırılması konusunda gerekli sermayeyi sağlamak, yani borç almak de-

mektir. Ancak, borçlar Türkiye'ye pek pahalıya oturmaktadır. Çünkü faizler "fahiş" derecededir. Alacaklılar aşırı ayrıcalıklar koparmaktadırlar.

Kısası hükümet, Avrupa'nın izin verdiği birkaç tekeli işletebilmek için, ağır faizli yeni borç sözleşmeleri yapmak zorunda kalacak, böyle büyük ve karışık ticaret girişimlerini yönetmeye yetenekli, teknolog ve dürüst memur ve işçiler çalıştırmak zorunda kalacaktır.

Sıradan yönetimsel işler için yetenekli memur bulunmadığı bir sırada, ince ticari hesap ve düşünceleri kapsayan ekonomik işlemlere girilmesi son derece güçtür. Bütçesinde henüz denge kuramamış, vergi topladığı sırada başvurulan en aşağılık kötü kullanımlar (suistimalieri) bile önleyememiş bir hükümet için böyle bir girişim olanaksızdır.

Ticari işlemleri bilmemek nedeniyle yapılan her yanlış, başvurulacak her kötü kullanım, tekel fiyatlarının artışına yol açacaktır. Sonuçta bilgisizce işlerin zararlarını giderebilmek için, fiyat artırımına başvurmak en kolay yol olacaktır.

Bütün bunlar, sonunda tüketicinin zararınadır. Fakat mali araçları çok sınırlı bulunan tüketiciler, tüketim maddelerinin fiyatı arttıkça, ya tüketim maddelerinin kullanımını kısıtlayacak veya onların yerine daha ucuzunu kullanacaklardır. Bu durum, sadece tekel maddesine özgü kalmayıp, başka maddelere de etkisini gösterecektir.

Eğer tüketici petrol, şeker, ispirto, sigara kağıdı, kibrit, oyun kağıdı gibi şeyleri daha pahalıya almak zorunda kalırsa, sadece bu maddelerden daha az satın almakla kalmayıp, parasal olanaklarının azlığı nedeniyle, başka maddeleri de daha az miktarda kullanacaktır.

Ben, bütün bu koşullar ve sonuçları dikkate alarak, Avrupa'nın iznine bağlı bulunan yukarki devlet geliri kaynağından yararlanmak konusunda aşağıdaki koşulların da dikkate alınmasından yanayım:

1- Kullanılacak yöntem olanaklar ölçüsünde yalın olmalı.

2- Olanaklar ölçüsünde az personel kullanılmalı.

3- Denetim işlemi yalın ve kolay olmalı.

4- Tekel örgütü, olanaklar ölçüsünde çabuk kurulmalı.

5- Personelin, olağanüstü bir teknik bilgi ve ticaret deneyimine (tecrübesine) sahip olmasına çalışılmalı.

6- Devlet büyük masrafa girmemeli.

7- Devlet, zarar-ziyan tehlikesinden uzak kalmalı.

8- Halka, tekelcilik dolayısıyla ağır yük yükletilmemeli.

9- Sanayi gelişimi engellenmemeli.

10- Devlet, Avrupa'nın tutsaklığına bir kez daha düşmemeli.

Her şeyden önce mali bağımsızlık. Genel geçer slogan bu olmalıdır.

Bütçeler, Avrupa'nın elatımından kurtarılmalıdır. Çalışmamızın birinci ayırtında belirttiğimiz gibi, Düyun-u Umumiye, 1911 avansları dışında, kendi denetimi altında, yıllık 8.2 milyon liralık devlet geliri bulunduğunu bildirmektedir.

Bunlara, başka mali kuruluşlann denetimi altındaki gelirlerle, yeni borçlann ilk bölüm güvencesi olan 2 milyonluk gelir daha katılırsa, toplam 11.8 milyonluk gelir bırakılmış olur Düyun-u Umumiye'ye. Perier Bankasının vermiş olduğu borçla, o borcun henüz ödenmemiş avansları bu toplamın dışındadır. Genel olarak, Osmanlı bütçe gelirlerinin 2/5'si daha şimdiden yabancı denetimi altına girmiş bulunuyor.

Düyun-u Umumiye ve Tütün Rejisi, bütün ülkede şubeler açmış büyük kuruluşlardır. Devlet içinde devlettirler. Onlann yönetimi altındaki personel bir ordu kadardır.

Türkiye'de, demiryollan, limanlar, daha bugünden özel ve yabancı şirketlerin elindedir. Onlara bir de petrol ve başka rejiler katılırsa, durum neye varır? O zaman maliye bakanlığı, bütün önemini yitirmiş Türkiye tam anlamıyla bir Avrupa sömürgesi biçimine dönüşmüş olacaktır.

Şurası da unutulmamalıdır: Yaratılacak yeni rejiden kurtulmak kolay olmayacaktır. Bir kez, devlet uzun süre bir sözleşmeyle bağlanacak, öte yandan, ayncalık süresi bittikten sonra, tekelin bütün mal varlığını satın almak zorunda kalacaktır. Böyle büyük kuruluşlann hesaplannın tevsiyesiyle uğraşmak kolay değildir.

En çıkar yol, kişinin kendini bağlamayarak davranışlannda bağımsız kalmasıdır. Hükümetler için de bu böyledir. Yeğ tutulacak almaşık, ya ılımlı bir tüketim vergisi getirmek ya da düzenli bir örgüte sahip devlet tekeli kurmaktır. Yoksa, bir reji yaratmak değil.

Köylüler ve Devlet(*)

Türk Aydınlarına Gelince, Onlar, Tersine Köylüden Yüz Çevirmişler, Böylece Türk Ulusunun % 90'nını Siyaset ve Ekonomi Dışı Bıraktıkları Gibi, Kendilerini Savundukları Amaçlardan Yoksun Etmişlerdir

Türk ulusu, Osmanlı Devletinin bütünlüğünü koruma yolunda uğraşmak zorunda olduğu gibi, onun bağımsızlığını savunma yolunda da sürekli olarak didinmek durumundadır. Bugün ulus, biri siyasal, öbürü ekonomik iki tür tutsaklığının baskısı altında kıvranmaktadır.

Osmanlı Devletinin eli kolu, kapitülasyonlarla, mali denetime yol açan anlaşmalarla ve başka sözleşmelerle bağlıdır. Bu sözleşmeler uyarınca kimi vilayetlerin gelirleri bile rehmedilmiş, Hükümet istediği gibi davranamaz duruma gelmiştir.

Örneğin Hükümet, Avrupa ülkelerinin iznini almaksızın, gümrük vergisini azaltıp çoğaltamaz. Gümrük gelirinin önemli bir bölümü, Düyun-u Umumiye denen bir yabancı kurumca toplanıp harcanır.

Türkiye, Avrupa sermayesine, Avrupa mallarına, Avrupa teknik ve sanatına gereksinme duyduğundan, Avrupa bankalarının ve büyük sanayinin tutsaklığı altına girmiştir. Bu tutsaklık, gittikçe güçlenmektedir. Osmanlı Hükümeti, borç almak, demiryolu yaptırmak istedi mi, yabancı ülkeler derhal etkinliklerini daha da genişletmeye çalışmaktadırlar.

Bu bakımdan Türkiye, kendisini siyasal tutsaklığından kurtarabilmek için, önce ekonomik tutsaklıktan kurtarmalıdır. Türkiye için, bundan başka kurtuluş yolu yoktur. Bin türlü diplomat inceliği işe yaramaz. Devlet ekonomik açıdan güçsüz oldukça, dostları onu incitecek, yağıları (düşmanları) soyacaktır. Bağımsız yaşamanın tek koşulu, kendi işini kendi görecek duruma gelmektir.

Ekonomik bağımsızlık kazanabilmek, sanayi ve tarımın gelişmesine bağlıdır. Ekicilerin hemen tümü, Türk halkının büyük çoğunluğu köylüdür. Dolayısıyla önce onları düşünmek gerekir. Türkiye'de köylü sorunu Osmanlı Devletinin ekonomik gücü, yani gelecekteki yaşamı sorunudur.

(*) Parvus'un Dergideki Yazıları, Ek 2.'de Türk Yurdu, 8 Mart 1912'deki yazısı. Muamer Sencer, Parvus Efendi "Türkiye'nin Mali Tutsaklığı" kitabından naklen.

Türkiye'de köylü sorununa, daha önemli bir başka noktadan bakalım: Devlet kime hizmet eder? Devletin asıl görevi nedir?

Devlet, ömeğin, sadece sermaye sahiplerinden ibaret bir sınıfa hizmet edebildiği gibi, aristokratlardan ibaret bir sınıfa da hizmet edebilir. Yöneticiler, bir kliğin, dahası bir ailenin bile buyruğunda olabilir. Bunların tümü, olayların gerçek yönüne geniş açıdan bakan biri için gönenç (memnunluk) verici değildir.

Devletin kimin çıkarına çalıştığı sorusuna verilecek yanıt şu olmalıdır: Devlet, bütün ulusun ekonomice ve uygarlıkça gelişmesine hizmet etmelidir. Gerçek bu merkezde olunca, halkın çoğunluğunu köylülerin biçimlediği bir ülkede hükümet, kuşkusuz, önce köylülerin durumunu dikkate almalıdır. İmdi, Osmanlı köylüsünün ne durumda bulunduğunu, onların ülke yaşamında ne gibi yararlar sağladığını ve nasıl bir umut vaad ettiğini inceleyelim:

Bu konuda aydınlatıcı bilgi maalesef azdır. Köylünün durumuyla, şimdiye kadar hiç kimse meşgul olmamıştır. Bu bakımdan onlar, unutulmuş ve terk edilmiş durumda kalmışlardır.

Köylü üzerine bildiklerimiz, onlann durmadan vergi ve asker verdikleridir. Başka konuda, köylüyü anımsayan olmamıştır. En çok ihmal edilenler de Türk asıllı köylülerdir. Makedonya ve Ermeni köylülerini savunacaklar çıkmıştır. Ermeni, Bulgar, Sırp ve Rum aydınlan kendi ırkdaşları olan köylüleri düşünmüşlerdir. Fakat, Türk köylüsünü arayıp soran çıkmamıştır. Zaten köylü sorununun, ulusal sorun niteliği almasının nedeni budur. Gerçekte, köylü sorunu ulusal bir sorun değildir. Çeşitli azınlık grupların tümünü ilgilendiren toplumsal bir sorundur.

Bulgar ve Ermeni aydınlarıyla, uygar evrendeki etkinliklerini ve onurlarını (nüfuz ve mevkilerini) yükseltmektedir. Dolayısıyla bu aydınların ileri sürdüğü savlar ve öneriler, kendi uluslarının savları ve önerileri gibi ele alınmaktadır.

Türk aydınlarına gelince, onlar, tersine köylüden yüz çevirmişler, böylece Türk ulusunun % 90'nını siyaset ve ekonomı dışı bıraktıklan gibi, kendilerini savunduklan amaçlardan yoksun etmişlerdir. Uygar dünyada, Osmanlı Hristiyanlarının, Türk egemenliğine karşı baş kaldırdığı yolunda bir kanı uyanmasının nedeni de, Hıristiyan azınlıklar içindeki aydınların, andığımız işlevliğidir. Türk aydınları Türk köylüsüyle ilişki kurduğu ve halkın çıkarını dile getirdiği takdirde, durumun değişeceğine kuşku yortur.

O zaman, Türk sorunu, Türk ulusallığı ve Türklerin ulusal ilerlemesi sorunu da Bulgar, Ermeni ve başka azınlıklann sorunu sırasına girecek ve uygar dünya, onlara da öbür uluslara davrandığı gibi davranacaktır.

Durum böyle olunca, değişik azınlıklar arasında şiddetle süren mücadele de, halk katmanlannın çıkarlan arasında bir uyuşkunluk doğacağından, hafifiemiş olacaktır.

Osmanlı ülkesinde, köylünün durumunu, ancak onlann devlet yaşamındaki durumlarından anlayabilmekteyiz.

Meşrutiyet, askerlik görevini İstanbul'daki Müslüman olmayan nüfusa doğru kapsamlaştırdı. Ancak, bugün de askerlikten en çok etkilenen, yine köylü katmanıdır. Çocuğu askere giden bir köylü ailesi, en sağlam bir işçisinden yoksun kalıyor. Bu durum, köylünün ekonomik gücünü büyük ölçüde azaltıyor.

İslâm nüfusundan önce 180 erkekten bir erkek askere alınmaktaydı. Sonra bu 135'te bire düştü. Son beş yıldır da 100 erkekten biri asker yapılmaktadır.

Anayasa gereği, askerlik yükümlülüğünün İslâm olmayanlara da yöneltilmesinden, İslâm köylü için pek büyük bir yarar doğmamıştır. Ordudaki asker sayısı artınldığından, İslâmların askerlik yükümlülüğünde bir hafifleme olmamıştır.

Bundan başka karşılık (bedel) vererek askerlik yükümlülüğü dışında tutulma yöntemi yine alıkonulmuştur. Bu fırsattan en çok, kent ve kasabalann Hıristiyan halkı yararlanmaktadır. Hükümet, 1911/12 bütçesinde, askerlik karşılığı olarak bir milyon lira gelir göstermiştir. Bu tutara göre, karşılık vererek askerlikten bağışıklı tutulacak kişilerin sayısı 20.000 olmalıdır. Halbuki, aynı yıl sadece 9 ay içinde, askerlik karşılığı olarak 134.204.878 kuruş toplanmıştır. Demek ki yıl sonuna değin 30.000 kişi bu olanaktan yararlanacaktır.

Kent ve kasabalarda oturan Müslüman ve Hıristiyan halkın büyük bir bölümü ve zengin köylüler, karşılık ödeyerek askerlik görevinden kurtulma olanağına sahipken; yoksul köylü, özellikle Türk köylüsü böyle bir olanaktan yararlanamıyor.

Demek ki askerlik, yoksul köylüye düşüyor: Yoksul Türk köylüsüne. Karşılık yöntemi alıkonulmasaydı, en aşağı 30.000 yoksul köylü asker olmaktan kurtulacaktı. 30.000 yoksul Türk köylüsü, bir o denli kentli, kasa-

balı ve çoğunluğu Hıristiyan Insan, 50 lira karşılık ödüyor diye, üç yıl, orduya hizmet etmek zorunda kalmaktadır. Bu hesapla, zengin katında, askerliğin günlüğü 5 kuruş değer taşıyor. Yoksul köylünün emeğiyse, günde 5 kuruş ediyor. Bu kadarcık bir para için yoksul aile, üç yıl, belli başlı dayanağından yoksun bırakılıyor.

Orta halil bir aile için, para ödeyerek üç yıllık bir hizmetten kurtulmak, küçümsenmeyecek bir nimet değildir. Böylece bağımsız kalan biri günde 20-30 kuruş kazanabilir. Burada, gerçekten zengin olanları söz konusu bile değil. Buna karşılık gündelik kazançlarının ancak liralarla ölçülebileceğl de kesin. Dolayısıyla para ödeyerek askerlikten kurtulmaya çalışacakların sayısı gltgide artacak.

O halde, askeri reform denen şey, Türk köylüsünün eskiye bakıldığında daha çok asker vermesini sağlamaktan ibarettir.

Şimdi de vergiler sorununu ele alalım: A.Heidbom, Türk maliyesi üzerine yazmış olduğu yapıtta, kent ve kasaba halkının vermekte olduğu vergilere ilişkin ibret dolu bir liste veriyor. Listeye göre köylü 10.902.820 lira dolaysız vergi öderken, kent ve kasaba halkının ödediği sadece 1.645.498 lira. Dolayısıyla, köylünün yükümlülüğü altı kat daha çok.

Gerçi köylü sayısı da yüksek. Ancak, kent ve kasaba halkı daha çok kazanmakta. Aşarın, değişik bölgelerde nasıl bölüşüldüğünü incelersek, şöyle bir sonuç elde ederiz:

1909/10 Aşarı Bölge	1909/Aşarı (Osm. L.)	Nüfus Başına (Osm. L.)
Rumeli	1.368.570	27.7
Kürdistan	885.199	25
Irak	378.290	27.2
Anadolu	2.440.842	33.3
Suriye	754.590	33.5

Listeden, aşarı daha çok Anadolu köylüsünün ödediği anlaşılıyor. Nüfus başına düşen miktara bakıldığında da böyle bu. Bir Anadolu, bir Ermenistanlıdan % 35 daha ağır yükümlülük altında.

Halkın ödemekte olduğu verginin ağırlığını tam olarak saptayabilmek için, sadece birey başına düşen vergi tutarını bilmek yetmez. Bir de toprağın ne verdiğine bakmak gerekir. Bu da tarım sorununa uzanmayı gerekli kılar.

Türkiye Avrupa'nın Mali Boyunduruğu Altındadır (*)

Türk sanayiinin gelişmesi, gerek ülkenin gerekse halkın geleceği için esastır. Eski Türkiye, günden güne, geçmişe doğru yürüyerek yitmektedir. Bundan sevinebilir de, üzülebilir de insan. Ancak bu yoldan geri dönmek olanak dışıdır.

Eski temelleri Kırım Savaşı sarsmıştır. Avrupa uygarlığı, o zamandanberi, Osmanlı ülkesine sokularak, bütün dinsel ve siyasal engellere karşın toplumsal bir reforma yol açmıştır.

Avrupa'nın getirdiği reform sonucu öyle bir durum ortaya çıkmıştır ki, geçmişin savunulması bile, yeni araçlar gereksinmektedir.

Artık yeni biçimde yaşamak gerekiyor. Bunun için, eski uygarlığın son izlerini silmek ve Avrupa'nın vermekte olduklarının tümünü olduğu gibi kabul etmek gerekmez. Bugün, çok büyük ve tarihsel bir mücadele karşısında bulunmaktayız.

Doğu ve Batı uygarlıkları birbirleriyle çatışmaktadır. Avrupa uygarlığı, daha pek gençtir. Eğer bu uygarlığa belli renk katan özelliklerin ortaya çıktığı zaman dikkate alınırsa, Avrupa uygarlığının geçirdiği yüzyılların sayısı, Asya uygarlığının geçirdiği yüzyılların sayısından daha az çıkar. Doğu uygarlığı, Avrupa'da daha yakından araştırılıp incelendikçe, Avrupa'nın Doğu felsefesi, din ve edebiyatından çok sayıda düşünce aldığı ve bugün Avrupa'da sadece tasarlanmakta olan şeylerin, doğuda çoktan bu yana bilindiği gerçekleşmektedir.

Anlaşılıyor ki Avrupa, Doğu uygarlığı mücadelesi, Doğu uygarlığının bütünüyle ortadan kalkması ve onun yerine Avrupa uygarlığının konmasıyla değil, bu iki uygarlığın yapıtlarını kaynaştırıp birleştirmekle son bulacaktır. Bugün bir Avrupalı, bir Asyalıya yüksekten bakmaktadır. Bir Doğulu da, kendisinin bir Avrupalı yönünden küçümsendiğini sanmaktadır. Fakat, geleceği henüz parlamakta olan ve hiçten, koca bir uygarlık yaratıp, onu çok yüksek bir felsefe aşamasına çıkaran ulusları, Batı'nın gelişmiş güçlerinden yararlanarak, dünya uygarlığına yeni bir erek, yeni bir renk ve yeni güçler sunacaktır. Doğacak Doğu uygarlığı, Avrupa uygarlığının üstüne çıkacaktır. Bu sözlerimin, ileride tarihsel bir gerçek olacağı düşüncesiyle övünç duymaktayım. Durum böyle olmakla birlikte bugün

(*) Parvus'un Dergideki Yazıları, Ek 2.'de Türk Yurdu, 14 Haziran 1912.

Avrupa, Asya'yı tutsaklığı altında bulundurmaktadır. Ben "Avrupa" sözcüğüyle, resmi Avrupa'yı, yani Avrupa'yı yönetmekte olan egemen sınıfı ereklemekteyim. Burada sözünü edeceğim Avrupa, kendisiyle ilişkisi olan ülkeleri, kendi sermayesiyle tutsaklığına alan kapitalist Avrupa'dır. Gerek Avrupa'da gerekse büyük sanayiye sahip ülkelerde, egemen sermayeyle, onun tutsaklığına ezilmekte olan halk kitleleri arasında mücadele vardır. Halkın çoğunluğu ile kapitalistler birbirinden ayrı, çıkarları birbirine karşıt iki sınıf biçimler. Büyük sanayi ülkelerinin iç mücadeleleri ve Avrupa-Asya çatışması, 20. yüzyılın ayırıcı özelliğidir. Bu makalede, Osmanlı ülkesine giren sermayenin ülkeyi nasıl sömürdüğünü, Türk Yurdu sütunlarının müsaadesi ölçüsünde anlatmaya çalışacağım:

Önce, iki şey birbirinden ayrılmalıdır:

1- Sermaye ve bilgi üstünlüğüyle doğmuş doğal tutsaklık.

2- Yabancı sermayenin, Osmanlı Devletini tutsaklığı altına alma emelleri.

Geçen makalelerimden birinde, devlet borçlarının artması nedeniyle çok miktarda faiz ödemek gerektiğinden, her yıl bol miktarda Osmanlı parasının, Avrupa bankalarına aktarıldığını yazmıştım. Alınan borçlarla faiz ödemek gerekir doğallıkla. Fakat, ortada bir gerçek vardır: O da bu borçların çok ağır koşullarla alınmış olmasıdır.

Durum, Osmanlı Devletinin kimi borçlara % 13'e varan faiz ödemesine ve sonunda iflas bayrağını çekmesine yol açmıştır. Devlet, 1876 yılında, yani borcunu ödemekten aciz kaldığı sırada, öyle bir durumda bulunuyor ki, borç sermayeleri ve faizleri için yıllık **on dört milyon Osmanlı lirası ödemesi gerekiyordu. Halbuki kendisinin bütün geliri yirmi milyon liranın üstüne çıkmıyordu.**

Ülkenin bu yolda varlığını sürdürmesi, doğallıkla olanaksızdı. Bu gerçeği onaylamak zorunda kalan Avrupa maliyecileri, Osmanlı Devletini böyle bir duruma getirdikten sonra, ona biraz kolaylık gösterme yöntemini uygulamaya koyuldu. Avrupa'nın böyle davranması çok zorunluydu. Çünkü tersine durumda borç verenlerin eline hiçbir şey geçmeyecekti. Aynı konuda daha çok ayrıntıya girecek değilim. Sadece 1881 yılında kesin hesap tasfiyesiyle doğan sonucu belirteceğim:

1881 Muharrem Kararnamesi'yle Osmanlı Devletinin iflasını ilan etmesine değin, borçlar 237.138.819 lira, ödenmiş olan yıllık faizler 17.992.377 liradır. Böylece borçlardan 95 milyon lira, sermaye ve faiz olarak ödenen yıllık paradan 12 milyon lira indirilmiş bulunmaktadır.

Aradaki müthiş farka bakılacak olursa, Avrupa maliyecilerinin ihtikârda ne denli ileri gitmiş olduklan açığa çıkar.

Daha önce söylemiş olduğum gibi, kimi borçlara yılda % 13 faiz ödemek gerekmişti. Borçların büyük bir bölümü, Kırım Savaşı'ndan sonra, yani 1859'un sonuyla 1860 başında alınmıştır. 1876'da Hükümet borçlan ödeyemeyecek duruma geldiğinde, aslında **borçlarının büyük bir bölümünü, yani borç senetlerinde yazılı anaparanın çoğunu faizleriyle birlikte ödemiş bulunuyordu**. Fakat alacaklılar hâlâ 141.5 milyon lira istemekteydi. Türkiye'nin bu tutar için faiz de ödemesi gerekiyordu.

Bunun üzerine, alacaklılar 1881 Muharrem Karamamesi'yle, devletin bir bölümünü kendi yönetimleri altına aldılar. Düyun-u Umumiye adıyla, devlet içinde devlet olan, uluslararası bir kurum kurdular. Düyun-u Umumiye o zamandan bu yana Osmanlı Devletini, Avrupa'nın sadece mali değil, aynı zamanda siyasal boyunduruğu altında tutma aygıtı oldu. Hem de çok sağlam bir aygıt.

Osmanlı Devletinin geleceği için demiryolları yapımına duyulan gerekim, Kırım Savaşı'ndan, özellikle Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra herkesçe anlaşılmıştı. Ancak, ülkenin en önemli gelir kaynaklan Düyun-u Umumiye'de bulunduğundan ve Muharrem Karamamesi uyannca tüm gelirler, borçlann ve borç faizlerinin ödenmesine ayrıldığından, yapılacak demiryollanna güvence olabilecek bir gelir bulunamıyordu. Güvence olmadan da demiryolu yapılamıyordu.

1903 yılına değin bu merkezdeydi durum. Bu süre içinde, devlet gitgide elden ayaktan kesildiği halde, Düyun-u Umumiye gelirleri gitgide artıyordu.

Anadolu ve Bağdat demiryollan yapımına ilgi gösteren Almanya'nın 1903 yılında duruma siyasal el atmasıyla, borçlann birleştirilmesi adıyla bir reforma girişilmişti. Reform sonucu, her ne denli, borç miktan azalmışsa da, yıllık ödemeler hiç azalmamıştı. Çünkü tutan azaltılmış olan borçlann faizleri artınılmıştır. Reformdan doğan bir yarar varsa, o da Düyun-u Umumiye'nin 2.157.375 lirayı aşan gelirinin % 75'inin Osmanlı Devletine bırakılmasıdır.

Muharrem Karamamesi uyannca, Osmanlı Devleti yeni bir borçlanmaya giriştiği zaman, Avrupa maliyecileri, şu koşullan ileri sürebilecektir. Önce borçlanma, devlet gelirleriyle güvenceye alınacak, sonra güvence gösterilen gelir, Düyun-u Umumiye'ye verilecektir.

Düyun-u Umumiye uygulaması şu sayılardan da anlaşılacağı üzere gittikçe gelişmektedir:

1882/3 yılında, Düyun-u Umumiye'nin brüt geliri 2.339.736 liradan ibaretken 1909/10'da 7.329.257 liradır. Bunun 4.543.837 lirası, Muharrem Fermanı uyarınca gelen brüt gelir, 2.785.419 lirasıysa yeni gelirdir. Demek ki Düyun-u Umumlye geliri, kurumun kurulmasından bu yana üç kat artmıştır. Bugün bütün devlet gelirlerinin %25'i Düyun-u Umumiye'nin elindedir. Kurum o denli dal budak salmıştır ki, kendisinin yıllık giderleri, yılda 700.000 lirayı aşmaktadır.

Düyun-u Umumiye'nin kullandığı memur sayısı 4000 (Parvus Efendinin dönemine alt bu rakam, aslında 5000'in bir hayli üzerindedir.) kadardır. Onun çıkarını koruyan 4000 kişilik bir kütle demektir bu. Böylece, Avrupa sermayesi, Türkiye'nin yüreğini kendi avucuna almıştır. Osmanlı Devleti yaptığı her ileri atılımda bu pençenln baskısını duymaktadır. Bu gerçeği, ilerde olaylanyla kanıtlayacağım.

Bugün alacaklılara % 4 faiz ödenmektedir. Ödemeler güvenceye alınmış bulunduğundan, onlann ilerde de düzenli olarak yapılacağından kuşku yoktur.

Bununla birlikte her yıl, ana borcun bir bölümü de ödenmektedir. Ana para ödenmesi, normal ve olağanüstü olmak üzere iki yolda yapılmaktadır. Şimdiye değin her iki yolda yapılan ödeme de hiç şaşmamıştır. Bunun nedeni şudur: Ana borcun olağanüstü ödenmesiyle, faizlerin ödenmesine yetecek para, Düyun-u Umumiye kasasında fazlasıyla bulunmaktadır.

İngiliz alacaklıları vekili Sir Adam Bloch'ın verdiği bilgiye göre, kurumun son iki yıllık ödemesi şu biçimdedir:

Yıl	Normal Ödeme	Olağanüstü Ödeme	Toplam
1911	299.002	390.918	689.920
1912	279.004	394.020	673.024
Toplam	578.006	784.938	1.362.944

İki yıl içinde, olağanüstü biçimde itfa edilen borç tutarı 800.000 liraya varmaktadır. Toplam borç ödemesiyle 1.5 milyona yaklaşıktır. Bu sayılar dikkate alınırsa, Osmanlıların para gereksindiği düşünüle-

bilir mi hiç? Tersine, bu denli borç alan bir ulusun çok parası olması gerekmez mi?

Gerçekse büsbütün başka yolda gelişiyor. Müzmin bütçe açığının kapatılması için, boyuna borç alınıyor. Düyun-u Umumiye'ye ayrılan paranın başka giderlere ayrılmaması, zaten büyük olan bütçe açığını bir kez daha kabartıyor. Böylece eski borçları fazlasıyla ödemek için, yeni yeni borçlar alınıyor.

Ellerinde Osmanlı borç tahvilleri bulunanların, yani asıl alacaklıların, borçların ödenmesinde çıkarları yoktur. Asıl çıkar sağlayanlar, bu tahvilleri alıp satan, alıp sattıkça da kazanan bankalarla; yeni borç sözleşmeleri aracılığıyla, Osmanlılar üzerindeki siyasal ve ekonomik etkinliklerini artıran bankalardır.

1903/4 yıllarından, yani borçların birleştirilmesi işlemi uygulandığından bu yana, ödenen borçların tutarı 3.709.990 lirası bulmuştur. Dolayısıyla bu süre içinde borç alınan paraların 1.7 milyon lirası, eski borçların ödenmesine harcanmıştır.

Yeni borç sözleşmeleri ağır koşullarla yapılmıştır. Bu bakımdan, eski borçların yeni borçlara çevrilmesinden doğan tek sonuç, yeni borçların daha yüksek faiz ödeme zorunluğu yüklenmesidir. Daha önemlisi, alınan her yeni borcun yeni güvenceye bağlanmasıdır. Sonuçta Düyun-u Umumiye'ye ödenen borçla, Osmanlılar kendilerini kurtaracak yerde, Avrupa finans çevresinin daha çok tutsağı olmuşlardır.

Borçlar birleştirildiğinde, anaparanın her yıl % 0.45 ölçüsünde Düyun-u Umumiye'ye ödenmesi koşulu konuşulmuştur. Daha yüksek bir oranda ödeme, ancak maliyenin düzenli gittiği yıllar yapılacak olağanüstü bir koşul sanılmıştı. Yıllık % 4 faizle birlikte, anaparanın 0.45'inin itfası borsa için sağlam bir temel sayılmıştı.

Halbuki Sir Adam Block'un hesabına göre, 1910 yılında, borçların % 1.6855'i, 1911'deyse 1.7574'ü itfa edilmiştir. İtfa için öngörülenin dört katı demektir bu.

Avrupa finans çevresi, anaparanın itfasında bu olağanüstü orandan vazgeçmiş olsaydı, geçen yıl hazineye 390.981 lira fazla para kalacaktı. Eğer bu para, yeni borçların faizlerini ödemeye harcansaydı, dokuz milyon liralık bir borcun bütün faizi ödenmiş olacaktı. Buysa, Osmanlıların bütçelerine yeni bir yük getirmeksizin, 9 milyonluk yeni bir borç olanağına sahip kılacaktı.

Eğer, borcun normal ve olağanüstü itfasına harcanan paralar, yeni borçların faizlerini ödemeye ayrılsaydı, bugün 14 milyon liralık yeni bir borç alınabilirdi.

Avrupa finans çevrelerinin, borçların olağanüstü itfası isteğinden vaz geçmemesi, Osmanlılara yeni olanak vermemek içindir. Avrupa'nın asıl ereği, Osmanlılara nefes aldırmamak, onları mali sıkıntı içinde ezmek ve yeni güvenceler alarak yeni borçlar vermektir.

Bu satırları yazdığım sırada, Avrupa finans çevreleri, Osmanlılara kısa vadeli yeni bir borç vererek, onları bir kez daha kıskıvrak yakalama çabalan içindedir.

Mali Tutsaklıktan Kurtulmanın Yolu(*)

İttihat ve Terakki'nin etkinliğinin azalmasına neden olan etkenlerden biri de, meşrutiyet yönetimiyle geçen şu dört yıl içinde, köylünün durumunu düzeltecek hemen hiçbir şey yapmamış oluşudur. Köylülerin bugünkü durumu çok acıklıdır. Halbuki, orduyu biçimleyen köylüdür. Köylüler İttihat ve Terakki'den yeterince gönençli (memnun) olsaydı, kimi subaylar Parti'ye karşı çıkmazdı.

1908 reformunu izleyen yıllarda, köylünün vergi yükünü hafifletme sorunu çıkmıştı ortaya. Bu sorun geciktirildikçe geciktirildi. Sonuçta hiçbir şey yapılmadı. Büyük bir yanlıştı bu. Hükümetin köylü çıkarını gözetmeyişine başka etkenler de yol açmıştır. Düyun-u Umumiye'nin varlığı gibi.

Eski yönetim, ülke maliyesini harap etmiş ve ülkeyi, bir sürü üstlenimlerle Avrupa finans gruplarına peşkeş çekmiştir.

Meşrutiyet Hükümeti, giderleri artırmaya ve bütçe açıklarını kapatmak için yeniden borç almaya zorunlu kalmıştı. Dolayısıyla, Düyun-u Umumiye'yle iyi ilişkiler kurmak gerekmişti. Düyun-u Umumiye 'yse, birkaç vilayetin gelirinin kendisine borç güvencesi olarak verildiğini ileri sürerek, aşarın azaltılmasına karşı çıkmaktadır.

Önceki makalelerimde açıklamış olduğum gibi, Düyun-u Umumiye, Türkiye'de dar görüşlü bir siyaset izliyor. Sadece, kendi gelirini artırmayı düşünüyor; elindeki güvence, borçların ödenmesine kat kat yettiği halde, Osmanlı Devletini yeni güvenceler alarak, kendine yeniden bağlamak istiyor.

(*) Parvus Efendi, Ek 2. Türk Yurdu, 14 Haziran 1912.

Sadece Düyun-u Umumiye'nin değil bütün Avrupa maliyecilerinin Türkiye politikası böyle. Dolayısıyla Devlet, ülkenin gelişimi için koşul olan mali reformu yapamıyor. Tersine, mali tutsaklığı artıracak yollara başvuruluyor. Bunun en canlı örneği, birkaç hafta önce Mebuslar Meclisinde kabul edilen savaş yükümlülükleri (tekalif-i harbiye)dir.

Bu yasaya göre, gelirde artış, en çok tuz vergisini artırmadan doğuyor. Söz konusu verginin, yapılacak zamla 500.000 lira artacağı umuluyor. Fakat bu 500.000 liranın 375.000 lirası Devlet hazinesine girecek, kalan 125.000'i Düyun-u Umumiye kasasına aktarılacaktır. Çünkü tuz resmi, Düyun-u Umumiye'nin tekelindedir.

Tuz resmi, Düyun-u Umumiye'ce toplanmakta ve ondan borç ve faizlerin ödenmesine özgü bölümler alındıktan sonra, kalanın % 70'i Hükümete geri verilmektedir. Bu bakımdan tuz vergisinin artışı sonucu, Düyun-u Umumiye'nin gelir artığı (fazlası) artıyor.

Osmanlı köylüsü, savaş alanlarında ülkesi uğruna canını verdiği yetmiyormuş gibi, şimdi de açlık çekerek, Düyun-u Umumiye'nin kasasını doldurmaya çalışıyor. Eğer Düyun-u Umumiye'ye karşı böyle bir üstlenim (taahhüt) olmasaydı, tuz fiyatına 7.5 para eklemek yetecekti. Şimdiyse 10 para eklenmiştir. Bu eke (125.000 liraya) aslında gereksinim yoktur. Düyun-u Umumiye, bu gelirle borçları normal biçimde ödemesi dışında bir de olağanüstü biçimde ödemektedir. Olağanüstü ödemeler için verilen paralar büyük bir toplam (yekun) tutmakta ve gittikçe de artmaktadır.

Dolayısıyla tuz resmi artırılmadan önce, artırımdan sağlanacak paranın, maliye hazinesine % 75'inin değil tamamının girmesini sağlayacak önlemler almak gerekiyordu. Bu önlemin yoluysa Düyun-u Umumiye'yle uzlaşmaktan geçiyordu.

Öğrendiğimize göre, Düyun-u Umumiye'yle bu hususa değin görüşmeler yapılmaktaymış. Fakat artırım, Hükümet ve Parlamentoca karara bağlandığından, bundan sonra girişilen görüşmelerde başarı kazanmak, borçlar yönetiminin keyfine kalmıştır.

Devlet, mali üstlenimlerle öylesine bağlanmıştır ki, kendisinin mali bağımsızlığa kavuşması, ilk ağızda olanak dışı görünebilir. Fakat sorun, gerçekte, göründüğü gibi değildir. Devlet, bu konuda usal (rasyonel) politika izleyebilirse, mali denetim altında bulunduğu güçlerden, yani Avrupa borsalarından yararlanabilir.

Soyut konuşmuş olmamak için şunu söyleyelim: Gerek Düyun-u Umumiye, gerekse demiryolları geliri çok artırmıştır. 1903 yılındaki benzer bir borç çevirtimi ve birleştirmesi (conversion, unification) yapılması zorunludur.

Çevirtim ve birleştirme işlemine başvurulduğunda, Devlet mali bağımsızlık yolunda önemli bir adım atmış olacak ve mali durumunu düzeltecektir. Bu mali işlem, aynı zamanda gerek Türkiye'nin alacaklıları gerekse genellikle Avrupa borsaları için elverişli olacaktır.

Siyasal durum sükunet bulduğunda bu meseleye eğilmek gerekir. Devlet borçları reformunda dikkate alınacak başlıca koşulları aşağı yazıyorum:

1- Birleştirilecek borçların olağanüstü itfası kaldırılmalıdır. Alacaklıların ilgilendiren, borçların bir an önce ödenmesi değildir. Sermayeleri için faiz almaktır. Ödüllü tahvillerin, olağanüstü amortisman oranı da düşürülebilir. Böylece, Devletin kullanabileceği 500.000 liralık bir tutar serbest kalacaktır.

Burada önemli olan bir başka yön de, olağanüstü ödeme yöntemi kaldırılınca, Düyun-u Umumiye elindeki güvencelerin geliri arttığından, % 25'inin artık bu kuruma değil hazineye verilmesidir. Biraz önce, tuz resminin artırılması (zam görmesi) sorununda, % 25 gelir fazlasının, Düyun-u Umumiye'ye ne denli büyük bir tutar (meblağ) sağladığını gördük. Gümrük resminin artırılmında da aynı durum doğacaktır. Çünkü, gümrüklerdeki gelir artıklığı, yine olağanüstü ödemeler için, borçlar kurumuna verilecektir.

2- Bugün birçok borç vardır. Onlardan her biri, özel koşullara ve özel güvenceye bağlanmıştır. Bir yandan, bütün borçların genel toplamı belirlenmeli; öte yandan, onlara karşılık verilen güvencelerin toplamı da hesap edilmelidir. Koşulları ve güvenceleri değişik borçlar yerine, genel bir borç sözleşmesi yapılmalıdır. Borçların birleştirilmesi denen işlem, işte budur.

Bu işlemin en iyi biçimde uygulanması ise yeni borçlanma tahvilleri çıkarılmasıyla elde edilecek paranın eski borçları bütünüyle ödemesidir. Buna "borç değiştirim" işlemi denir. Her borcun güvencesi, o borcun itfası için belirlenen tutardan çok olduğundan, borç birleştirimi işleminde güvenceyi azaltmak güç olmayacak ve böylece, Maliye Nezaretinin devini bağımsızlığı yine artacaktır.

3- Yeni borçlanma tahvillerinin dolaşıma çıkarılması, günümüzde geçerli yönteme göre yapılmalı; itfa olunmayan ve Hükümetin istediği anda satın alabileceği "rant" biçiminde olmalıdır. Böyle yapılırsa, faiz tutarını biraz artırmak olanaklı olur ve bu da borsa alıcılarını çekecek bir araçtır. Tahvilleri itfa zorunluğu kalkınca da hazineye yılda 500.000 lira kalmış olur.

Bunlardan doğacak genel sonuç şudur: Bir yandan alacaklıların çıkarı güvenceye alınacak ve onlar şimdikinden daha çok kazanacaklardır; öte yandan devlet, mali alanda büyük bir devini özgürlüğüne kavuşacak ve her yıl, alacaklılarına 1 milyon lira daha az para ödeyecektir.

Yineliyorum: Bu söylediklerim temenniden ibaret değildir. Uygulanması olanaklı ve zorunlu reformlardır. Ülkede iç kargaşa ne denli azalırsa, hükümet o derece sağlam ve verimli bir yol tutarak, Avrupa borsalarındaki koşullardan üstün bir beceriyle yararlanabilecektir.

Devlet ve Ulus(*)

Osmanlı Devleti, Şimdiye Değin Pek Çok Yanlış İş Yapmıştır; O Yanlışlıkların Cezasını Şimdi Çekmektedir; Onların Asıl Kaynağı Nerededir? Devletin Başına Bu Kötülükler, Avrupa'nın Örnek Alınmasından mı Gelmiştir? Sorunun Yanıtı Hem Evettir Hem Hayır

Avrupa'dan alınan şeylerin çoğu, Osmanlı Devletine yararla birlikte zarar da getirmiştir. Hem de ağır türden. Devlet, Avrupa'nın ulusal mutluluğu ve uygarlık düzeyini geliştirecek özelliklerinden yararlanmamıştır. Bugün biri resmi, öbürü ulusal olmak üzere iki Avrupa vardır. Resmi Avrupa, diplomatik araçlara sahip bulunan büyük devletlerle, Avrupa maliyecilerinden oluşmaktadır. Türkiye, şimdiye değin, ancak bu Avrupa'yı tanımış ve ülkede reform yapmak istediği zaman, sadece bu Avrupa'yı dikkate almış, sadece onun öğütlerini dinlemiş ve sadece onu, kendisine örnek tutmuştur.

Resmi Avrupa, şimdiye değin, Türkiye'ye ne vermiştir? Osmanlı sanayi tarımının gelişmesini kolaylaştırmak ve ülkeyi zenginleştirmek yolunda hiçbir şey... Avrupa diplomat ve maliyecileri, Osmanlı İmparator-

(*) Parvus Efendi, Ek 2.'de Türk Yurdu, 16 Kasım 1912.

luğundan bir şey koparmayı ve onun sırtından yaşamayı düşünmüşlerdir sadece.

Diplomatlar, Türkiye'yi kasten güçsüzlüğe ve yıkıma sürüklerken, öte yandan Avrupa maliyecileri Türkiye'yi bu ülkeyi soymakta birbirleriyle yarışmaktadırlar. Dolayısıyla, resmi Avrupa'dan alınmış olanlar, sıradan türden olmakla birlikte Osmanlı Devletine pahalıya oturmuştur.

Ekonomik sorun bize, devlet gücünün neye dayandığını göstermektedir. Halkın mali durumudur bu. Müslüman ve Hıristiyan köylüler, yüzyıllar boyu, Türkiye'de anlaşarak yaşamışlardır. O dönem, Türkiye'nin en güçlü dönemidir. Daha sonra durum değişmeye başlamış, özellikle Kırım Savaşı'ndan beri, daha doğrusu devletin ekonomik ve ticari açıdan bütünüyle Avrupa uyrukluğunda olduğunun gerçekleşmesinden bu yana yoksulluk sefalete yüz tutmuştur. Halkın ne denli sefalete düştüğünü anlayabilmek için, bugünlerde İstanbul sokaklarını dolduran göçmenlere bir göz atmak yetişir. Kırklareli göçmenlerinden duyduğumuz şu sözler, ekonomik gelişme üzerine gayet anlamlı siyasal bir özet biçimliyor: "*Biz Türküz. Fakat ülkemiz artık Türkiye değil.*" Zavallı köylü, sonra şunları ekliyor acıklı bir sesle: "*Bulgaristan'daki köylüler, buradakilerden daha iyi yaşıyor.*" Bu sözlerden, Bulgaristan'daki köylülerin daha iyi yaşadıkları mı anlaşılır dersiniz? Kesinlikle hayır. Şimdiye değin alınan bilgilerden, Bulgar köylülerin de pek sefil bir durumda oldukları çıkıyor ortaya. Ancak, onlarla sınır komşusu olan Türk köylüsünün daha da feci durumda olduğu, Kırklarelili köylünün sözünden belli.

Anadolu köylüsüne gelince: Onun durumu, Edirne vilayeti köylüsünden kat kat kötü. Anadolu'da müzmin bir açlık kol geziyor. Halkta bu yüzden soy bozukluğu başlamış. Salgın sayrılıklar (hastalıklar) çevreyi kırıp geçiriyor, geçirmekte.

Ben şahsen, Osmanlı askerinin seferberlik zamanındaki sefaletinden dehşete düşmüşümdür. Gözümün önünden geçen binlerce insan içinde giysisi sağlam olana pek rastlamadım. Zavallıların tümü, yırtık pırtık ve binbir yamalı giysiler içindeydi ve son derece güçsüzdü. **Asker, bir kemik ve yamalı bohça sergisiydi.**

Türk köylüsü neden bu denli sefalate düşmüştür? Çünkü, ellerindeki avuçlarındaki her şey alınmıştır. Askeri, vergiyi veren köylüdür. Devletin bu yöndeki istekleri de gittikçe artmaktadır.

Kırım Savaş'ından bu yana, Avrupa etkisiyle giderler de çoğalmıştır.

Askeri ve yönetimsel giderler yanında, devlet borçlan her şeyin üstüne çıkmıştır. Türkiye borçlar tarihi denince, Türkiye'de Avrupa faizciliği ve aldatmacılığı tarihi anlaşılmalıdır. Devleti besleyen köylü olduğu halde, devlet, köylüyü besleme konusunu hiç düşünmemektedir. Bu bakımdan, köylünün mali ve manevi gücü kalmamıştır.

Bu hususta bir değişme ortaya çıkarmadığı takdirde kendine gelemez Türkiye. Böyle bir değişme olmadıkça hiçbir şeyden yarar umulamaz. Eğer ulusun çıkarlannın dikkate alınmasıyla hükümet edilirse, hem devlet adamlan, hem parlamento güç kazanır. Türkiye için bir kurtuluş yolu varsa o da demokrasidir. Bu yolu size gösterecek, yine Avrupa'dır. Ancak diplomatlar, bankerler ve fabrikacılar Avrupası değil, kendi intikarcı ve despotlarıyla mücadele etmekte olan demokrat Avrupa'dır.

Ulusal servetin artışına çalışmadıkça, yapılmakta olan demiryoliannndan da yarar sağlanamaycaktır. Bir ülkenin demiryolian, vücudun kandamarlanna benzer. Damarlarda kan bulunmadıkça vücudun canlı kalamaması gibi, ulusun zenginliği ve mutluluğu olmadıkça toplumsal bünyede de yaşam yoktur.

Irkta taze yaşam verecek olan da sadece ulustur. Dolayısıyla, ulusla ilişkide bulunmak, onun gereksinimlerini araştırmak, ona yararlı bilgileri iletmek gerekir. Bu yapılmadıkça, başka kurtuluş yolu aranmamalıdır.

"Köylünün, Canından Başka Koruyacağı Hiçbir Şey Kalmadı"

Köylüler ve Devlet

Anadolu köylüsü unutuluyor yine. Acılı, ulusal felakette anımsanmıştı. Köylünün, acınacak durumda bulunduğu ve bundan ülke aydınlanyla zenginlerinin sorumlu olması gerektiği; aç, yorgun ve sayn (hasta) bulunan köylü kütlesi, yağının (düşmanın) baskısına dayanamadığı zaman ortaya çıkmıştır. Köylünün, yüzyıllardır unutulmuş olduğu, o zaman düşünüldü. Kırsal kesimde yaşayanlar, daima vergi ve asker vermekte, ağır bir yük altında inlemekte olduğu halde yurduna karşı görevini yapmaktaydı. Buna bakarak, köylünün sabnnın hiç tükenmeyeceği sanılabilirdi. Fakat, artık onun gücünün tükendiği zaman geldi. Değil köylü, devlet bile çatırdamaya başladı.

Mahmut Muhtar Paşa, Balkan Savaşı üzerine yazmış olduğu betikte, köylüyle ilgili, çok dikkate değer sözler söylemiştir. Örneğin bi yerde şunlan yazmıştır.

"Köylünün, canından başka koruyacağı hiçbir şey kalmadı. Bununla birlikte, yıllardan beri ikide bir redif seferberliğine girişilmesi ve o yüzden ailelerde ortaya çıkan yıkım, insanları, canından bezdiren bir noktaya getirdi. İşte savaş sırasında ortadaki psikolojik durum bu merkezdeydi." Böyle olmakla birlikte, Osmanlı ordusunu biçimleyen Anadolu köylüsü yine de son dakikada yurdu savunacak güç bulmuştur kendisinde. **Osmanlı İmparatorluğunu bu kez de kurtaran odur.**

Artık savaş bitti. Asker terhis edildi. Köylü köyüne döndü. Orduya gelenlerin çoğu da geri dönemedi. Ateş hattında, koleradan ve başka bulaşıcı sayrılıklardan öldü. Pek çoğu da sakat ve iş göremez durumda kaldı. Acaba dönenler, yuvalarında ne buldu? Malını ve mutluluğunu koruyabilmiş aileler bulanlara ne mutlu.

Ordu, savaşırken, köylerde tarla sürecek adam bulunamamıştır. Köyden gelen erler, kent ve kasabalardan gelenlere bakıldığında, iki kat zarara uğramıştır. Köylü erler, savaş alanlarının kar, fırtına ve ateşini göğüslerken; bir yandan da köydeki aç ailesini, otsuz kaldığından satılmaya mahkum hayvanlarını, kıraç kalmış tarlalarını düşünmek zorundadır.

Ülkemizin ne denli acı çekmiş olduğunu görüyor musunuz? Geniş, çok geniş bir alan, ulusun ahlarıyla inlemektedir.

Ulusun felaketini hesap aracılığıyla ortaya koymak amacıyla bir takım sayılar verelim: Toplanan vergilerle ilgili resmi sayılar elimde. Onlardan en çok dikkatimi çeken, aşarla ilgili olanlar. Çünkü, ürün bolluğu, ancak aşar aracılığıyla anlaşılır.

1913 mali yılı başından (Mart), Eylül sonuna değin toplanmış aşar vergisine ilişkin verileri toplayabildim. O verileri, 1911/12 ürünüyle karşılaştıracağım.

Bugünkü toprağın, önceki yıllara bakıldıktan daha az olması, karşılaştırmaya biraz gölge düşürmektedir. Geçen yıllardaki aşar ürünü, bugünün aşarıyla karşılaştırılacak olursa, Rumeli vilayetlerinin yitimi nedeniyle, ikinci türden aşar gelirinde hatın sayılır azalma gözlenir.

Dolayısıyla önce, yitirilmiş Rumeli vilayetlerinden 1911 aşanna düşen payı saptamaya çalışacağım. 1911 ve 1912 yılları başından (mali yıl, Mart), Eylül sonuna değin toplanan genel aşar gelirinden Rumeli vilayetlerine düşen bölümü, yukarki yöntemle elde edeceğim oranı kullanarak saptayacak ve çıkaracağım. Böylece, bugün Türkiye sının içinde kalan yerlerin aşar geliri belli olacak. Onu da 1912 yılı Eylül sonuna değin olan

aşar geliriyle karşılaştıracağım.

Bugün Türk yönetiminde olan yerlerin Eylül sonuna değin verdikleri aşar:

Yıllar	Tahıl (Mil.K.)	Tütün (Mil.K.)	İpek (Mil.K.)
1911	202.5	29.1	14.1
1912	212.4	16.2	8.8
1913	182.7	14.7	12.8

Aradaki ayrım, yüzdeyle hesap edilirse, bu yılki tahıl aşarının, 1912 yılına bakıldığında % 14 ve 1911 yılına bakıldığında % 9.8 daha az olduğu açığa çıkar.

Yineliyorum: Bunlar, bugün Türkiye sınırları içinde kalan vilayetlerin aşar gelirleridir. Maliye Nezaretinin yaptığı gibi, her yılın aşarını ayrı ayrı inceleyecek olursak, o zaman daha büyük bir ayrımın belireceğinde kuşku yoktur. Bu yılki tütün öşürü, geçen yılkinden % 9.3 daha azdır. Fakat 1912'deki tütün krizini de dikkate almak gerekir. Kriz sonucunda, tütün ürünü çok azalmıştır. 1911 yılına göre, bu azalma % 49.5 oranındadır. Ancak 1913 yılının ipek öşürü, 1912 yılı aşarından çok, 1911 yılı aşarından azdır. Şurası da unutulmamalıdır: İpekçiliğin, köylünün genel durumu üzerinde büyük etkisi yoktur.

Aşar geliriyle birlikte, pek çok vilayetin başka gelirlerinde azalma olmuştur. Açık bir gerçektir bu. Yiyeceğe bile sahip bulunmayan köylü ailesinin vergi ödeme gücü doğallıkla olamaz. Demek ki, köylünün yoksulluğu, devlet geliri üzerinde olumsuz bir etki yapmıştır. Ve mali durum, aynı zamanda köylünün de koşullarını yansıtan bir aynadır.

Maliye Nezaretinin yayınlamış olduğu istatistiklere göre, bu yılın Eylül sonuna değin gözlenen gelir azalması, geçen yılın aynı dönemiyle karşılaştırmalı olarak şöyledir:

Vilayet	Azalma Tutarı (Kuruş)	Azalma Oranı(Yüzde)
Edirne	53.734.480	90.3
Ankara	12.929.420	28.2
Aydın	27.343.100	22.7
Basra	2.198.600	17.3
Bağdat	6.435.050	18
Beyrut	2.956.950	9
Halep	5.204.950	14.9
Hüdavendigar	27.686.810	37.8

Suriye	6.833.500	14.4
Trabzon	10.127.530	35.1
Kastamonu	5.984.870	21.8
Konya	13.424.280	19.1
İzmit	2.253.550	16.1
Bolu	2.365.970	14.1
Canik	1.335.130	8.2
Çatalca	3.168.110	6.4
Kudüs	1.089.210	6.4
Karasi	11.990.540	38.5
Çanakkale	5.433.040	30.5
Medine	122.400	12.5

En çok azalma, Edirne ve Çatalca'da gözleniyor. Bu çok doğal. Çünkü oraları, yağı (düşman) yönünden işgal ve tahrip edilmiştir. Halbuki, savaş alanından çok uzak bölgelerde, ömeğin Ankara, Trabzon, Kastamonu vb. yerlerde de gelirin azaldığını gözlemekteyiz. Demek ki savaş, ülkenin her kesiminde kendini göstermiş ve köylüyü perişan etmiştir.

Hüdavendigar vilayetinin azalan geliri % 37.8, Trabzon'unki 35.1, Kastamonu'nunki, 28.8, Ankara'nınki 28.2'yken, Beyrut'unki % 9 ve Kudüs'ünki % 6.4'tür. (Türk Yurdu'nun notu).

İş İşten Geçmeden Gözünüzü Açınız

Bugün Türkler, başkaları üzerinde egemenlik kurmak için değil, varlıklarını korumak için savaşmak zorunda. Bu gerçeği, uzun uzadıya açıklamaya ve kanıtlamaya gerek var mı?

Eğer siz, ülkenizin kanının son damlasını akıtmakta bulunduğunu duymuyor ve başkentinizin kapıları önüne yaklaşmakta olan top sesleriyle sarsılmıyorsanız; eğer siz, yağı (düşman) yönünden çevrilmiş ve bir av hayvanı gibi sıkıştırılmış olduğunuzu farketmiyorsanız size bir makale hacmi içinde ne söylenebilir?

Amerika'da mahvedilen yerli halk gibi ortadan kaldırmak istiyorlar sizi. Bu karşılaştırmayı, gökçeyazınsal (edebi) bir karşılaştırma veya benzetme saymayınız. Acı bir gerçektir bu. Eğer onu anlamıyorsanız, pek fena bir orunda (mevkinde) bulunduğunuzu onurunuz size söyletmediğinden anlamıyorsunuz. Köyleriniz yakılıp yıkılmakta, her köşede insanlar kütle halinde öldürülmekte, işkenceye alınmakta, böylece halka dehşet salınmaktadır. Sonuçta bir zamanlar Amerika yerlilerinin Avrupalılardan kaçması gibi, bugün de Türk köylüsü, hiç denebilecek denli az mal ve

servetini sırtına vurarak Avrupa "uygarlıkçıları"ndan kaçmaktadır. Dahası, toprağına el koyabilmek için halka baskı yapılmaktadır. Aynı işlem vaktiyle, Amerika'nın yerli halkına da reva görülmüştür. İşte, yurttaşlarınız göçüyor. Zavallı göçmenler. Artık, Boğaz'ın öte yakasına geçip, Anadolu çölünün yolunu tutular.

Devletiniz, Vaktiyle Demokratik Bir Devletti Nitekim Osmanlılar Eski Güç ve Etkilerini Bu Yapılarından Almışlardı; Fakat Bizans'ın Etkisiyle Yönetiminizin Esasları Değişti Artık Devlet, Halkın Gerekim ve Çıkarlarını Düşünmüyor Halkın Sırtına Yük Oluyor; Devlet Bugün Kimi Kişi ve Grupların, Halkı Ezmek İçin Kullandığı Bir Araç

"**Uygarlıkçılar**" size, Doğu Anadolu, Mısır ve Suriye yörelerinden de **sokulmaktadır. Bütün yollarınızı kapamış ve kuşatmış durumdalar.** Eğer yerlerinizde tutunamayacak ve çağa uygun ekonomik bir güç kazanamayacak olursanız dağılır gidersiniz.

Büyük devletlerin yıkılışına değin pek çok örnek veriyor tarih. Devletlerin çöküşü, ulusların mahvolması demek değildir. Lehliler, devletlerinin bağımsızlığını yitirmediler mi? Bununla birlikte uluslarını korumadılar mı? Sizdeyse tersine. Devletinizi iyi kötü koruyabildiğiniz halde, halkınızın mahvolmasına göz yumuyorsunuz.

Bunun başlıca nedeni iktisat sorunu. Ekonominizin güçsüzlüğü, askeri yenilginize yol açmıştır. Askeri yenilgiler, üike ekonomisini daha da batırmıştır.

Son dakikalar gelip çatıyor. Elinizde kalan toprağı koruyamayacak, ekonomik çıkarınızı savunamayacak olursanız, sonra ne yapsanız boş. Ne yapılabllecekse, şimdi yapılacak; sonra iş işten geçecektir. Ancak yağıya (düşmana) askeri araçlarla baskı yapmaya yiğitçe çalıştığınız halde, ekonomi konusunda son derece kayıtsız, aciz ve bilgisiz görünüyorsunuz. Yağının işgal ettiği yerlerden kopup gelen yüzbinlerce Türk göçmeni, Anadolu'ya gönderildikten sonra, adeta unutuldu. Acaba, bu Türk köylülerinin, öteden beri malik bulundukları toprağın geleceği düşünüldü mü?

Osmanlı Devletinin, bugün işgal edilmiş topraklar üzerindeki hakkı sadece yönetimsel bir haktır. Bu hak, halkın, toprak üzerindeki mülkiyet hakkını ihlal edemez. Ancak, siz göçmenlerin eski topraklar üzerindeki

mülkiyet haklannı kanıtlama ve koruma hususunda ne gibi önlemler aldınız? Bu yerler, Türk köylülerinin mülkiyet hakkını kanıtlayacak belgelerin korunmasını düşünmediğinizden yitirilecektir.

Avrupa'daki topraklarınızın son parçası için dldiniyorsunuz. Ancak, Türk köylülerinin Avrupa'dan göçmesiyle, zeminin ayağınızın altından kaydığını anlamıyorsunuz.

Göçmenlerin, eski yurtlarına dönmeleri ve ellerindeki topraklan korumaları için çok çalışmalısınız. Tersi durumda, Avrupa'yı bütünüyle bırakıp, Anadolu'ya sıkışmak zorunda kalacaksınız. Kişisel girişimlerle, göçmenlerin toprak üzerlndekl mülkiyet hakkının korunması yolunda pek çok şey yapılabilirdi. Bu amaçla, göçmenler hakkında inceleme yapılarak, onların adı, adresi ve yağı eline düşen hayvan ve eşyası hakkında eksiksiz listeler hazırlanabilirdi pekâlâ.

Acaba içinizde, bunları düşünecek kimse neden çıkmadı? Çünkü sizin usunuz ve düşünceniz, askeri harekat ve diplomasiyle uğraşmakta, halkın çıkarına aldınş etmemektedir.

Bu kişi ve grupların serveti arttıkça artıyor. Halk da yoksulluk ve yoksulluğa düştükçe düşüyor. Devletin asıl görevinin, ulusa hizmet etmek olduğunu kimse usuna getirmiyor.

Meşrutiyet yönetimini kabullendlniz. Ancak, halkın isteklerini teşhis edemediniz. Siz aydınlar, ulustan uzaklaşmışsınız. Kendl ulusunuzu tanımıyorsunuz.

Siz ulusu, imgenizde, yiğitlik heyulası kılığına sokarak ya övüyor ya da bilgisizlik ve tutuculuğu nedeniyle yeriyorsunuz. Ancak, ulusun yaşamını yaşamıyorsunuz. Ulusun duygularıyla, sizin duygulannız arasında ortak bir nokta yok. Dolayısıyla, ulusunuzun onatiyle (refahlyle) uğraştığınızda, gerçekte imgelerinize (hayalinize) bağlı kalıyorsunuz. Örneğin Tanm Bakanlığınız, orman yetiştirmek için blr bürokratik önerge hazırlamış. Her şey, kağıt üzerinde ölçümlendlğl gibi gider de, köylüler ağaç dlkerse ve eğer ağaçlar, çocuklar ve köylülerce kesilmeylp ormana dönüşürse, 30 yıl sonra serin blr gölgelik doğacak demektir. Bu gölgelik Tanm Bakanlığınızın yüreğine, daha şimdiden serinlik serpiyor.

Siz, gölgeli ormanlar üzerlne imgelere daldığınız halde, savaş nedeniyle harab olan yerlerde; özellikle, Türklye'nin Osmanlı Devleti yönetiminde kalacak bölümdeki Türk köylülerlnin, tarlalannı ekmek için gereksindiklerl hayvan ve tohumlan nereden sağlayacağını maalesef hiç dü-

şünmüyorsunuz. Mebuslar Meclisinin kapalı oluşundan yararlanarak çabuk çabuk yasalar çıkarılıyor. Bu arada, emlak yönetmeliğinde değişmeler yapıldı. Yararlı bulunan bu yöntemin, tamamlanıp bütünlenecek kimi yanları vardır. Köy ve kentlerdeki emlak sahiplerinin ellerindeki malı korumaları ve tarımsal işlevlerini sürdürebilmeleri için, düşük faizli kredi verecek bir mali örgüt kurulması zorunluğu vardır. Böyle bir örgüt kurulmadığı takdirde, emlak yönetmeliğinin değiştirilmesi, sadece Türk halkının mahvını istemek demek olacaktır. Bu değiştirmeyle miri arazi, bankaların, anonim şirketlerin eline geçecektir. Bu tehlikeleri Tanin'de, Türk Yurdu'nda, Jeune Turc'te çok açıkladım.

İstanbul'un Türklerce yerleşilen semtlerinde bugün, yangınlar nedeniyle sadece kül yığınları gözleniyor. Nasılsa bir köşeye sığınmış olan halk, son derece büyük yoksulluk ve yoksunluk içindedir. Savaş, bu zavallıların sıkıntısını daha da artırmıştır. Bu durumda bulunan insanların elindeki araziyi satın almak çok kolaydır. Bankalar, kısa zamanda böyle yerleri alarak, mağazalar, apartmanlar dikecektir. O zaman İstanbul, bütünüyle değişecek, her yan elektrikle aydınlatılacak, elektrikle devinen tramvaylar bütün İstanbul'u dolduracaktır.

Fakat o yerlerde, Türk-Müslüman halkından iz kalmayacaktır. Arsa sahiplerinin torunları eski evlerinin yerinde yapılacak yabancı konutlarda bir kapıcılık bulurlarsa ne ala. (Bu sözler abartım sayılmasın. Beyoğlu'nu bir düşünün.) Öte yandan, bankalar, köylülerin mal ve toprağın da el uzatacak. Yineliyorum: Emlak yönetmeliğinin değiştirilmesi son derecede zorunludur. Ancak, halka düşük faizle kredi sağlayacak kredi kurumları kurulmayacak ve halk, Avrupa yöntemlerince, bu kurumlardan yararlanamayacak olursa, Türk halkı yönetmelik değişimiyle perişan olacaktır. Ülkede sanayiin gelişimi, günün en önemli gerekimi ve emelidir. Büyük sanayiin, büyük servetler doğuracağından hiç kuşku yoktur. Burada önemli bir sorun varsa, o da servetlerin kimin eline geçeceği; daha doğrusu servetin, yerli halka mı, yabancı bankalara mı aktarılacağı sorunudur.

Örnek olarak, geçenlerde verilen metro aynlacağı sorununu anayım. Basına ulaşan haberlere göre, ayrıcalık alan şirket, daha başlangıçta, bu girişimden iki milyon lira kazanacağını ummaktadır. Peki Belediye ne alacaktır?

Öğrendiğimize göre, Belediyenin kazancı 3500 lira, (80 bin frank) olacaktır. O da hattın bitiminden sonra. Halbuki hat tamamlanınca, ayrıcalık sahibi şirketin geliri daha da artacaktır. Kent nüfusu ne denli artarsa

artsın, Belediyenin kilometre başına alacağı kazanç değişmeyecektir. Gerçekteyse, yapılacak tünel geliri o ölçüde artmış olacaktır. Dolayısıyla sözleşmede nüfus artışı da dikkate alınmalıydı. Metronun, yararlı bir girişim olduğundan kuşku yoktur. Öte yandan, kentin gelire ve devletin vergiye gerekimi vardır. Sanayiin gelişmesiyle, bu gerekim daha da artacaktır. Bugünü düşünerek vermiş olduğunuz ayrıcalıklardan ilerde pek az yararlanacaksınız.

Parlamentonuz kapalı olduğundan, bakanlıklarınız her türlü denetimden yoksundur. Yapılan işlerde, kamuoyu hiç dikkate alınmamakta, basın susmaktadır. Gazeteler, ya kapital yönünden satın alınmıştır ya da olup bitenlerin iç yüzünden haberli değildir. Verilen ayrıcalıklar, her şey olup bittikten sonra basına yansımaktadır. Dahası ayrıcalık sözleşmelerinin çok yanı gizli kalmaktadır.

Kimi kez, yanlış haberler de yansıyor gazetelere. Sözün gelişi, metro sözleşmesinin, iki milyonluk bir avans sorununa bağlı olduğu haberi yayılmıştır. Bu haberle kim kandırılıyor? Basın mı, hükümet mi?

Sözleşme imzalanmadan size banka kaimeleri gösterildi. İmzadan sonra, kaimeler yine ceplere indi. Sadece avans alabildiniz.

Sizi daha büyük tehlikeler karşısında bırakan, devletin mali yönüdür. Bu makaleyi uzatmamak için, işin maliyeyi ilgilendiren yönünü gelecek yazıya bırakıyorum. O yazıda çeşitli yörelere yararlı olacak özel uygulama ve girişimlere değineceğim. Geçmekte olan zaman son derecede tehlikelidir. Göz açmak, işe sarılmak zamanıdır. Daha sonra her şey bitmiş olacaktır.

"Benim Sesim Avrupa'dan Geliyor Sizin Sesinizse Yurdun Bağrından"

Türk Gençlerine Mektup(*)

Türk gençleri, uluslarının ve ülkelerinin çıkarı yolunda çalışmak istiyor. Yaşlılar perişan, gençler hoşnutsuz ve direnişte. Yaşlılar, güçsüzce baş eğerken, gençler büyüklük ve onur duygusu içinde meydan okumakta. Yaşlılık, nasıl, rüzgardan çatırdayan kuru dallar gibiyse, gençlik, rüzgar karşısında esneklik kazanan ve ışığa doğru serpilen fidanlar gibi.

Gençler, mücadele etmek istiyor. Bu mücadalede gereksindikleri

(*) Parvus Efendi, Ek 2.'de Türk Yurdu, 30 Mayıs, 1912.

güç, onların, canıyla ve kanıyla besleyici olan halk katmanlarına bağlanmasıyla bulunabilecektir. Ülkelerin düştüğü felaketten üzülen Türk gençleri "ne yapmalı" sorusunu soruyor. Türk Yurdu, bu sorunun ekonomik yönlerini, elimden geldiğince açıklamamı isteyerek hakkımda büyük bir teveccüh gösterdi. Ben, Türk gençlerine bilgim ve deneylerimle hizmete hazırım. Ancak, her soruya karşılık hazır cevaplık beklenmemesini de rica ederim. Bugün size güçlük çıkarmakta olan sorunlara benzer sorunların başka ülkelerde nasıl çözümlenmiş olduğunu, Avrupa kurum ve yöntemlerinin, ülkenizde nasıl kurulup uygulanabileceğini gösterebilirim. Fakat, bu yanıtlardan da yararlanarak, sorunlarınızı, bu ülkenin havası ve suyuyla yaşayan sizler çözümleyeceksiniz. Türk Yurdu'nun teveccühüyle üstlendiğim bu işte, sizden yardım beklerim. Ulusunuzun yaşamını inceleyerek, onun gereksinimlerini saptayarak bana yardım edebilirsiniz.

Benim sesim Avrupa'dan geliyor, sizin sesinizse, yurdun bağrından. Ülkeniz, ekonomik açıdan incelenme gerekimindedir. Bu incelemenin nasıl yapılacağını, makalemin aşağıdaki kesiminde okuyacaksınız. Sizin, sadece makalemi okumanızı değil, edimsel olarak (bilfiil) dediğim uygulamaya girmenizi beklerim.

Ülkenizde, tanmın gelişmesi, köylünün gereksinimi ve tarım reformu hakkında düşünce alış verişi yapacağız. Daha çok, demiryolu sorununu ele alacağız. Daha çok demiryolu yapılması, bu yollann halkın zaranna değil yaranna çalışması için ne yapılması gerektiği üzerinde duracağız.

Ülkenizde, sanayiin gelişmesinden, fabrika ve atölyeler kurulmasından, ticaret ve trafiğin gelişmesinden de söz edeceğiz. Bunun için bizim devlet hazinesi, belediye ve bucakların mali sorunuyla uğraşmamız da gerekecek.

Bunların tümü, zamana bağlıdır. Yazık ki size zaman bırakmıyorlar. Tüm vaktinizi, ekonomik reforma ilişkin isteklerinizi, ya başka yana çekiyorlar ya da eziyorlar.

Ülkenizin bayındırlığı üzerine yazmak istiyorum. Ancak çevreme bakınca, her şeyin darmadağın çökmekte olduğunu görüyorum. Durum bu merkezde olunca, en önce yapılması gereken bir görev, ülkeyi büsbütün yıkılmaktan ve başkalan yönünden soyulmaktan kurtarmaktır. Evet. **Sız yarı yıkıntıya dönmüş bir ülkede yaşıyorsunuz.** Bu yuvanın, çoktan çürümüş olan duvarlan, bugünkü savaş nedeniyle, büsbütün yıkılmak üzere. Artık açık kalan kapılardan, komşular, sokaktan geçenler, kısası, çağ-

rılmamış bir takım konuklar girmekte. O eve girenlerden her biri, kendi isteğine göre davranıyor. Kimi, ev sahibine öğüt veriyor, kimi onu tehdit ediyor. Tümü aslında ev sahibinin iyiliğine göz dikmiş. Herbiri, olanaklı ölçüde büyük bir yağma parçası koparmaya çalışıyor. Ev sahibi ne yapacağını bilemiyor.

Yapılacak iş şu: Yuva içinde bir düzen kurulacaktır. Yitirilmiş şeylerin hesabı yapıldıktan sonra, kalanın korunmasına çalışılacaktır. Balkan Savaşı'nın ortaya çıkardığı sorunların çözümü amacıyla, Paris'te bir konferans toplandığını biliyorsunuz. Ülkenizin, bundan sonraki ekonomik gelişmesi, konferansta alınacak kararlara bağlı bulunacaktır.

Devletinizin borçlan, Türkiye'yle Balkan devletleri arasında uygun bir biçimde bölünmeyecek olur ve Balkanların istediği gibi size 1.5 milyar liralık savaş giderimi (tazminatı) yüklenirse, yapacağınız hiç bir reformdan hayır gelmez. Daha doğrusu, ciddi bir reform bile yapamazsınız.

Dolayısıyla, mali konferans katında çıkarlannızı koruyabilmek amacıyla pek çok çaba sarfetmelisiniz. Atıl kalarak, sizin için hazırlanmakta olan oyunu kapalı bir gözle beklerseniz, yandığınız gündür. Sustuğunuz takdirde, kimse sizi dikkate almayacaktır.

Dolayısıyla, sesinizi işittirmelisiniz. Önce parlamentonuz açılmalıdır. Mebuslar Meclisi, ülkenin iktisadi durumunu görüşmeye başlarsa, Avrupa, savaşın daha şimdiden vermiş olduğu zararlann derecesini görür ve Türkiye'nin zorunlu gereksinimlerinin ne denli büyük ve Osmanlı Hükümetinin sahip olduğu araçlann ne denli cılız olduğunu anlar.

Avrupa üzerinde bir etki yapmak için, bundan başka çözge (çare) yoktur. Hele Avrupa, artık alacak başka bir şey kalmadığını ve bundansonra, Türkiye'ye daha ağır mali yük yükletmenin, onu iflasa sürüklemek olduğunu anlarsa, gaddarlıktan belki vazgeçer. Bundan başka, Düyun-u Umumiye'nln bölünmesine, savaş giderimi sorununun çözümüne, özellikle parlamento açılana değln büyük ayrıcalıklar vermemeye ve uzun vadeli borç almamaya çalışılmalıdır. Bugün yapmakta olduğunuz mall ve ticari sözleşmelerin, maliyeniz az çok yoluna girdiğinde yapacağınız sözleşmelerden daha az elverişli olacağından kuşku yortur. Çünkü siz, neye yetenekli olduğunuzu, neye olmadığınızı ancak o zaman anlayacaksınız. Bugünse, ortadaki bilinmezlikler ve tehlikeler ileri sürülerek, size daha ağır koşullar öneriliyor. Çünkü savaş, bütün Avrupa'yı heyecana boğmuştur. Dolayısıyla Avrupa, bütün endişelerden kurtularak huzura kavuşma-

lıdır önce. Avrupa sermayesinden daha uygun koşullarla yararlanmak, o zaman olanaklı olabilir ancak.

20. Yüzyıl Başında Avrupa Emperyalizmi ve Dünyanın Diğer Bölgelerinde Oluşan Ekonomik Güçlerin Ortaya Çıkışı Genel Konjoktür

Osmanlı İmparatorluğunun, gücünü ve atılımını köreiten tarihsel etmenlerin başlıcası, şimdiye değin Rusya'ydı. Kendisine, Boğazlara doğru yol açmak için yüzyıllarca inatla çalışmış olan Rusya, eğer bu kez Almanya ve Avusturya'nın direncini kırmayı başarırsa öteden beri göz diktiği Karadeniz'e el uzatacaktır.

Genel savaşın çıkışından önce, Rusya'nın, Boğazları hiç gereksinmediği, ara sıra işitildi. Gerçekten Rusya, Boğazlara sahip olmaksızın da pekâlâ işini yürütebildi. Bu yoksunluğa karşın, gerek sınai, gerekse siyasal açıdan büyük gelişmeler sağladı.

Boğazların Rusya'ya gerekmediği kuramıyla birlikte, toprağın iyice büyümüş olması nedeniyle, merkezsel yönetim gücünü yitirme tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğu ve dolayısıyla, artık yeni fetihler ardında koşamayacağı görüşü ortaya atıldı. Ancak bu görüş, uzun bir barış dönemi varsayımına dayanıyordu. Halbuki Rusya şimdi büyük bir savaşa atılmış bulunuyor. Hem de bu savaşı, sınırlarını genişletmek için yapıyor. Bu olup bitenler, Rusya'ya, yeni yerler ele geçirmesinin tehlikeli olacağı kuramını çürütüyor. Boğazlar sorununu yeniden ortaya çıkarıyor. Rusya için, Boğazların pek büyük bir değer taşıdığı yadsınamaz. Trablus Savaşı'nda, Çanakkale Boğazı'nın kapatılmasına tanık olduğumuz gibi, bu kapanma nedeniyle Karadeniz ticaretinin felce uğradığını da gördük.

Bugün Marmara Denizi'nde birkaç Göben zırhlısı dolaşsa, Rusya'nın Karadeniz donanması ve Rus kıyıları büyük tehlikeler karşısında kalır. Dolayısıyla Rusya'nın şu sıra, Türkiye'nin yansızlığına verdiği önem yanında, Türkiye'yle çıkacak savaşta Boğazların her halde kapatılacağı görüşü, üzerinde dikkatle durmaya değer iki noktadır.

Boğazlardan ticaret gemilerinin geçmesi şimdiden bir takım güçlüklerle karşılaştığından ve Rusya'yla bir anlaşmazlık çıktığında, İstanbul Limanı'ndaki Rus gemileriyle onların yüküne el konması muhtemel olduğundan, Karadeniz limanlarındaki alış veriş, şimdiden sınırlamaya tabi tutulmuştur. Göz yumulamayacak olaylardır bunlar. Bu belirtiler, uygun bir

fırsat çıkar çıkmaz, Rusların Boğazlara el koymaya çalışacağını gösterir. Rusya'nın çıkarı, Osmanlı Devletine bir ölüm darbesi indirmektedir.

Ancak Rusya'nın bağlaşıkları (müttefikleri) razı olacaklar mıdır buna? Özellikle bir zamanlar, Türkiye'yle birlikte Rusya'ya karşı savaşmış olan İngiliz ve Fransızlar, Çarlığın Türkiye'yi hedef tutan gaspedici bir devinisine ses çıkarmayacak mıdır?

Bu sorunlara yanıt verebilmek için, önce Fransız ve İngiliz Hükümetlerinin, güttükleri Doğu siyasasının niteliğini anlamak gerekir. İngiltere'nin Türkiye'ye karşı göstermiş olduğu dostça ilgi, Kırım Savaşı'ndan sonra bir süre epey soğumuştu. Bu kayıtsızlık, sadece resmi mahfillerde değil, mali ve ticari mahfillerde de söz konusuydu.

Türkiye'nin ilk borç sözleşmeleri İngiltere'yle yapıldı. Kırım Savaşı'ndan önce, Türkiye'den en büyük çıkarı olan devlet İngiltere'ydi. Fakat 1870'ten itibaren, İngiliz para piyasası Türkiye'ye kapanmaya başladı. Bu çekingenlik günümüze değin sürdü.

Resmi adı Bonque Impériale Ottomane olan resmi Osmanlı Bankasının atası, Banque Ottomane, aslında bir İngiliz sarraf kurumuydu. 1856'da kurulmuştu. Fakat, daha 1863'te, İngilizler oradaki mevkilerini Fransızlara bıraktılar. Fransızlar, bu kurumu düzenlemek bahanesiyle, yeni bir takım ayrıcalıklar aldılar. O sırada İngiltere, devletin iç işlerine de ilgisiz davranmaya başladı. Dikkatini daha çok Mısır'a çevirmişti. Süveyş kanalının kazımı sorunu, büsbütün artırdı bu ilgiyi.

Bununla birlikte, İngiltere'nin Mısır'a karşı göstermiş olduğu tevecüh ve iyi niyet, Türkiye'nin yansızlığını (tarafsızlığı) korumak biçiminde değil, Mısır'da İngiliz mandası kurulması biçiminde kendini gösterdi.

Rusya, 1877-78 yıllarında, Türkiye'yi baltalamaya koyulunca, İngiltere buna kayıtsız ve seyirci kaldı. Ancak son dakikada, Rus Orduları Yeşilköy'e girince, İngiltere Almanya'yla birlikte uyandı. Onların işe karışmasıyla, Bismarck'ın başkanlığında toplanan Berlin Kongresi, aşırı Rus isteklerini, usal (makul) bir sınıra indirdi. İşte o zaman Almanya'nın varlığını korumasının ve çıkarının, Türkiye'nin yaşamasında olduğu anlaşıldı. Türkiye 1878'de, yağılarına (düşmanlarına) Balkan dağları sınırını bırakmak zorunda kalmakla, varlığını sürdürme olanağından yoksun edilmişti. İngiltere'yse, buna örtük olarak (zımmen) razı oldu.

Bununla birlikte, şurasını da belirlemek gerekir: 1860 yılından başlayarak, yüzyılın sonuna değin uzanan zaman süresi içinde, İngiltere'nin

sadece Türkiye'ye karşı değil, bütün dünya politikası çekingen ve olumsuzdu.

1860'tan önceki yıllardaysa, gerek yakın gerekse Uzak Doğu'da, daha saldırgan bir politika izlemişti. Kırım ve Çin seferleri bunun en canlı örneğidir. O yıllar, İngiltere'nin, büyüklüğünün doruğuna tırmandığı dönemdir. Onun büyüklüğü, atılımı ve saygınlığından, böyle bir dönemde kuşku duymak kimin haddineydi? İngiliz sanayiiyle, bir ulusun rekabet edeceği düşünülebilir miydi?

İngiliz sömürgeleri o denli geniş, yer yüzünde İngiliz çıkarları o denli dağınıktı ki, İngiltere bir övünç (gurur) duygusuyla rahat rahat yaşıyordu. Bu rahat yaşamanın sadece tek koşulu vardı: İngiltere dışındaki ülkelerin yavaş yavaş gelişmesi. Bunun içindir ki, İngiltere'nin geri ülkelerdeki politikası tutucu, dahası gerici bir görünümdeydi.

Dolayısıyla, Çin'in ve Türkiye'nin geri kalması isteniyordu. Ama o, ülkelerde istibdat halkın kemiklerine işlemiş, ama o ülkelerde demiryolu yokmuş, tecim (ticaret) gelişmemiş, bunlardan İngiltere'ye ne? Bu ülkeler ne denli gerlyse, İngiltere için o denli verimli bir pazardı. İngiliz fabrikaları işsiz kalmıyordu ya...

İngilizler, kurdukları hegemonya dolayısıyla, kendilerine güvenleri öylesine artmıştı ki, Avrupa'nın egemeni, öbür Avrupalılardan yüksek bir ırkın üyeleriymişçesine davranıyorlardı.

İngiltere, tecim özgürlüğünden yanaydı. Çünkü bir gün, başka ulusların kendilerine rakip olabileceğini uslarına bile getirmiyorlardı. Öbür ülkelerin sanayi gelişimini daha beşikteyken boğmak ve bitimsizce (ebedlyen) dünyanın fabrikatörü kalabilmek amacıyla öneriyoriardı bağımsız teciml. Böylelikle, İngiliz uygarlığının, İngiliz fabrikalarının, İngiliz kurumlannın ve İngiliz Hükümetinin sonsuza değin sönmeyeceği inancındaydılar. Almanca'da "İnsan çöküşüne yakın, büyüklüğe kapılır" alnamındablr ata sözü vardır. İngiltere'nin durumu ona uymuştur. Alman sanayiin, son zamanlarda ulaştığı gelişme, bilisiz İngiliz bencilliğine vurulan bir darbe olmuştur.

Almanlar zamanla gerek Avrupa, gerekse Amerika'da, İngilizlerin en gözde tecim (ticaret) alanlannda, onlara karşı başan kazanmışlardır. Alman mamulleri, İngiliz sömürgelerlne bile, direnç görmeksizin girebilmiştir. İngiliz tüccarları bu tehlike karşısında yaygarayı basmışlardır. Onlann kendilerine güveni o denli büyüktü ki, Alman rekabetinin, Alman sa-

nayi ve teciminin üstünlüğünden ileri geldiğini bir türlü anlayamıyorlardı. İngilizler sanıyorlardı ki, Almanlar kendi mallarını, İngiliz fabrikalarından çıkmış gibi göstererek tüketicilerin ilgisini çekiyor. Bu bakımdan halk, İngiliz ve Alman mamulleri arasındaki ayrımı görürse artık Alman malına yüz vermez. Sonuçta, Almanya'dan gelen malların üzerine "Made in Germany" damgasının basılmasına karar verildi.

Yabancı bir ülkenin tecimini (ticaretinin) önlemek için alınan bu önlemi anımsayanlar, bugün gülmekten kendilerini alamıyorlar. Ancak daha yirmi yıl öncesine değin, İngiliz devlet adamları, bu önlemle, sömürgelerdeki Alman rekabetini kırabileceklerini düşünüyorlardı.

Gerçek tam tersi oldu. "Made in Germany", Alman mamulleri için tam bir reklam aracı oldu. Daha etkili önlemler araştırılması, İngiliz emperyalizmi denen görünümün (fenomen) ortaya çıkışına yol açtı.

Artık, İngiltere'nin genel dış politikasında başlıca etken, emperyalizm düşünce ve kuramı olacaktır. Artık siyasal bir davranış kuralı olan emperyalizmin ne tür tecimsel çıkarlardan güç aldığını burada incelemeyi gerekli bulmaktayız.

Emperyalizm öğretisinde başlıca erekler şunlardır:

1- Sömürgeler üzerinde, İngiltere'nin etkinlik ve egemenliğini desteklemek ve sömürgeler arası ilişkileri, açıklıktan ve güvenden yoksun kılacak bütün etmenleri ortadan kaldırmak.

2- Sömürgelerle yönetimsel ilişkiyi yoğunlaştırmak.

3- Yabancı mallara karşı, İngiliz mallarını koruyucu bir gümrük tarifesinin kabulü ve uygulanması. Bu dış alım vergisi İngiliz mallarının daha ucuz satılmasını sağlayacak biçimde koyulacaktır.

Aşırı emperyalist düşünce sahipleri, İngiltere'de de bu tip vergiler konulmasını ve sömürgelerden gelecek ürün ve mamullere öncelik tanınmasını istemektedir. Bu tasarıları gerçekleştirmek kabil olursa, İngiltere, sömürgeleriyle birlikte gerçekten bir İmparatorluk olurdu. İngilizleri endişeye düşüren, Almanların, tecimsel rekabetlerinden ayrı olarak sömürgecilikte gösterdikleri başarılı çalışmaydı. **Almanya'nın, büyük bir donanma yapımına başlaması İngilizlerin asıl büyük endişesine yol açıyordu.** Korku, özellikle Güney Afrika'ya uzanıyordu. Boerlerin dirençleri hesaba katılıyordu. Hızla gelişen Boer Cumhuriyetlerinin, günün birinde Cap sömürgesiyle birleşip İngiltere'den kopacağı düşünülüyordu.

Avrupa'da durum böyleyken, Uzak Doğu'da, etkinlik ve gücünü gün geçtikçe artıran bir ülke, Japonya doğuyordu. Çin'e karşı açtığı 1894 seferi, Japonya'nın, sanayi ülkeleri arasında yer almakta olduğunu saptamıştı. Uzak Doğu politikasını, Çin'in mışıl mışıl uyumasına göre ayarlayan İngiltere, bu seferden sonra erinçsizliğe (huzursuzluğa) kapıldı.

Öte yandan, Sibirya içinden Okyanus'a değin uzanan demiryolunu tamamladıktan sonra, Mançurya'yı topraklarına katan, Port Arthur ve Kore'yi işgal için hazırlığa girişen Rusya da, Büyük Britanya üzerine kara bulutları çekmişti.

Almanya, Kiau-Tschau bölgesini tasarruflarına almakla Çin'de sözünü geçirir olmuştu. İngiltere, buna seyirci kalamazdı. Nitekim her yerde, etken bir politika izlemeye başladı.

İlk sonuç, Güney Afrika Savaşı'dır. Büyük Britanya, bütün güney Afrika'yı kendi egemenliğine almak amacıyla giriştiği bu savaşta, amacını gerçekleştirdi. Güney Afrika Savaşı'nı, doğuş ve başan koşulları çok önceden Londra'da tezgahlanan Rus-Japon Savaşı izlemiştir. İngiltere'nin, Rusya'yla yapılacak savaşta, Tokyo Hükümetine yardım vaadettiği, artık bilinen bir gerçektir. Almanya'nın o ara Anadolu'da sağladığı başarı, Alman-İngiliz ilişkilerini gerginleştirdi.

Anadolu demiryolu ayncalığını ele geçirene değin, Almanya epey güçlükle karşılaşmıştı. İngiltere, yukarıda özetlediğimiz olumsuz politikası ve kayıtsız politikası nedeniyle bu ayrıcalığı elde edememiştir. Yoksa, onun için böyle bir olanak, işten bile değildi.

Anadolu hattının parlak işlerden olduğu ve şimdiye değin büyük kazançlar bıraktığını söylemek yanlış olur. O hat, gelecekte daha kazançlı olacaktır. Yolun en büyük yararı, Anadolu'yu dalmış olduğu gaflet uykusundan uyandırmak olacaktır. (İngiltere'nin o zamana değin böyle bir girişimde bulunmayışı, işin ilk ağızda büyük kazanç bırakmayışı ve demiryolunun, Anadolu'yu uyandırmasından çekinmesi olmuştur.)

Almanlar, Bağdat Hattı yapımını da üstlenince, İngilizlerin telaşı arttı. Halbuki İngiliz mühendisleri, Irak ve El-Cezire'yi Karadeniz'e bağlayacak ve yapımı, Konya'dan geçecek yoldan daha kolay ve ucuz olacak bir hat tasarısı hazırlamışlar; fakat İngiliz kapitalistleri (nasılsa kolay kazandıkları gerekçesiyle) bu tasarıları bir yana atmışlardı. Bağdat hattının yapımına başlanınca, İngilizler, Almanların Hint Okyanusu'na doğru açıldığını ayırt ederek, korkularından titremeye başlamışlardı. Hattın yapımını en-

gellemek için, İngiltere'nin bütün yaptıklarını anlatmaya yerimiz yok. Ancak, onun asıl yumruğu Türkiye'nin sırtına indirdiğini ve Almanya'yı dolaylı olarak zarara sokmak istediğini belirteceğiz.

Rus-Japon Savaşı, Rusya'nın ezilmesiyle bittikten ve iç olaylarla Rusya iyice yıprandıktan sonra, İngiltere, Almanya'yla daha kolay uğraşabilecekti. Orta Asya ve İran sorunlarını çözüme bağlayan sözleşmeyi Petersburg Hükümetiyle imzaladıktan ve Rusya'yı bağlaşıkları arasına aldıktan sonra Fransa'yı da bağlaşıma kattı.

Üçlü bağlaşı, Avrupa'nın barış ve esenliği için imzalanmış gibi gösteriliyordu. Gerçekteyse, tam bir saldırganlık paktıydı. (Amaç, İngiltere'nin, orta ve Yakın Doğu politikasında, Almanya'ya karşı bütünüyle bağımsız kalmasıydı.) Bağlaşık (müttefik) devletlerle uzlaşık (itilafçı) devletler, son Balkan Savaşı'nda, savaşmaksızın boy ölçüştü.

İtalya'nın, Trablus Savaşı'nda tek başına bir yol tutması, bağlaşımın biçimsel olduğunu daha o zaman anlamış olmasındadır. İtalya'nın, bu yan çizmesinden sonra yalnız kalan, Almanya, Avusturya-Macaristan, üçlü uzlaşım (itilaf) politikacılarının baskısına dayanmalıdır. İki devletin, bağ eğişi, Macaristan'da açıkça kendini gösterdi. Bunun üzerine, üçlü uzlaşımcılar Avrupa siyasetini ellerine aldı.

Bir yana üstünlük ve yenginliğinin (galipliğinin), öbür yanına aşağılanma ve yenilgisi anlamına gelen siyasal bir durum doğmuş ve o durum, gösterdiği güçsüzlük ve dirençsizlikten dolayı, Almanya ile açıktan açığa alay edilmesine yol açmıştı. Siyasal dengenin, Avusturya ve Almanya aleyhine dönmesi sonucunda, Osmanlı Devleti, mülkünü, yağılanna (düşmanlarına) bırakmak zorunda kaldı. Halbuki savaştan önce (Balkan Savaşı) Türkiye'nin toprak bütünlüğü cafcaflı sözlerle güvenceye alınmıştı. Türkiye'nin Avrupa'daki mülküne el konurken, İngiltere açıktan açığa ve zoralıma (gaspa) öncülük eden Rusya'yı tutmuştur. Üçlü uzlaşmacıların (İtilafçıların) ilk büyük başarısı budur. Şimdi ise uzlaşmacıların yüzünden çıkan bir Avrupa savaşıyla karşı karşıyayız.

Varsın, İngiliz Başbakanı Lord Asquith, müşterisine dil dökerek bozuk mal satmaya savaşan bir tüccar havasıyla, savaşa, sadece Belçika'nın yansızlığını koruma ereğiyle girdiğini söyleyedursun. İngilizler arasında bu laflara inanacak safdil çıkar mı bilmeyiz. Bu savaşın uzun süreden beri İngiltere yönünden tezgahlandığını bütün dünya anlamıştır. Erek, Almanya'nın dünya ticaretini yıkmak, Alman donanmasını denizlerden sil-

mek, Alman siyasi etkinliğini (nüfuzunu) yıkmak, işin bu yanı çözümlenince, emperyalist emelleri gerçekleştirmek, etkinlik bölgelerini sömürgeye çevirerek, sağlam bir örgütle İngiltere'ye bağlamaktı.

Basra Körfezi çevresiyle, Irak kıtasının, İngiltere için birer etkinlik alanı olduğu, son yıllarda iyice öğrenildi. İngiltere, Irak'a, sağlam ve sürekli biçimde yerleşebilmek için Kuveyt Şeyhi'ni, daha şimdiden bir aygıt gibi kullanmaktadır. Basra-Bağdat çevresine el konulması yolunda ilk adımı çoktan atmış olan İngiltere, şimdi bir adım daha atmak isteyecektir.

Basra Körfezi'yle Irak çevresi, İngiltere'nin Hindistan üzerindeki mülkiyet savı ve egemenliği açısından çok önemlidir. Hint Okyanusu'na çıkan yollar, böylece denetim altına alınacağı gibi, ilerde petrolü açısından çok önemli bir orun (mevki) kazanacak, Irak da elden kaçınlmamış olacaktır. İngiliz topraklannda yoktur petrol. Sömürgelerinde de yoktur. Halbuki sürümü çok yüksek bir aydınlatma ve ısıtma aracıdır o. Savaş gemilerinde kömür yerine kullanılmaya başladığı andan beri en değerli yakacak olmuştur.

Petrol kaynaklarına bizzat malik olmak isteyen İngiltere, onları Irak'tan başka bir yerde bulamayacağını biliyor. Dolayısıyla uzlaşımcılann utku ve yenginliği (zafer ve galipliği) durumunda, Osmanlı petrol kaynaklarının bulunduğu yöreye, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü bozacak bir saldın belkiliğini (itimallni) düşündürecek ciddi nedenler vardır. Osmanlı Devletini bölme ve dağıtma yolundaki ilk saldırının İngiltere'den geleceği düşünülmelidir.

Osmanlı Devletinin bölüşümünde Rusya, İngiltere'den daha sabırlı olabilir. Avusturya-Macaristan bir kez bölündükten, Almanya'nın gücü hiçe indirgendikten sonra, yörenin tek egemeni olacak olan Rusya, pençesini Osmanlı Devletine istediği zaman uzatabilecektir.

Eğer bir gün, Boğazların uluslararası denetime verilmesi söz konusu edilirse, Rusya kuşkusuz, onların Türkiye'nin elinde bırakılmasını yeğ tutacaktır. Bu yeğleme, Türkiye'nin güçsüz ve aciz kalacağı varsayımına dayandırılacaktır. Türkiye'nin, tahnit edilmiş bir ceset gibi Boğazların çevresinde yer almasına, Rusya biraz daha katlanacaktır.

Bu savaşta İngiltere'nin, Rusya'nın emellerine hizmet eder biçimde davrandığı yadsınamaz. Zaten İngiliz muhalefeti, bunu her gün devletlerinin yüzüne çarpıp duruyor.

İngiltere, üçlü uzlaşımın yenginliğl (galiplİği) durumunda Rusya'nın

bir atılım ve güç kazanacağını, Çar'ın, Avrupa'yı kendi hegemonyasına alacağını bilmektedir. Yeryüzündeki hükümdarlar arasında, Moskof Çarları kadar buyruk vermesini bilen kimse yoktur.

İngiltere, şu noktayı da iyice kavramıştır: Rus İmparatorluğunun etkinliğinin ve yengiliğinin etkisi, savaşta; sonra, sadece Avrupa'da değil, Asya'da da duyulacaktır. İngiltere'yle Rusya arasında, Doğu'da olsun merkezsel Asya'da olsun rekabet canlanacaktır. Çarlık, geçmiş yenilgilerini hiçbir zaman unutmayacaktır. Dolayısıyla, İngiltere'nin neden olduğu, Rus-Japon Savaşı'nda, uğradığı yitimlerin acısını çıkaracaktır. Rusya, düşmanlarını ezmeyi başardığında da sınırlarını alabildiğine genişletecektir.

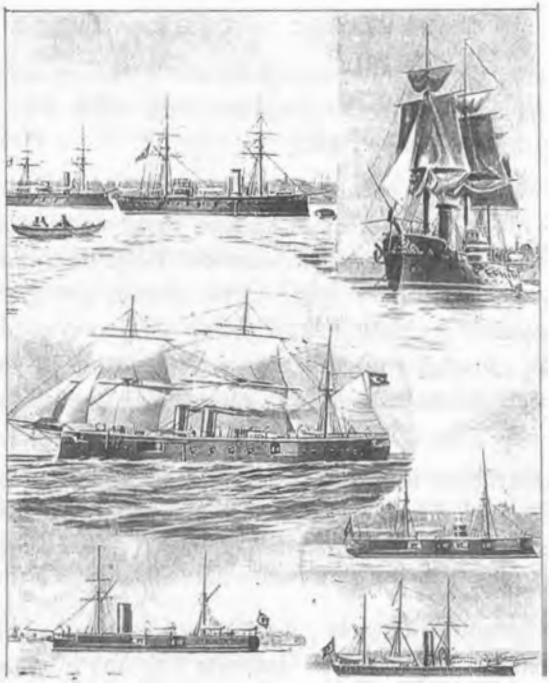
Bu nedenlerle şu inançtayım: Savaşın bitişi ardından, İngiltere Doğu'da kesin siyasal bölünmeye yandaş çıkacaktır. Ana yurdunu, sömürgelerle kaynaştırıp bütünleştirecek, sömürgelerini, dünyanın öbür kesimlerinden yalıtmaya çalışacaktır.

İngiliz bayrağının dalgalandığı bölgeler, bugün kimi halkaları eksik büyük bir zincire benzetilebilir. Eksik halkalar arasında Osmanlı İmparatorluğuyla Mısır da vardır. İngiltere halkayı tamamlamaya karar vermiştir.

İngiliz sanayii, dünya sanayiine üstünken, İngiltere'nin çıkarını, dünyanın çıkan sayılabilirdi. Şimdiyse, sorun bütünüyle değişmiştir. İngiltere şimdi, ulusların çıkarını, kendi çıkarına hizmet eder duruma getirmek arzusundadır. Büyük Britanya'yı mücadeleye atılmaya götüren, dünya pazarında, Alman sanayii önünde uğradığı yenilgidir.

İngiltere'de emperyalist düşünce ve tasarılan destekleyen, körükleyen ve ülkenin yazıtını elinde bulunduran entrikacı güruhun, her şeyden önce ulaşmaya çalıştığı erek, Alman kuşaklarının çalışması ve Alman bilim ve tekniğinin katkısıyla oluşan Alman sanayiinin köküne kibrit suyu ekmektir. "Madem ki Almanya en güzel gemileri yapıyor. O halde biz o gemileri ya çekip almalıyız, ya delip batırmalıyız." İşte İngiliz emperyalistlerinin mantığı.

Bu savaş, köhne İngiliz geleneği içinde yıpranmış İngiliz tecimine (ticaretine) karşı, Almanya'nın getirdiği modern kural ve örgütlenmeyi ortadan kaldırmak için açılmıştır. Bu savaş, verimsiz İngiliz işletmeciliği, geri İngiliz sanayii adına açılmıştır. Almanya'nın getirdiği ileri kredi sistemi karşısında bir fosil gibi duran İngiliz sarraflığını yaşatmak için açılmıştır.

Dünyanın İkinci Büyük Donanması Ama...

Sultan Abdülaziz, bir kısmı dış borçlanmayla da olsa, çok güçlü bir donanma kurmuştur. Bu donanma, zamanın İngiliz donanmasından sonra, dünyada ikinci sırada yer almaktaydı. Ancak Amerika'dan Avusturalya'ya kadar okyanuslar ötesinde tüm dünyaya hükmeden İngiliz İmparatorluğu yanında, küçük Akdeniz havuzu içinde sıkışıp kalmış Osmanlı Devletinin para darlığına rağmen oluşturduğu 25'i zırhlı, 100'ü ahşap gemiden oluşan dünyanın ikinci büyük donanması, daha sonra Haliç'te çürümeye terk edilmiştir. Bu gerçek siyaset, askerlik ve para üçlemesinde Osmanlı yönetimine özgü hesapsızlığın en çarpıcı örneklerinden biridir.

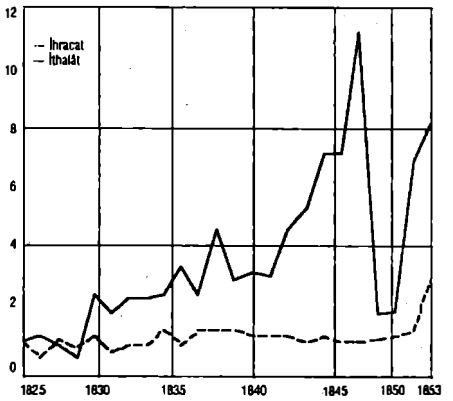
Silahlı Kolculara Sahip Tütün Rejisi 20.000 Çiftçinin Canına Maloluyor

Dahiliye Nazın M.Menduh ve Evkaf Nazırı Abdullah Beyin 2.10.1902 tarihli resmi raporuna göre: "Tütün Rejisinin birçok zarar ve sakıncalarından olmak üzere, şimdiye kadar kolculardan ve halktan çarpışmalarda 20.000'den fazla can kaybı olduğu söylenmektedir. Bu hale Padişah Efendimiz de pek ziyade üzülmektedir. Esasen şeriata da aykın olan bu gidişata artık bir son vermek icap ediyor. Reji İdaresinin imtiyaz süresinin bitimi, Trablusgarb'ta İtalyanlarla savaşılan günlere rastlamıştı. Devletin savaş giderlerini karşılayacak mali kaynaklardan yoksun olması; yeni borçlanmalara yol açmıştı. Bu arada Reji İdaresinden de % 6 faizle 10 milyon lira borç alındı. Uzun süredir kârlı imtiyazının süresini uzatma çareleri arayan Reji İdaresi, Osmanlı Hükümetinden alacaklı olmanın verdiği rahatlıkla imtiyaz süresini 15 yıl daha uzatmayı başardı. Balkan Savaşları yenilgisi ardından düşmanın çekildiği Edirne kentine girmek için bile, İstanbul'dan gönderilecek askeri birliğin masraflarını karşılayacak para olmadığından Tütün Rejisinden borç para alınmıştı. Yönetim, demiryolu hattı olan en yakın bu kentine bile asker gönderecek paradan yoksundu.

19. Yüzyılda Dünya Ticaret Hacminde Osmanlı'nın Payı % 1'in Altında, Osmanlı Vilayeti Olan Mısır ise Tek Başına İmparatorluğun Toplam Dış Ticaretinin Aynı Değerini Yapıyor

Dünya ticareti (ihracat artı ithalat)'nin 1800'de 320 milyon L'dan 1860'da 1.450 milyon L'ya ve 1913'te 8.360 milyona çıktığı, diğer bir deyişle 25 kat arttığı tahmin ediliyor; gerçek anlamda gelişme daha büyüktü. Eldeki rakamlar değişken olmakla beraber, öyle gösteriyor ki, 1780'le 1913 arasında Osmanlı İmparatorluğunun büyüme oranı daha bir düşüktü ve bu nedenle dünya ticaretindeki payı yavaş yavaş eridi; toplam % 1'in bile altına düştü. Fakat bu düşüş, muhtemelen toprak kayıpları hacminden daha fazlaydı; eğer 1913 rakamlarına Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya eklenirse, toplam iki katından fazlasına ulaşıyor, Mısır ise tek başına bütün Osmanlı İmparatorluğuna bedel ticaret yapıyordu.(1)

Osmanlı-İngiliz Ticareti (milyon sterlin)

İttihatçıların Ulusal ve Milli Burjuvazi Yaratma Girişimleri

Birinci Dünya Savaşı sırasındaki üçüncü büyük altüst oluş, ülke ekonomisindeki ulusal yönelimdir. Milli bir burjuvazi yaratma teşebbüsleri 1913 yılında İttihat ve Terakki Cemiyetinin kesin olarak iktidara gelmesiyle başlar. Daha 1908 devrimiyle birlikte Yahudi ve Türk burjuvazisi

(1) Kemal Karpat, "Osmanlı ve Dünya", Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000, s.167

Rum ve Ermenilerin ayağını kaydırma yollarını arar. Girit meselesi, daha sonra da Balkan Savaşları, Rumların elindeki işletmelerde bir boykot hareketine vesile hazırlar. 1910, 1911 ve 1913 yıllarında Müslümanlara ait kapitallerle bankalar kurulur. Ama bunun yanı sıra hükümet, bu siyaseti yürütebilmek için dış ülkelerden çok büyük miktarlarda borç para almak zorundadır. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, Almanların Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik hayatına el koyma durumlarının pekişmesi,esas olarak Fransız ve İngiliz sermayesine bağlı bulunan Rum ve Ermeni kapitalistlerinin güçlü durumlarının sarsılması sonucunu getirir. Onların yerine Alman çıkarlarına hizmet eden Türk şirketleri kurulur. 1914 yılı Ağustos ayından itibaren Osmanlı Hükümeti, "İzmir'deki bütün yabancı kuruluşlardan, bütün Rum görevlilerin işlerinden çıkarılarak, yerlerine Müslümanların alınmasını ister. Yalnız Küçük Asya'da değil, İstanbul'da da bütün Hıristiyanlara karşı resmi bir boykot hareketi başlamıştı." Bu tedbirlerin amacı iç pazarı Müslümanlara açmak ve onları ülkenin ticari hayatına katmaktır. Böylece yabancı işletmelerde işe alınan Türk görevliler "meslek sırları"nı öğrendikleri gibi, Türk işçileri, ustalaşmak üzere gruplar halinde Almanya'ya gönderilmekteydi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti bu teşebbüslerle milli bir burjuvazinin oluşması işine girişir ve ülke ekonomisinde düzenleyici unsur olma yolunu dener. Dolayısıyla iktidara bağlı; bütün savaş yılları boyunca, tekeller kadar karaborsanın gelişip boyvermesini son derece kolaylaştırdığı bir müşteri çevresi oluşur. **Girişilen teşebbüsler küçük olduğu kadar, büyük Müslüman burjuvazisinin de yerini sağlamlaştırması amacına yönelikti.** Hep şehir küçük burjuvazisine dayanmak isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, zaruri ihtiyaç maddalerinin ve bu arada da besin maddelerinin imalat ve satışını tekellerine alan esnaf ve zanaatkar kuruluşlarını yaratır. Öte yandan ulaştırma yol ve araçlarını, özellikle de demiryollarını denetiminde bulunduran hükümet, böyle bir müşteri çevresini, canının istediği kadar zenginleştirme imkanına sahiptir. Büyük servetlerin ortaya çıkışına ve Türk burjuvazisinin üyeleri arasında ilk olarak önemli bir sermaye birikiminin meydana gelmesine, işte bu dönemde tanık oluruz. Kapitülasyonların yürürlükten kaldırılması ve hükümetten verilen teşvik, Türk burjuvazisine iş çevrelerine giriş imkanını sağlar. Ama bu durum özellikle ticaret alanında ortaya çıkar ve karaborsayla şehir halkının sırtından kolay kâr sağlama yollarını imkan dahiline sokan savaş durumunun olağanüstü şartlarına bağlı bulunur.(2)

(2) Stefanos Yerasimos, a.g.e., Kitap 3, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.16-17

1914'te Osmanlı İmparatorluğu tam anlamıyla bir tarım ülkesi özelliğini koruyor ve Batı'ya göre ekonomik olarak geri kalmış durumda bulunuyordu. Batı Avrupa'da gelir seviyesi nüfus başına ortalama 170, Çarlık Rusyası'nda 68 dolarken, Osmanlı İmparatorluğunda bölgeden bölgeye çok farklı bir tevzi nazarı itibara alınmazsa, ortalama 44 dolardan ibaretti. Bu miktar Trakya, İstanbul ve Batı Anadolu ortalaması için 66 dolara yükseliyor, Irak'ta 35 dolara düşüyordu. Her ne hal ise İmparatorluk, Balkanlar ve Orta Doğu'da, gerek nüfusu, gerek müesseseleri ve hatta iktisadi kudreti bakımından hâlâ bir dev manzarası arz ediyordu.

Osmanlı İmparatorluğunun Batı Avrupa ülkelerine göre geri kalmış olmasında, iç nedenler olduğu kadar, emperyalizminde olumsuz etkileri vardı. İç nedenler arasında, ekonomik faaliyetleri ve teşebbüs fikrini sınırlayan ve hatta baltalayan eski sistemin uzun zaman sürdürülmüş olması gelir. Ülkeyi çeşitli yerel pazarlara bölen iç gümrükler, geniş bir piyasa isteyen büyük sanayiin kurulmasına 1873 yılına kadar engel olmuştur. Küçük sanatların yaygın olduğu bir ortamda oluşan lonca ve gedik teşkilatı ise Tanzimat'a kadar sürdürülmüştür. Ayrıca eskimiş bir eğitim uygulamasının, gençleri sosyal ve ekonomik hayatta yer alacak ve etkili olacak şekilde iş hayatının gereklerine uymayan dini esaslara yer vermesi, ekonomik kalkınmayı önleyen faktörlerden biri olmuştur. Dış nedenlere gelince, bunların başında yeni kurulacak müesseselere, uluslararası yabancı rakipleri karşısında yaşama imkanının sağlanmamasıdır. Zira uluslararası antlaşmalar ve kapitülasyonlar, sonuna kadar bir koruma siyasetinin uygulanmasına engel olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu her yöne açık bir pazardı ve zayıf ve deneyimsiz kuruluşların böyle bir ortamda gelişmesi mümkün değildi. (3)

Temmuz 1915'te Kağıt Para Basıldığında 1 Osmanlı Lirası Kağıt Para İle Satın Alınabilen Bir Mal, Savaşın Üçüncü Yılına Girilirken, 5.50 Osmanlı Lirası İle Satın Alınabiliyordu

Osmanlı İmparatorluğu mali zorunluluklar nedeni ile zaman zaman kağıt para (banknot-kaime) çıkarmıştı. En son Temmuz 1915'te çıkarılan kağıt paraların karşılıklı olması kabul edilmiş, paraların üzerine ne zaman tedavülden kaldırılacağı yazılmış ve altın ile ödeneceği belirtilmişti. An-

(3) Vedat Eldem, "Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi", T.T.K.B, Ankara, s.1994 s.2

cak, çıkarılan kağıt paralar, Birinci Dünya Savaşı yıllarının enflasyonist baskısı ve savaş uzadıkça ekonomideki mal darlığının daha da artması sonucu doğan aşırı fiyat artışları karşısında, hızla değer kaybetmeye başlamıştı. Öyle ki, Temmuz 1915'te kağıt para çıkarıldığı zaman, kağıt para 1 Osmanlı Lirası ile satın alınabilen bir mal, savaşın üçüncü yılına girilirken, 5.50 Osmanlı Lirası ile satınalınabiliyordu. Mondros Mütarekesi imzalandığında aynı malı satın almak için, 4.48 Osmanlı Lirası ödemek gerekiyordu.

19 Mayıs 1919 günü, kağıt para aynı şekilde değer düşüklüğünü koruyordu. Aynı zamanda altın paranın da tedavülde bulunması bazı güçlükler doğuruyor, her malın hem kağıt, hem de altın para cinsinden iki fiyatı bulunuyordu. Kağıt para cinsinden fiyatlar artma, altın para cinsinden fiyatlar ise azalma eğilimi gösteriyordu.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllara göre yapılan tahminler, milli gelirden kişi başına düşen payın İstanbul ve çevresinde 2085 kuruş; Marmara, Ege ve Akdeniz bölgelerinde 1180 kuruş; İç ve Doğu Anadolu'da 771 kuruş olduğunu göstermektedir. 1919 yılına kadar, savaş nedeniyle, milli gelirde önemli bir artma olmadığı ve bölgelerarası dağılımda önemli bir değişme olmayacağı göz önünde tutulursa, Türkiye'nin milli gelirden en az pay alan İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinin Kurtuluş Savaşı'nı sürdürme olanaklarının ne kadar sınırlı olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Kurtuluş Savaşı'nın finansmanı için gerekli tüm kaynakların İç ve Doğu Anadolu bölgelerinde aranması zorunluğu, Kurtuluş Savaşı boyunca çıkarılan vergi kanunlarının son derece verimsiz kaynaklara yönelmesinin başlıca nedeni olacaktır.

İç ve Doğu Anadolu bölgelerinin, iç ticaret ve bankacılık yönünden de Türkiye'nin az gelişmiş bölgeleri olmaları, birçok sorunların çözümünü güçleştirmektedir.

Ekonomideki tıkanıklık ve darlık, bütçeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Bu konuda en iyi örneği son Osmanlı Mebusan Meclisinin (Osmanlı Millet Meclisi), kapatılmasından bir gün öncekl son toplantısında görüşülen, ek ödenek kanun tasarısı görüşmelerinde bulmaktayız.

İstanbul halkına ekmek sağlamak için İaşe Nazırlığı (Bakanlığı) 3 milyon liralık ek ödenek Istemekte ve konu 18 Aralık 1918 günkü oturumda görüşülmektedir. Kürsüye çıkan Sinop Mebusu (Milletvekili) Fehml Efendi, o günlerin ekonomik ve mali durumunu günümüz diliyle şöyle bellrtmektedlr:

"Efendileri Üç milyon liranın ek ödenek olarak verilmesinin gerekçesini dinlerken, gerek Bakan Bey, gerek bu paranın verilmesini uygun bulanlar, başkent halkının (İstanbul halkının) aç kalma tehlikesinden bahsettiler. Efendiler, rica ederim, başkent ne demektir? Hükümet merkezidir, değil mi? Burada yaşayanlar aç kalmak tehlikesi ile karşı karşıya iseler, Anadolu'nun, bu milletin asıl fedakar ve çilekeş kitlesi olan Anadolu halkının büyük çoğunluğu yıllardır açtır, sefildir. Köylerde ancak dullarla tüyü bitmedik yetimler, sakat ihtiyarlar tarlalarda çalışıyorlar. Onların da elde ettikleri ürünleri İaşe Bakanlığı değerinin çok altında alıyor, parasını dahi ödemeden senede bağlıyor, sonra ortada bir sürü sütü bozuk vurguncu türüyor. Onların ne yediğini, ne giydiğini yıllardır düşündük mü? Biz burada bütün milleti temsil ediyoruz. Bendeniz, başkent halkı aç kalsın demiyorum, fakat ekmeksiz ve donsuz kalmış Anadolu'nun acıklı durumunun, asla aklımıza gelmemekte olduğunu ızdırap duyarak arz etmek için huzurunuza çıkmış bulunuyorum. Bu kürsüde gerek Bakan Beyefendi, gerek bizler başkent halkının açlık tehlikesine karşı tedbir düşünür ve bugün bomboş olan hazineden, yeni bir borçlanma yolu ile para teminini öngörürken, mutsuz Anadolu için de bir şeyler düşünmekte olduğumuzu söyleyebilmiş olsaydık, teselli bulurduk. Çünkü zaten, yıllardır Anadolu'ya nasihat ve teselliden başka bir ilgi göstermiş değiliz. (Bravo sesleri, alkışlar ve gürültüler) Hâlâ mı Efendiler, hâlâ mı yalnızca başkent halkı?" Sinop Mebusu (Milletvekili) Fehmi Efendinin sözlerinden çıkan acı gerçek şudur: 1918 yılı sonlarında İstanbul halkı açtır. Devlet, halka ekmek verebilmek için 3 milyon lira bile bulamamakta, bunun için borçlanma yolunu seçmektedir. İstanbul'da açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalınmış olması, ekonominin ne kadar güçsüz ve bozuk olduğunu açıkca ortaya koymaktadır. Devletin ekonomik ve mali güçsüzlüğü gittikçe artacak, Mayıs 1919 da Devlet, memurlarına aylık ödeyemez duruma gelecektir.

Mali problemleri dış borçlanmalar yoluyla çözümlemek, 1854 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğunun geleneksel ve başlıca mali politikası haline gelmişti. Osmanlı İmparatorluğunun gücünü gün geçtikçe azaltan dış borçlanmalara Kırım Savaşı ile başlanmış, daha sonra dış borç taksitlerini ödemek için yeni borçlanmalara gidilmişti.

Dış borç taksitlerini ödemek ve diğer giderleri karşılamak için yeni gelir kaynakları bulmak veya mevcut vergi sisteminde gelir artırıcı değişiklikler yapmak yerine, daha kolay olan dış borçlanma yolu seçiliyordu.

Her yeni dış borçlanmaya bir gelir kaynağı karşılık gösterildiğinden, iç gelir kaynakları üzerinde yabancı etkisi artmış, yabancı kökenli kuruluşlar kurularak (Düyun-u Umumiye ve Tütün Rejisi İdaresi), devlet gelirlerinin yönetimi yabancılara terk edilmişti. 19 Mayıs 1919 günü, Birinci Dünya Savaşı boyunca yapılan borçlanmalarla birlikte mevcut dış borç tutarı 303.7 milyon liraya ulaşmıştı. Dış borçlanmaların alacaklıları, yabancı devletlerin uyruğunda bulunan özel kişiler olduğundan, ilgili devletlerle anlaşma olanağı yoktu. Üstelik 19 Mayıs 1919'da dış borçların % 57'sinin alacaklıları İngiltere, Fransa ve İtalya uyruklu kişilerdi ve Anadolu yer yer bu devletlerin işgali altındaydı.

Birinci Dünya Savaşı Öncesi Dış Borçların Durumu

Osmanlı İmparatorluğu Hükümetlerinin yapmış oldukları dış borçlanmalar, yukarıda özetlendiği gibi, 42 dış borçlanmadan oluşmaktadır. Borçlanılan miktar toplam olarak 402 milyon altın Osmanlı Lirası tutarında olmakla beraber, devletin eline geçen miktar ancak 243 milyon altın Osmanlı Lirası dolayındadır. Zira dış borçlanma sırasında, ihraç bedeli olarak borç tahvilleri verilirken borcun önemli bir kısmı kesilmekte, ayrıca komisyon ve benzeri giderler de düşülünce, ele geçen miktar son derece azalmaktadır. **Toplam dış borçlanma 402 milyon ve ele geçen miktar 243 milyon altın Osmanlı lirası** olduğuna göre, borçlanılan miktarın ancak % 60.4'ü devletin eline geçmiş demektir.

Osmanlı İmparatorluğu, dışa borçlandığı her 100 liranın ancak 60.4 lirasından yararlanma olanağına sahip olduğuna göre, böylesine pahalı temin edilen paraların dikkatli bir seçimle, verimi en yüksek işlere harcanması gerekmekteydi. Oysa, uygulama tamamen ters yönde yürütülmüş, verimli işlere harcanmayan dış borçlarla, bir önceki borçlanmanın yıllık taksidi ödenerek geçici ferahlık yaratılmış, böylece yeni borçlanmalara yol açılmıştır.

Padişah Abdülaziz'in dış borçlanmalar yoluyla çok güçlü bir donanma kurduğu ve bu donanmanın zamanın İngiliz Donanmasından sonra Dünya'da ikinci sırada yer aldığı birçok tarihçi tarafından belirtilmektedir. Gerçekten, Osmanlı Donanması Abdülaziz döneminde güçlü bir donanma olarak dikkati çekmektedir. Ancak, dış borçlanmaların donanmaya harcandığı şeklindeki görüş yanlıştır. Yapılan dış borçlanmanın yalnızca % 2'si, dış borçlanmadan devletin eline geçen miktarın ise yalnızca % 4'ü nü donanmaya harcama, verimli bir harcama sayılabilir. Dış borçlanma-

nın artakalan kısmının iç ve dış borçlarla ilgili ödemelere, saray giderlerine ve hazineye kalan miktarın da diğer cari giderlere harcandığı hatırlanırsa; bu dönemde dışa borçlanılan her 100 liranın, yalnızca 16 lirasının yatırımlara ayrıldığı acı gerçeği ile karşılaşılmaktadır.

1914 yılında, Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na girmeden önce dış borçlar toplamı 153.7 milyon Osmanlı lirasıdır. Devlet gelirlerinin % 28.2'si, her yıl dış borçların ödenmesine ayrılmaktadır.

Düyun-u Umumiye İdaresinin rapor ve bulgularına göre, Osmanlı dış borçlarının alacaklı özel kişilerin uyruklarına göre, 1900 ve 1914 yıllarındaki oransal dağılımı şu şekildedir.

Osmanlı Dış Borç Alacaklılarının Ülkeler Arası Dağılımı
(Oransal Olarak)

Ülke	1900 %	1914 %
Fransa	45	49
İngiltere	11	7
Almanya	12	20
Belçika	18	11
Hollanda	4	3
İtalya	1	1
Avusturya-Macaristan	2	1
Türkiye	7	8

Görüldüğü gibi, 1900 yılından sonra İngiltere ve Belçika'nın Osmanlı dış borçları içindeki payları azalırken, Fransa ve Almanya'nın artmaktadır. 1914 yılında, Almanya'nın yanı sıra Birinci Dünya Savaşı'na katılmadan önce, Almanya'nın payınının % 40 dolayında artmış olduğu görülüyor. Büyük Dünya devletleri 1914 yılında aralarında bir Dünya Savaşı başlattıklarında, Osmanlı İmparatorluğu yansız durumda, savaşın dışındadır. Ne var ki, Almanya, Osmanlı İmparatorluğunu kendi yanına çekmek için yardım değil, dış borçlanma teklif etmektedir. 1915 yılından başlayarak her yıl % 6 faizli 5.000.000 altın lira avans verecektir. 1915 yılına ait ödemenin 250.000 lirası anlaşmanın imzasından 10 gün sonra, 750.000 lirası da Rusya veya İngiltere ile savaşa başladığımız tarihten sonra 10 gün içinde ve savaş sürdüğü sürece her ay aynca 400.000 lira teklif olunmaktadır. 29 Ekim 1914 günü savaşa girdiğinde, Osmanlı İmparatorluğunun kasalarında yalnızca 92.000 altın lira mevcuttur. Artan savaş giderlerinin karşılanması için gereken para Almanya'dan alınan dış borçlarla mümkün olabilmiş ve dört yıllık savaş boyunca Almanya'ya 150 milyon lira dolayında borçlanılmıştır. Savaşta kesin yenilgimiz sonucu, 30 Ekim 1918

Almanya, Osmanlı İmparatorluğunu kendi yanına çekmek için yardım değil, dış borçlanma teklif etmektedir. 1915 yılından başlayarak her yıl % 6 faizli 5.000.000 altın lira avans verecektir. 1915 yılına ait ödemenin 250.000 lirası anlaşmanın imzasından 10 gün sonra, 750.000 lirası da Rusya veya İngiltere ile savaşa başladığımız tarihten sonra 10 gün içinde ve savaş sürdüğü sürece her ay ayrıca 400.000 lira teklif olunmaktadır.

ALMAN İMPARATORU II.WILHELM, OSMANLI FESİNİ NEDEN BAŞ TACI YAPMIŞTI?

II.Abdülhamid yeni Alman Devletine sempati ve ümitle bakıyordu. Almanya'nın hiçbir Müslüman sömürgesinin olmaması nedeniyle, sicili temiz olan Kayzer, Abdülhamid'in İslâmcı politikasını destekliyordu. Öte yandan Alman iş çevrelerinin gözünde Osmanlı İmparatorluğu bağımlı bir bölge için mükemmel özellikler taşıyordu: Coğrafi olarak yakındı, tarımsal toprakları ve kaynakları zengindi, nüfuzu azdı. 1888'de Deutsche Bank'ın Anadolu demiryolu imtiyazını almasından sonra, demiryolunun erişilir kıldığı tarımsal topraklara Alman göçmenlerinin yerleştirilmesini öngören bir sürü kolonizasyon planı yapılmıştı.

Osmanlı İmparatorluğunda güçlü bir bağlaşık da bulunmuştu. Almanya, Prusya disipliniyle koşullanmış Enver Paşa, Paşanın kişisel belgeleri ve mektupları arasında yapılan kısa bir araştırma, bu koşullanmanın belgelerini ortaya dökmüş bulunuyor. Enver'e sunulan tasarılar, Türkiye'nin madenlerini ve büyük tarımsal işletmelerini 99 yıl Alman ayrıcalığına veren şirket statülerini kapsıyor. (Türk Tarih Kurumu, Enver Paşa Belgeliği, I/192, V/176, VI/57). Türkiye'nin o sıralar, ekmeklik buğdayını, hayvanını doyuracak arpasını bile dışardan alması, Almanları bu önerilerin kabul edileceği umuduna götürmüştür.

Osmanlı yönetimi, halkı sadece vergi ve asker rezervi gibi kabul ederek, tarihin akışına ters düşmüştü. *Yukarıdaki resimde:* Savaşa katılan Mevlevî alayı. *Ortada:* Kafkasya cephesinde Osmanlı askerleri. Sarıkamış faciası olarak bilinen savaşta 90.000 asker açlık, soğuk ve hastalıktan kaybedilmişti. *Altta:* Kafkasya cephesinde orduya giyim ve gıda yardımı sağlayan Müslüman kadınlar.

günü ağır koşullar altında imzalamak zorunda kaldığımız Mondros Mütarekesi'ne rağmen, galip devletler (İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya) uyruklu alacaklılara, savaşa girdiğimiz zaman durdurulan ödemelerle ilgili problemler çözüme bağlanamadığından, 1919 Mayıs'ına kadar ödemelere başlanamamıştır. Savaşın başında 163.7 milyon lira olan dış borç, savaş boyunca Almanya'ya borçlandığımız 150 milyon lira ile % 100 oranında artarak, 303.7 milyon liraya ulaşmıştır. Bu borçların büyük kısmını, Kurtuluş Savaşı boyunca yapılması gerekli silah ve malzeme alımlarında son derece ihtiyaç duyulacak sterlin, frank ve mark gibi yabancı paralarla ödemek zorunluğu vardır. Böylesine büyük meblağlara varan yabancı para ile ödenmesi gerekli dış borçlara rağmen, Kurtuluş Savaşı nasıl yürütülebilecek ve zafere ulaşacaktır?(4)

"Efendiler... büyük hayaller peşinden koşan, yapamayacağımız şeyleri yapar gibi görünen sahtekar insanlardan değiliz. Efendiler... büyük ve hayali şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın husumetini, garazını, kinini bu memleketin ve bu milletin üzerine celbettik."

1 Aralık 1921, Mustafa Kemal

Osmanlı İmparatorluğu Ölmüştü
Türk Halkı Yüzyıllarca Yabancı Toprakları ve Halkları Fethetmek İçin Faydasız Bir Mücadelede Enerjilerini ve Kanlarını Boş Yere Harcamışlardı
Şimdi İmparatorluk Gitmişti ve Onun Göçüşü Türkler İçin de Dayanılmaz Bir Yükten Kurtuluştu

---

Kemalist Devrimin ilk günlerinde ilk kez görünen, bu yeni fikir *Türkiye'deki Türk ulusuna dayanan topraksal bir ulus-devlet fikriydi.* Anadolu'daki milliyetçilerin temel isteklerini içine alan 1919-20'nin Misak-ı Milli'si üzerinde tam bölünmez egemenlik isteniyordu.(5)

---

(4) Alptekin Müderrisoğlu, "Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları", Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990
(5) Bernard Lewis, "Modern Türkiye'nin Doğuşu", T.T.K.B, Ankara, 1991 s.350-351.

Şimdiye kadar bu mücadelede hanedan hükümetleri, daima sermayedarların tarafını tutmuş, bu sayede saray ve konak israfları için gerekli kaynakları sağlamıştır. Şimdi Anadolu'da iktidar kuvvetini milli egemenlikten alan bir halk hükümeti olmalı. Bu hükümet, emeğin, yani milletin tarafını tutmalıdır. Ancak emekçilere dayanmak suretiyledir ki, inkılapların gereği gibi hazmedilmesi mümkün olacaktır.(6)

Birinci Dünya Savaşı Sonunda Anadolu'da 600 Yıllık Osmanlı'dan Kalan Ekonomik Yıkıntı, Ölüm, Açlık ve Yoksulluktu

Milli Mücadele Başlatıldığında Kemalistlerin Çarığa, İç Çamaşırına, Nal ve Mıha Dahi İhtiyaçları Vardı

Tekalifi Milliye (Ulusal Yükümlülük) Emirlerini çıkarmıştır. 7 ve 8 Ağustos 1921 günlerinde çıkarılan Tekalifi Milliye Emirlerinin sayısı ondur. Bu emirler, o günlerde devletin yarı resmi yayın organı gibi faaliyette bulunan ve Ankara'da yayınlanan "Hakimiyeti Milliye" gazetesi aracılığı ile ilk defa halka duyurulmuştur.

2 NUMARALI EMİR: Şehirler, kasabalar ve köylerdeki her ev birer kat çamaşır (külot ve fanila veya benzeri iç giyimi), birer çift çorap ve birer çift çarık hazırlayarak belirli süre içinde komisyona teslim edecekti. Ordu ihtiyaçlarında kullanılacak bu giyeceklerin, mahalli özellikler göz önünde tutularak hazırlanmasına dikkat edilecekti.

3 NUMARALI EMİR: Tüccar ve halk elinde bulunan çamaşırlık bez, amerikan, patiska, pamuk, yıkanmış ve yıkanmamış yün ve tiftik, erkek elbisesi yapımına yarayan her türlü kışlık ve yazlık kumaş, kösele taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, sahtiyan, mamul veya yarı mamul çarık, potin, demir kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç ipliği, nal, nal yapımında kullanılan demir, mıh, yem torbası, yular, belleme, kolan, kaşağı, gübre, semer ve urganların % 40'ı Tekalifi Milliye Komisyonlarına teslim edilecektir. Teslim edilen malların bedelleri daha sonra devlet tarafından ödenecekti.

(6) Doğan Avcıoğlu, a.g.e s.217

"Yurdun korunması askersiz olmaz,
Asker parasız toplanmaz
Para yurt mamur olmadıkça kazanılmaz
Yurt imarı iyi siyaset olmadıkça mümkün olmaz
Siyaset ise adaletten başka bir şeye dayanmaz."(*)

Bu ilke Osmanlı Devlet ideolojisinin en önemli unsurlarından birisiydi. Ancak bu ilkenin ne hale geldiğinin çok sayıdaki ibret verici belgelerinden birisiyle bu kitabı noktalıyoruz.

... Askerin yarıdan fazlası yırtık palasyaralar içindeydi. Ancak çoğunluğunda kalp kuvvetini belirten parlak gözler gördüm.

Sakarya üzerinden bir buçuk ay geçtiği halde, ordunun taarruz için gerekli ihtiyaçları karşılanamamıştı. Düşünülen taarruzun büyük yükünü üstüne alacak olan Birinci Ordu birliklerinin 19 Ekim 1921 günündeki durumunu, Birinci Ordu Komutanı bir raporla Batı Cephesi Komutanlığına iletmişti. Raporda şöyle deniliyordu: "***...Birlikler adeta ellerine çıplak ve kirli bir tüfek verilmiş bir yığın fukara halindedir. Askeri ünniformalı % 5 insana rastlamadım. Köylü kıyafetler vücutlarını koruyacak bir halde olsa yine şürkedeceğim, fakat yarıdan fazlası yırtık palasyaralar içinde tamamen mevsimin şiddetine maruz ve mahkumdur. Kaput, ancak % 5 oranında var; ayakkabılarının yarısı kullanılmayacak durumda. Don, gömlek, pamuklu ve çorap gibi bol olması gereken şeylerde bile ihtiyacın yarısı karşılanabilmiştir. Tüfeklerin dörtte biri süngüsüzdür. Savaşçıların ancak % 10'unda matra, çanta, torba, beylik, karavana ve saç, siper yapmaya yararlı küçük kazma ve kürek vardır. Askerlerin yarısında fişeklik yoktur. Hayvanların semer ve koşum takımı ihtiyaçları çok büyüktür. Birçok birliklerde kağnılar vardır. Çadır bezi anka kuşu nevinden ismi işitilen, cismi bilinmeyen bir şeydir. Subayların bir kısmı bile çadırsızdır. Yüzbaşı ve teğmen noksanı fazladır. Bazı çavuşlar hâlâ sivil ve köylü kıyafetindedir. Kıtaları yürüterek önümden geçirdim. Dururken yine bir anlam ifade eden bu yığınlar, yürüyüşte bütün kusurlarını gösterdiler. Sorduğum sorulara aldığım cevaplar, bazılarına yaptırdığım ufak tefek hareketler, eğitim yönünden çok geri olduklarını ortaya koydu. Bununla beraber çoğunluğunda kalp kuvvetini belirten parlak gözler gördüm. Bugün havanın iyi olmasına rağmen, erlerden açık havada durmaya tahammül edemeyerek titreyenler çoktu...***"(7)

(*) Yusuf Hac Hacip'in Kudatgu Billg'ine kadar giden, Nizamülmük'ün ve İbn Haldun'un eserleriyle beslenerek gelen bu ilke Anadolu Selçuklu Sultanı III.Aleaddin Keykubad'ın Osman Gazi'ye gönderdiği Ramazan 683 tarihli Menşur'dan berat. *(E.Yavi notu.)*

(7) Alptekin Müderrisoğlu, a.g.e. Atatürk Araştırma Merkezi, 1990, Ankara, s.502-503

صانی

۱—

حرب مجموعه سی

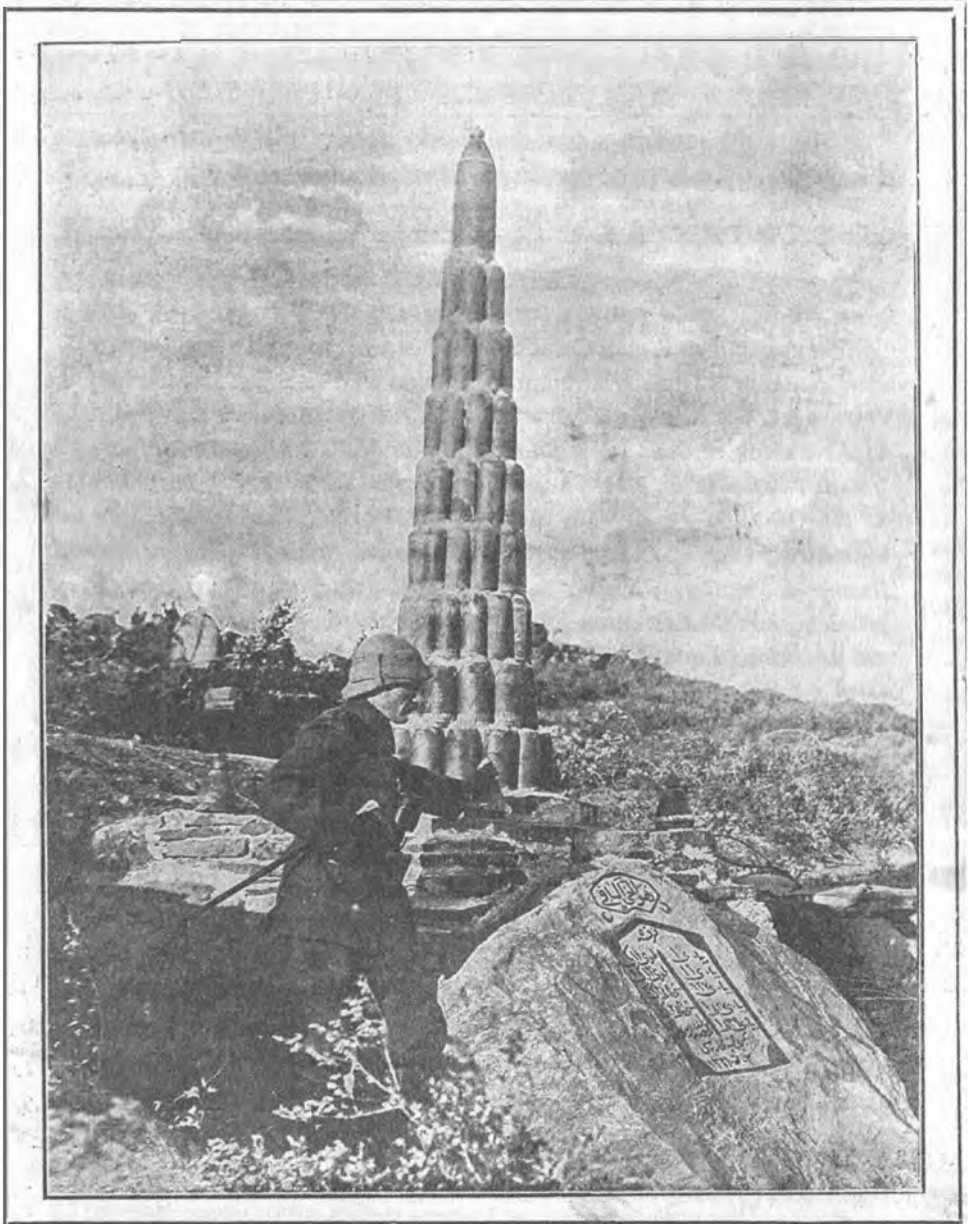
قنبالی: ۲۰ پاره

ثانی ۱۵ غروش

اول ۱۳۳٤

اون بش کونده بر چیقار لمسکر و محاربه دن بحث ایدر رساله مصوره

اداره خانه: استانبول جغالی اوغلی قابلی قرون

Hasta adam Osmanlı İmparatorluğu yatağından doğrularak, son savaş çığlığı ile birlikte Birinci Dünya Savaşına girdi. Yukarıdaki fotoğrafta Mustafa Kemal, Çanakkale'deki bir şehitlik anıtı önünde ölmekte olan bir imparatorluğun sonrasını mı düşünüyor? Bunu ikinci kitabımızda göreceğiz.

1. KİTAP

Kaynak kitaplar,
arşiv belgeleri
ve yüzlerce fotoğraf eşliğinde;

Osmanlı döneminden günümüze, Türkiye'nin mali ve ekonomik tarihinin sıra dışı belgesel dizisi.

2. KİTAP

3.KİTAP

Basıma hazır, pek yakında kitapçılarda.

"YA BORÇLANMA, YA ÖLÜM..."

S. Kani İrtem
Osmanlının İstanbul Valilerinden

II. Abdülhamid

Abdülaziz

Padişah ve ailesinin bütçesi, tüm İmparatorluğun memur maaşlarının yarısı iken...

PADİŞAHLARIN VE DAHA NİCE ÜNLÜLERİN, BORSA OYUNLARINDA VE DIŞ BORÇLANMADA ÇEVİRDİKLERİ AKIL ALMAZ ENTRİKALAR VE BÜYÜK RÜŞVETLER

ABDÜLAZİZ ve annesi PERTEVNİHAL Sultan bile borsada birçok paralar batırmıştı. Abdülaziz'in para istekleri karşısında her türlü yolsuzluğa ve yalana başvuran Sadrazam Mahmud Neclim Paşa, onların borsada kaybettiklerini geri almak için neler yapmıştı? Bu işe bulaşmayan yoktu. NAMIK KEMAL, ZİYA PAŞA ve MİTHAD PAŞA da, borsa komiseri Abidin Beyin anılarında sözünü ettiği safdiller arasına girmişlerdi. İsraf ve hisse senedi oyunları sonucu, Abdülaziz devrinde saray kadınlarının -başta Pertevnihal Sultan olmak üzere- mücevherati rehindeydi. Valide Sultan Pertevnihal'in ünlü sarrafı Köçeoğlu Mığırdiç, rehin mücevherleri paraya çevirmekten korktuğu için, sürekli yakınıp duruyordu. Ünlü bankerler Zarifi ve Hristaki de, Abdülaziz'den olan alacaklarını tahsilden ümit kesip, Mithad Paşa ve Hüseyin Avni Paşayı destekleyerek, Sultan Abdülaziz'i devirip yerine Prens Murad'ı geçirme hareketine katılmaya karar vereceklerdi. Maliye Nazırı Sadık Paşa bile devletin parası, hatta dul ve yetim aylıklarıyla borsa oyunlarına katılıyordu.

BORSA ve TAHVİL ZENGİNİ II.ABDÜLHAMİD

Şüpheli tatlısu frenklerini Yıldız Sarayı'nda verdiği tantanalı ziyafetlere davet etmesi, bazı yabancı sefirlerin şikayetlerine mucip oldu. Abdülhamid, incilerle işlenmiş perdelerin arkasındaki banka muhasebe servislerinin havasız ve loş odalarında meşgul olmayı çok severdi. Önce çekinerek, sonra da yavaş yavaş cesaret göstererek, Galata Borsasında oynamaya başladı. İlk defa bankacı Zarifi'nin tavsiyelerine uyarak borsada yaptığı yatırımlardan çok memnun olmuştu. Zira tahta çıktığı sırada 70 bin lira değerinde bir serveti vardı. Hükümdarlığı sırasında edindiği kişisel servetleri Crédit Lyonnais ve Deutsche Bank gibi yabancı bankalara ve hisse senetlerine yatırmaya devam etti.

Bir yanları iki milyon lira rüşvette. Meşr elden çıkarılıyor, bir yandan da paralar ortadan ikiye bölünerek tedavüle sürülüyor.

AKIL VERENLER ÇOK OLDU AMA...

400 yıl öncesinden başlayan kötü gidişe karşı fikir ve kalem sahibi pek çok yürekli aydın "Nasihatname" ve "Siyasetname" denilen raporlar yazdılar. Koçi Bey, Ayni Ali Efendi, Kınalızade Ali Efendi, Penah Efendi, "bütçe açığı" var diyerek başından olan Tarhuncu Ahmed Paşa ve daha pek çok isim sayılabilir.

İspanyolların Amerika'dan gasp ettikleri altın ve gümüşler, Osmanlı'yı sarsan büyük mali bunalımlara ve yüksek enflasyonlara neden olmuştu. Fotoğraflar: E.Yavi, Amerika Müzesi, Madrid.

ISBN: 975 - 7045-06-4

TARİH TEKERRÜR EDER Mİ?

PARA YÖNETİMİNİ BİLMEYEN ÜLKELERDE EDER

Benzerleri çok olan aşağıdaki metinde tarihlerin ve rakamların üstünü kapatın!

GÜNÜMÜZE HOŞ GELDİNİZ

"1858 yılı borçlarıyla elde edilen fedakarlıkların her türlü sonucu silinmek tehlikesiyle karşı karşıyaydı. 1860 yılı başında, kaimenin ve para sisteminin sebep olduğu kargaşalıklar, İstanbul Borsasını alabora edecek dereceye gelmişti. Kurlar bir günden ötekine, hatta saatten saate değişiklikler göstermekteydi. O zaman üç Avrupalı danışmandan kurulu Hazine Meclis-i Alisi'nin teklifi üzerine ve yabancı elçiliklerdeki sorumlulardan da izin istedikten sonra, ticaret ve sanayiye olağanüstü vergiler koyma kararı alınır."

"Haziran ayında hazinenin geliri 1.290.400.000 kuruşa varırken, harcamaları 1.945.600.000 kuruşa yükselmişti. Yani 736.200.000 kuruşluk bir açık vardı ve bunun 500 milyonu o yıl içinde talebi muhtemel dalgalı borçlardan meydana geliyordu. Osmanlı Hükümeti yeni bir borçlanmayı mümkün kılmak amacıyla, İmparatorluğa güven verici bir görüntü kazandırmanın yollarını aramaktaydı. Ama böyle bir borçlanmanın sağlanması gitgide zorlaşıyor gibiydi."

GÜNÜMÜZ IMF VE DÜNYA BANKASININ MALİ RAPORLARI İLE YABANCI UZMANLARI, OSMANLI BAŞKENTİNE ÇOK GİDİP GELMİŞLERDİ

27 Ekim günü, Islahat-ı Maliye Meclis-i Alisi'nin İngiliz ve Fransız üyeleri olan Marki de Ploeuc ve M.Falconnet hazırladıkları mali raporu sunuyorlardı. Öte yandan "Türkiye'nin Mali Durumu Üzerine Rapor" da 1862'de İngiltere Parlamentosuna sunuldu. Raporu hazırlayanlar Lord Hobart ve Mr.Foster, Osmanlı İmparatorluğunun maliyesini araştırmak üzere İstanbul'a gönderildi. Bunlar, beceriksiz mali yönetimin bütün dallarında inceleme hakkını ve bürokratlarını davet etme, hesap sorma hakkını kullanmalıyız diyorlardı.

Buhranın bütün sebebi, idari mekanizmanın sınırları içinde tefecilik yoluyla sağlanan ödünç paraların sonucu olan, kısa vadeli dalgalı borçlardı.

İstanbul'da ortalık daha da fazla karışmıştı. Galata bankerleri ve tüccarları büyük bir paniğe kapılmışlardı. Ocak ayında 129 kuruş olan sterlin, Şubat ayı başlarında 143 kuruşa, sonlarında 155 kuruşa, 12 Martta 161 ve 9 Mayısta 200 kuruşa yükseldi. Yani bir İngiliz lirası, gerçek değeri olan 110 kuruşa oranla % 85'lik bir artış gösteriyordu."

En verimli gelir kaynaklarını, aldığı iç ve dış borçlarına karşılık ipotek ettiren, cephedeki askerine, memuruna maaş ödeyemeyen; yoksul esnafına ve köylüsüne tek akçe ayıramaz hale gelen yönetim karşısında halk isyan edecek hale geliyordu. Plevne'de Gazi Osman Paşa [illegible] çok paşaları, gazi yapan, ordularını [illegible] yenik düşüren başlıca neden; dış bor[illegible] işlerinde dönen dolaplar ve rüşvetlerin bir [illegible] cuydu. Bu fırsatları en iyi kullanan ise Rus Elçisi İgnatiev olmuştu.